

THE
GÎTA-GOVIND
OF
JAYADEVA

WITH

The Commentaries Rasikapriyâ of King Kumbha
and Rasamanjari of Mahâmahopâdhyâya
Shankar, निरसेवा

EDITED
WITH VARIOUS READINGS,

BY

MANESH RÂMKRISHNA TELANG

AND

WÂSUDEV LAXMAN SÂSTRÎ PANSIKAR.

Seventh Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SÂGAR' PRESS,
BOMBAY.

1929.

Price: 1 Rupee.

[All rights reserved by the Publisher.]

PUBLISHERS:—Pandurang Jawaji, } at the "Nirnaya Sagar" Press,
PRINTERS:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीः ।

महाकविश्रीजयदेवविरचितं

गीतगोविन्दकाव्यम् ।

श्रीकुम्भनृपतिप्रणीतरसिकप्रियाख्यव्याख्यया, महामहोपाध्याय-
श्रीशंकरमिश्रनिर्मितरसमञ्जर्याख्यव्याख्यया च
संवलितम् ।

रा० रा० तेलङ्ग इत्युपाहारमकृष्णात्मजेन मङ्गेशशर्मणा
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा
च पाठान्तरादिभिः संस्कृत्य
संशोधितम् ।

(सप्तमं संस्करणम् ।)

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये आयसाक्षरै-

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्दाः १८५०, ख्रिस्ताब्दाः १९२९.

मूल्यं १ एकरूप्यकम् ।

इदं पुस्तकं
संप्रति धुलोकभूषणभूतानां
महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितानां
तथा
श्रीमज्जावजीदादाजीश्रेष्ठिनां
सौजन्यविद्याप्रसारप्रयत्नादिगुणगणसरणार्थं
सविनयप्रेम्णा समर्पितं
संशोधकान्याम् ।

प्रस्तावना.

श्रीमहाकविजयदेवविरचितं मृदुलपदसरणिललितं रुचिरार्थसंहतिबहुलं सरसराग-
निबद्धसुप्रबन्धप्रधानं शृङ्गाररसभाण्डागारसदृशमिदं गीतगोविन्दकाव्यं कैश्चिद्भूयो मुद्र-
यित्वा प्रकाशितमपि सहृदयाङ्गादिन्या साहित्यसंगीतविवेकप्रचुरया टीकया समेतं
केनापि प्रकाशितं नैव दृश्यते । अतस्तद्रसस्वन्वयलंकाररागतालादिलक्षणानुगतिथो-
तकेन टीकाद्वयेनालंकृत्य संप्रति रसिकजनविनोदाय प्रकाश्यते ।

अस्य गीतगोविन्दकाव्यस्य प्रणेतुर्जयदेवकवेर्देशकालादिकं जीवितवृत्तं चान्येषां
बहुनां कवीनामिव सम्यङ् न ज्ञायते । तथाप्यस्माभिर्यत्किञ्चिन्मधुकरवृत्त्या संकलितं
तदत्र विद्वत्कौतुकाय संगृह्यते ।

गीतगोविन्दकाव्यादेव यदस्य कवेः पितृनामादिकं लभ्यते तदेवम्—जयदेवस्य
पितुर्नाम श्रीभोजदेव इति । मातुर्नाम राधादेवी रामादेवीति वा । पराशरामिधः
कोऽपि रसिकोऽस्य सुहृदासीत् । जयदेवैकवेर्भार्याया नाम पद्मावतीति । उमापतिधरः
शरणः, गोवर्धनाचार्यः, धोईकविराज इत्येते कवयो जयदेवसमकालीना आसन् ।
जयदेवस्य कुलवृत्तिग्रामः किन्दुबिल्वारुख्य आसीदिति ।

जयदेवकविः परमः कृष्णभक्त आसीत् । अतो लोकेऽयं महासाधुत्वेन सर्वस्मिन्नपि
भरतखण्डे विख्यातो बभूव । एतद्विषयकमस्य चरितं श्रीमन्नन्ददत्तभक्तमालारुख्ये-
ग्रन्थे ३९ तमसर्गमारभ्य ४१ तमसर्गपर्यन्तं त्रिभिः सगैर्वर्णितमस्ति । तदत्र बाल-
बोधाय यथामूलमुपन्यस्यते । तद्यथा—

“पुनरग्रे प्रवक्ष्यामि भक्तिमाहात्म्यमुत्तमम् ।

यच्छ्रुत्वा जायते भक्तिर्वासुदेवे महात्मनि ॥

जगन्नाथपुरीप्रान्ते देशे नैवोत्कलाभिधे ।

बिन्दुबिल्व इति ख्यातो ग्रामो ब्राह्मणसंकुलः ॥

तत्रोत्कले द्विजो जातो जयदेव इति श्रुतः ।

विद्याभ्यासरतः शान्तः पुरुषोत्तमपूजकः ॥

१ गीतगोविन्दस्य ‘श्रीभोजदेव’ इत्यादिपदे (पृ० १७१) द्रष्टव्यम् ।

२ गीतगोविन्दस्यैकोनविंशप्रबन्धस्यान्तिमपदस्य ‘जयति पद्मावतीरमणजयदेव’ इत्यादि-
पाठान्तरदर्शनात् (पृ० १३३) भक्तमालाग्रन्थेऽपि तथैव कथनाच्च ।

३ गीतगोविन्दस्य ‘वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः’ इत्यादिपदे (पृ० ९) द्रष्टव्यम् ।

४ गीतगोविन्दस्य सप्तमप्रबन्धस्यान्तिमपदे (पृ० ५८) ‘किन्दुबिल्वसमुद्रसंभवरोहि-
णीरमणेन’ इति दर्शनात् । टीकाद्वयेऽपि किन्दुबिल्वदलस्य जयदेवकुलवृत्तिग्रामत्वेन
व्याख्यातत्वाच्च । भक्तमालाग्रन्थे तु ‘बिन्दुबिल्व’ इति पाठो दृश्यते ।

५ अयं भक्तमालाग्रन्थः श्रीमद्भिः खेमराजकृष्णदासमहाशयैः स्वकीये भीमैकटेश्वरमुद्रा-
रये मुद्रयित्वा प्रकाशितः । तत उद्धृतमेतदध्यायत्रयम् ।

अथ तत्रैव विप्रोऽन्यो देवशर्मैति विश्रुतः।

अनपत्यो बभूवासौ जगन्नाथमुपागतः ॥

नमस्कृत्य हरिं मूर्ध्ना स्त्रीचकार कृताञ्जलिः ।

यदि मे संततिर्नाथ त्वत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

अपत्यं प्रथमं तुभ्यमर्पयिष्याम्यसंग्रयम् ।

प्रतिश्रुत्य मनस्येवं स यातो निजमन्दिरम् ॥

तत्र कालेन कियता कन्यैका प्रथमाजनि ।

ततः पुत्रानलभत साधुवृत्तान्मनोहरान् ॥

ततः स मनसा स्मृत्वा सपत्नीको द्विजोत्तमः ।

कन्यां गृहीत्वा हर्षेण जगन्नाथमुपागतः ॥

नमस्कृत्य जगन्नाथं देवशर्माब्रवीद्वचः ।

देव देव जगन्नाथ प्रसादः फलितो मम ॥

प्रथमा तनया जाता पुत्रास्तु तदनन्तरम् ।

अतः प्रतिश्रुतां कन्यां ददामि प्रतिगृह्यताम् ॥

इत्युक्त्वा तां करेणासौ गृहीत्वा तां प्रदर्श्य च ।

पूजकैभ्योऽथ वृत्तान्तमादितो व्याजहार सः ॥

ततो बहिः समागत्य सोऽवतस्थे कचिद्विजः ।

रात्रौ तस्य च विप्रस्य पूजकस्य जगत्प्रभुः ॥

स्वप्ने तं कथयामास जगन्नाथो द्रुतं वचः ।

देवशर्मन्प्रसन्नोऽस्मि स्त्रीकृता ते सुता मया ॥

परंतु जयदेवाय दीयतां मत्प्रियो ह्यसौ ।

अहमेव स विज्ञेयो नात्र कार्या विचारणा ॥

पूजकोऽप्येवमेवाथ स्वप्नं दृष्ट्वा प्रबोधितः ।

देवशर्माणमागत्य स्वप्नं प्रोवाच हर्षितः ॥

श्रुत्वैवं देवशर्मापि स्वप्नं सत्यममन्यत ।

पूजकं तं नमस्कृत्य गृहीत्वा तनयां निजाम् ॥

जगाम जयदेवस्य संनिधौ दृष्टमानसः ।

तं तु प्रणकुटीमघ्ये भ्रामाद्बहिरवैक्षत ॥

दरिद्रं निरपेक्षं च शास्त्रं पश्यन्तमादरात् ।

मनसा तु जगन्नाथं ध्यायन्तं मुदिताननम् ॥

प्रणम्य जयदेवं तं देवशर्माब्रवीद्वचः ।

इयं मे तनया ब्रह्मजगन्नाथाज्ञया मया ॥

नाम्ना पद्मावती तुभ्यं दीयतेऽनुगृहाण ताम् ।

इत्युक्तो जयदेवस्तमुवाच मधुरं वचः ॥

अहं न कन्यादानस्य पात्रं धीनोऽनिकेतनः ।

ममापि न जिघृक्षास्ति किमिदं भाषसे वृथा ॥

जगन्नाथाङ्गयेत्युक्त्वा यन्मां वक्ष्यसि स्फुटम् ।
 कुत एवं मतिभ्रंशो गच्छ गच्छ यथासुखम् ॥
 आनाय्य पूजकं तत्तु देवशर्मातियत्नतः ।
 निवेदयामास मुहुस्तां च न स्वीचकार सः ॥
 ततः स्वतनयां तत्र स्थापयित्वा द्विजोऽब्रवीत् ।
 अयं तु ते पतिः पुत्रि त्वया पूज्यश्च सर्वदा ।
 पतिसेवापरा नारी सुखमक्षय्यमश्नुते ॥
 इत्युक्त्वा तां देवशर्मा ययौ पत्न्या सहाश्रमम् ।
 सापि कन्या स्थिता तत्र जयदेवस्य संनिधौ ॥
 जयदेवस्तु तां प्राह गतौ तौ पितरौ तव ।
 र्वां विहाय त्वमप्येका कथं स्थास्यसि कानने ॥
 अथ पद्मावती प्राह भगवन्किं ब्रवीषि भो ।
 स्वमातृपितृदेयां वै स मां तुभ्यं ददौ पिता ॥
 अतस्तवाहं त्वं चेन्मामतिभक्तमनागसम् ।
 त्यक्ष्यसीत्यत्र किं कुर्यां नाहमेका त्वयि स्थिते ॥
 पद्मावतीवचः श्रुत्वा जयदेवोऽप्यचिन्तयत् ।
 अनया सत्यमुक्तं हि त्यागे दोषो महान्मम ॥
 तस्मादस्याः पितुर्गेहं गत्वाहमनया सह ।
 इमां प्रतिग्रहीष्यामि विधिना नात्र संशयः ॥
 इति निश्चित्य मनसा जयदेव उवाच ताम् ।
 एष्ट्यागच्छ मया सार्धं गच्छामि त्वत्पितुर्गृहम् ।
 विधिना तत्र ते पाणिं ग्रहीष्यामि न संशयः ॥
 इत्येवं वचनं श्रुत्वा प्राह पद्मावती पुनः ।
 त्वदाज्ञाकरणं धर्म इत्येवं मां पिताब्रवीत् ॥
 अतो महाप्रसादोऽयमित्युक्त्वाग्रे स्थिताभवत् ।
 जयदेवस्तया सार्धं देवशर्मगृहं गतः ॥
 तमुक्त्वा गदूदं सर्वं प्रतिगृह्य यथाविधि ।
 पद्मावत्या तया सार्धमाजगाम निजं गृहम् ॥
 उभौ तौ दम्पती तत्र एकप्राणौ बभूवतुः ।
 नृत्यन्तौ चापि गायन्तौ श्रीकृष्णार्चनतत्परौ ॥
 एकदा जयदेवस्तु मनस्येवमचिन्तयत् ।
 स्वयंकृतेन गीतेन तोषयिष्याम्यहं हरिम् ॥
 इति निश्चित्य निर्माय गीतगोविन्दनामकम् ।
 गायंस्तु देवदेवाग्रे पत्न्या सह ननती ह ॥
 एवं नित्यव्रतं तस्य तत्रैकस्मिन्दिने पुनः ।
 बबन्ध रासचरितं कृष्णोक्तौ राधिके प्रति ॥

शिरस्याघेहि मे पादमित्यर्थं च करं हृदि ।
 समायान्तं न तद्वातुं शशाकेश्वरतां स्मरन् ॥
 अन्यदन्वेषमाणोऽपि न लेभे तादृशं पदम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकं ज्ञातुं जगामान्यद्विविन्तयन् ॥
 तावज्जयदेवरूपेण कृष्णस्तत्र समागतः ।
 पद्मावतीमुवाचाथ पुस्तकं देहि मे प्रिये ॥
 पद्मावती समानीय ददौ तत्पुस्तकं हृतम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं तत्र जयदेवेन यत्कृतम् ॥
 मनसा तल्लिखितसौ जयदेवस्वरूपधृक् ।
 पुनरुत्थाय स ज्ञातुं जगामातिलरान्वितः ॥
 कंचित्कालमतीत्याथ जयदेवः समागतः ।
 देवानभ्यर्च्य भक्त्या च गृहीत्वा पुस्तकं पुनः ॥
 मनसा कल्पितं पद्यं लिखितुं तु समुद्यतः ।
 ददर्श तत्र तत्पद्यं नालिखद्यदयं पुरा ॥
 अन्येन लिखितं ज्ञात्वा प्राह पद्मावतीं प्रियाम् ।
 अये केनेदमालिखि तं जानासि शुचिस्मिते ॥
 नाहमेतत्पद्यं पूर्वमलिखं नाक्षरं मम ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य प्राह पद्मावती प्रिया ॥
 नाथ कोऽयं भ्रमस्तेऽद्य जयदेववचोऽब्रवीत् ।
 ज्ञातुं गतस्तु तत्काले पुनरागत्य सत्वरम् ॥
 गृहीत्वा पुस्तकं मत्तो लिखित्वा त्वं पुनर्गतः ।
 ज्ञातुमेवं तु जानामि कोऽन्यस्त्वत्तोत्र लेखकः ॥
 इति श्रुत्वा प्रियावाक्यं जयदेवोऽतिविस्मितः ।
 अहर्निशं तमेवार्थं चिन्तयन्नालभत्सुखम् ॥
 तस्मिन्दिने रात्रिशेषे स्वप्ने श्रीपुरुषोत्तमः ।
 उवाच जयदेवं तु स स्वप्ने मुमुदे मृशम् ।
 स्वपत्नीं सुभगां मेने पुरुषोत्तमदर्शनात् ॥
 तदारभ्यातिभक्त्या वै पृथ्या सह हरिं भजन् ।
 गायन्वै गीतगोविन्दं तोषयामास केशवम् ॥
 निर्माय गीतगोविन्दपुस्तकं पुरुषोत्तमे ।
 निवेद्य कृतकृत्योऽभूज्जयदेवो महामनाः ॥
 इति श्रीभगवद्भक्तिमहात्म्ये जयदेवचरितं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥
 पुनर्वक्ष्यामि तस्यैव चरितं परमाद्भुतम् ।
 जयदेवस्य विप्रस्य गीतगोविन्दसंभवम् ॥
 एकदा गीतगोविन्दं श्रुत्वा राजातिहर्षितः ।
 निजाग्रे स्थापयित्वा तत्काव्यं तादृशमेव च ॥

स्वयं निर्माय विद्वद्भ्यो ददावाज्ञां नृपः पुनः ।
 अद्यारभ्य भूमैतद्वै गीतगोविन्दनामकम् ॥
 पठ्यतां गीयतां सर्वैरन्यथा दण्डभागभवेत् ।
 इत्याज्ञाप्य द्वितीयं तद्वीतगोविन्दनामकम् ॥
 प्रख्यापयामास नृपः काव्यं स्वकृतमेव तु ।
 जयदेवकृतं कोऽपि न जगौ नृपशासनात् ॥
 अथैकस्मिन्दिने राजा द्रष्टुं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 आगतस्तत्र देवाग्रे जयदेवं ददर्श ह ॥
 नृत्यन्तं स्वकृतं काव्यं गायन्तं नृप आह तम् ।
 अहो मदीयं काव्यं त्वं कुतो न स्वीकरोषि भो ॥
 भुत्वैवं जयदेवस्तु राजानं प्राह भीतवत् ।
 स्वीकृतं भवदीयं तु काव्यं राजान्न संशयः ॥
 परंतु मत्कृतेनायं यथा तुष्यति केशवः ।
 न तथा त्वत्कृतेनेति परीक्षा क्रियतामिह ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं जयदेवकृतं स्वकम् ।
 उभयं स्थापयामास जगन्नाथाप्रतः स्वयम् ॥
 उवाच देवं भो स्वामिन्कि तवातिप्रियं द्वयोः ।
 तत्स्थापयोपरिष्ठात्तु यामः सर्वे बहिर्गृहात् ॥
 इत्युक्त्वा ते बहिर्याता द्वारे दत्त्वा कपाटकम् ।
 राजा च जयदेवश्च ये चान्ये तत्र वै द्विजाः ।
 अग्रे स्थित्वा क्षणं तत्रोद्घाटितं स्वयमेव हि ।
 कपाटं मन्दिरे याताः सर्वे राजपुरःसराः ॥
 ददृशुस्तत्र ते सर्वे जयदेवेन निर्मितम् ।
 उपरिष्ठात्स्थापितं तु तदधो राजनिर्मितम् ॥
 दृष्ट्वा तत्परमाश्चर्यं राजा शोकसमन्वितः ।
 तस्याजाचं च पानीयं रात्रौ तत्रैव तस्थिवान् ॥
 नृपः स्वप्ने ददर्शाथ पुरुषोत्तमरूपधृक् ।
 कश्चित्समागतो ब्रूते किमर्थं शोचसे वृथा ॥
 गीतगोविन्दसदृशं नान्यत्काव्यं प्रियं मम ।
 त्वत्कृतेनापि तुष्यामि भक्तस्त्वं नात्र संशयः ॥
 परंतु गीतगोविन्दं स्वीकरोतु भवानपि ।
 प्रख्यापयतु लोकेऽस्मिन्मम प्रीतिविवर्धनम् ॥
 एवं पश्यन् नृपः स्वप्ने जहौ निद्रां मुदान्वितः ।
 कुर्णं ननाम मनसा स्थापराधं क्षमापयन् ॥
 तदारभ्य नृपो जातो जयदेवेऽतिभक्तिमान् ।
 स्वयं तु गीतगोविन्दं प्रपठन्भक्तिपूर्वकम् ॥

प्रख्यापयामास पुनर्देशे देशे नृपोत्तमः ।
 अथापरं प्रवक्ष्यामि तस्यैव चरितं शुभम् ॥
 एकदा तत्काले देशे पुरुषोत्तमसंनिधौ ।
 कस्मिंश्चिन्नगरे काचिच्छाकविक्रयिणी मुदा ॥
 शरत्काले निशीथिन्यां चन्द्रिकाशितदिग्दशे ।
 गायन्ती गीतगोविन्दं वृन्ताकवनमध्यगा ॥
 वृन्ताकं च विचिन्वन्ती विक्रयार्थमितस्ततः ।
 गायन्ती कृष्णचरितं जयदेवविनिर्मितम् ।
 श्रुत्वा गानं तु भगवांस्तस्याः पश्चादितस्ततः ।
 शृण्वन्गीतं स बभ्राम ब्रजन्ती सा यतो यतः ॥
 एवं भक्तिवशः कृष्णो वृन्ताकविपिने हरेः ।
 वृन्ताककण्टकैरिच्छन्नं परिधानीयमम्बरम् ॥
 वृन्ताकानि गृहीत्वा सा मन्दिरं स्वं ययौ यदा ।
 तदा स्वधाम संप्राप्तो निशि श्रीपुरुषोत्तमः ॥
 प्रभाते तत्र पूजार्थमायातः पूजको हरेः ।
 पूजासंभारमादाय द्रष्टुं राजाप्युपागतः ॥
 प्रोद्धाव्य स कपाटं तु गत्वा देवस्य संनिधौ ।
 स्थापयन्परिधानीयमपश्यत्खण्डशः कृतम् ॥
 वृन्ताककण्टकैर्विद्धं किमेतदित्यचिन्तयत् ।
 आहूय स तु राजानं दर्शयामास चाम्बरम् ॥
 कथमेतद्भूद्वाजन्परमाश्चर्यमित्यहो ।
 मयैवागल्य च पुनः कपाटोद्घाटनं कृतम् ॥
 न बालो नापि चोन्मत्तः कश्चिदत्रागतो निशि ।
 कथमेतद्विजानीयां केनेदं कृतमीदृशम् ॥
 इत्युक्त्वा पूजयित्वा तं सह राज्ञा स पूजकः ।
 विस्मितो बहिरागल्य परां चिन्तामुपागतः ॥
 मुहुर्मुहुश्चिन्तयानो न लेभेऽद्भुतकारणम् ।
 तदा राजापि तत्रैव पूजकब्राह्मणेन वै ॥
 उवाच रात्रौ श्रीकृष्णं प्रार्थयन्मनसा मुहुः ।
 केनेदमासीद्वस्त्रस्य खण्डशः करणं विभोः ॥
 एवं चिन्तापरौ तौ तु त्यक्ताशनजलाबुधौ ।
 रात्रौ सुषुपतुस्तत्र लेभाते नैव तौ सुखम् ॥
 तदा निशावशेषे तु स्वप्ने श्रीपुरुषोत्तमः ।
 दृष्ट्वातुरुभौ देवं तत्तद्भूषिणमागतम् ॥
 राजानं ब्राह्मणं चापि वदन्तं मधुराक्षरम् ।
 विषीदसि किमर्थं भो मद्ब्रह्मच्छेदनादिना ॥

शृणुष्व कारणं वाचो येन च्छिन्नमनेकया ।
 इतोऽविदूरे वृन्ताकवाच्यां काचिज्जगौ मुदा ॥
 फलविक्रयिणी गीतगोविन्दं मम बल्लभम् ।
 तच्छ्रोतुमगमं चाहं बाढ्यां सार्धं तथा पुनः ॥
 इतस्ततो ह्यधार्वं तु ततो वृन्ताककण्टकैः ।
 खण्डशः स्फुटितं वल्लं सत्यमेतन्न संशयः ॥
 मा विषादं कुरुष्वान्न नैव दोषोऽस्ति कस्यचित् ।
 इति श्रुत्वा बचः स्वप्ने भूपतिः स च पूजकः ॥
 उत्थाय च ततो विप्रो राजसंनिधिमागतः ।
 राजानमुक्तवान्सर्वं स्वप्ने यद्यदवैक्षत ॥
 श्रुत्वा राजाय तत्सर्वं सत्यमेतदिति श्रुत्वा ।
 उवाच स्वप्ने यदृष्टं राजापि स्वयमेव हि ॥
 परस्परं प्रशंसन्तौ शाकविक्रयिणीमुभौ ।
 जयदेवकविं चैव राजा तु ब्राह्मणः स च ॥
 अथ राजा तु तां शूद्रीं शाकविक्रयिणीं तदा ।
 आजाय्य जीविकां दत्त्वा वसात्रैव पुरे सदा ॥
 गायन्ती गीतगोविन्दं नित्यं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 तोषयेति नृपस्त्वाज्ञां दत्त्वा संपूज्य केशवम् ॥
 भुक्त्वा प्रसादं देवस्य जगाम भवनं निजम् ।
 जयदेवं ततो राजा भक्तराजमन्यत ॥
 मुहुस्तद्दर्शनाकाङ्क्षी कविचेदम ययौ नृपः ।
 एवं भक्तिवशः कृष्णः किं किं न कुरुते प्रभुः ॥
 तस्मादद्यापि भक्तिर्हि नृणां सर्वार्थसाधिनी ।

अथापरं प्रवक्ष्यामि पद्मावत्या विच्छेष्टितम् ॥

जयदेवस्य चरितं महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
 एकदा तत्र नृपतेर्भ्राता कश्चित्सगोत्रजः ॥
 ममार कालधर्मेण तत्पत्नी सुव्रता सती ।
 अनुगन्तुं मनश्चक्रे निश्चितं पतिदेवता ॥
 ततो राजा ददौ सर्वं संभारमौर्ध्वदेहिकम् ।
 स्वयं तत्र गतो राजा पुरवासिजनैर्बृतः ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे राक्षीं द्रष्टुं पद्मावती ययौ ।
 राक्षी प्रणम्य तां प्राह सतीं द्रष्टुं किमेषि भो ॥
 इति श्रुत्वा बन्धो रास्थाः प्राह पद्मावती सती ।
 अहो पाषण्ड इत्येव मृते पत्नौ मनस्विनी ॥
 एवं मर्तुमुपायं यत्प्रसाधयति सुव्रता ।
 अहं तु मन्ये भो राक्षि पत्युर्मरणसंश्रुतम् ॥

तत्क्षणाद्देहजे बह्वी भस्मीभूता न याभवंत ।
 का भक्तिः का च तत्प्रीतिर्प्रतं तस्माच्च किं पुनः ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राज्ञी विस्मयमागता ।
 किमिदं भाषसे साध्वि कथमेवं भविष्यसि ॥
 परीक्षां कारयिष्यामि किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य च ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राज्ञी विस्मयमागता ॥
 पद्मावत्यपि तां राज्ञीं समाभाष्य गृहं ययौ ।
 अथैकस्मिन्दिने राजा द्रष्टुं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥
 जगाम जयदेवं तं पुरस्कृत्यातिभक्तिः ।
 उवास-तत्र तां रात्रिं जयदेवेन संगतः ॥
 अथ प्रभाते संजाते भावद्राजा न चागतः ।
 तावदेव तु सा राज्ञी कविपत्नीं समाह्वयत् ॥
 पद्मावती समायाता राज्ञीं प्राह करोमि किम् ।
 तां दृष्ट्वा राजपत्नी सा दरोदाह च विह्वला ॥
 राज्ञा सह कविस्तत्र देवं द्रष्टुं गतः किल ।
 तत्राकस्माद्विना दुःखं पतिस्ते देहमत्यजत् ॥
 तद्दुःखवशगो राजा नायाति स्वगृहं पुनः ।
 अमी समागता मृत्याः कथयन्तीदमप्रियम् ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राज्ञ्याः पद्मावती सती ।
 अहो किमिदमित्युक्त्वा तूष्णीं तस्थौ क्षणार्धतः ॥
 निपपात पृथिव्यां सा गतासुरभवत्तदा ।
 अथ राज्ञी समागत्य हाहाकारं मुहुर्मुहुः ॥
 कुर्वन्ती स्वयमेवार्तां तामुत्थाप्य पतिव्रता ।
 नोत्तस्थौ तां मृतां ज्ञात्वा राज्ञी शोकसमाकुला ॥
 भयार्तां विललापाद्य गर्हयन्ती निजां कियाम् ।
 अथ तत्र गताः सर्वे राजदाराः समन्ततः ॥
 चुक्रुशुः शोकसंतप्ताः किं जातमिति चाब्रुवन् ।
 अथ राजापि कविना समायातोऽतिविस्मितः ॥
 श्रुत्वा कोलाहलं क्षीघ्रं ययावन्तःपुरं स्वकम् ।
 जयदेवेन सार्धं च तत्र गत्वा ददर्श ह ॥
 पद्मावतीं मृतां भूमौ राजा त्वाह भ्रियां प्रति ।
 किं जातमस्या येनेयं मृता कस्यात्कविप्रिया ॥
 श्रुत्वा राज्ञी नृपवचो भीता प्राह कृताञ्जलिः ।
 मम दुश्चरितं नाथ क्षम्यतां कथयामि ते ॥
 तथ भ्राता मृतः पूर्वं तत्पत्नी सा तमन्वगात् ।
 तां दृष्ट्वा प्राह मामेषा कोऽयं पाखण्ड इत्यहो ॥

मृते पत्नौ तत्क्षणात्तु भस्मसादभवन्न या ।
 तस्या वृथा व्रतं प्रीतिरित्येवं मम निश्चयः ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्याधिकीर्षन्ती परीक्षणम् ।
 अवदं ते पतिः साध्वि मृतोऽकस्मादिति श्रुतम् ॥
 तच्छ्रुत्वैव पपातोऽर्घ्या मृता तत्क्षणमेव हि ।
 इदानीं त्वमिहायातः कविना सह संगतः ॥
 अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कुरुष्व मम प्रभो ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राजा प्राह्वातिविस्मितः ॥
 वृथेयं घातिता देवि त्वया पद्मावती सती ।
 निवत्स्यति कथं गेहे जयदेवोऽनया विना ॥
 अतस्तत्क्षयाभ्यहमपि त्वां यथेच्छं ब्रजामुना ।
 घातने क्षीवधो मे स्यादवध्या हि क्षियो नृणाम् ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा जयदेवोऽश्रवीद्वचः ।
 राजजनपराधेयं महिषी तव सुव्रता ॥
 न त्यागमर्हत्येषा वै नैवं ब्रूहि ममाग्रतः ।
 कौतुकेन मृषावाक्यं भवत्येव न संशयः ॥
 वाङ्मात्रेण न तत्रास्ति पातकं कस्यचिन्नृप ।
 किंच क्षणं जगन्नाथं स्मर त्वं सुमना भव ॥
 भजेऽहमपि तं देवं कल्याणं स करिष्यति ।
 इत्युक्त्वा जयदेवस्तु वाद्यमादाय सर्वशः ॥
 प्रिये चार्बिति यत्स्त्रोत्रं गीतं तत्परमानसः ।
 जगौ ततः क्षणादेव पद्मावत्याः कलेबरम् ॥
 संचचाल ततः सर्वे विस्मयोत्फुल्लोचनाः ।
 साधुसाध्विति च प्रोचुः कंचित्कालं व्यतीत्य सा ॥
 समुत्थाय जगौ पत्या सार्धं तु पश्यतां नृणाम् ।
 ततो राजा जहर्षाथ राज्ञी चापि पुनः सतीम् ॥
 प्रणनाम मुहुर्भक्त्या क्षम्यतामिति भाषिणी ।
 ततः प्रसन्नः स कविः ज्ञात्वा भुक्त्वा नृपाङ्गया ॥
 खगृहं प्रययौ हृष्टः पद्मावत्या महोत्सुकः ।
 एवं भगवतो भक्तिभृतसंजीविनी नृणाम् ॥
 अद्यापि वर्तते लोके निश्चयोऽपेक्षितः किल ।
 इति श्रीभगवद्भक्तिमाहात्म्ये जयदेवचरितं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥
 अपरं शृणु बक्ष्यामि कवेः सुचरितं महत् ।
 जयदेवसमः साधुर्न भूतो न भविष्यति ॥
 सर्वभूतसुहृल्लोके सममात्मसमं पुनः ।
 पश्चात्प्रारब्धभोगस्तु मनुते कर्मबन्धनम् ॥
 १ गीत०

एकदा स कविग्रामे निमग्नगवशाद्भूतः ।
 तत्र संमानितः शिष्यैर्वैभालंकरणादिभिः ॥
 भोजयित्वा सुवर्णानि दत्त्वा प्रातर्विसर्जितः ।
 आगच्छद्विपिने मार्गे चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् ॥
 ततः खड्गधरास्तत्र लुष्टाक्षाः समुपागताः ।
 चत्वारो निर्दयास्त्रीमाः कालान्तक्यमोपमाः ॥
 तान्दृष्ट्वा जयदेवस्तु धनलोभाजिघांसतः ।
 उपायमकरोत्तत्र प्राणत्राणाय केवलम् ॥
 तानुवाच कविः प्रेम्णा वत्सा यूयं क्व गच्छथ ।
 पुरुषोत्तमपुरीं याम इत्युक्तस्तैः पुनः स तु ॥
 उवाच तान्मधुरया वाचा भद्रमभूदिह ।
 मयापि तत्र गन्तव्यं भवन्निः साकमेव हि ॥
 परंतु वृद्ध एकाकी गृहीत्वैतद्दनानि भो ।
 गन्तुं न शक्नो यूयं चेद्दनमेतत्प्रगृह्य च ॥
 गच्छताद्य मया सार्धं तदा मे गमनं भवेत् ।
 इत्युक्त्वा तानि वस्त्राणि सुवर्णानि च सर्वेशः ॥
 तेभ्यो दत्त्वा सुखं मेने प्राणत्राणं मुदान्वितः ।
 शनैः शनैस्ततः पश्चात्ततः सोऽप्यगमत्कविः ॥
 गृहीत्वैतानि वस्तूनि सुखं गच्छन्त्वमी पुनः ।
 यास्यामि खगृहं दैवान्महारिष्टाद्विमोक्षितः ॥
 अन्यथा माममी लोभाद्धातयेयुर्न संशयः ।
 इत्येवं चिन्तयन्तं तं जयदेवं शनैः शनैः ॥
 गच्छन्तं पुरतश्चौरा दीर्घनादैः समाह्वयन् ।
 अहो शीघ्रं समागच्छ गृहाणेदं निजं धनम् ॥
 त्वं तु गन्तुं न शक्नोषि दूरं गन्तव्यमस्ति नः ।
 इति श्रुत्वा वचस्तेषां जयदेवोऽतिशङ्कितः ॥
 किं करिष्यन्त्यमीत्येत(न्मनसाचि)चिन्तयन्पथि (?) ।
 तावत्ते मन्त्रयामासुरयं धूर्तोऽस्ति वै द्विजः ॥
 अस्माभिरेव वस्तूनि प्रापयिष्यति नः एनः ।
 घातयिष्यति गत्वायं स्वग्रामे नात्र संशयः ॥
 तस्मादेनं निहत्याथ गमिष्यामो न चान्यथा ।
 एवं केनचिदुक्ते च तन्मध्ये कोऽप्यभाषत ।
 अहो किं मरणेनास्य बद्धा संस्थाप्यतां कश्चित् ।
 इत्युक्त्वा जयदेवं तु गृहीत्वा तेऽतिनिर्दयाः ॥
 हस्तौ पादौ तथैकत्र बद्धा चिक्षिपुरन्धतः ।
 पुनस्तन्मध्यतः कोऽपि महादुष्टोऽतिनिर्दयः ॥

सज्जेन पाणिपादं तद्दृढं विच्छेद यत्नतः ।
 ततस्ते गन्तुमनसश्चौरा जग्मुर्बहच्छया ॥
 नयदेवोऽपि प्रारब्धभोगोऽयमित्यमन्यत ।
 चिन्तयानो जगन्नाथं तत्रारण्ये क्षुषार्दितः ॥
 अथ तत्रैत्य नृपतिर्मृगयां पर्यटन्वने ।
 एकाकी हयमारूढो धावन्तं मृगमन्वगात् ॥
 राजा तत्राजगामाथ जयदेवसमीपगम् ।
 मृगं दृष्ट्वा न विव्याध जयदेवेन शङ्कितः ॥
 आरोप्य शिबिकायां तमानिनाय निजं पुरम् ।
 तत्र पद्मावतीं साध्वीमानाप्य नृपतिस्तदा ॥
 सेवयामास सर्वैश्च जयदेवं नृपोत्तमः ।
 ततो राजा प्रतिदिनं जयदेवदिदृक्षया ॥
 जगाम तद्दृढं तस्य तदातिथ्यं चकार सः ।
 एवं गतेषु कालेषु कियत्सु च ततः कविः ॥
 समाजग्मुस्तु ते चौरा मुद्रमात्राविभूषिताः ।
 साधुवेषधरास्ते तमुपकारं दिदृक्षवः ॥
 आगच्छन्तो भगवतो गृहमायान्त्वसंशयम् ।
 पद्मावतीं समाहूय पाद्याद्यैस्तान्पूजयत् ॥
 ततस्तान्भोजयित्वा तमाञ्जुहाव नृपं कविः ।
 राजा तत्रागतस्त्वं च जयदेवोऽभ्यभाषत ॥
 पुरस्कृत्य च तान्दुष्टानदुष्टेनान्तरात्मना ।
 राजजेते गुरुसमा महान्तः शास्त्रपारगाः ॥
 एतेभ्यो देहि वित्तानि पात्रमेते न संशयः ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा रत्नानि विविधानि च ॥
 वज्राण्याभरणादीनि ददौ परमभक्तिः ।
 गृहीत्वा तद्धनं ते वै यथेष्टं गन्तुमुद्यताः ॥
 तदा ग्राह्यं नृपं भूयो जयदेवोऽतिहर्षितः ।
 अहो मार्गे कियद्दूरं वनमत्यन्तमीषणम् ॥
 तस्य संतारणार्थाय श्रुत्वा तेभ्यो नियोजय ।
 वनाद्बहिरिमान्कृत्वा पुनरायातु मेऽन्तिकम् ॥
 इति श्रुत्वा ततो राजा पदातीन्पञ्च तान्प्रति ।
 नियोजयामास तदा ते जग्मुस्तैः सहाङ्गुलम् ॥
 ततो सर्वनगैस्ते (?) तु तरुच्छायामुपाश्रिताः ।
 राजभृत्याः कथाशेषे तान्पुनश्च विनीतवत् ॥
 अहो कवेर्भवन्तः के तद्भूत कृपया मुदा ।
 शुष्मदर्यं तु भक्त्या यद्वाजानं प्रार्थयत्कविः ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजभृत्यस्य ते सखाः ।
 ऊचुः प्रशंस्य ते सर्वे शृणु कारणमत्र भो ॥
 कर्नाटराजनिकटे वयं भिक्षाशिनः स्थिताः ॥
 तत्रायमपि चायातो धनार्थं काव्यकृद्विजः ॥
 तथैकस्य गृहे चौर्यं चकारायं द्विजाधमः ।
 धनिकेन गृहीत्वाथ प्रापितो राजसंनिधौ ॥
 राजानं प्राह धनिको नायं विप्रकुलोद्भवः ।
 चौरोऽयं नित्यचौर्येण कदापि पतितः प्रभो ॥
 इदानीं मद्गृहे श्रुत्यैर्धृत्वा नीतस्तवान्तिके ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा चाण्डालाय समर्पयत् ॥
 गृहीत्वेमं दुरात्मानं मम राज्याद्बहिष्कुरु ।
 अन्यराज्ये तु प्रापय्य जहि खड्गेन पापिनम् ॥
 इत्याज्ञां शिरसा कृत्वा चाण्डालस्तं प्रगृह्य च ।
 गच्छंश्च प्रार्थितो भूयो इव्येणापि वशीकृतः ॥
 अस्माभिरुक्तो नायं भो वध्यो युष्माभिरेव च ।
 देशान्तरमवश्यं तु प्रापयित्वाकुलिद्वयम् ॥
 छित्त्वा यान्तु नृपद्वारं प्रत्ययार्थं प्रदश्यताम् ।
 इत्येतदुक्तं स्वीकृत्य नीत्वा तं राज्यतो बहिः ॥
 अत्र राज्ये बने क्वापि छित्त्वा तत्पाणिपादकम् ।
 राह्णे प्रदर्शयामासुरिति यातं पुरा स्म भो ॥
 ततोऽस्मान्चयामास राज्ञः स्मृत्वात्मरक्षणम् ।
 इति तेषां कथयतां तुमुलः खेडभवङ्गुनिः ॥
 संपपाताशनिधोरं तेषां मूर्धसु तत्क्षणात् ।
 ततस्ते राजभृत्यास्तु दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥
 क्षणात्तूष्णीं स्थिताः सर्वे संज्ञां संप्राप्य ते पुनः ।
 तत्र श्रुत्वा नृपं यान्तं जयदेवस्य मन्दिरे ॥
 तत्रैव ते गताः सर्वे गृहीत्वा धनसंचयम् ।
 राजानं प्रणिपत्योचुस्ते बद्धकरसंपुटाः ॥
 राजस्ते साधवोऽरण्ये शृता वज्रापघाततः ।
 वज्रादिकं गृहीत्वा तु वयमेव समागताः ॥
 इति श्रुत्वा ततो राजा किं जातमिति चाब्रवीत् ।
 ततस्ते निजप्रश्नादि वज्रापातान्तमब्रुवन् ॥
 श्रुत्वाथ जयदेवस्तु हाहा कृत्वा मुहुर्मुहुः ।
 रुदोद पञ्चां हस्ताभ्यां छिन्नाभ्यां ताडयन्महीम् ॥
 तत्क्षणाज्जयदेवस्य पाणिपादं तु पूर्ववत् ।
 प्रादुर्बभूव सर्वेषां पश्यतां नात्र संशयः ॥

असतां तादृशानां तु मृत्युं श्रुत्वा तु दुःखितः ।
 रुरोद च्छग्नना तस्मात्तुतोष पुरुषोत्तमः ॥
 ददौ हस्तौ च पादौ च किमाश्चर्यमिदं हरेः ।
 अथ राजातिचिन्तातो जयदेवं प्रणम्य च ॥
 पप्रच्छ किदं चिमित्रं ब्रूहि मत्कृपया द्विज ।
 उवाच जयदेवस्तं कृतान्तं पूर्वतः स्वकम् ॥
 चौराणां च यथातत्त्वं ततो राजा मुमोद ह ।
 तुष्टाव जयदेवं तं धन्योऽसि त्वत्समो न वै ॥
 दृष्टः श्रुतो वा लोकेऽस्मिन्मित्रशत्रुसमः पुमान् ।
 धन्योऽहमतिनीचोऽपि त्वत्संसार्गं संशयः ॥
 इत्यादिबचसा राजा स्तुत्वागत्य स्वमन्दिरम् ।
 आश्चर्यं पुत्रदारेभ्यो मन्त्रिभ्यः प्रोक्तवान्स्वयम् ॥
 अथ कालेन कियता जयदेवो जरां गतः ।
 तथापि नित्यकर्मदि न तत्याज कदाचन ॥
 गङ्गास्नानव्रतं तस्य नित्यसंकल्पितं पुरा ।
 एकदा कृतशौचादिश्वलितो जाह्नवीतटम् ॥
 स्नानमार्गे जराक्रान्तो विशश्राम कषित्कचित् ।
 गत्वा कथंचिद्गङ्गायां स्नात्वा पीत्वा जलं पुनः ॥
 आगच्छन्पथि बभ्राम निपपात मुमूर्च्छं च ।
 ततस्ते पथिकाः सर्वे सिषिचुस्तं च वाससा ॥
 छायां चक्रुस्ततो राजा स्नात्वा तत्राजगाम ह ।
 दृष्ट्वा तं जयदेवं तु तामवस्थामुपागतम् ॥
 आरोप्य शिबिकायां तु प्रापमायास मन्दिरम् ।
 स्वयमागत्य च पुनः कृताञ्जलिरुवाच तम् ॥
 अहो जीर्णतरं चेदं शरीरं ते महामते ।
 मया हि पादचार्येण स्नातुमद्यागतं पुनः ॥
 ददामि शिबिकां तुभ्यं कुरुष्व मम भाषितम् ।
 इति श्रुत्वा तु राजानं जयदेव उवाच सः ॥
 ममैव शिबिका राजन्संरक्ष भवनेऽधुना ।
 पादाभ्यामेव गत्वाहं स्नास्यामीति व्रतं मम ॥
 यथा शक्तिस्ततो यामि मा कुरुष्वामहं पुनः ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा जगाम भवनं स्वकम् ॥
 संपूज्य देवतां भुक्त्वा राजकार्यपरोऽभवत् ।
 अथ तस्यां तु रात्र्यां वै राजमान्यः पुरोहितः ॥
 राजादृता महान्तो ये तत्र ग्रामे द्विजाः स्थिताः ।
 ते सर्वे ददृशुः स्वप्ने जयदेवोऽपि चाद्भुतम् ॥

शुक्लाम्बरधरा काचिच्छुक्ला मकरवाहना ।
 पद्महस्तारविन्दाक्षी समागत्याब्रवीदिदम् ॥
 अहं भागीरथी देवी प्रातरादिनिरन्तरम् ।
 जयदेवस्य वाप्यां वै निवसिष्याम्यसंशयम् ॥
 जानीहि प्रत्यहं तत्र पद्ममेतन्मया सह ।
 आविर्भविष्यति जले द्रष्टव्यं भवता पुनः ॥
 अयं तु जयदेवो मे भक्तोऽतीव प्रियः सदा ।
 नैतस्य व्रतभङ्गोऽस्ति वाप्यां ज्ञानं करोत्वयम् ॥
 त्वयापि बोधनीयः स नान्यथा मम भाषितम् ।
 किं चान्यः प्रत्ययस्तत्र प्रोच्यते तन्निशामय ॥
 जयदेवेन सार्धं तु गलत्कुष्ठोऽपि तत्र चेत् ।
 कुष्ठरोगात्प्रमुच्येत ज्ञातः सप्तदिनादपि ॥
 एवं स्वप्नं प्रपश्यन्तः प्रबुद्धास्ते समागताः ।
 एकाम्रे स्वप्नमूचुर्वै कथां कृत्वा परस्परम् ॥
 नृपोऽमात्यैर्ग्रामबुद्धैर्जयदेवस्य मन्दिरम् ।
 समागत्याब्रवीत्सर्वं जयदेवाय भूपतिः ॥
 श्रुत्वा तज्जयदेवस्तु निजस्वप्नं स्मरन्हृदि ।
 नृपाधीन्प्राह धन्या वै भवन्तो नात्र संशयः ॥
 यैर्दृष्टा जाह्नवी देवी स्वप्ने श्रीरिव रूपिणी ।
 किमाश्चर्यं भवद्भिर्यद्दृष्टं स्वप्नेऽतिदुर्लभम् ॥
 जगन्मान्या जगन्माता जगदुद्धारकारिणी ।
 आगमिष्यति वाप्यां सा सत्यमेतन्न संशयः ॥
 इत्युक्त्वा नृपतिस्तूष्णीं सामात्यः सपुरोहितः ।
 सदारस्तत्र ज्ञानीयं गृहीत्वा समुपाययौ ॥
 जयदेवोऽपि पूजार्थमर्घ्यादीन्परिकल्प्य च ।
 जगाम तत्र वाप्यां तु ज्ञातुं पद्मावतीयुतः ॥
 तत्र वापी समीपे तु गत्वा ते तु नृपादयः ।
 जयदेवं पुरस्कृत्य सर्वे तत्रावतस्थिरे ॥
 जयदेवोऽथ ज्ञानीयं मन्त्रं भक्त्या पठजले ।
 प्रविवेश तदा गङ्गा तत्र प्रादुर्बभूव ह ॥
 कर्मितं तज्जले जातं दुग्धकुन्देन्दुनिर्मलम् ।
 तादृशी सिकता जाता यथा गङ्गासरित्स्थिता ॥
 प्रादुर्बभूव पद्मं तज्जले दृष्ट्वातिहर्षिताः ।
 राजा च जयदेवश्च तथान्ये ये समागताः ॥
 दुष्टदुष्टां जनास्तत्र गङ्गां त्रिपथगामिनीम् ।
 जयदेवोऽपि हर्षाश्रुपरिक्लिषद्गङ्गमुजः ॥

ज्ञात्वा पाद्यादिभिश्चैव पूजयामास भक्तिः ।
 तस्मिन्सप्तदिनं तत्र दिव्यदेही बभूव सः ॥
 एवमन्येऽपि ये तत्र यं यं कृत्वा मनोरथम् ।
 ज्ञानपूजादिकं चकुरापुस्तेऽखिलमीप्सितम् ॥
 इत्येतज्जयदेवस्य माहात्म्यं कथितं मया ।
 यः पठेच्छृणुयादेतत्तस्य भक्तिर्दृढा भवेत् ॥
 कामी कामानवाप्येत जगन्नाथप्रसादतः ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति दुर्लभामपि योगिनाम् ॥

इति श्रीभगवद्भक्तिमाहात्म्ये जयदेवचरितं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥” इति ।

श्रीयुतमहामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितैः काव्यमालायां प्रकाशितायाः श्रीगो-
 वर्धनाचार्यप्रणीतायांसप्तशत्याष्टिपणे जयदेवकविसमयो युक्त्या निर्णीतः । तथाहि—
 ‘जयदेवकविश्च वज्रदेशाधिपस्य बल्लालसेनसुनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्री-
 मनातनगोस्वामिनां मतम् । ‘गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः । कविराजश्च
 रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’ इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसमागृहद्वारोपरि शिलाया-
 मुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद्रोवर्धनजयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति
 केचित् । लक्ष्मणसेनश्च ख्रिस्तसंवत्सरस्यैकादशशतकसमाप्तिपर्यन्तं वज्रदेशं पालया-
 मासेति केचिदितिहासविदः’ इति । अतो जयदेवकविजीवनसमयोऽपि ख्रिस्तसंवत्सर-
 स्यैकादशशतक आसीदिति फलितार्थः ।

जयदेवकविकृतो गीतगोविन्दकाव्यादन्यः कोऽपि ग्रन्थो लोके न कापि श्रुतो
 नापि प्रसिद्धः । प्रसन्नराघवनाटककर्ता जयदेवस्तु कौण्डिन्यगोत्रोद्भवः सुमित्राकु-
 क्षिजन्मा महादेवतनयः । शृङ्गारमाधवीयचम्पूप्रणेता जयदेवश्च अज्ञातपितृनामादिकः
 कृष्णदासेत्युपपदवान् । अत उभावप्येतौ गीतगोविन्दकाव्यप्रणेतुर्जयदेवाभिज्ञाविति
 सुविशदमेतत् ।

गीतगोविन्दकाव्यस्य ‘उन्मीलन्मधुगन्धलुब्ध’ इत्यादिपर्यां ख्रिस्तवर्षीयचतुर्दशश-
 तकसमुद्भवेन वज्रदेशीयेन श्रीविश्वनाथकविराजेन स्वकृतसाहित्यदर्पणाख्यग्रन्थस्य
 दशमपरिच्छेदे वृत्त्यनुप्रासोदाहरणतयोपन्यस्तं दृश्यते । एतेन तत्काळीना विद्वां-
 सोऽपि गीतगोविन्दकाव्यं सत्काव्यतया स्वीचकुरिति ज्ञायते ।

अत्र प्रकाशितयोष्टीकयोर्मध्ये प्रथमा तावद्रसिकप्रियाख्या श्रीकुम्भनृपतिविर-
 चिता । अस्या आदर्शपुस्तकद्वयमस्तमुद्भूतमैः महामहोपाध्यायश्रीमदुर्गाप्रसादपण्डितैः

१ काव्यमालायां प्रकाशितस्य आर्यासप्तशतीग्रन्थस्य प्रथमपृष्ठस्यटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

२ प्रसन्नराघवनाटकप्रस्तावनायां ‘विलासो यदाचां’ इत्यादि तथा ‘लक्ष्मणस्येव’ इत्यादि-
 श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । (निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्य पृ० ५) ।

३ शृङ्गारमाधवीयचम्पादौ मङ्गलाचरणश्लोके द्रष्टव्यम् । इयं चम्पूः नाद्यापि कापि मुद्रयित्वा
 प्रकाशिता च । अस्या हस्तलिखितमपूर्णपुस्तकमेकं मया दृष्टमासीत् ।

कतिपयसंवत्सरेभ्यः पूर्वं मदभ्यर्थनयैव भणिकटे प्रेषितमासीत् । लेखकप्रमादप्रचुराभ्यां निरुक्तादर्शपुस्तकाभ्यां यथामति संशोध्य प्रकाशितेयं टीका रक्षिकमनोविनोदनाय । एतद्वीकाकर्ता श्रीकुम्भनृपतिस्तु संप्रति लोके 'मेवाड' इति नाम्ना प्रसिद्धे मेदपाटदेशे राज्यं चकारेति टीकावतरणिकात् एव ज्ञायते । अस्य राज्यसमयस्तु ख्रिस्तसंवत्सरस्य चतुर्दशशतकस्य प्रथमपाद आसीदिति तिहासतोऽवगम्यते ।

अत्र प्रकाशिता द्वितीया टीका रसमञ्जर्याख्या तु महामहोपाध्यायश्रीदिनेश्वरात्मजेन महामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रेण संप्रत्यज्ञातकुलादिविशेषणस्य श्रीशालिनाथामिधानस्य पुरुषस्याख्या विरचितेति टीकापुष्पिकातो ज्ञायते । एतद्वीकाया आदर्शपुस्तकमेकमस्सत्सुहृद्वरैः श्रीमद्भिः पणशीकरोपाह्वैर्वाधुदेवशास्त्रिभिर्महता प्रयत्नेन संपादितम् । तदनुरोधेन न संशोध्य प्रकाशितेयमपि टीकात्र बालोपयोगितया ।

उभयटीकासुसारेण पाठान्तराण्यपि टिप्पणीषु नियोजितान्यस्मिन्संस्करणे मूलविवेकार्थम् ।

एतत्पुस्तकस्य मुद्रितपत्रसंशोधनकर्मणि प्रथमं श्रीमद्भिर्वाधुदेवशास्त्रिभिः कियत्साहाय्यं कृतम् । किंतु अग्रे मानुषस्वभावसुलभशरीरास्वास्थ्यवशात्स्वदेशं प्रति यातेषु तेषु निरुक्तसंशोधनकर्म मध्येवापतत् । अतः प्रमादाद्यत्किञ्चिन्न्यूनमत्र दृश्येत तत्परमदयालुभिः सुधीभिः क्षन्तव्यमिति सविनयं प्रार्थयति—

विद्वदनुचरः

तेलङ्गोपाख्यो रामकृष्णसूनुर्मन्नेशशर्मा ।

श्रीः ।
श्रीजयदेवकविविरचितं
गीतगोविन्दकाव्यम् ।

कुम्भनृपतिप्रणीतरसिकप्रियाख्यव्याख्यया
महामहोपाध्यायशंकरमिश्रनिर्मितरसमञ्जर्याख्यव्याख्यया च
संवलितम् ।

प्रथमः सर्गः १

मेघैर्मंदुरमम्बरं वनमुवः श्यामास्तमालद्रुमे-
नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।

रसिकप्रिया ।

कल्याणं कमलापतिर्दिशतु मे यः कौस्तुभे राधया
वीक्ष्य स्वं प्रतिबिम्बितं प्रतियुक्त्येषेति तर्काकुलम् ।
आश्लेषोन्मुखयापि मानपरया मन्वानया कैतवं
तिर्यग्भक्तिकन्धरं वलितया सासूयमालोक्तितः ॥ १ ॥
सोऽभ्यान्मामरविन्दनाभ उदययज्ञाभिपद्मालया
पद्मा पद्मविनीलमीलनविधिप्रावीण्यवजेत्रयोः ।
योगार्धनिमीलिताम्बुजवशात्संभोगभोगेतरा-
वस्थाद्वन्द्वभवानुभूतिजनितक्रीडासुखान्यन्वभूत् ॥ २ ॥
दिश्यान्मेऽर्धशिवातनुः स भगवान्निस्सोदितां संपदं
शम्भुर्विश्वजयश्रियः परवशीकारैकसत्कार्मेणम् ।
यत्रैकाग्रनवीनविभ्रमरसादेकाग्रगुप्तेरना-
खादात्संभवदद्भुतैकपरमा जागर्ति हेमाद्रिजा ॥ ३ ॥
नत्वा मतङ्गभरतप्रमुखान्मुगीत-
संगीतशास्त्रनिपुणाजयदेववाचाम् ।

रसमञ्जरी

शंकरजगदम्बिकयोर्द्वे पद्मेन खेलन्तम् ।
लम्बोदरमवलम्बे यं वेद न तत्त्वतो वेदः ॥ १ ॥

श्रीकुम्भकर्णनृपतिर्विद्वति तनोति

गानं निघाय सरसं रसिकप्रियाङ्गाम् ॥ ४ ॥

श्रीवैजयायेनसगोत्रवर्यः श्रीबप्पनामा द्विजपुङ्गवोऽभूत् ।

हरप्रसादादपसादराज्यप्राज्योपभोगाय नृपोऽभवद्यः ॥ ५ ॥

यदन्वये निर्जिततर्कवादिपदःपदं तत्परमा व्यभाति (?) ।

श्रीमेदपाटे गुहिलप्रधाने यत्राभवन्भूपतयः प्रसूताः ॥ ६ ॥

तत्र क्रमाद्भव्यपरम्पराव्ये हम्मीरनामा नृपतिर्बभूव ।

चन्द्रादिरत्नप्रकरकमेण रत्नाकरे कल्पतरुयथासीत् ॥ ७ ॥

दानानि संगतवनीपक्रमात्रपात्र-

मासाद्य यो ददिरनन्तगुणानि कामम् ।

पद्माननो विषमधाडिषु यः प्रसिद्ध-

व्यके सृष्टान्यखिलशत्रुभयावहानि ॥ ८ ॥

तस्मादभूत्सत्तनयः प्रभूतनयः परायः सद्यः शतायुः ।

श्रीक्षेत्रसिंहः प्रतिपक्षनागसिंहः पराहंक्रुतिमत्तसिंहः ॥ ९ ॥

ततोऽभवत्तुल्य उद्यीतलक्षविपक्षपक्षक्षयकारदक्षः ।

गयाविमोक्षास्थितधर्मरक्षः स्वक्षः कृतव्यक्षसमस्तलक्ष्यः ॥ १० ॥

तच्चन्दनो निर्जितपूर्वराजचारित्रसंपादितमेदिनीकः ।

श्रीमोकलेन्द्रः प्रणतारिमौलिमाणिक्यभाभासितपादपद्मः ॥ ११ ॥

श्रीकुम्भकर्णस्तदनु क्षितीन्द्रः क्षिति बिभर्तीन्द्रसमानसारः ।

शेषादिकेभ्यो धरणे धरिद्र्या भरस्य विभ्रान्तविभ्रमः सन् ॥ १२ ॥

स श्रीशम्भुप्रवणः प्रवीणः संगीतशास्त्रेऽखिलशास्त्रवेत्ता ।

श्रीगीतगोविन्दसुगीतकस्य नव्याकृति व्याकृतिमातनोति ॥ १३ ॥

जित्वा तु पृथिवीं कृत्वा तत्पतीन्करदायिनः ।

राधामाधवसारस्य रसिको रमतोऽधुना ॥ १४ ॥

प्रत्यज्ञायि प्रबन्धो यो जयदेवेन धीमता ।

न तस्य विद्यते लक्ष्म सर्वाङ्गैरुपलक्षितम् ॥ १५ ॥

अतः खरादिभिः षड्भिरङ्गैः संयोज्य तथ्यताम् ।

नीत्वा गीत्वा तदा हित्वा कुटीकासु (स्तु) प्रवर्त्यते ॥ १६ ॥

शृङ्गारे सप्रपञ्चे रस इह रुचिरौचित्ययुक्तौ प्रकृष्टे-

ऽलंकारे नायिकाया गुणगणगणने वर्णने नायकस्य ।

गीतौ प्रीतौ च वृत्तौ लयमनु रसिकाः कान्तुकं चेतदेमा

दोषैर्युक्ता गुणाढ्याः शृणुत नरपतेः कुम्भकर्णस्य वाचः ॥ १७ ॥

स किं बन्धः श्लाघ्यो व्रजति शिथिलीभावमसकृ-

द्विचारेणाक्षितो ननु भवति टीकापि किमु सा ।

रसमञ्जरी

श्यामतामरसदामसुन्दरः पादपङ्कजनमत्पुनन्दरः ।

वर्धमानभवदामपावकः पातु कोऽपि बभ्रुदेवशावकः ॥ २ ॥

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्वयम्

राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ १ ॥

न या ग्रन्थग्रन्थिप्रकटनपट्टः किं तु तददो

द्वयं युक्तं कर्तुं प्रभवतितरां कुम्भनृपतिः ॥ १८ ॥

शृङ्गारोत्तरसत्काव्यवेदिविद्वन्मुदे मया ।

मेघमैदुरमित्यादिपद्यं व्याक्रियतेऽधुना ॥ १९ ॥

गमकालापपेशलतया मध्यमप्राप्ते षाडवेन मध्यमग्रहेण मध्यमादिरागेण गीयते ।

गणपतिमभिमतफलदं वरदं प्रणिपत्य सिद्धिगुणविशदम् ।

गीतो जयदेवकृते धातुं कुम्भो नृपस्तनुते ॥ २० ॥

अथ कुम्भकर्णनृपतिः स्तुत्वा नत्वा सरस्वतीं देवीम् ।

खरपाठेनकानां करोति गुम्फं सुमानार्थम् ॥ २१ ॥

मेघैरिति ॥ जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । सर्वोत्कृष्टत्वेन नमस्करणीयत्वमुक्तम् । तेन नमस्कृत्या काव्यमुखं द्योतितम् । आशीर्वा । कास्ताः । रहःकेलयः सुरतकीडाः 'रहो गुह्ये रहो रते' इति । तासां विषयं निर्दिशति । क । यमुनाकूले प्रत्यध्वकुञ्जद्वयम् । अध्वनि कुञ्जद्वयोऽध्वकुञ्जद्वयम् । अध्वकुञ्जद्वयं प्रतीति प्रत्यध्वकुञ्जद्वयम् । ननु चात्र नित्यसमासत्वाद्वाक्येन न भवितव्यम् । नैतदस्ति । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता । तद्योगे यथा स्यादित्येवमर्थः । तस्याश्च वाक्य एव प्रयोगो नान्यत्रेति वाक्यमपि स्यात् । 'अर्थमर्थं प्रति' इत्यादि भाष्यकारप्रयोगाच्च । कस्मिन्सति । रह एकान्ते । एकान्तं कयोः । राधामाधवयोः । अत्र राधाया जगद्गुरुपरिग्रहेण सकलमातृत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पाक्षरतरत्वाच्च पूर्वनिपातः । किलक्षणयोः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । कृष्णोक्तेरनु नन्दनिदेशत इति । नन्दसमीपाच्चलितयोः । तमेव प्रकारमाह—हे राधे, तत्तस्माद्धेतोरिमं मलक्षणं जनं त्वमेव गृहं प्रापय । सामान्यनारीव्यावृत्त्या गृहिणीनिर्वैत्यै संभोगादिकर्मणि समुदिता भवेत्यर्थः । अत्र गृहशब्देन तारस्थ्याद्गृहिण्युच्यते गृहशब्दच्छलेन तामेव पुरस्कृत्य वनविहारदर्शनात् । अत्र प्राप्नोतिरुदयार्थे वर्तते । 'प्राक्का (?) भोक्ष्ययुक्तिषु' इति चूडामणिः । त्वयैवाहं गृहिणीमान् स्यामिति यावत् । एवकारोऽन्ययोगव्यावृत्त्यर्थः । तस्मादिति किम् । यतोऽयं मलक्षणो जनो मीरुः मीरुरिति एभिर्भावहेतुभिः स्मराद्वतीः सोढुमसमर्थः । तानेव

इह खलु प्रारिप्सितसमास्यर्थमेतत्काव्यप्रतिपाद्यं राधामाधवकेलिसरणरूपं भङ्गलमादावाचरति—मेघैरिति । राधामाधवयो रहःकेलय एकान्तकीडा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । किंभूतयोः । इत्यनेन प्रकारेण नन्दनिदेशतो नन्दाद्या चलितयोः प्रस्थितयोः । कीदृशो नन्दनिदेश इत्यत आह—त्वमेवैत्यादि । हे राधे, तत्तस्मात्त्वमेवमं कृष्णं गृहं प्रापय । अत्रैवकारः कोपोक्तौ । बाल्येऽयं यत्त्वयेतावद्भूरमानीतस्मात्त्वमेव गृहमपि प्रापयेत्येवाभिप्रायात् । कुतः । यतोऽयं कृष्णो नक्तं रात्रौ मीरुः क्षिप्तत्वाद्भयशीलः । भयहेत्वन्तरमाह—मेघैरित्यादि । अम्बरमाकाशं मेघैर्मैदुरं क्षिपयन् । तथा च वनमुवः कानन-

भावानाह—अम्बरमाकाशं मेघैर्मैदुरं सान्द्रजिह्वं वर्तते । अपरं च । तमालद्रुमैः
 श्यामा वनमुखो वर्तन्ते । अपरं च नर्कं रात्रिकालः । एवं देशकालवस्तुलक्षणा
 विभावाः सूचिताः । किमुक्तं भवति । अत्र काव्ये शृङ्गारसप्राधान्यात्तस्य मेघाद्या-
 ल्ययोऽप्युदीपनभावा उक्ता भवन्ति । राधाया आलम्बनविभावाः । भीरुरित्यस्यानु-
 भावः । हर्षावेगशङ्कौत्सुक्यप्रीडाचपलतादयो व्यभिचारिणः । इत्थं कार्यकारणसहका-
 रिनी रतिस्थाविभावः सकलरससम्राट् सप्रपञ्चः संभोगाख्योऽभिलाषविरहेर्षासूयाल-
 क्षणो विप्रलम्भः शृङ्गारः साङ्गोपाङ्गः समुन्मीलितो भवति । तदुक्तम्—‘कारणान्यथ
 कार्याणि सहकारिणि यानि तु । रत्नादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाख्यकाव्ययोः ॥
 विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तौर्विभावाद्यैः स्थायीभावो
 रसः स्मृतः ॥’ तथा चाभाणि भरतेन—‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्भ्रसनिष्प-
 त्तिः—’ इति । एवमेतेन पथा श्रीजयदेवेन कविना रसमुख्ये स्थिरकृते तदाशयम-
 नुद्धा कैश्चिदाख्यातं तत्तावन्न विचक्षणपरीक्षाक्षममीक्षामहे । तथाहि । इत्थं नन्दनि-
 देशतो नन्दादेशाञ्जलितयोः केलयो जयन्ति । इत्थमिति किम् । राधा काचन गोपिका
 तस्या नन्देन संबोधनम् । हे राधे, इमं मम शिशुं रात्रौ मीढं त्वमेव गृहं प्रापय त्व-
 द्येव मम विश्वास इति । तदा नायकस्य शिशुत्वेन परवशत्वं, तस्याश्च धात्रीत्वं न-
 न्दस्य दूतीकर्म, शृङ्गारविभावानां भयानकहेतुत्वं, कविनिरूपितरसस्यान्यथात्वं चाप-
 द्यते । तत्र तेषामायुष्मतां क उपालम्भः । यतः—‘निर्देशो भाषणादेशसामीप्यार्थम-
 जानतः । आदेश एव विश्रान्तमतेर्व्याख्या भवेन्न किम् ॥ लोके किं कूपमण्डकः
 समुद्रमपि तत्समम् । न वेद वेदवादोऽयमिति श्रुतिभिया किल ॥’ अथैवं नन्दादेशा-
 दनु तथा ग्राम्यतायां शृङ्गारो विनाशितो भवति । यथाह—‘अथ शृङ्गारपरता सुतरां
 सा तिरस्कृता । यतः कुलवधूवत्स चमत्काराय संवृता ॥ श्वशुरे वदति प्रायः सूनो
 रतमनु लुषाम् । सा नाम ग्राम्यतापीष्टा सापि नेष्टा विपश्चिता ॥ प्रयुक्तं कविना द्वित्वं
 तदाशयमजानता । नन्दनिर्देशहारिण्यास्तस्या एकत्वमिष्यते ॥ नायकत्वं यदाभ्रातं
 हरेः काव्यकृता कृतौ । तस्यां तस्मिन्निक्षिप्ते गतिः का नाम तस्य ते ॥ यो गीतगो-
 विन्द इति प्रबन्धो गोविन्दनेतारमनुप्रबद्धः । राधावशे तत्र कृतेऽर्भकत्वात्स गीतराघः
 कथमत्र न स्यात् ॥ प्रामाण्यं सुधियोऽवदन्कविगिरां धर्मोपदेशे बुधा यत्सो भवितुं
 मुदार्हति गुरोराज्ञा विचार्या न यत् । तत्रेदं तु विचारणीयमिह यो यस्याः करे क्षी-
 यते रक्षायै स च कामयेत यदि तां तत्किंचिदद्यावधि ॥ शृङ्गारोपक्रमे चात्र भया

भूमयस्त मालद्रुमैस्तमालवृक्षैः श्यामाः । कुत्र जयन्तीत्यत आह—प्रसूयध्वेति । यमु-
 नायाः कूले प्रसूयन्तुजव्रमम् । अध्वन्यध्वनि कुञ्जे कुञ्जे द्रुमे द्रुम इत्यर्थः । यदाऽध्वनः
 कुजान् द्रुमालक्षीकृत्येत्यर्थः । न च नर्कं भीरुरयं त्वमेव तदिममित्यत्र ‘द्वितीयाटीस्त्वेनः’
 इति सूत्रेणानादेशः कथं न भवतीति वाच्यम् । अन्वादेशविषयत्वाभावात् । किञ्चित्कार्यं
 विधातुमुपाप्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । किञ्चित्कार्यं विधातुमिति ।
 अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । भीरुत्वस्य अनुवाक्यत्वेन विवक्षितत्वात् । ‘अम्बरं व्योम्नि वा-

नकमिति ता । मेघादम्बरतादेस्तन्महत्वाख्यानकौशिकम् ॥ अन्वहेतुभिरन्यस्योत्पत्ति-
 केदुःस्यदे तदा । विस्मयस्थाभिभावत्वादद्भुतोपस्थितिर्न किम् ॥ धात्रीयोगाद्युद्धारो
 न हास्यो रहसीज्ञैतैः । न मयानकता तस्मादसः कोऽत्रावतिष्ठताम् । तस्मादत्र वि-
 भावाद्युभावसंचारिभिर्भवेत् । उद्धारो नन्दरागीप्यातयोबलितयोः स्वतः ॥ यथा
 इव्याधि नानात्वं भावान्तरविभावतः । प्रजन्ति नानारसतां तथा भावाश्च एव हि ॥
 एवं मेघादयोऽपि स्युः उद्धारै च भवानके । विभावाद्यविगुणेन भावकेन विभावि-
 ताः ॥ तस्मात्काव्याभिप्रायसूचितउद्धारपरत्वेनात्र कृतं व्याख्यानमेव व्याख्यमिति । अत्र
 मेघैरिति बहुवचनेनाक्रममेव नवभिरप्यवस्थामिराक्रमणाचेतसोऽन्यथावृत्तिः सूचिता ।
 अम्बरमिति स्वच्छन्दविहारभञ्जशङ्का मा कृपा इति । वनमुच्यते बहुवचनेन नानाव-
 स्थरतक्षमं प्रदेशबाहुल्यं द्योतितम् । नकमिति कालश्च स्वच्छन्दप्रच्छन्नकामुकयोगम-
 त्वमुक्तम् । माधवशब्दः सत्यामपि लक्ष्म्यां तस्यामनुरागातिशयद्योतनार्थः । यमुनाकूल
 इति रतिभ्रमनिराससाधनशिथिरसमीरसद्भावार्यम् । अयमिति रत्युद्देशककुलतया स्वा-
 ज्ञेयप्यौदासीन्यद्योतनाय । यथा श्रीहर्षमिश्रस्य हंसेन स्वात्मनि निरासीभूतेन—‘गति-
 स्तयोरेकतरस्तमर्दयन्’ इत्याद्यभाणि । यथा वा श्रीकैलादासस्य ईश्वरेण तयावयमिते
 आत्मन्यनास्थापरत्वेन—‘अयं जनः प्रष्टुमनस्तपोधने’ इत्याद्यभादि । अत्र वर्णदृश्य-
 नुप्रासः शब्दालंकारः । पूर्वार्धे समुच्चयोऽर्थालंकारः । तल्लक्षणं तु—‘तत्सिद्धिहेतावेक-
 स्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् । समुच्चयोऽसौ’ । यथा—‘दुर्वाराः स्वरमार्गणाः प्रियतमो
 दूरे’ इत्यादि । उत्तरार्धे चाक्षीः । तद्योजनं च—‘सर्वोत्कृष्टास्ताः केलयो विलासकलास्तु
 कुतूहलिनः पान्तु । अत्र शब्दार्थालंकारयोरर्थालंकारयोश्च संसृष्टिः—‘सेष्टा संसृष्टिरे-
 तेषां मेदेन यदिह स्थितिः’ इति । अत्रायमित्यात्मन्यौदासीन्यद्योतकं सर्वनामपदं तिल-
 कायमानं बिभ्राणा सूक्तिः समुचितपरभागातिशयेन रुचिरतामावहन्ती शरदिन्दुसुन्द-
 रवदनेव इयामतिलकेन इयामेव शुभविशेषकेण विभूषिता अर्थोचित्यचमत्कारकारिणी
 सकलकविकुलललामभूता कामपि विच्छित्तिमातनोति । यथा—‘ममानि द्विषतां कु-
 कानि समरे त्वत्स्वप्नधाराजले नाथास्मिन्निति बन्दिवाचि बहुशो देव भुतायां पुरा ।
 मुग्धा गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पायसः कान्तारे चकिता विमुग्धाति मुहुः पत्युः
 कृपाणे हसौ ॥’ अत्र मुग्धापदं कैश्चित्काव्यलिङ्गमित्यलंकारोऽभाणि । तत्र । तल्लक्षणा-
 भावात् ॥ लक्षणं तु—‘तदेवोक्तं काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता’ इति । नात्र ‘वपुःप्रादु-
 र्भावात्—’ इतिवद्हेतोर्वाक्यार्थता । नापि ‘प्रणवसलीलपरिहासरसाधिगतेः’ इतिवदने-
 कपदार्थता । नापि ‘भस्मोद्गूलन भ्रमस्तु भवते’ इतिवद्हेतोरेकपदार्थता । तस्य गतिं
 त एव प्रष्टव्याः । एवमिह सुनिपुणमपि निरूप्यमाणोऽलंक्रुतिशुणो न विद्वद्भित्तचमत्क-
 र्तिमातनोति ॥ तर्हि काव्यचारुतानिबन्धनशृङ्गाररसस्वीकारेण रसवदलंकारतेत्यपि
 नाशङ्कनीयम् । यतोऽत्र शृङ्गाररस प्राधान्यादलंकारत्वं येनालंकारता स्यात् । यदाह—

‘सति’ इत्यमरः । ‘दोषा नक्तं रात्रौ’ इति च । ‘...बसौ नीलनीलकवीलुकाः’ इत्यपि ।
 ‘निदेशः क्षासनं च स’ इति च । ‘निकुञ्जकुञ्जो वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे’ इति च ।

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसंस्था

पद्यावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।

‘प्रधाने यत्र वाक्यार्थे यत्रायान्ति रसादयः । काव्ये तस्मिन्लंकारो रसादिरिति मे मतिः’ ॥ प्रकृते तु शृङ्गारस्य प्राधान्यमपि प्रतिपन्नम् । अत्र वैदर्भी रीतिः—‘अस्पृष्टा दोषमात्राभिरनल्पगुणगुम्फिता । विषधीखरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥’ शृङ्गारा-
वस्थानसूचिका कौशिकी वृत्तिः । संभाविता गीतिः । तस्याथ लक्षणम्—‘संभाविता भूरिगुरुर्द्विकला वार्तिके पथि’ । मध्यो लयः । प्रसादो गुणः । अनुकूलो नायकः । स्थाधीनपतिका नायिका ॥ पूर्वोर्ध्वेऽभिजाषलक्षणो विप्रलम्भः । अपरार्धे संभोगश्च शृङ्गारः । एवं केलय इति कथाबीजलक्षणं वस्तुपि निर्दिष्टं भवति ॥ एवं च त्रिवि-
धमपि काव्यमुखं महाकविना समुन्मीलितं भवति ॥ यदत्र कवित्संभोगशृङ्गारल-
क्षणं वस्तुवदत् स एव चास्य विवेचनक्षमः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । यथा—‘सूर्या-
श्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ ॥ १ ॥ कविरिदानीं सकलकलिकलुषहारि-
हरिचरितानुस्मरणसरसतापादनेन तद्भक्ताननुगृह्यन्समुचितेष्टदेवताभावनाभावितान्तः-
करणस्तरफलभूतं शृङ्गारोत्तरं प्रबन्धं कर्तुं प्रतिजानीते—वाग्देवतेति । जयदेवक-
विरेतं गीतगोविन्दाभिधं प्रबन्धं करोति । अत्र जगदानन्दकन्दलीकन्दगोविन्दपदार-
विन्दमकरन्दामोदमधुरतरास्त्रादमधुकरमधुरचेता भागवतप्रधानः परमकाव्यिको ज-
यदेवकविर्देवदेवे भगवत्याविष्टचित्तः कलिकलुषान्तःकरणत्वेनेतस्ततः परिविक्रिमान्
मुखेन तदभिमुखीकरणाय कलावतीकेलिकृतहलिनं हलिसोदरं निरूपयितुं निर्गुणं नि-
रूपयिषुः ‘निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेष-
निरूपणैः’ ॥ इति दर्शयितुं धर्मार्थकामाः खनुष्टिता मोक्षयेति मोक्षोपायतया धर्मा-
र्थयोपरि वर्तमानस्य पुरुषार्थविशेषस्य निदानत्वेन पितृणामानृत्यहेतुभूतापत्योत्पत्ति-
द्वारेण नितम्बिनीमूलत्वमुपदर्शयितुं तद्विशिष्टं वासुदेवं विवर्णयिषुतिमं प्रबन्धमुपनि-
बध्नाति । तथा चोक्तमभियुक्तैः—‘संसारे यदुचेति किञ्चन फलं तत्कृच्छ्रसाध्यं नृणां
किं त्वेतत्सुखसाध्यमस्ति युगलं सम्यग्यदि ज्ञायते । तल्लक्ष्मीसमुपार्जनं पुलकिनां
रक्तखरं गायतां तत्कान्तारतिनिस्तरज्जमनसामुत्पद्यते नन्दनः ॥’ इति । कामशा-

‘रश्म्योर्पाशु चालिन्ने एकान्तार्थेऽन्ययम्’ (?) ॥ १ ॥ अत्र रागिसुमुक्तसाधारणप्रवृत्त्यर्थे सक-
लजनमनोहरं शृङ्गाररसगर्भं भगवत्केलिवर्णनरूपं काव्यं क्रियत इत्यभिप्रेयं प्रतिजानीते—
वाग्देवतेति । जयदेवकविरेतं गीतगोविन्दकाव्यं प्रबन्धं करोति । कीदृशम् । श्रीः लक्ष्मी
राधारूपेणावतीर्णा, वासुदेवः कृष्णस्त्रयो रतिकेलिकवया सुरतकीडानुवर्णनेन तमेतं यु-
क्तम् । ननु वासुदेवकेलिवर्णनं बहुषु ग्रन्थेषु वर्तत इति किमनेनेत्यत आह—वाग्देवतेति ।
वाक्स्वरूपा वा देवता सरस्वती तस्याश्चरितेन प्रसादमाधुर्यादिगुणसंपन्नलोकोत्तरकाव्यरच-
नारूपेण चित्रितं चित्रमालेख्यं तद्युक्तं कृतं चित्ररूपं सद्य गृहं यस्य सः । अत्र सकल-
जनाङ्गादकारित्वेन नानावर्णमयत्वेन वाग्देवताचरितस्य चित्रत्वेन निरूपणम् । चित्रं च
चित्रिकवित्तिरूपमहापननिधानत्वेन कृष्णकेलिवर्णनादेना संसारत्वापसंतप्तकविजनविधा-
यव्यानत्वेन सद्यतया निरूपितम् । अथरश्मि गृहं विविधयुत्रिकाभिरालेख्यैर्नैर्निर्णतं यथ-

श्रीवासुदेवरसिकेलिकयासमेत-

मेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

केऽपि—‘किं स्यात्परत्रेस्याद्यथा यस्मिन्कार्मे न जायते । न चार्थज्ञं सुखं चेति शिक्षा-
स्तस्मिन्मयवस्थिता ॥’ इति । परकीगतोऽप्ययं रस उपनिबध्यमानो न पातकाय ।
यतः—‘कान्तासंमिततया’ इत्युपदेशप्रामाण्यात् । यथा—एतं श्रीवासुदेवरसिके-
लिकयासमेतम् । श्रीश्च वासुदेवश्च तौ । तयो रसिकेलिकयासमेतम् । अत्र ‘अनामका-
ङ्क्षितं सर्वं श्री’रिति श्रीसन्देन रागाभिधीयते । अथवा श्रीः शोभा लक्ष्मीर्वा तद्वतो
वासुदेवस्य । तदसुखि पूर्वपद्ये माधवशब्देन, रसिकेलीति सुरतक्रीडाकथनेन वा ।
रत्या शृङ्गारस्थायिभावेनानुरागेण याः केलयः कथाः परस्परसंकथनानि तत्समेतम् ।
अथ कविरात्मनो विशेषणद्वारेण सरस्वतीचरणकिंकरत्वं अनु च प्रबन्धस्य पद्मावतीदे-
वतासमाश्रयनफलत्वमाह—वाग्देवतेति । वाग्देवताचरितेन मिश्रितं संजातचित्रं चि-
त्तसमं यस्य स तथा । सरस्वत्यनुस्मरणपरद्वय इत्यर्थः । अपरं च । लक्ष्मीचरणसेव-
काप्रणीः । परं करेऽस्ति यस्याः सा पद्मावती लक्ष्मीः । ‘शरादीनां च’ इति धीर्षः ।
अथ पद्मावती अष्टाक्षरमन्त्राधिदेवतं तस्याक्षरणचारणेन परिचर्याविशेषेण चक्रवर्ती ।
कविराज इत्यर्थः । ‘पद्मावती तस्य कलत्रमेके वदन्ति यत्तत्र विचारचाह । यतः स-
दाचारपरम्परया गृह्णन्ति तन्नाम न नाम सन्तः ॥ कर्मादिसदैवतसंप्रयोगे तत्कीर्तनं
किं न विशेषगर्हम् । रहो विहाय कच नापि दृष्टं सतां स्वकान्ताप्रणयादिकं तु ॥’ अत-
स्तथाख्योपेक्षा । एवं यद्यप्यस्ति तत्त्वं तथापि महतामिहालौकिकव्यवसाहारे चरितं
किञ्चिदीक्ष्यते—‘तथाहि सत्यभामामि ननर्ते नरकान्तकृत् । देहाधे च बभारोमामीशो
योगिबरोऽपि सन् ॥ अथवा भक्तियोगस्य स्वभावः कोऽप्यनीदृशः । यतस्तद्योग-
युक्ता हि गणयन्ति न लौकिकम् ॥ अथात्मा जायते यस्यां सा जायेति श्रुतीरणात् ।
तत्स्वरूपपरस्वत्वात्सा भक्तिर्या तया सह ॥ तथाहि धर्मकार्येण न सन्त्यत्र तया
विना । सर्वेषु धर्मकार्येषु परयुक्ता दक्षिणाङ्गा ॥ किंतु सा भक्तिरत्रोक्ता योप-
चारेण वर्जिता । तां विनाऽतो नुरज्यन्ति सन्तः स्वेनेष्टदैवते ॥ शृङ्गारित्वादथ
स्त्रीयां जायां नर्तयतीह सः । परार्थनिष्ठबुद्धीनां न हि लोकव्यतिक्रमः ॥ लोको वेद-
स्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् । तत्र लोकस्य मुख्यत्वात्तदुक्तिरन्यथा भवेत् ॥
अतः पद्मावती तस्य कलत्रमिति नान्यथा । परमागतस्यास्या जयदेवस्य बुज्यते ॥

तीति ज्ञानिः । तथाच यद्यपि कृष्णकेलिवर्णनमन्त्रश्चापि ग्रन्थे बह्वेते तथापि पूर्वैर्वर्णितमपि
लोकोत्तरापूर्वसत्काव्यरचनानिबन्धमस्तिचमत्कारकादि भविष्यति । यथा पुरुषैरभिधीयमान
पदार्थोऽन्येषां बाह्यनोबचनभक्तिमारुढोऽन्यमेव ओष्ठमत्कारं करोतीति ज्ञानार्थको मे
प्रवास इति भावः । पुनः कीदृशः कविः । पद्मावती नाम जयदेवपत्नी तस्याक्षरणवर्ण-
चारणं संचारणम् । नर्तनमिति यावत् । तेन चक्रवर्ती नटसार्वभौम इत्यर्थः । एतेन
कवेः कृष्णमन्त्राधिक्यं शृङ्गारित्वं च ज्ञानितम् । तेन सरसकाव्यकरणेऽधिकारः सूचितः ।
तदुक्तम्—‘शृङ्गारी चेतकविः काव्यं जातं रसमयं जगत् । स एव यत्राशृङ्गारी सर्वं विर-
सतां मजेत् ॥’ इति । केचित्तु यथा इति संज्ञा विभजे । पद्मावती लक्ष्मीस्तस्या-

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

लोकालीतचरित्रस्य लोकेषस्य पुनः सदा । स्वजायानर्तनं युक्तमिति युक्ततरं वचः ॥
अत्र वित्तसमनोरमेदारोपाद्रूपकालंकारः । अनुप्रासश्च । ‘उक्ता वसन्ततिलका
तमजा जगौ यः’ ॥ ओजो गुणः । गौडीया रीतिः । भारती कृतिः । भूरिगुह्यत्वात्-
भाविता गीतिः ॥ अत्र बहुभिर्दीयत इति तदपत्याभिधानेन प्राप्तपितृधनस्य केलिक-
रणमुचितमिति अम्बानप्रतिभाप्रकर्षोत्प्रेक्षितेन बासुदेवपदेन सकलप्रबन्धस्यापि पीयू-
षवर्षेणैव समुचितार्थविशेषेण प्रबन्धः स्फुरदिव चमत्कारकारितामापद्यते । तथाचो-
क्तम्—‘उचितार्थविशेषेण प्रबन्धार्थः प्रकाशते । गुणप्रभावमव्यये विभवेनेव सज्जनः ॥’
यथा—‘जातं बंधो भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्’—इत्यत्राचेतनस्य चेतनाभ्यारोपेण
मेघस्य दूत्ययोम्यसासिधानाय प्रथितपुष्करावर्तकवंशत्वाद्युपन्यस्तम् ॥ २ ॥ कविरि-
दानीं स्वप्रबन्धस्य प्रयोजनमाविष्करोति—यदीति । हे श्रोतरित्यभ्याहार्यम् । तदा
तर्हि जयदेवसरस्वतीं प्रबन्धरूपां वाणीं शृणु । किलक्षणम् । मधुरकोमलकान्तपदा-
वलीम् । मधुरा कोमला कान्ता पदानामावलिर्बन्धांसा । एतेन माधुर्यैः प्रसादाद्या
दद्यामि गुणा उक्ता भवन्ति । तदेति किम् । यदि हरिस्मरणे मनः सरसं एकामं
सरगं वर्तते । अपरं च । यदि विलासकलासु कुतूहलम् । विलासिनां शृङ्गारिणां
कलास्त्रासु । ‘विलासो गमनादिः स्याच्चेष्टा श्रिट्टाङ्गया कृता’ इति । एतेनास्य
प्रबन्धस्य प्रयोजनाभिधेयसंबन्धाधिकारिण उक्ता भवन्ति । विलासकलाशिक्षा
भवान्तरप्रयोजनम् । हरिस्मरणं परमं प्रयोजनम् । सार्यसारकलक्षणः सं-

क्षणयोर्विषयभूतयोश्चारणचक्रवर्ती नटसार्वभौमः । नृत्यादिना सदा लक्ष्याराधनपर-
स्वर्थः । एतेन दारिद्र्यराहित्यं सूचितम् । हरिद्रेण हि शृङ्गारादिरसो न ज्ञायत इति
भावः । ‘आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्’ इत्यमरः । ‘गृहं गेहोदवसितं वेदम् सद्य निकेत-
नम्’ इति च । ‘चारणास्तु कुशीलवाः’ इत्यपि ॥ २ ॥ संप्रति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमितर-
काव्यापेक्षया स्वकाव्यस्योत्कर्षं कथयन्नेव प्रकृतकाव्यस्याधिकारिप्रयोजनमाह—यदीति ।
हे सज्जनगण, यदि हरिस्मरणे कृष्णानुचिन्तने मनः सरसं साधुरागम् । यदि विलास-
कलासु विलासः कीर्णां हावविशेषस्तत्संबन्धिनीषु कलासु कुतूहलं कौतुकं तदा जयदे-
वस्य कवेः सरस्वतीं शृणु । कौतूहलीम् । मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरत्वं द्विविधं
शब्दाश्रितमर्थाश्रितं च । तत्र शब्दमधुरत्वं पृथक्पदत्वं, अर्थमधुरत्वं चोक्तिर्येनियं तद्युक्ता
मधुरा । तथा कोमलत्वमपि द्विविधम् । तत्र शब्दकोमलत्वं कथस्यापहृत्त्वम् ।
अर्थकोमलत्वं पदवेऽप्यर्थेऽपहृत्त्वं तदुभययुक्तं कोमलम् । कान्तत्वमपि द्विविधम् । तत्र
शब्दगतमुज्ज्वलवन्धविशेषादिना मनःश्रोत्रप्रीतिपदत्वं, अर्थगतं च दीप्तरसवत्त्वं तदुभय-
युक्ता कान्ता रमणीया यथाशुची पदावली पदपरम्परा यत्र तादृशीम् । ‘शृङ्गारादौ
रसे कीर्त्ये गुणे रागे द्वये रसः’ इत्यमरः । विलासलक्षणं दशरूपके—‘तात्कालिको विशेष-
वस्तु विलासोऽङ्गक्रियास्त्विति’ । ‘कला चन्द्रकलायां स्यात्कीडनाप’ इति कोवः । शब्द-
माधुर्यादिलक्षणाणि तु नामनेन लिखितानि ‘मन्वे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं उपैः ।

वाचः पल्लवयत्युमापतिघरः संदर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणः आध्वो दुरुहद्वृतेः ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-

स्पर्धी कोऽपि न विभ्रुतः श्रुतिघरो धोयी कविस्मापतिः ॥ ४ ॥

बन्धः । वैष्णवा अधिकारिणः । शीपकमलंकारः । द्रुतविलम्बितं द्रुतम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नमो भरी' । पाञ्चाली रीतिः । कौशिकी वृत्तिः ॥ अत्र मधुरकोमलकान्तपदावलीत्यादिपदैर्विलासकलासु कुतूहलसौचिलोद्भावनेन शृङ्गाररसस्वरूपाद्रूपो वाक्यार्थ उन्निद्रो भवति । तथाचोक्तम्—'औचित्यमुचितं वाक्यं सन्ततं संमतं सताम् । त्यागोद्ग्रमिवैश्वर्यं शीलोज्ज्वलमिव श्रुतम्' ॥ ३ ॥ इदानीं कविः कविगणनायां परैरपि कविभिरहं परिगणित इति स्वप्रशंसार्थं श्लेषकमपि तत्कृतं श्लोकं स्वप्रबन्धस्य कुर्वन्माह—वाच इति । तानेव परिगणितान्कवीन्स्वस्वगुणेनोपश्लोकितामाह । उमापतिघरनामा कविः वाचो वाणीः पल्लवयति विस्तारयति । साकृत्तैर्विशेषणैर्गद्यादिप्रबन्धे चतुरः । अपरं च । गिरां वाचां संदर्भशुद्धिं शुम्भकवैशद्यं जयदेव एव जानीते । शरणसंज्ञः कविः दुरुहद्वृतेः आध्वो दुर्विचारपदपदार्थज्ञानात्प्रशस्यः । शृङ्गारप्रधाननिर्दोषार्थनिर्माणैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न । एतेन तस्य सर्वाधिक्यमुक्तं भवति ॥ अपरं

अनेनेव पदन्यासः कामं धारामधुच्युतः ॥ बन्धस्वाजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् । एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वाच्च श्रुतिक्षमाः ॥ औजस्यकान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविपश्मिः । पुराणविश्वस्थानीयं तेन बन्धं कवेर्वचः ॥' इति । जर्जमतपुरत्वादिलक्षणं तु वामने । तथा च तत्सूत्राणि—'उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यं' 'अपारुष्यं सौकुमार्यं' 'परवैर्येऽप्यपारुष्यं' । यथा श्रुते यज्ञःशेष इत्यर्थः । 'दीप्तरसत्वं कान्तत्वम्' इति ॥ ३ ॥ तद्गुणविशिष्टाणि सरस्वती लक्ष्मणसेनमहाराजसमास्तु महाकवीनामुमापतिघरादीनामस्ति सा किं ओत्राणां न ह्यस्वावहेत्यत आह—वाच इति । उमापतिघरनामा लक्ष्मणसेनामालो वाचः पल्लवयति विस्तारयति । तथा उमापतिघरस्य वाचाधुर्यशून्यं शब्दार्थगुणशून्यं सच्चिदाख्यमवमकार्थं न सद्ब्रह्मद्वयदयाकादजनकमिति भावः । शरणनामा कविर्दुरुहस्य काव्यस्य शृङ्गारचने आध्वः स्तुलः । तथाच शरणकवेरपि काव्यं गूढार्थत्वादितोषयुक्तं प्रसादादिगुणरहितं चेति तदपि न विदग्धमनोविनोदास्पदमिति भावः । तथा शृङ्गारोत्तरेति शृङ्गाररस एवोत्तरः मेढो यत्र, शृङ्गारोत्तरे प्रधानं वा वस्तुप्रमेयमुत्तमं वस्तु तस्य रचनेः कवितायां ग्रन्थनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी गोवर्धनाचार्येण सह स्पर्धाबान्कोऽपि न विभ्रुतो न ख्यातः । अत्र शृङ्गारेल्लादिना शृङ्गाररसप्रधानकाव्यरचनायामेव तस्य सामर्थ्यम् । रसान्तरवर्णने तु सोऽप्यप्रौढ एवेति तत्काव्ये वर्णनीयार्थस्य शुद्धत्वेऽपि माधुर्यगुणसंयुक्तपदरचनाव्या सोऽप्यशक्त्येति ध्वनितम् । इतरविधाध्ययनादिनाचार्यत्वं सरकाव्यरचनायामप्रयोजकमिति सोऽप्यहस्यमुक्तमाचार्येति । तथा च स न सत्कविर्नापि सत्कविहृद्वत् तस्येति भावः । धोयी कविस्मापतिः धोयीनामा कविराजः श्रुतिघरः श्रुतिः अर्घणं तन्मन्त्रादेव ग्रन्थग्राही । तस्योच्चारितमात्रग्राहित्व-

अष्टपदी १

मालवरागेण रूपकतालेन गीयते ।

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्

विहितवह्नित्रचरित्रमखेदम् ।

केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे ॥ शुभम् ॥ १ ॥

व । श्रुतिधरनामा कविर्विश्रुतो विख्यातः स तु तस्य गुणैरेव प्रसिद्धः । अपरं च भोयीनामा कविः कविक्षमापतिः । कविराज इत्यर्थः । भोयीति तस्य नाम देशरूपाभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । इति षट्पण्डितास्तस्य राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य प्रसिद्धा इति कविः । शार्दूलविक्रीकृतं छन्दः । समुच्चयोऽलंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं केलिं विवर्णयिषुर्नान्यकस्य वर्णनेन तद्गुणार्कणनप्रवीणाऽश्रोतृन्विधातुं तदवान्तरकेलीरपि वर्णयितुं श्रीकृष्णं नायकं दशभिरवतारैस्साक्षाः केलीः कुर्वाणमुपलोकयति ॥ आदितालेन गीयते । लघ्वादितालः । मालवरागेण—प्रलयेति । हे हरे धृतमीनशरीर । केशव । जगदीश । असीति । त्वं अखेदं विहितवह्नित्रचरित्रं यथा स्यात्तथा प्रलयपयोधिजले कल्पान्तसागरवारिणि वेदं धृतवान् । अतो जय ॥ अत्र जयशब्देन सर्वोत्कृष्टत्वम् । तेन सर्वदाऽसाधारण्येन जगत्प्राप्तीति योजना । एवं सर्वत्रासीति तिङन्तप्रतिरूपकं पदं युष्मदर्थेऽप्ययम् । अखेदं । अनुच । विहितवह्नित्रचरित्रमित्युभयमपि साधारणक्रियाविशेष-

मेव न सत्कवितायां कौशल्यमिति भावः । महाहंकारकथनाय राजोपमा । तथाहंकारादेव स्वस्य कविराजपदवीमान्नीतवान् । सत्कविमध्ये तु तस्य गणनापि नेति भावः । गिरां वचसां संदर्भशुद्धिं गुणालंकारसंपन्नग्रन्थरचनाविशेषं जयदेव एव जानीते नान्यः । अतोऽन्यकाव्यश्रवणे तथा न संतोषो यथा जयदेवकविताश्रवणेनेत्येतदेव श्रोतव्यमिति भावः । 'पल्लवः किसलये पिङ्गे विटपे विस्तरे नले' इति विश्वः । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्वाद्ध्वे दिव्ये अमेज्ज्वलम्' इति च ॥ ४ ॥ भक्तजनमनोरथपूरणाय भगवतः सदावतारपरिग्रह इतीहापि मम मनोऽमिलयिते भगवत्कलिवर्णनरूपे कर्मणि, संभावित-बहुप्रत्युद्गिराकरणं स एव करिष्यतीत्याशयेन भगवतोऽवताराणामसंख्यत्वेऽपि प्रधानतया दशावतारपुरस्कारेणैव कृष्णस्तुतिं करिष्यतीत्यादौ मीनरूपं स्तौति—प्रलयेति । गीतस्यास्य मालवरागः । रूपकतालः । 'ताललक्षणं रूपकं स्यात्' इति संगीतरत्नाकरः । गीतार्थस्तु हे केशव, जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । ननु ये सर्वोत्कर्षेण वर्तने कुतः सामर्थ्यमिलत आह—जगदीशेति । जगतां चतुर्दशमुवनानामीशः प्रभुः । तथाच चतुर्दशमुवननाथस्य कथं न सामर्थ्यमिति भावः । तत्र हेत्वन्तरमाह—हे हरे । हरति भक्तानां क्रैशमिति हरिस्तादृश । पुनः कीदृश । धृतं परिगृहीतं स्वेच्छया मीनशरीरं मेव तादृश । एतद्रूपपदं प्रतिपदमनुवर्तमानम् । तदुक्तम् 'धृतत्वाच्च ध्रुवो जेयः' इति । अत्र यद्यपि कच्चित्तनुसंभारणमात्रमेवानिलं ततोऽपि सिद्ध्योनिमीनादिशरीरमयं किमिति प्राप्तामित्यत आह—प्रलयेति । त्वं प्रलयपयोधिजले प्रलयकालीनाः परस्परमिलिता ये पयो-

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे

धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ।

केशव धृतकच्छपरूप जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लम्बा

शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ।

केशव धृतशूकररूप जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

षण्म् । तेन पोतचेष्टितमङ्गीकृत्यापि मनागप्यायासं नाप्तवानित्यर्थः । इति प्रथमं पदम् । केशव हरे जगदीश इति संबोधनत्रयमादरातिशयशोतनार्थम् । अत्र केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे इति पाठः ॥ इति ध्रुवपदम् ॥ गानवेलायां केशव केशव इति द्विरपिः ॥ अत्रार्धमागधी रीतिः ॥ अत्र केशवस्य केवलशब्दवाच्यत्वं हरिशब्दमहितकेशवशब्दवाच्यत्वं इति व्याख्यानम् । तत्पाठमात्रमप्यजानतां प्रमादेन क्रियाविशेषणानां कर्मसंज्ञा नपुंसकता च । धृतमीनशरीर इति मत्स्यावतारः । अत्रोपमातिशयोक्ती अलंकारौ । उत्साहस्थायीभावो वीरो रसः । दशसपि पदेषु धीरकलितो नायकः ॥१॥ अथ कूर्मः । केशवेत्यादि ध्रुवपदं पूर्ववत् । धृतकच्छपरूप इति कूर्मावतारकथनं विशेषः ॥ तवेति । तवातिविपुलतरे विशाले अतिक्रान्तं विपुलतरं तस्मिन् धरणीधरणेन हेतुना जातं यत्किणचक्रं तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते पृष्ठे क्षितिस्तिष्ठति इति भवप्रवाहस्यानादित्वाद्नेकवारं धरणीधरणे चिह्नबहुत्वम् । इति द्वितीयपदम् ॥ २ ॥ अथ बराहः । वसतीति । धृतशूकररूपेति ध्रुवे विशेषः । धरणी पृथ्वी तव दशनशिखरे दंष्ट्राप्रभागे लम्बा संसक्ता वसति । केव । शशिनि चन्द्रमसि मग्ना

धवः समुद्रास्तेषां जले निमज्जन्तं वेदं मीनशरीरमुपादाय धृतवानिति । कथम् । अन्धेदं यथा स्यात्तथा विहितं कृतं बहिरस्य पोतस्य चरित्रं यत्र तत्तथा । अत्र पयोषिपदेनैव जलत्वे प्राप्ते पुनर्जलपदोपादानमन्तर्धामादिरहितत्वेन विग्रामस्यलभावं सूचयितुम् । तथाच निरालम्बे पयोधौ वेदं धृतवानसीति वेदधारणार्थमेव तच्छरीरपरिग्रह इति भावः । 'ध्रुवो रोमा क्षणे मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः' ॥ १ ॥ कच्छपरूपं स्तौति—धृतकच्छपेति । हे केशव धृतकच्छपरूप धृतं कच्छपस्य रूपं येन तादृशं जय । ननु कच्छपरूपं मवा कस्य हेतोर्धृतमित्यत आह—क्षितिरिति । तव पृष्ठे क्षितिः पृथ्वी तिष्ठति । तिष्ठतीति वर्तमानकालनिर्देशेनाधुनापि तव पृष्ठे क्षितिस्तिष्ठतीति कच्छपावतारप्रयोजनं सर्वलोकाप्रसिद्धमेवेति भावः । ननु पञ्चपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृता पृथ्वी मम पृष्ठे कथं स्थितेत्यत आह—अतिविपुलतर इति । अतिशयेन पृथ्व्यपेक्षयाधिकविस्तीर्णे । पुनः कीदृशे धरणिरिति । धरण्याः पृथ्व्या धारणेन यत्किणचक्रं रक्ताकृतिं धृतवधिरमण्डलं तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते । 'कूर्मे कमठकच्छपौ' इत्यमरः । 'अणचिह्ने पुणे किणः' इति हारावलिः ॥ २ ॥ बराहरूपं स्तौति—धृतशूकररूपेति । हे केशव धृतशूकररूपं धृतं शूकरस्य रूपं येन तादृशं जय । क्रोडावतारपरिग्रहप्रयोजनमाह—वसतीति । तव दशनशिखरे हन्ताये क्त्वा संक्षिप्ता धरणिः पृथ्वी वसति । कुत्र केव । शशिनि चन्द्रे निमग्ना कलङ्ककलेव ख-

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गं

दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् ।

केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन

पदनखनीरजनितजनपावन ।

केशव धृतवामनरूप जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

अन्तर्गता कलङ्कलेख । अनेन दंष्ट्राया महत्त्वं तदपेक्षया वरण्या अतिसूक्ष्मत्वं द्योति-
तम् । अत्रोपमालंकारः । इति तृतीयम् ॥ ३ ॥ अथ नृसिंहः । धृतनरहरिरूप इति
ध्रुवे विशेषः ॥ तव करेति । तव करकमलवरे नखमद्भुतशिखररूपं भाति । किलक्ष-
णम् । हेतुगर्भविशेषणमाह । दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् । दलितो विदारितो हिर-
ण्यकशिपोस्तनुभृङ्गस्तनुरेव भृङ्गो येन तत्तथा । तनुभृङ्ग इत्यत्र रूपकमलंकारः । कर-
कमलवर इत्यत्रापि करस्य कमलत्वेन कमलाप्रत्यारोपः । भृङ्गः किल कमलाग्रं वि-
दारयति । अत्र कमलाग्रेण भृङ्गविदारणमित्यद्भुतोत्पत्तिः । इति चतुर्थम् ॥ ४ ॥ अथ
वामनः । धृतवामनरूप इति ध्रुवे विशेषः ॥ छलयसीति । हे अद्भुतवामन, त्वं
बलिं दानवं छलयसि नक्षयसे । अत्र भूतेऽप्यद्यापि बलिसमीपे वर्तमानत्वात्, छलं

मृच्छनलेश इव । अत्र निमग्नापददानेन बालचन्द्रस्य सादृश्यं प्राप्तम् । अतस्तत्रैव कलङ्क-
लेशस्य निमग्नात्वाद्बालचन्द्रस्य दीर्घतया सादृश्यमपि संगच्छते । अतएव निमग्नापदवै-
यर्थ्यमपि । 'रदना दशना दन्ताः' इत्यमरः । 'अग्रं शिखरमित्वाद्भुरद्रिश्चक्रे च तन्मतम्'
इति भरणिः । 'कला स्यान्मूलके वृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । वीरशांशेऽपि चन्द्रस्य कल-
नाकाकयोः कला' इति विश्वः ॥ ३ ॥ नृसिंहरूपं स्तौति—धृतनरहरिरूपेति । धृतं
नरहरेर्नृसिंहस्य रूपं येन तादृशं, जय । नृसिंहावतारस्य प्रयोजनमाह—तवेति । तव
करकमलवरे । करो हस्तः स एव कमलवरं कमलमेष्टं तत्र नखं तिष्ठति । कीदृशम् ।
अद्भुतशृङ्गं अद्भुतमाश्चर्यं शृङ्गमग्रभागो यस्य तत्तादृशम् । अद्भुतत्वमेवाह—दलितेति ।
दलितो विदारितो हिरण्यकशिपोर्द्वैत्यस्य देहः स एव भृङ्गो अमरो येन तादृशम् । अन्यत्र
तन्मकरन्दपानादिना भृङ्गाणां वृत्तिर्भवति, अत्र तु नृसिंहकरकमलाग्रभागेन भृङ्ग एव
विदारित इत्यद्भुतत्वम् । अथवान्यत्र कमलपत्राणि भृङ्गेण विदार्यन्ते । अत्र तु कमलेनैव
भृङ्गो विदारित इत्यद्भुतम् । अत्र नृसिंहरस्य कमलत्वरूपेण हिरण्यकशिपोर्द्वैत्यस्य
देहस्य भृङ्गत्वनिरूपणेन च वृद्धोऽपि हिरण्यकशिपोः कायस्य नृसिंहराम्बुजापेक्षयाति-
सूक्ष्मत्वं ज्ञानितम् । 'पुनर्भवः करहो नखोऽस्त्री नखरोऽक्षिबाध' इत्यमरः । 'शृङ्गं प्र-
भुत्वे शिखरे विष्टे क्रोडाभ्युपवके । विषाणोत्कर्षयोश्चाग्रे शृङ्गः स्यात्कर्षशीर्षके' इति
विश्वः । 'तनुः कावे कृष्णे चाप्ये विरले चाप्यवाप्यवत्' । 'द्विरेफयुष्पकिह्भृङ्ग-
वत्पदमराकयः' ॥ ४ ॥ इतो वामनरूपं स्तौति—धृतवामन-
रूपं धृतं वामनस्य खर्वस्य रूपं येन तादृशं, जय । वामनावतारप्रयोजनमाह—छलयसीति ।

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं

अपयसि पयसि शमितभवतापम् ।

केशव धृतधृगुपतिरूप जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

कुर्वन्नसीति वर्तमानसामीप्याद्वा प्रवाहानादित्वेन प्रतिवामनावतारं छलनप्रारम्भापरि-
समाप्तत्वाद्वर्तमानापदेशः । वामनस्याकारेण सर्वत्वात्प्रमाप्राग्भारेणाविभाव्यस्वरूपत्वा-
दद्भुतत्वम् । क । विक्रमेण विक्रमत्रयकरणे । अत्र हेतुगर्भविशेषणम् । पदेति । पद-
नखनीरेण जलितं जनपावनं येन । इदमत्राकृतम् । बलिना वामनस्य चरणार्थं क्रिय-
माणे सहसा इक्ष्माते चरणार्थं यदुदकं गृहीतं तन्नखमात्र एव पर्याप्तम् । अतः
पदनीरे वक्तव्ये पदनखनीर इत्युक्तिः । अपवा तृतीये पदविन्यासे चरणाम एव
ब्रह्मलोकमितो गतिति ब्रह्मणा दीयमानार्थजलजनितविष्णुपादाप्रसंभवजलेन पावन
इति । अत्राद्भुतो रसः । अतिशयोक्तिरलंकारः । इति पञ्चमम् ॥ ५ ॥ अथ परशुरा-
मः । धृतधृगुपतिरूप इति ध्रुवे विशेषः । क्षत्रियेति । एतत्पदस्य पुराणकथासापेक्षा
व्याख्या । हे राम, जगत्प्रपयसि । क । पयसि जले । किंभूते जले । क्षत्रियरुधिरमये
क्षत्रक्षतजविकारे । परशुरामः किल क्षत्रक्षयं कृत्वा क्रुद्धेन रामहृदतीर्थे क्षत्रशोभि-
तत्रलेन पितृनताप्सीदिति पौराणिकाः । तत्राद्यापि अगत्स्त्राति, अपगतपापं न भवति ।
तदेव कविराह । अत्रापि ज्ञानप्रति रामसन्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्रपयसीति पदान्तरा-
प्याहारेण भूतार्थालंकारस्थाने लये गतिश्चिन्तनीया ॥ यस्त्वं अपयसि स जयेति वा । किंभूतं
जगत् । अपगतपापमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । अतएव शमितभवतापं शमितो भवतापो-
ऽपगतभवतापत्वादाभ्यामिकान्तिदुःखत्रयं येनेति तत्तथा ॥ अत्र भाषिणि भूतवदु-

हे अद्भुतवामन आश्चर्यवामन, विक्रमेण पराक्रमेण बलिं दत्तं छलवति वञ्चयसि । भगवा-
नुपेन्द्रो वामनरूपं कृत्वा बलेः सकाशात्पदत्रयपरिमितां भूमिं प्रार्थ्य पश्चाद्दृढपं प्रकटी-
कृत्य चतुर्दशभुवनं पदत्रयेणापूर्य तदपराधेन तं बद्धा बाधः क्षिप्तवानिति पुराणप्रसिद्धिः ।
अद्भुतत्वमेवाह—पदनखेक्षि । पदनखस्तन्निध यक्षीरं गङ्गाजलं तेन जलितमुत्पादितं जना-
नां पावनं पाषिण्यं येन तादृश । अत्रापि प्रवर्धमानस्य भगवत्क्षिविक्रमस्य चरणान्छेद-
नक्रमेण विदीर्षे ब्रह्माण्डस्य प्रथमे पार्थिवावरणे तेनैव वर्त्तना तच्चरणारविन्दप्रक्षालनदे-
वागतं द्वितीयावरणजलं ब्रह्मदक्षार्थेण जलेनैकीभूतं क्रमेण सर्वलोकमगतं गच्छेति प्रसि-
द्धं लोकान्पावयतीति पुराणप्रसिद्धिः । अतएव भूलोकस्वितेनापि वामनेन ब्रह्माण्डजल-
स्नानवनादाश्चर्यम् । 'अम्मोऽण्णस्तोयपानीयनीरक्षीरान्मु शम्बरम्' इत्यमरः ॥ ५ ॥
परशुरामावतारं स्तौति—धृतधृगुपतिरूपेति । हे केशव, धृतं धृगुपतेः परशुरामस्य
रूपं येन तादृश, जय । परशुरामावतारप्रयोजनमाह—क्षत्रियेति । क्षत्रियार्णां रुधि-
राणि प्रचुराणि यत्र तादृशे, पयसि क्रुद्धेनारूपतीर्थजले अगत्प्रणिजातमपगतपापं यथा
स्वादेवं अपयसि । यदवधि परशुरामेणैकविंशतिवारं क्षत्रिवान्दत्त्वा तद्गुधिरैः क्रुद्धेनैव पञ्च
हृदन्निधाय विदुषां तर्पणमकारि तदवधि तन्महातीर्थं जातमिति पुराणप्रसिद्धिः । की-

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ।

केशव धृतरामशरीर जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

पचारन्यायेन ज्ञानेन पापहानिः । तथाच दुःखत्रयाभिघातः । उभयमपि क्रियाविशेष-
णं वा । अपयसीति 'बलाज्ञा—' इति मित्वाद्भ्रूत्वम् । रुधिरमये इति विकारे नयद् ।
स्वभावोक्तिरलंकारः । अत्र बीभत्सो रसः । प्रलयेत्यादिपदपङ्के घीरोद्धतो नायकः ।
तल्लक्षणं सङ्गीतराजे रसरत्नकोशे—'मात्सर्यदर्पभूयिष्ठश्छदयहंकारवाञ्छली । बण्डो
विकत्वनयैव घीरोद्धत उदाहृतः' ॥ तद्रूपाः—'दाढ्यं, तेजस्विता, दक्षता, धार्मिकत्वं
येति । तल्लक्षणं रसरत्नकोशे यथा—'व्यवसायादवलनं दाढ्यं विघ्नघातैरपि । अधिक्षे-
पाद्यसहनं तेजः प्राणाल्ययेष्वपि । दक्षता क्षिप्रकारित्वं धार्मिकत्वं तु तत्कृतिः' ॥ ६ ॥
अथ रामः । धृतरामशरीर इति ध्रुवे विशेषः । वितरसीति । हे राम, त्वं वित-
रसि ददासि । दशमुखमौलिबलिं रावणस्य मौल्य एव बलिः । मौलिशब्दः
शिरोवाची । अथवा मौलिशब्दः किरीटे वर्तते । 'चूडाकिरीटकेशश्च संयता
मौल्यक्षयः' इत्यभिधानात्, तथापि बलेर्मांससाध्यत्वान्मौलिशब्देन तात्स्थ्या-
च्छिरांसि लक्ष्यन्ते । शिरांसि छेदंछेदं दिक्पतिभ्यो बलिदानं कृतवानित्यर्थः । जगतां
रक्षोपलक्षणोपद्रवोपशान्त्यै रक्षःशिरांस्तेव बलित्वेनोपहृतवानिति । कुत्र दिक्षु ।
किंभूतं बलिम् । दिक्पतिकमनीयमभिलषणीयम् । पुनः किंभूतम् । रावणवधद्वारा
लोकाभिरामत्वाद्रमणीयम् । अत्र यावन्तो दिक्पतयस्तावन्त्येव शिरांसीति कम-
नीयत्वे हेतुः । अत्रापि वितीर्णवानिति वक्तव्ये तत्कालोपेक्षया वर्तमानापदेशो वा ।
यो वितीर्णवान्स् त्वं जय इत्यादिकल्पनीयम् । अत्र जातिरलंकारः । वितरसीत्यत्र

दृशं जगत् । शमितमवतापं शमितो भवस्य संसारस्य तापः संतापो येन तादृशम् । प्रा-
णिनां पापसंबन्धादेव संतापस्तत्तीर्थक्षानेन तु सर्वं पापं विलयं गतमिति ततः संतापना-
शोऽप्यभूदिति । अस्य दर्शनमात्रेण तापो गच्छति, जले मज्जतः संतापस्य तापनाश उचित
एवेति ध्वनिः । 'रुधिरोज्झारके प्रोक्तो रुधिरं कुङ्कुमासृजोः' इति विश्वः । 'भवः संसार-
संतापश्रेयःशंकरजन्मस्रु' इति च ॥ ६ ॥ अथ रामावतारं स्तौति—धृतरघुपतिरूपेति ।
हे केशव, धृतं रघुपतेः रामचन्द्रस्य रूपं येन तादृशं, त्वं जय । श्रीरामावतारपुरुषार्थ-
माह—वितरसीति । रणे संग्रामे दिक्षु हरेत्सु दशमुखमौलिबलिं रावणस्य ये मौल्यो
मस्तकानि समुकुटयानि तान्येव बलिमुपहारं वितरसि ददासि । कीदृशम् । दिक्पतिकमनीयं
दिशां ये पतयन्द्वादयस्तेषां कमनीयममीष्टम् । तत्र हेतुः रमणीयम् । 'किरीटमूर्धचूडाह
मौलिः केशे च संघते' । 'करोपहारवोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे भियाम्' इत्यमरः ॥ ७ ॥

बहसि वपुषि विशदे वसनं जलदामं

हलहतिमीतिमिलितयमुनामम् ।

केशव धृतहलधररूप जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

निन्दसि यक्षविधेरहह श्रुतिजातं

सदयहृदय दर्शितपशुघातम् ।

केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

धीरोदात्तो नायकः । तल्लक्षणं रसरत्नकोशे—‘कृपावानतिगम्भीरो विनीतश्चावि-
कथनः । धीरोदात्तः स विधेयो रामो दाशरथिर्यथा’ ॥७॥ अथ बलदेवः । धृतह-
लधररूप इति ध्रुवे विशेषः । बहसीति । अत्र यद्यपि ‘रामो रामश्च कृष्णश्च’ इति
कृष्णचरित्रं वर्णनीयं तथापि कृष्णस्यैवैते दशापीति कृष्णस्य नायकत्वेन वर्णनीये
बलदेवोऽपि दशशु गणितः । तथा चोक्तम्—‘वनजौ वनजौ खर्वजिरामी सतपो-
ऽतपः’ इति । हे राम, त्वं नीलं वसनं बहसि धत्से । किलक्षणम् । जलदामं मेचकम् ।
क । विशदे श्रुते वपुषि । तच्च यमुनयोपमीयते । हलहतिमयेन त्वामेव सेवितु-
भागता यमुनेव । तदिवाभातीति तदामम् । धवलमेचकसंगत्या प्रयागतवे तन्मूर्तेः
पापहारित्वं कामदत्तं च व्यञ्जितम् । बहसीत्यत्र धीरललितो नायकः । तल्लक्षणम्—
‘कान्तापरवशो धीरललितो निश्चितो मृदुः’ । अथवा शृङ्गारी नायकः । तल्लक्षणं
सङ्गीतराजे रसरत्नकोशे—‘शृङ्गारी नायकस्त्वन्यः पञ्चमः कथ्यते यथा । विलासवा-
कायशीलः सुभगः स्थिरवासगुहा । गतिः सधैर्या दृष्टिश्च सविलासस्मितं वचः’ ॥ ८ ॥
अथ बुद्धावतारः । केशव धृतबुद्धशरीरेति ध्रुवे विशेषः । निन्दसीति ।
हे सदयहृदय, त्वं यक्षविधेः श्रुतिजातं क्रतुविधानसेवन्निधवेदबाक्यसमूहं निन्दसि ।
किभूतम् । दर्शितपशुघातमुपदिष्टगवाश्वादिमारणम् । अहहेत्यद्भुते । परमेश्वर-
अथ बलभद्रावतारं स्तौति—धृतहलधरेति । हे केशव, धृतं हलधरस्य बलभद्रस्य रूपं
येन तादृश, जय । बलभद्रावतारस्य प्रयोजनमाह—बहसीति । त्वं विशदे श्रुते वपुषि
देहे जलदामं सजलमेघस्य दीप्तिमिव नीलं वसनं वक्षं बहसि धारयसि । कीदृशम् ।
हलहसीति । हलेन हतिर्हननं तद्गीत्या तद्भयेन मिलिता वा यमुना तस्या इवाभा
दीप्तिर्यस्य तादृशम् । इयं च मलयानिलवशात्कम्पमानस्य वक्त्रस्य भययुक्तयमुनाया
उत्प्रेक्षा । मीरुणा हि कम्प उच्यते एवेति भावः । कदाचिद्धारुणीं पीत्वा वृन्दावने
गोपीभिः सह विहरता बलभद्रेण जलक्रीडाभंग्याहूतां भक्तप्रलापोऽयमिति मत्वा गर्वेण-
न्तिक्रमनागच्छन्तीं कालिन्दीं रोषतो हलाग्रेण कृष्टवानिति पुराणप्रसिद्धिः । हलधरपदेन
मुष्टिग्रहाभंगमेव हलं धृतवानित्यवतारप्रयोजनं व्यञ्जितम् । ‘गार्जं वपुः संहननं शरीरं वष्मं
विग्रह’ इत्यमरः । ‘शुक्लशुभ्रशुक्लितेतिविशदस्येतपाण्डराः’ इति च । ‘वक्त्रमाच्छादनं
वासस्यैवं वसनमंशुकम्’ इति । ‘मीतिः साध्यसकम्पयोः’ इति विश्वः ॥ ८ ॥ अथ बुद्धा-
वतारं स्तौति—धृतबुद्धेति । धृतं बुद्धस्य शरीरं येन तादृश, जय । ननु बुद्धावतारेण वेद-
निन्दकस्य ये कथं स्तुतिः क्रियत इत्यत आह—निन्दसीति । यक्षविधेः श्रुतिजातं वक्त्रस्य

म्लेच्छनिबहनिधने कलयसि करवालं

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।

केशव धृतकल्किशरीर जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

स्वैवोपदेष्टृत्वादिज्यत्वात्फलदातृत्वाच्च किमपि प्रयोजनमसिंधाय तन्निन्दा
नाभ्यर्थम् । निन्दसीत्यत्र धीरशान्तो नायकः । तल्लक्षणम्—‘शान्तो विनीतो धीरश्च
धीरशान्तो द्विजो बभिक्ष’ ॥ ९ ॥ अथ कल्पयस्यतारः । धृतकल्किशरीरेति श्रुवे
विशेषः । म्लेच्छेति । हे हरे, म्लेच्छनिबहनिधने म्लेच्छसमूहबधनिमित्तम् ।
अपि निबधे । त्वं करवालं खड्गं कलयसि इति वितर्कयामि । किं वितर्के । अन्यथा
चक्रादिषु सत्सु कथं खड्गस्यैव धारणम् । किंभूतं करवालम् । भीषणम् । किमिव धूमके-
तुमिव । म्लेच्छानामुत्पातशंसिनं धूमकेतुं ताराविशेषमिव । अथवा धूमः केतुश्चिह्नं
यस्य स तम् । म्लेच्छकुलविनाशपिशुनमिव । उत्पाते हि बहिर्धूमशिखो भवति स तु
प्रायेण रत्नमयो भवति । खड्गतेजो हि नीलमास्त्रं भवति अत उभयसाम्येनोपमा ।

विधानबोधकं वेदसमूहं निन्दसि न तु सर्वमित्यर्थः । सोऽपि किमिति निन्धत इत्यत
आह—दर्शितमिति । अहह कष्टम् । दर्शितो बोधितः पशुघातो येन तादृशम् । वेदोऽपि
पशूनां घातं बोधयतीत्यहह कष्टमित्येवं निन्दसीति भावः । यत्तादृशनिन्दायामपि
हेतुमाह—सदबद्धयेति । दया कृपा तत्सहितं हृदयं यस्य तादृशम् । अयं भावः ।
रागवशाज्जितार्तिज्ञानान्दृष्ट्वा ‘अग्नीषोमीयं पशुमालमेत’ इत्यादिविधिवाक्यैः स्वर्गादिफ-
लदर्शनपुरस्कारेण शुद्धजिह्विकया वैदिकमार्गे प्रवर्त्य पश्चात्तत्त्वस्वर्गादिफलकं निरपराधि-
बहुप्राणिबधसाध्ययागादिकं मुक्तिविरोधित्वाच्च तेषामत्यन्तमहितमिति विचार्य परमपुरुषार्थ-
मोक्षसाधने निवृत्तिमार्गे तान्प्रवर्तयितुं ‘न हिंस्यात्सर्वां भूतानि’ इत्यादिना यज्ञादिवोधकवे-
दस्य निन्दां करोषि नतु सर्वथा वेदनिन्दायामेव तवावतारतात्पर्यम् । अतएव गूढं तवेयं
व्यवहारमज्ञात्वा दुरात्मनां वैदिकमार्गे विश्वास इति संसोदनाच्चैव तवैवोत्तारपरिग्रह
इत्यवतारप्रयोजनमुक्तमिति । ‘अहहेत्यहते खेदे’ इति विश्वः । ‘जातजात्योश्च जन्म’ (१) इति
विश्वः ॥ ९ ॥ अथ कल्किनोऽवतारं स्तौति—धृतकल्किशरीरेति । हे केशव, धृतक-
ल्किशरीर धृतं कल्किनः शरीरं येन तादृशम्, त्वं जय । ननु पूर्वं मम सद्यत्त्वमुक्तं कल्पय-
वतारे तु प्राणिबधनिरतस्य मे विरुद्धमित्यत आह—म्लेच्छनिबहनेत्यादि । त्वं म्लेच्छनि-
बहनिधने म्लेच्छसमूहमारणे करवालं खड्गं कलयसि धारयसि । कीदृशम् । किमपि कराल-
मतिशयेन भयंकरम् । किमिव । धूमकेतुमिव औत्पातिकग्रहविशेषमिव । रणे उदितं तत्कर-
वालं पश्यतां म्लेच्छानां नाशो भवतीति करवालस्य धूमकेतुसाम्यम् । अन्यस्मिन्पु-
दिते धूमकेतौ औत्पातिकग्रहविशेषे तं पश्यतां प्राणिनां विपदो भवन्तीति भावः । यद्वा
धूमः केतुश्चिह्नं यस्य स धूमकेतुर्वह्निस्तमिव । अत्रास्य खड्गस्य नीलत्वाद्धूमसाम्यम् ।
शुद्धेयं स्ववर्णमयत्वादमित्यसाम्यम् । म्लेच्छनिबधनेत्यत्र ‘अग्निं द्वीमिन्’ इति इतिवचि-
त्वात्कर्मसंबोधे सप्तमी । ‘समूहे निबहन्मूहसंदोहविसरज्ज्वा’ इत्यमरः । ‘निबधः स्वात्क-
लेनांवे’ इति विश्वः । ‘खड्गे तु निक्षिप्यचन्द्रासारिष्टवः । कीदृशको मण्डलाग्रः कर-
वालः कृपाणवत्’ इत्यमरः । ‘धूमकेतुः स्पृष्टो बह्नादुत्पातग्रहेनेदयोः’ इति विश्वः । क-

मीनवदेवकवेरिदमुत्तिमुत्तरः

शृणु शुभदं मुखदं भवसारम् ।

केसव धृतदशविधरूप जव जगदीश हरे ॥ १६ ॥

वेदानुसरते जगन्निबद्धे भूमेकमुद्दिभवे

वैशान्पत्ययते वरिष्ठं कञ्चते क्षत्रक्षत्रं कुर्वते ।

पौष्ठस्यं जयते ह्यं कञ्चते कादम्बमातन्वते

म्लेच्छान्मूर्च्छयते वशाकृतिहृते कृष्णान् तुभ्यं नमः ॥ १७ ॥

म्लेच्छेस्त्रय धीरोद्धतो वायकः । तत्क्षणमुक्तं प्राह ॥ १० ॥ इदानीं दशभिरवतारैः कृतवित्सारमेवेन श्रीकृष्णपरत्वेनोपसंहरन्नाह । तत्रापि वक्ष्यति 'वेदानुसरते' इत्यादि । केसव धृतदशविधरूप, जव जगदीश हरे इति तुभे विशेषः । मीनवदेवकवेरिति । हे धृतदशविधरूप, जवदेवकवेर्यम इदं मोक्षस्यं उचितं भवितुं शक्यम् । अमकीनोऽयं मां स्वीतीति बुद्ध्यावधारय । किंभूतम् । उदारम् । तदिति पदार्थापेक्षम् । पुनश्च भवसारम् । भवे संसारे सारं साररूपम् । अक्षय्य भवोच्छेदकहेतुः नम्ये सारम् । नम्यमपदलोपित्वाह । अतएव शुभदम् । सद्यः परिपूर्तिहेतुत्वात् । अतएव शुभदम् । क्षितेतरकृतिहेतुत्वात् । अत्र सान्तो रसः । पदार्थोपरिकरः ॥ ११ ॥ इदानीं दशानामवताराणामभेदं निरूप्य तत्तद्वर्णं श्रीकृष्णं प्रथममिति—वेदानुसरत इति । हे हरे, तुभ्यं कृष्णाय नमः । वेदानुसरत इत्यादि मीनवतारविषयव्याख्यानोक्तं निगदव्याख्यातम् । वृत्तमिदं चार्थलभिकीदृशम् । वीपकोऽङ्कहारः । वेदानुसरत इत्यत्र पदेष्टुका नामकाः । अत्र प्रथमपदोबीजाद्येकादशकवि पदेषु कीर्तिकवचं नाम छन्दः । तत्क्षणं यथा—'अवुत्ति' पदे द्वादशैव बुक्तिः तु यत् हि दश वाक्-मन्त्राश्चेत् । परमपि पदयुग्मेन तं कीर्तियवकमिह धीराः प्राहुः ॥' शुभपदे तु 'वता-

रक्षणे मीनमेऽन्यवद्' इति च ॥ १० ॥ प्रत्येकवतारपुरस्कारेण भगवतः स्तुतिं कृत्वा संयतिः समुत्तिस्तथावतारपुरस्कारेण श्रीकृष्णं स्तौति—वृत्तवृत्तविधेति । वृत्तानि दशविधानिः कृपाणि वेन तादृश, त्वं जव । संयतिः जवदेवकविः संमदवागतत्वेन वीथे जगताम निवर्तन्ः कृतां भगवतः स्तुतिं कृपान्यायानि भावयितुमाह—मीनवदेववेति । इदं जवदेवकवेरुचितं भावितं मनु । किंभूतम् । मुखदं मोक्षमन्त्रसुखप्रदम् । पुनः कीदृशम् । शुभदं मङ्गलप्रदम् । कृष्णकीर्तनत्वात् । अतएव भवसारं मेढमहाभयहर्त्तं वा । अतएवोदारं महत् । 'विषा विषी' प्रकारे च इत्यनरः । 'उक्तं वापिस्तुतिरत्' इति च । 'उदारो वापुनहृतो' इत्यपि । 'कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इति च ॥ ११ ॥ अष्टावतारान्स्तुत्वा संयतिः दशवतारिणं कृष्णं स्तौति—वेदान्विति । कृष्णव परिपूर्णस्वरूपिणे श्रीकृष्णस्वरूपारिणे तुभ्यं नमः । ननु मीनवतारवतारानीश्वरत्वात् स्तुतिः कृता चेद्विदानीं गोपाकं मां किं क्षीयिष्यत आह—वशाकृतिहृते इति । मीनादिदशरूपधारिणे तुभ्यं नमः । तत्रापि सप्तवतारवतारानीश्वरत्वेन न तत्त्वम् इत्यर्थः । ननु ईश्वरवदेव तदाप्रतिपत्तीनामाहुतावः ४ स्तौतः

गुर्जरीरागनिःसारतालाभ्यां गीयते ॥ प्र० ॥ २ ॥

श्रितकमलाकुचमण्डल धृतकुण्डल ए

कलितकलितवनमाल जय जय देव हरे ॥ ध्रुवम् ॥ १ ॥

यचो अमरः' इति अमरो नाम छन्दः । 'बालमुज्ज्वलकलितं' इति छन्दश्चामणिरपि । 'छन्दसा कीर्तिपूर्वेण वचनेन विनिर्मितः । पदान्ताभोगश्चिरस्ततः पाठस्वराभितः ॥ दशावतारकीर्त्याम्बोधवल्लोऽयं प्रबन्धराट् । रागोऽत्र मध्यमादिः स्यादादितालो विलम्बितः ॥ लयः स्यान्मागधी रीतिः शृङ्गारोऽत्र रसः स्मृतः । कीर्तनं बामुदेवस्य विनियोगो वृषोत्सवे ॥' ॥ १२ ॥ इति दशावतारकीर्तिवचनो नाम प्रथमः प्रबन्धः ॥

इदानीं वर्ण्यमानं श्रीकृष्णं स्वरूपनिरूपणद्वारा मङ्गलगीतेन स्तौति । तत्रेदमर्थं पदं कलितरागेण लब्धादिताल इति आदिताले गीयते ॥ 'गीतमुद्राण्यते येन स उद्गाहः प्रकीर्तितः । आभोगस्त्वन्तितम इति ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः स्मृतः ॥' उद्गाहादिधातूनां विभ्रामभूमित्वात् । अन्यानि च उद्गाहादिप्रतिरूपकाणि पदानीति प्रतिबोद्धव्यम् । एवमन्यास्तद्वपरीषु हेयम् ॥ श्रितकमलेति । अत्र 'ए' काराधालो हेयः । जय जय देव हरे इत्यत्र ध्रुवः । श्रितं कमलायाः कुचमण्डलं येन स तथा तस्य संबोधनम् । धृते कुण्डले येन स तथा तस्य संबुद्धिः । ए इति एतदन्ते रागपूर्वकं गानवेत्तव्यं प्रतिपदं एतावत्पदम् । जयदेव हरे इति सर्वत्र ध्रुवपदम् । कलिता वृता

किमिति मवा धृता इत्याशङ्का अवताराणां प्रयोजनमाह—वेदानुद्धरते इति । वेदानुद्धरते मीनरूपेण वेदोद्धारं कुर्वते । पुनः कीदृशाय । जगद्भवनं निवहते कच्छपरूपेण धारयते । पुनः भूगोलं भूमण्डलमुद्भिन्नते धारयते । पुनः किमूताय । दैत्यान् दारयते विदारयते । पुनः किमूताय । कर्कं दैत्यं छलयते वामनरूपेण बध्नायते । पुनः कीदृशाय । क्षत्रक्षयं कुर्वते परशुरामरूपेण दुर्भृत्क्षत्रियाणां नाशं कुर्वते । पुनः कीदृशाय । पौरुषं रावणं श्रीरामचन्द्ररूपेण जयते । पुनः कीदृशाय । हलं कलयते दुष्टनिग्रहायायुषत्वेन बलमद्रूपेण कलयते । कारुण्यं कृपाभातन्वते बुद्धरूपेण विस्तारयते । श्लेष्मन्मल्लिकरूपेण मूर्च्छयते वाशयते । 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विचः ॥ १२ ॥

पूर्वं केलयो जयन्तीत्युक्तं, केलिश्च नायकोत्कर्षं विना न संभवति । तस्मात्समस्तनायकः चूडामणेरिववतः श्रीकृष्णदेवस्य लोकोत्तरगुणान्वर्णयन्नेव मङ्गलान्तरमवाचरति—अितेति । गीतस्यास्य गुर्जरी रागस्तालश्च प्रतिमठः । गीतार्थस्तु हे हरे, जय । जयजवेत्वाहरे दिव्यचनम् । इयं तु ध्रुवपदम् । नायकगुणानाह—अितेति । श्रितमामितं कमलायाः कुचमण्डलं येन । लक्ष्मीप्रियत्वेन धनाढ्यत्वमपि सूचितम् । 'धृतमात्रे प्रवृत्तिः स्वात्मन ताळे निरन्तरम्' । प्रतिमठः स विवेचः (१) सा गीयते रसः ॥' कीदृश—छन्देति । धृते कुण्डले कर्णाभरणे, येन । तादृश । पुनः कीदृश । कलिता वृता कम्बिता वनमाला मनोहरा चरणपर्यन्तावकम्बिनी पुष्पमाला येन तादृश । एतद्विशेषणत्वेन सेव्यत्वमुक्तम् । 'कमल

दिनमणिमण्डलमण्डन भवखण्डन ए

मुनिजनमानसार्हं जय जय देव हरे ॥ २ ॥

कालियविषधरगञ्जन जनरञ्जन ए

यदुकुलनलिनदिनेश जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

मधुमुरनरकविनाशन गदनाशन ए

सुरकुलकेलिनिदान जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

ललिता मनोहरा आर्द्रा क्लिप्ता वनमाला पुष्पदानेन । 'वनमन्मसि कानने' इति तज्ज-
न्यत्वात्पुष्पाणि कमलानि वा तेषां माला ॥१॥ दिनमणीति । अत्रालापो बोद्धव्यः ।
मुनिजनेति । हे दिनमणिमण्डलमण्डन भानुमण्डलालंकरण । सवितुमण्डलम-
ध्यवर्तित्वात् । तस्य संतुष्टिः । हे भवखण्डन संसारच्छेदक । 'नन्दिप्रति-' इत्यादि-
ना लुः । ए इति गानपदम् । मुनिजनेत्यादि ध्रुवः । मुनिजनानां मानसानीष मान-
सानि तेषु हंस इव हंसः । अथ मुनीनां मानसे ज्येयत्वादेः परं ब्रह्म । मुनिमानस इति
ब्रह्म ज्ये जनप्रदहणं लोकपर्यायः । जनो लोक इति पर्यायेत्यभिधाने यावन्तो मुनय इति
॥२॥ कालियेति । अत्रालापः । यदुकुलेति । हे कालियाभिषत्पदमन । तस्मात्ति-
त्वाज्जनरञ्जन । बालेन महाबलेन महाविषधरदमनाज्जनानामाह्लादोऽभूत् । हे यदुकुल-
नलिनदिनेश यदुकुलं नलिनसिख तत्प्रकाशकत्वात्सूर्य इव । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं
प्रति हेतुभाव इति ध्रुवः ॥ ३ ॥ मधुमुरेति । अत्रालापः । सुरेति । मधुमुर-
नरकान्विनाशयति यस्तस्य संबोधनं । हे सुरकुलकेलिनिदान । असुरवधात्कारण-

आर्द्रप्रिया' इत्यमरः । 'कुचौ स्तनौ' इति च । 'आपादलम्बिनी' माला वनमालेति
तां विदुः' इति विश्वः । 'पत्रपुष्पमयी माला वनमाला प्रकीर्तिता' ॥ १ ॥ पुनः कीदृशः ।
दिनमणीति । दिनमणेः सूर्यस्य यन्मण्डलं तस्य मण्डनं दारभूत । तथाच 'ज्येयः
सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः' इति पुराणोक्तवचनात् ।
यत्नेन स्थिरसखित्वमुक्तम् । पुनः कीदृशः । भवं संसारं खण्डयतीति भवखण्डनः
प्रत्यकर्ता तादृशः । अनेन सामर्थ्यरूपो नायकगुण उक्तः । पुनः किंभूतः । मुनिजनानां
मानसं त्वितं तदेव मानसं सरोवरविशेषस्तत्र हंसो मरालः । अत्र मुनिजनमानसं
खण्डत्वाद्धंसाभ्यत्वेन च साधारणधर्मेण मानससरोवरत्वेन निरूपितम् । भगवत्तस्य
मुनिजनमानसेषु समुचितस्थितिं मत्वा साधारणधर्मेण हंसत्वेन निरूपणम् । 'मानसं
सरसि स्थान्ते' इति विश्वः ॥ २ ॥ पुनः कीदृशः । कालियेति । कालियनाम्नो विषधरस्य
गञ्जनं तिरस्कारक । अनेनातिसामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृशः । जनरजनेति ।
जनान्मधुरवचनादिना रञ्जयतीति जनरञ्जन । अनेन श्रुमधुरवचनत्वं नायकगुण उक्तः ।
पुनः कीदृशः । यदुकुलेति । यदुकुलमेव नलिनं कमलं तस्य दिनेशः सूर्यः । प्रकाशकत्वात् ।
यत्नेन कुलीनत्वं नायकेऽमुक्तम् । 'आशीविषो विषधरमयी व्याकः सरीसृपः' इत्यमरः ।
'वा पुंसि परं नञिजम्' इति च ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशः । मधुमुरेति । मधुमुरो

अमलकमलदललोचन भवभोजन इ
 त्रिभुवनभवननिदानं जय जय देव हरे ॥ ५ ॥
 जनकसुताकृतभूषण जितदूषण इ
 समरसमितदशकण्ठ जय जय देव हरे ॥ ६ ॥
 अभिनवजलधरसुन्दर वृत्तमन्दर इ
 श्रीमुखचन्द्रचकोर जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

त्वम् । इति ध्रुवः ॥ १॥ अमलेति । आलापः । त्रिभुवनेति । अमलकमल-
 दले इव लोचने यस्य स तथा तस्य संशुद्धिः । अपरं च । हे भवभोजन हे संसार-
 भोजन । भवया हे मेकलम् (?) जीवन्मृतः । इति वस्त्वम् । हे त्रिभुवनभवननिदानं
 हे त्रिलोकीसमुत्पत्त्यादिकारण । इति ध्रुवः ॥ ५ ॥ जनकेति । भद्राकम् । अ-
 मरेति । हे जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन । जितो दूषणो राक्षसो
 येन इति पदम् । हे समरसमितदशकण्ठं संहारितो रावणो येन इति ध्रुवः ॥ ६ ॥
 अभिनवेति । अत्रालापः । हे अभिनवजलधरसुन्दर । हे वृत्तमन्दर । निगद्य-
 म्यानम् । इति पदम् । हे श्रीमुखचन्द्रचकोर श्रीमुखं चन्द्र इव तत्र चकोर इव ॥

सुरनाभो नरकनाभो दैत्यस्य विनाशन विनाशकारिन् । अनेनापि सामर्थ्यमुक्तम् ।
 पुनः कीदृश । सुरकुलपैलीनां देवसमूहकीडानां निदान आदिकारण । अनेनापि सामर्थ्य-
 मुक्तम् । 'सुरो देवः' इति विश्वः । 'सजातीये गणे गोत्रे देहेऽपि मणितं कुलम्' इति
 च । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृश । अमलेति । भवभोजन
 भवो जन्म तस्मात्प्रपन्नान्भोजयतीति तादृश । मोक्षप्रदेत्यर्थः । अतएव भवखण्डनेत्य-
 नेनापीनस्त्वत्वम् । यतस्तत्र भवपदस्य जगत्परतया प्रत्यकारित्वमुक्तम् । अत्र तु
 भवपदस्य अन्यपरतया मोक्षप्रदत्वमुक्तमेव । अनेन मोक्षप्रदत्वेन परमानन्दरूपो नायकगुण
 उक्तः । कीदृश । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव भवनं सृष्टं तदेव निधानं
 वासस्थानं यस्य तादृश । यद्वा त्रिभुवने निधानमिव महाभानम् । 'दलं वर्णं छन्दः
 पुमान्' इत्यमरः । 'भवनं भाववैश्वनोः' इत्यमरः । 'निधानं त्वाद्ये निधी' इति
 विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृश । जनकसुतेति । जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः सीतायाः
 कृतानि भूषणानि यद्विराट्पञ्चादीनि येन तादृश । अनेन सकलकलकौशलकम-
 स्तावप्यरूपस्य नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृश । जितो दूषणनामा राक्षसो येन
 स तादृश । यद्वा जितानि स्वस्मिन् तिरस्कृतानि दूषणानि दोषा येन तादृशेत्यर्थः ।
 पुनः कीदृश । समरे सङ्गमे समितो नाशितो दशकण्ठो रावणो येन सः । अनेन वर-
 माभिमानिनो रावणस्य वषेताभिमानरूपो नायकगुण उक्तः । रामावतारपीरवकर्मेन
 रामगतक्षमाकरोऽपि नायकगुणः सूचितः । 'अस्मिन् समरानीकरमाः' इत्यमरः
 ॥ ६ ॥ पुनः कीदृश । अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरः सज्जसे-
 त्तलसुन्दरः । अनेनापि भवत्वमुक्तम् । पुनः कीदृश । वृत्तः क्षीराब्धिमन्थनावसरे मन्दरी

तव चरणे प्रणता वयसिति भावव ए
 कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८ ॥
 श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ए
 मङ्गलमुज्ज्वलगीति जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

तन्मुखाधरमुखापानकरत्नात् । इति युवः ॥ ७ ॥ तव चरणे इति । उपसंहरति हे
 उक्तस्वरूप श्रीकृष्ण, वयं तव चरणं प्रणताः तव चरणे कृतनमस्कारा इति भावव
 चिन्तय । इति पदम् । प्रणतेष्वस्मात् कुशलं कुरु । जयत्यदि युवः । 'भू ह्यस्मिन्-
 म्तासिधमेषु' वुरादिः परस्मैपथी । तस्य प्रयोगो भावयेति ॥ ८ ॥ श्रीजयसि ।
 अत्रालापः । मङ्गलेति । हे हरे । इदं मङ्गलं नाम गीतं गीतविशेषो मुदं गीतिं
 कुरुते । कस्य । ते तव । इति अनुप्रयुज्यमानस्यान्यापेक्षया । अथवा । इदं गीतं ते
 तव मुदं कुरु । कुरुते इत्यर्थः । अथवा । इदं मङ्गलं मङ्गलगीतं जयदेवस्य मुदं कुरु-
 कते । अमुदं मुदं ददातीति मुदं वा । ते इति काकाक्षिगोलकन्यानेनोभयत्र सं-
 भ्यते । अथवा । इदं गीतं गायतां शृण्वतां मुदं कुरुते । अथ ते गीतं त्वत्संबन्धि-
 गीतं गायतां शृण्वतां च मुदं कुर्वित्यासीः । तस्य श्रीजयदेवस्य कवेः । किमुतम् ।
 उज्ज्वलम् । रन्मगानाद्यखिलेगीतगुणैर्बुद्धं गीतवाङ्मितादिशेषरहितम् । अितकमल-
 कुचेत्यादि । मङ्गलं नाम छन्दः । तक्षणम्—'मङ्गलं मङ्गलाख्येन छन्दसा ताळसंयुतम् ।
 बिलम्बितलोपेतमुत्सवे गीयते जनैः' । 'एकारण्यैः प्रतिपदगतेष्वेव । मङ्गलमाहुरिदं
 युधितः खलु युक्तम्' । तथाच संगीतसजे—'छन्दसा मङ्गलाख्येन जननं गन्धर्वयोः ।
 आकापश्च प्रतिपदं नानागमकपेक्षतः ॥ युवः प्रतिपदं रागो ललितस्त्याज उच्यते । अ-
 दित्यतः खरात्स्वेताः प्रबन्धे ते प्रतिष्ठिताः ॥ स हरिविजयस्यैव मङ्गलाचार उच्यते' ।
 इति हरिविजयमङ्गलाचारनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ अत्रोपलब्धार्था जीरलक्षितो वायकः शु-
 द्धारी वा । लक्षणमुखं प्राक् । जयदेवस्य रतेर्भावः ॥ ९ ॥

गिरिविशेषो मन्थानदण्डभूतो देव तादृशः । अनेन सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृशः । विश्वो
 कृष्णः मुखमेव चन्द्र आकृष्टकारित्वात्तस्य चकोरः । अथ जम्बीमुखचन्द्रापरस्त्रापरः
 सौकुण्ठ्येन भगवत्तत्त्वकोरलविकृतम् । अनेनापि रतिचौश्रकमेवोक्तम् । 'प्रलयोऽभिस्रवो
 नभ्यो नवीनो भूतमो नभः' इत्यमरः । अथवा सप्तपथाणि नायकगुण उक्तः ।
 नायकगुणस्तु—'आगी कुलीनकुशलोऽथ रतेषु विक्रमातः कवित्वप्रभे च युगी वनाङ्गः ।
 चम्पः ... शोभावाग्मन्मनोऽभिमानी कीर्तिं सतः ह्युत्तमा इह नामकः स्यात् ॥' इति
 ॥ ७ ॥ कविः सर्वनायकोत्कृष्टं श्रीकृष्णं स्तुत्वा सर्वप्रसन्नानां कल्याणि चासीत्
 श्रावयते—सवेति । वयं तव चरणे प्रणता इति श्रावय कर्तव्यम् । वयं यथा तव्वाङ्गमेव
 सङ्गच्छां भवतां मिश्रितं कर्तव्यमित्यत आह—कुरु इति । प्रणतेषु, अङ्गो कावयेते
 इति कुशलं विप्रदक्षितं कुरु ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेः इदं उदितम् ।
 पञ्चमिती देवः । कुशलं विप्रदक्षितं उज्ज्वलं गीतं गायकं वस्य तादृशम् । 'यस्मिन्
 गीतमुज्ज्वलस्यमुखातिवम् । आकलनं शिरसिर्वाः सक्तं स्वामिनिधितम् ॥

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलम्काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेददन्तखेदस्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १० ॥

इदानीं श्रीकृष्णं क्रीडानिदानं वसन्तं दर्शयन्महानभिनन्दति कदादिकेन पूर्णेन वसन्तरागेण—पद्मापयोधरतटीति—अनुपूरयतु पूर्तिं नयतु । किम् । प्रियं वाञ्छितम् । केषां । वो युष्माकम् । किं कर्तुंभूतम् । उरो वक्षः । कस्य । मधुसूदनस्य । किंभूतम् । पद्मायाः पयोधरौ तयोस्तटी शृणु तयोः परिरम्भेण लम् सप्तं काश्मीरं कुङ्कुमं तेन मुद्रितं कृतमुद्रम् । एतेन स्तनयोः शैलत्वात्तच्छिखरा-
लिङ्गनेन तयोरतिशयालिङ्गनव्याजेन जाता मुद्रा यस्मिंस्तत् । अतएव व्यक्ता-
नुरागमिव प्रतीयमानानुरागमिव । अस्यानुरागो माऽन्यस्यां स्यादिति लक्ष्म्या मुद्रा
इत्ता । अथवा नेदं कुङ्कुमं किंतु इदिस्योऽनुरागो बहिर्भूत इव । किंभूतम् ।
खेलन् अनङ्गखेदजातः दुरतभ्रमजातः खेदाम्बुपूरो यत्र तत्तथा ॥ अत्रेदमा-
कृतम् । अयमालिङ्गति मां परत्वनुरागो राधायामेवेति मुद्रार्थः । तदस्यै-
कविना 'राधामाधवयोः' इति पूर्वपक्षे । अत्र मुग्धा नायिका । कुशलो नायकः ।
वसन्ततिरुका वृत्तम् । आक्षीर्वैर्णानुप्रासाळंकारौ उत्प्रेक्षा च । शृङ्गारो रसः ।
अत्र मधुसूदनस्य परमप्रेमास्पदकान्तोरःस्थलोपगूहनेन व्यक्तानुरागरूपकाश्मीर-
संवलितस्य परमप्रीतिभाजनरसाद्यङ्गकानां श्रियानुपूरणमाक्षीर्वैचनमुक्तं ततः द्युत-
रामौचित्यमावहति । बहुकुम्—'पूर्णार्थदातुः काव्यस्य संतोषितमनीषिणः । उचि-
ताक्षीर्त्तपसेव भवत्यभ्युदयावहा ॥' इति ॥ १० ॥

विस्तरं विरसं चैव विस्पष्टं विषमाहतम् । आकुलं तालहीनं च गीतदोषान्विदुर्बुधाः ॥
॥ १ ॥ श्रीकृष्णनायकसामान्यगुणानुक्त्या संप्रति नायकगुणान्कषयज्ञाक्षीरूपं मङ्गलमा-
चरति—पश्येति । मधुसूदनस्य उरो हृदयं नो युष्माकं वाञ्छितमनुपूरयतु संपूर्णं करोतु ।
कीदृशमुरः । पद्माया लक्ष्म्याः पयोधरतटी स्तनप्रान्तस्तस्य परिरम्भे आलिङ्गने लब्धं
वत्काश्मीरं कुङ्कुमं तेन मुद्रितमिव मुद्रा विह्वलितस्तपुस्तमिव । इदं मधुसूदनहृदयं
ममेव नित्यन्यस्येति स्थापनाय लक्ष्म्या निजस्तनतटे लिप्तकाश्मीरमुद्रेव दत्तेति भावः ।
पुनः कीदृशम् । खेलति क्रीडां कुर्वति अनङ्गे कामदेवे सति वः खेद आवाससेन
वत्स्वेदाम्बु प्रलेदजलं तस्य पूरः प्रवाहो यत्र तादृशम् । एतेन विरक्तित्वं काश्मीरस्य
शुष्कत्वेऽपि स्वेदसम्पन्नेन तस्य मुद्रायोग्यत्वमिति ज्ञानम् । कीदृशमिव । व्यक्तानुरागमिव ।
अयः प्रकटीभूतोऽनुरागः खेदो यत्र तादृशमिव । अत्र लक्ष्मीविषयानुरागाविषयावस्थान्तरे
समावेशाभावात्कुमरायव्याजेन बहिर्निःसृतेति भावः । मुद्रा संज्ञाता असेति
तारकादित्वादित्यू । 'लक्ष्मीः पद्माख्या पद्मा कमला श्रीर्हरिमिया' इत्यमरः । 'क्षीरनाथौ
पयोधरौ' इति च । 'परिरम्भः परिचङ्कः संकेत उपगूहणम्' इति च । 'काश्मीरं
कुङ्कुमं शोके टङ्गुष्करमूलयोः' इति विश्वः । अनेन सर्वथा लक्ष्म्या इद्वानुरागकमेव
वाक्षिण्यरूपो नायकगुण उक्तः । तदुक्तं शृङ्गारतीक्ष्णे—'यो गौरवं भवप्रेमसङ्गतं
वर्णयोपेति । न मृगलव्यन्विजोऽपि जेवोऽसौ दक्षिणो यथा ॥' इति ॥ २० ॥

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमारैरवयवै-

भ्रमन्ती कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ।

अमन्दं कन्दर्पज्वरजनितचिन्ताकुलतया

बलद्वाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ १ ॥

इदानीं भणितेषु मरिचावचूर्णनासा यूयं (नूनं) कटुरपि स्पृहावहेति योगमात्रिभ्य विप्र-
लम्भपूर्वको हि संभोगो रसिकजनरसनीयतामापद्यत इति कविना आद्यपद्ये कथाबीजत्वे-
न संभोगस्य यद्विप्रलम्भपूर्वकत्वं सूचितं तदेव प्रकटीकुर्वन्कृष्णोत्कण्ठतां राधां काप्यु-
त्तम्भितमुखेन हरिकथया प्रोत्साहयन्त्याह—वसन्ते वासन्तीति । काचन सहचरी
इयं वक्ष्यमाणं सरसं रसवत् राधामूचे उक्तवती । किमूताम् । वसन्ते ऋतौ अमन्दं
यथा स्यात्तथा कन्दर्पहेतुज्वरजनितचिन्ताकुलतया बलद्वाधाम् । कन्दर्पहेतुज्वरजनि-
तचिन्ताकुलत्वेन वलन्ती यातायातं कुर्वाणा वाधा यस्याः । चिन्ताकुले हि चेतसि
काधा यात्यायाति चेति प्रसिद्धम् । किमूताम् । बहु अनेकधा दृष्ट्यादिना विहितकृष्णा-
नुसरणां तदर्थमेव कान्तारे भ्रमन्तीम् । किमूताम् । वासन्तीकुसुमबन्नाभवीकृताकुण्ड-
मवस्तुकुमारैरवयवैरुपलक्षिताम् । वसन्ते हि माधवीकुसुममुद्रिक्ता भवति । अतः
कामोद्रेकसौकुमार्ये च साम्यम् । अत्र लुप्तोपमालंकारः । दक्षिणो नामकः । तत्कस-
णम्—‘जेहलौल्यमवैषम्यबधत्तस्तुल्यतामिषम् । नाविकाखप्यनेकाक्षु दक्षिणः स स्थतौ
यथा’ ॥ विरहोत्कण्ठता नायिका । ‘उषा भवति सा यस्या वासकेनागतः प्रियः ।
तस्यानागमने हेतुं चिन्तयत्याकुला यथा’ ॥ तस्याभिलाषो नाम दशाविशेषो यथा—
‘व्यवसायो भवेद्यत्र बाढं तत्संगमाश्रया । संकल्पाकुलचित्तात्साभिलाषःस्पृतो य-
था’ ॥ इति वैदर्भी रीतिः । यथा । ‘दादेलोपि समासे वा कर्मधारयं त्रिकाण्डिकर्म कर्म
कर्त्रा णमुली’त्यादिना । वासन्तीकुसुमसुकुमारैरित्यत्र लुप्तोपमालंकारः अनुप्रासश्च ।
एकस्याप्यसकृत्पर इति वृत्त्यनुप्रासः । ‘रसै र्द्वैक्षिष्ठा यमनद्यभलागः शिखरिणी’ ।
तस्यात्रैव नागरिकेति संज्ञान्तरम् । यथा ‘माधुर्व्यञ्जकैर्बर्णैरुपनागरिकेष्यते’ इति ।

यथावद्वन्धेनाभिधेयप्रयोजनकेलिबर्णनोपयुक्तनायकगुणप्रतिपादनपुरःसराणि मङ्गलानि विधाद्य
कविः शृङ्गाररसप्रधानमगबत्केलिबर्णनं चिकीर्षुस्तत्संभोगापेक्षया विप्रलम्भस्योत्कण्ठतादादौ
विप्रलम्भशृङ्गारवर्णनाय विरहोत्कण्ठितराधायाश्चरितानि बर्णयितुं प्रस्तावयति—वसन्त
इति । संभोगपेक्षयात्र विप्रलम्भस्योत्कर्षं प्रति त्वात्कारिकाः—‘संभोगविप्रलम्भेन
विना पुष्टिमुन (?) । कथयिते हि कथादौ भूयारान्तागोऽभिजायते’ । इति ।
लोकार्थस्तु—कावित्सहचरी सखी वसन्ते सरसं यथा स्वादेवं राधासिद्धं वक्ष्यमाणमूचे
उवाच । कीदृशीम् । अवयवैरुपलक्षिताम् । कीदृशैरवयवैः । वासन्तीकुसुमसुकुमारैर्मा-
धवीकृतापुष्पवत्कोमलैः । पुनः कीदृशीम् । कान्तारे महारण्ये भ्रमन्तीम् । हेतुगर्भविशेष-
ममाह । बहुविहितेति । बहु वारंवारं विहितं कृतं कृष्णानुसरणमव्येक्यं यथा तद्वृत्तीम् ।
अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह । कन्दर्पेति । कन्दर्पज्वरेण जनिता वा चिन्ता तत्कृता या
आकुलता तथा अमन्दमधिकं यथा स्वादेवं बलद्वाधां अवयवैरित्येव

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्र० ॥ ३ ॥

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।

विहरति हरिरिह सरस वसन्ते नृत्यति

युवतिजने न समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ भुवम् ॥ २ ॥

बलद्वावामिति पाठे 'बलद् सतिखंवरणयोः' इत्यात्मनेपदी । बलः परस्मैपदत्वं चिन्त्य-
म् ॥ १ ॥ अन्यत्रापि प्रयोगोऽप्यस्ति तथा । सावेवोत्तरत्रोदा दृष्यमान् पुनर्बलः (?) के-
वकादिति । अमुमेवार्थं विशदयति ॥ सम्पातात्तेन द्रुतद्वयेन विरामान्तेन । ललिते-
ति । विशेषणसौकर्यार्थं पूर्वं भुवपदं व्याख्यायते—विहरतीति । इह राधासखी
सबाधा राधां विनोदार्थं श्रीकृष्णं प्रति प्रेरयति । हे सखि राधे । सर बल । यं हरिं
त्वं विलोकयसे स हरिरिह बन्दावने वसन्ते वसन्तसमये विहरति । क सति । समं स-
शोभं साकं युवतिजने नृत्यति सति । किंभूते वसन्ते । चलनार्थहेतुर्गर्भं विशेषणम् ।
विरहिजनस्य दुरन्ते न इति न अपितु दुरन्ते एवेति काकोभयदर्शनम् । अथवा जनो
जीवन् तेन समं दुरन्ते । जीवनं वसन्तज्योभयं विरहिणां दुःखप्राप्यं तस्मिन् ।
अथवा सरसवधन्त इति पदम् । सरसः सामिलाषः स चासौ वसन्तश्च तस्मिन् ।
विहरति युवतिजनेन समं नृत्यति च । चकारोऽप्याहार्यः । इति भुवपदम् ॥ ललि-
तेति—ललितलवङ्गलतापरिशीलनेन कोमलमेकमयमास्तौ यत्र वसन्त इति ।
एतेन शीतो मन्दः सुरमिषेति बावोऽसौ विष्णुमुक्ताम् । अत्र लवङ्गलतासमीरयोर्मा-
यिकात्मनायकरवेनोद्दीपनविभासत्वमुक्तम् । पुनः किंभूते वसन्ते । मधुकरनिकरेण
करम्बितैर्मिश्रितैः कोकिलैः कूजितः शब्दितः कुञ्ज एव कुटीरोऽस्या कुटी यत्र

जटाभित्तापस इतिवद् इत्थंभूतकक्षणे तृतीया । 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । 'कान्तादे
वती दुर्गमम्' इति च । 'दीक्षा नामा न्यया दुःखम्' इत्यपि ॥ १ ॥ किमुने इत्यत आह—
ललितेति । गीतस्यास्य वसन्तरागः । रूपकताः । गीतायैस्तु हे सखि, इह सरसवसन्ते
शृङ्गाररसप्रधाने हरिः कृष्णो विहरति क्रीडति । क्रीडाप्रकर्षमाह । नृत्यतीति । युवतिजनेन
सह नृत्यति । कीदृशे वसन्ते । विरहिजनस्य विचोचिनो जनस्य दुरन्ते दुःखेनामृत-
समाश्लिष्य स तस्मिन् । अयं वसन्तो विरहिणीदास्यो ननु युवतिभिः सह कीदृश-
कृष्णस्य । त्वं विरहिणी यद्ये कृष्णं जानुसर्पयसि तदा स तवापि दुरन्तो कम्बिष्यतीति
माधः । इदं च भुवपदम् । 'समं सह' इत्यमरः । वसन्तस्य सरसतामाह—
ललितेति । ललिता मनोहरा वा लवङ्गलता तस्याः परिशीलनेन संपर्केण कोमलो वृद्धो
मलयसमीरो मलयवल्गुसंस्पर्शी वायुर्यत्र तादृशे । पुनः कीदृशे । मधुकरनिकरेण अमरसमूहेन
करम्बिता मिमिता ये कोकिलकिः कूजितः शब्दयुक्तः कृतः कुञ्ज एव कुटीरों-
ऽयंकुटी यत्र तादृशे । 'समीरमास्तनरुक्मण्यग्राणसमीरणाः' इत्यमरः । 'मधुमती
मधुकोरो मधुकृष्णमुपाकिञ्च' इति च । 'सोमीधनिकराजतवारसंघातसंघायाः' इत्यपि ।
'मिमितेऽपि करम्बितम्' इति विश्वः । 'अस्या कुटी कुटीरः स्था' इति च ॥ १ ॥

उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजितविलासौ ॥

अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे ॥ विह० ॥ ३ ॥

सृगमदसौरभरमसकांक्षवदनवदलमालतमाळे ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनलरुचिकिंशुकवाळे ॥ विह० ॥ ४ ॥

मदनमहीपथिकनकदण्डरुचिकेसरकुसुमविकासे ।

मिथिलविकीमुलपाटकैपटलकुतलरतुणविकासे ॥ विह० ॥ ५ ॥

वसन्ते ॥२॥ उन्मदमदनेति । किंभूते वसन्ते । उद्भूतो मदनमदौ हृषिकामौ यत्र ।
पूर्वभूतो मनोरथो यस्य पथिकवधूजनस्य स तथा तेन जनिता विलापो यत्र
वसन्ते । उद्विगलरजितमनोरथपथिकवधूजनस्य जनिता विलापो येन । अ-
थवा उत्सुकमदनमनोरथेन पथिकवधूनां जनिता विलापो यत्र वसन्ते । अलिकुल-
व्याप्तकुसुमसमूहेन निराकुलो वकुलानां कलापः संहतिर्यत्र । वकुला एव कलापस्त-
मीरो वा सरशरथिः । 'कलापो बहुतुणयोः' इत्यमरः ॥ ३ ॥ सृगमदसौरभेति ।
सृगमदसौरभस्य स्मरणेन सहसा वक्ष्यदाञ्जुकारिणी तद्वन्धा नवदलानां माला केषां
सादृशास्तमाला यत्र वसन्ते । वा तदामोदनि नवदलानि मालन्ते चारयन्तीति । युव-
जनेति । युवजनस्य हृदयविदारणाय मनसिजनस्य नखास्य रुचिरिव रुचिर्येषां ते ता-
दृशाः किंशुकानां बालानि कोरका यत्र वसन्ते । अत्र कामस्य नखरायुधत्वं कवि-
समवेऽप्रसिद्धम् ॥४॥ मदनमहीपतीति । अत्रालापः । कामराजस्य हेमदण्डक-
प्रसनिभं वकुलकेसरपुष्पं तस्य विकाशो यत्र । अत्र केवलकनकदण्डस्य छत्रेऽव-
ज-

वसन्तस्य दुरन्ततामाह-उन्मदेति । उन्मद उद्भूतो यो मदनः स एव मनोरथहृ-
दयपथिकवधूजनानां तैर्जनितः कृतो विलापो यस्मिंस्तद्वृत्ते । पुनः कीदृशे । अलिकुलैर्ज-
नरसमूहैः संकुलो व्याप्तो यः कुसुमसमूहस्तेन निराकुलो निःशेषेणाकुलो वकुलकलापः
केसरसमूहो यत्र तादृशे । यत्र तादृशो वकुल एव कलापो सृण्वं यत्र तादृशे । 'कलापो
सृण्वे नर्हं तुणोरे संहतावपि' इत्यमरः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशे । सृगमदेति ।
सृगमदस्य कस्तुरिकायाः यः सौरभरमसः सौरभवेगस्तस्य वक्ष्यदा आत्मापसतामादी
नवदलमालतमाळो नूतनपत्रपङ्क्तिर्यस्य यतादृशस्तमाळो यत्र तस्मिन् । पुनः कीदृशे ।
युवजनानां तरुणपुरुषाणां हृदयं विदारयन्तीति युवजनहृदयविदारणास्तादृशः ये मनसिजनस्य
कामस्य नखास्तोषामिव रुचिदीप्तिर्येषां तादृशा ये किंशुकः कलाशकुसुमानि तेषां
जार्कं समूहो यत्र तादृशे । यत्र तादृशानि किंशुकवर्णानि पक्षीर्यैकलिके यत्र तादृशे ।
अत्र पलाशपुष्पस्य वकलिनारकत्वेन हृदयविदारणाद्विदारकमिव मनसिजनस्य सादृश्यं
बोध्यम् । 'सृगनाभिर्युगमदः कस्तुरी च' इत्यमरः । 'समसो कलाशयो' इति च 'काम-
पञ्चशरः सरः । शंभरातिर्नसिजः' इति च । 'रुचिरस्य शोभापावधिश्चरुसिंहासयोः' इति
विश्वः । 'पलाशे किंशुकः स्फुटः' इति च । 'जार्कं यवादि कलाशे कोरकौ बहुतुणयोः' इति
विश्वः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशे । मदनेति । मदन एव महीपती यत्र तस्य यः कन-

विगलितलज्जितजगद्वलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।

विरहिनिऋन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतैकदन्तुरिताद्ये ॥ विह० ॥ ६ ॥

माधविकापरिमलललिते नवमालसिजासिसुगन्धौ ।

मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबन्धौ ॥ विह० ॥ ७ ॥

कत्वान्महीपतिशब्दसाहचर्यादविरोधः । अथवा हेमदण्डस्त्रीनि केसरणीति योज्यम् । महीपतेरेव कनकवेत्रधारिणो भवन्ति । मिलितेति । संगतशिलीमुखैः पाटलपटलैः पाटलाकुसुमसमूहैः । अथवा पाटलिपटलेति पाठः । कृतः स्मरस्मरधिविलासोऽनुकारो यत्र । शिलीमुखा भ्रमराः बाणाश्च । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

विगलितेति । लज्जेव लज्जितम् । भावे कः । गतलज्जजगद्वलोकनेन तरुणैः करुणैः कृतः कुसुमविकासव्याजेन हासो यत्र । विरहिनिऋन्तनकुन्तमुखाकारैः केतकैर्दन्तुरिता विषमीकृता आशा दिशो यत्र । निऋन्तनमिति चिन्त्यम् ॥ ६ ॥ माधविकापरिमलेति । किंभूते वसन्ते । बाणन्त्याः परिमलेन गन्धविशेषेण ललिते मनोहरे ।

कदम्बः सुवर्णपटितदण्डयुक्तच्छत्रं तत्त्वेव रुचिर्यत्वेतादृशस्य नागकेसरपुष्पस्य विकासप्रकाशो यत्र तादृशे । पुनः किंवित्तिष्ठे । मिलिताः शिलीमुखा एव बाणा यस्मिन्तादृशं यत्पाटलिपटलं पाटलापुष्पसमूहस्तेन कृतः स्मरतृणस्य कंदर्पतूणीरस्य विलासश्चेष्टितं यत्र तादृशे । अत्र परममैव्यथाजनकत्वेन भ्रमराणां बाणसाम्यम् । 'बान्धवैः केसरो नागकेसरः काञ्चनाक्षवः' इत्यमरः । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इति च । 'समूहे पटलं स्पृष्टम्' इति च । 'तूणोपासकतूणीरनिषङ्गा इषुर्धिर्घोः' इति च ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशे । विगलितेति । विगलितं लज्जितं लज्जा बलजगतः प्राणिगणस्यावलोकितेन दर्शनेन तरुणकरुणैर्नवकरुणदृष्टैः पुष्पविकासव्याजेन कृतो हासो यत्र तादृशे वसन्ते । अत्र हास्यरसस्य श्वेतत्वात्पुष्पविकासेन साम्यम् । यदाह भरतः—'श्वेतो हासः प्रकीर्तितः' इति । यदा विगलितलज्जितानां विप्रयोगिजनानामवलोकितैस्तरुणैरर्थादवियोगिभिः करुणं करुणरससहितं यथा स्वादेवं कृतो हासो यत्र यस्तादृशे हासे । विरहिणो वराकाः कष्टं प्राप्नुवन्तीति करुणां लज्जां हित्वा विलपन्तीति च हासस्तेषामिति भावः । बाण रसानभिज्ञा एव इन्द्राः परप्रच्यवेऽपि कृतसंवरणाः अतस्तरुणेत्युक्तम् । पुनः कीदृशे वसन्ते । विरहिणां वियोगिनां निऋन्तनाय विदारणाय कुन्तमुखाकृतिः कुन्त आयुधविशेषस्तस्य मुखमग्रागस्तस्येवाकृतिर्वस्य तादृशं यत्केतकं तेन दन्तुरिता व्याप्त आशा दिशो यस्मिन्तादृशे वसन्ते । लज्जितेत्यत्रावलोकितेत्यत्रापि च नपुंसके भावे कः । 'करुणस्तु रसे दृष्टे कृपायां करुणा मता' इति विश्वः । 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । 'निर्झोन्नततया व्याप्ते दन्तुरं कथ्यते युधैः' इति भरणिः । 'आशा तृष्णादिशोः' इति विश्वः । 'कृती छेदने' । हस्तान्तसंज्ञकोऽप्यसीति केचित् (१) तस्य युप्रत्ययान्तस्य निऋन्तनमिति । अन्विच 'केतकिदन्तुरिताद्ये' इति पाठः । 'सपाकादौ स्वीकृतो हस्यः कापि' इत्यत्र कविवचनस्य लज्जानुरोधावैत्वात्कृतहस्यकेतकिशब्देन समर्थनीयम् ॥ ६ ॥ माधविकेति ।

स्फुरदतिमुकलतापरिरम्भेणमुकुलितपुलकितभूते ।

वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलभूते ॥ विह० ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयति हरिचरणस्पृतिसारम् ।

सरसवसन्तसमयवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ विह० ॥ ९ ॥

पुनः किंभूते । नवमालस्या आख्यातियुगन्धौ । पुनः किंभूते । मुनिमनसामपि मोहनकारिणि व्यामोहकारके तरुणानां का कथेति । सुरतार्थे प्रेरेके वा । पुनः किंभूते । तरुणानामकारणवन्धौ निसर्गमित्रे । वसन्ते हि कामिन्यः स्वयमेव मानं त्यजन्ति ॥ ७ ॥ स्फुरदतिमुकलतेति । किंभूते वसन्ते । स्फुरन्त्यवलम्ब्यो-
ऽतिमुकलताया वासन्त्याः परिरम्भेण मुकुलितः पुष्पितः पुलकितः जातरोमाश्च
भूतः । अत्र पुष्पाणि रोमाश्चेनोपमीयन्ते । अनेन सारिषकभावो दर्शितः । वृन्दा-
वनेति । अत्र पूर्वं ध्रुवपदे इह वने हरिर्विहरतीत्यष्टपद्या एकवाक्यत्वात् विहारा-
धेयत्वे वृन्दावनवान्दो व्याख्यातः । संप्रति वसन्तविशेषणत्वेन व्याक्रियते । किंभूते
वसन्ते । वृन्दावनविपिने । वृन्दमवतीति वृन्दावनं तद्विपिनं यस्मिन्स तथा तस्मिन्
परिसरे पर्यन्तभुवि परिगतं ययमुनाजलं तेन पूते ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवभणितमिति ।
तेनेति मङ्गलवाचकम् । ततः पाटावाद्याक्षरोत्तरः । ततः स्वरः षड्जाभिः । इदं श्रीजय-
देवभणितं सरसवसन्तसमयवर्णनमुदयति उदयं प्राप्नोति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते ।
सरसं शृङ्गाररसयुक्तं वसन्तकालीनवनवर्णनं यत्र । सर्वोत्कृष्टत्वे हेतुमाह । हरिचरण-
स्पृतिरेव सारं यत्र । वा हरिचरणस्पृष्टा हेतुमूतया सारम् । अथवा हरिचरणयोः
स्पृतिश्चिन्तनं सारमुत्कृष्टं यत्र । सरसवसन्तत्वे हेतुमाह । अनुगतो मदनवि-
कारो यत्र येन वा अनुगतोऽनुस्यूतः ॥ अस्यामष्टपद्यां जातिरलंकारः । मध्या ना-

स्पष्टम् । सा मुनिमनोमोहनकारिणी । किमन्येषां वक्तव्यमिति यावः । पुनः कीदृशे ।
तरुणानां विलासियुवजनानामकारणवन्धौ स्वामाविकमित्रे । 'विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे
ब्रजमनोहरे' इति ॥ ७ ॥ कीदृशे । स्फुरदिति । स्फुरन्ती कम्पमाना वा
यातिमुकलता तस्याः परिरम्भेण मुकुलितं मञ्जरीशुक्तं तदेव पुलको रोमाश्च । रोमा-
श्चकचनेनाचेतनधोरणि कामचेष्टा कथिता । तेन च वसन्तस्पातिदुरन्तत्वं कथितम् ।
अतिशयेन मुक्तानामपि परिरम्भणोत्सुकतेति अतिमुक्तपदेन कथितम् । यदावता
वसन्तस्य सरसता दुरन्तता चोक्ता । संप्रति क्रीडायाः स्वानविशेषमाह—वृन्दावनेति ।
वृन्दावननाम्नि विपिने वने हरिर्विहरतीत्यन्वयः । कीदृशे विपिने । परिसरे
समीपमदेशे परिगतेन सर्वतोऽगतेन यमुनाजलेन पूते पवित्रे । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः
स्नाद्वासन्ती माषवी लज्जा' इत्यमरः । मुकुलं करोति तदाचष्टे । गिजन्ताङ्गावे के सति
मुकुलितमिति बोध्यम् । पद्मान्मुकुलितमेव पुलकः संघातोऽस्येति सारकादित्यादितच् ।
'आज्ञाभूतः' इत्यमरः । 'पर्यन्तम् परिसरः' इत्यमि ॥ ८ ॥ संप्रति गीतायैमुपसंहरति ।
मेधाकमप्युत्सर्ष स्वमणिते उत्कर्षमाह—श्रीजयदेवेति । जयदेवकृतेरिदं भणितं गीतमुदयति
तत्र हेतुः । हरिचरणयोः स्पृतौ सरणे सारं मेढं, हरिचरणस्पृतिरेव सारं भव्यं शेष

द्वविर्दलितवर्णीयसिन्धुत्वराम-

प्रकटितप्रवृत्तसौर्वाचयन्प्रामाण्यम् ।

इह हि वदति चेतः केतकीगन्धवन्धुः

प्रसरद्वसमवाणप्राणवद्वन्धवाहः ॥ १० ॥

विका । पुर्वरीरागेण श्रवणमतिना । दक्षिणो मानकः । तत्क्षणं प्रमुक्तम् । विप्रलम्भाक्षयः
शृङ्गारो रसः । क्वो नाम कन्दः । तत्क्षणम्—‘मुनिययैर्कमममनन्ति तज्जहार’
इति । तदुक्तं कन्दबुद्धामणौ चलय इति । विप्रकम्भविभावप्रसङ्गाद्वातुं वर्णयति—‘रचितो
गद्यपद्यायैर्वसन्ते पार्श्वोत्सवे । वसन्तराये ध्रुव्याक्षयताके मध्यक्यासहिते ॥ गमकाः
सिन्धुविष्टः पूर्णकल्पः प्रकीर्तितः । पूतो पुनस्तेन पाठस्तराभितविराभितः ॥ मध्वो-
त्सवकमकाकरनामा प्रबन्धराट् ॥ ९ ॥ इति यावद्योत्सवकमकाकरनामा तृतीयः प्रबन्धः ॥
वदेति । इह वने वसन्ते वा गन्धवाहो वायुवेवो वदति । अर्थाद् विरहिणाम् । किंभूतं
चेतः । प्रसरत् । अर्धान्मनोरथं प्रति । पुनः किंभूतम् । असमवाणप्राणवत्कामस्य जी-
वितमिव । अथवा प्रसरद्वसमवाणप्राणवद्वन्धवाह इति पदम् । प्रसरता असमवाणेन
प्राणवांश्वासौ गन्धवाहः । वा प्रसरन्तोऽप्राणवसमवाणः तस्य प्राणवन्मिवितमिव ।
प्राणवतो वा । किंभूतो वायुः । केतकीगन्धवन्धवरः । किं कुर्वन् । काननानि वासयन् ।
कैः । ईषद्विगणितमालीनां ज्योतीकृतानां वक्षन्तो गच्छन्तो ये परागास्तैः प्रकटिता
ये पट्यासाः वासचूर्णानि तैः । ‘नवमयययुतेमं माकिनी भोगिकैः’ इति-माकि-
नीकन्दः । अत्र स्याद्योषिषर्णानुप्रासोपमाकंकाराः । विप्रलम्भाक्षयः शृङ्गारो रसः ।
पाञ्चाली रीतिः । अत्र विरहिहृदयविदारणपटीयसः पवनस्य त्रैविध्येन चेतोदाहृ-
त्पोपन्यासेन पुषतिजनस्य आत्मसात्कर्तृत्वेन यत्प्रसङ्गाप्यवचनमुद्धितं तदौचित्यसर-
मिसागरप्रवनतरणित्वमातनोवितराम् । यदभाणि क्षेत्रेन्द्रेण—‘तिलकं विप्रली सृष्टि-
र्भात्यैकमुचितं पदम् । चन्द्राननेन कस्तूरी-कृतं श्यामेव चन्दनम् ॥’ इति ॥ १० ॥

रसप्रसङ्गनिर्णयो वक्ष्यते वर्णनं यच्च । अतएव अनुगतमदनविकारं अनुगतः संयातो
मदनस्य विकारो यत्र तत्र तादृक् ॥ ९ ॥ संप्रति वसन्तकालीनमात्रेण विरहिणो-
संतापकमित्यमाह—वदेति । इह हि अक्षिणेन वसन्ते गन्धवाहो वस्तुवेतो वदति ।
अर्थाद्विरहिणाम् । किं कुर्वन् । काननानि वनानि वासयन्धुरणीकुर्वन् । कैः । ईष-
द्विगणितानि विसृजितानि गच्छन्तिर्निरिक्षाकृता तस्याः सख्यसाधनान्तः प्रसरन्तो ये परागाः
पुष्परेणवस्त एव प्रकटिताः पट्यासाः पिष्टासकास्तैः । कीदृक्गन्धवाहः । केतकीगन्धवन्धुः
केतकीपुष्पसौरोभवन्धुः । पुनः कीदृशः । प्रसरत्प्रतिमिदं संवरतोऽसमवाणस्य कामस्य
प्राणवत्प्राणवत्पुष्पः । यदा प्रसरता असमवाणेन प्राणवाक् शक्तिरुपेक्षो-यो गन्धवाह इत्येवं
पदम् । ‘ईषद्वयं दरोऽन्यथ’ इति शिखः । ‘परागः पुष्परसति’ इति च । ‘पिष्टातः पट्यासक-
इत्यवरः । ‘काननं वनम्’ इति च । ‘मदनः प्राणा’ इत्यपि । ‘शक्तिः पराकाश’

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपध्याधूतधूताङ्कुर-

कीदृक्कोकिलकाकलीकलरवैवद्रीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावधानक्षणे-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोच्छासैरमी वासराः ॥ ११ ॥

अनेकनारीपरिरम्भसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।

मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ १ ॥

उन्मीलदिति । पथिकैरमी वसन्तसमयवासराः कथं कथमिदं महता कष्टेन नीयन्ते । कैः कृता । ध्यानावधानक्षणे प्रियानुचिन्तनेकाप्रताप्रस्तावे प्राप्ते यः प्राणसमासमागमरसोऽनुरागस्तस्य प्रकटीभावैः । अथवा रसस्योच्छासे येभ्योऽपि पथिकमिशेषम् । किंभूता वासराः । उन्मीलन्त्योऽसौ मधुगन्धः पुष्परसगन्धस्तत्र लुब्धा ये मधुपा अमरास्तैर्व्याधूता आन्दोलिता ये धूताङ्कुरास्तेषु कीदृन्तो ये कोकिलास्तेषां काकल्युपलक्षितरवैवद्रीर्ण उत्पादितः कर्णज्वरो येस्ते तथा । कोकिलो वसन्तमासे पञ्चमं गच्छतीति स्थितिः । अत्र च धूतधूतनेन मधुपे रोषावेशाभिषादकाकलीमुक्त्वानित्याशयः । अथवा कथंकथमपीति ध्यानेनेत्यादिना योज्यम् । ततो विरहिणो ह्यनवस्थितचित्तत्वाध्यातुमपि न शक्नुवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः । गौडीया रीतिः । विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसः । अत्र कामोद्दीपनविभावैः कोकिलकाकलीकलरवाद्यैः संजनितकर्णज्वरत्वेन प्राणसमसमागमाकाङ्क्षित्वेन विरहासहिष्णुत्वापेक्षया यद्वासराणां कर्मगतं बहुत्वमापादितं तत्सुतरागौचिल्यकोटिमाटीकते ॥ ११ ॥

अनेकेति । असौ सखी राधां पुनर्वक्ष्यमाणमाह । किं कुर्वती । आरात्समीपे समक्षं प्रत्यक्षं यथा स्यात्तथा मुरारिं दर्शयन्ती दृष्टिपथमवतारयन्ती । अनेकनारीणां परि-

प्राणः' इति च । 'गन्धबाहानिलाशुणाः' इति च ॥ १० ॥ संप्रति वसन्तदिवसानां दुरन्तत्वमाह—उन्मीलदिति । अमी वसन्तसंवन्धिने वासरा दिवसाः पथिकैः कथंकथमपि महता कष्टेन नीयन्ते समाप्यन्ते । कीदृशा वासराः । उद्गीर्णाः प्रकटिताः कर्णज्वराः श्रोत्रसंतापा येषु तादृशाः । कैः । उन्मीलन्ति प्रकटीभवन्ति वानि यधूनि गन्धाश्च तेषु लुब्धा लोछुपा ये मधुपा अमरास्तैर्व्याधूताः कम्पिता ये धूताङ्कुरा आश्रमुकुलानि तेषु कीदृतां कोकिलानां काकल्योऽन्यक्तमधुरज्वनयस्तामिः कृता ये काकलाः कोछाह्लास्यैः । केन प्रकारेण नीयन्त इत्याह—ध्यानेति । ध्याने स्वप्रियचिन्तने गदगदधानं तत्परता तैर्न क्षणं प्राप्ते यः प्राणसमासो जीवतुल्यावाः कान्तावाः समायमकस्यो रसस्तसादुत्पन्ना ये उच्छासा उत्साहास्तैः । 'काकली तु कले सुहमे' इति 'कोकाहकः कलकलः' इति च ॥ ११ ॥

अनेकेति । असौ सखी राधिकां पुनराह पुनरुवाच । किं कुर्वती । आरा-
दूतः समक्षं प्रत्यक्षं मुरारिमुपदर्शयन्तीति । कीदृशम् । अनेकानां नारीणां परि-

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्र० ॥ ४ ॥

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ॥ २ ॥

हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ शुभम् ॥

रम्मसंभ्रमेण त्वरया स्फुरन्तो मनोहारिणो ये विलासास्तेषु लालसा यस्य, तेषु लालस उत्सुको वा । 'यदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरो' इति । वर्णसाम्यमनुप्रासः । दक्षिणो नायकः ॥ १ ॥ तदेव गीतेन दर्शयति सम्पातात्नेन—चन्दनचर्चितेति । पदानां बाहुल्यात्पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—हरिरिति । हे राधे हे विलासिनि, इह मुग्धवधूनिकरे हरिर्विलसति । कीदृशे निकरे । केलिपरे । पुनः कीदृशे । विलासिनि विलासो विद्यते यस्य । एकस्यैवोभयविशेषणत्वम् । इति ध्रुवः । अथ पदानि । चन्दनेत्यादि । चन्दनेन चर्चितमनुलितम् । चर्चितु यद्यप्यध्ययने वर्तते तथापि धातूनामनन्तार्थत्वादनुलेपे वर्तत इति । तथाचोक्तम्—'क्रियावाचि समाख्यात्वं प्रसिद्धार्थप्रदर्शिनः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥' इति । नीलं कलेवरं शरीरं यस्य, पीतं वसनं यस्य, वनमाला विद्यते यस्य, ततः कर्मधारयः । अथवा चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे पीतवसने वनमालाश्च विद्यन्ते यस्यासौ तथा । चन्दनेन चर्चिते ये नीलकलेवरपीतवसने तयोर्वनं संसर्पितवनाविशेषस्तं मलते धारयतीति स तथा । केल्या चलन्ती ये मणिकुण्डले ताभ्यां मण्डितं गण्डयुगं यस्य स तथा । तथा स्मितशाली स्मिताढ्यः ईषद्वसितयुक्त इति द्वे पदे । अथवा द्वे पदे कृत्वा कर्मधारयः । अथवा ईदृशं गण्डयुगं च स्मितं च ताभ्यामाढ्यः । अथवा गण्डयुगे स्मिताढ्य इति तन्मात्रेणैवावुमेयं स्मितं

रम्मसंभ्रमेणाकिञ्चनादरेण स्फुरन् यो मनोहारिविलासस्तस्य लालसोत्सुक्यं यस्य तादृशम् । 'संभ्रमाख्यमिच्छन्ति भयमुद्देगमादरम्' । 'सोऽस्य लालसा इवो' इत्यमरः । 'आरादरसमीपयोः' इति च ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—चन्दनेति । गीतस्यास्य रामकरी रागः । तालस्य रूपकः । ताललक्षणं प्रागेवोक्तम् । गीतार्थस्तु हे विलासिनि विलासशीलै, इन्दावने मुग्धवधूनिकरे सुन्दरवधूनिचये हरिर्विलसति कीदृशे । कीदृशे वधूनिकरे । केलिपरे कीडापराधने । यत्र मुग्धवधूनिकरे हावभाषाजनमिहै स्त्रीचये केलिपरे सामान्यकीडापराधने विलसतीति ध्वनेरर्थः । तथा च हावभाषिणां त्वं विना सकलकलाभिज्ञस्य हरेर्विलासो न शोभत इति भावः । 'मुग्धः सुन्दरमूर्खयोः' इति विश्वः । विलासो हावविशेषस्तल्लक्षणं तु भरते—'स्थाने धानासने वापि नेत्रवक्रादिकर्मणा । उत्पाद्यते विशेषेण यः स विलासः प्रकीर्तितः ॥' इति । यत्तच्च ध्रुवपदम् । कीदृशो हरिः । चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे इयामशरीरे पीतं वसनं वक्षं वनमाला च यस्य तादृशः । पुनः कीदृशः । कैलीषु चलती कम्पमाने मणियुक्ते कुण्डले ताभ्यां मण्डितमलङ्कृतं गण्डयुगं कपोलकुम्भं यस्य तादृशः । पुनः कीदृशो हरिः । स्मितेन ईषद्वसितेन शाली शोभमानः । 'अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । 'गण्डे कपोली' इत्यपि । स्मितलक्षणं तु भरते—'ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः । अलक्षितदिनं

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्भ्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ हरि० ॥ ३ ॥

कापि विलासविलोडविलोचनखेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

कापि कपोलतले मिलिता रुपितुं किमपि श्रुतिमूले ।

कापि चुचुम्ब नितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ हरि० ॥ ५ ॥

नास्य प्रसारणेन ॥ २ ॥ अथ परस्परं गोपिकानां केलिवेष्टिताह—पीनपयो-
धरेति । काचिद्रोपवधूः हरिं गायन्तं हरिमनुगायति वंशकृत्येन गायति । किं
कृत्वा । सरागं सामित्वां तमेव हरिं परिरम्भ्य । किंभूता । पीनपयोधरभार-
भरेणोपलक्षिता । अथवा विपुलस्नानभारातिशयेन परिरम्भ्य । किंभूतं हरिम् ।
सरागं तदालिङ्गनसामित्वायम् । पुनः किंभूतम् । उदञ्चित आ तारावधूः
दीतः पञ्चमरागो येन, वा उदञ्चितः पञ्चमस्वरूपलक्षितो रागो येन, वा
उदञ्चितः पञ्चमरागोऽनुरागो येन । अथवा उदञ्चितपञ्चमरागं यथा स्यात्तथेति
गानक्रियाविशेषणम् । शृङ्गारे हि पञ्चमभूषिष्ठस्य गानस्य प्राधान्यात्, अथवा उद-
ञ्चितहृदयरागं यथा स्यात्तथा ॥ ३ ॥ कापि विलासेति । कापि मुग्धवधूरधिकं
सातिशयं यथा स्यात्तथा मधुसूदनवदनसरोजं ध्यायति । अधिकं मुक्तमधिष्ठस्य वा ।
किंभूतम् । विलासेन चेष्टाविशेषेण विलोके वक्ष्यते ये विलोचने तयोः केतनोनाच-
रतेन जनित उत्पादितो मनोजो येन । अत्र सरोजे योजितो मधुसूदनशब्द
औचित्यमावहति । सूदं श्रुतिहस्योरिति मुखसरोजान्मधु स्रवतीत्यतिशयाचा-
नम् ॥ ४ ॥ कापि कपोलतले इति । कापि नितम्बवती दयितं भीकृष्णं कपो-

पीरं उक्तमानां क्षितं भवेत् ॥ इति ॥ २ ॥ गोपीनां सौन्दर्यविलासानभिहतं च कथयन्नेव
केलिमाह—पीनेति । काचिद्रोपवधूः पीनपयोधरभारभरेण पीनस्तनगौरवातिशयेन सरागं
सानुरागं यथा स्वादेवं हरिं परिरम्भ्यालिङ्ग्य उदञ्चित कर्जमञ्जितः पञ्चमास्थो रागो वधू
पदं यथा स्याच्छानुगायति अनु पञ्चादरेणानानन्तरं गायति । अत्र गोप्ताः सौन्दर्यं
पीनपयोधरेत्यादिना प्रतिपादितम् । अवैदग्ध्यं तु कृष्णस्य, परिरम्भोन्नतं विनैव स्वं प्रथमं
परिरम्भणम् । अन्वोन्मत्तते हि परिरम्भे शृङ्गाररसः पुष्टो भवति । उक्तं दत्तकर्मके—
'रम्भेक्षककाकालवेषभोगादिसेवने । प्रमोदात्मरतिः सैव वूनोरन्वोन्मत्तसक्तयोः । प्रकृष्यमाणः
शृङ्गारो मधुराज्ञावचेष्टितैः ॥ इति । शृङ्गारे पञ्चमः स्वरः साहस्येन भवति स पञ्चा
कवितः । यदाह भरतः—'अभ्यसं पञ्चभूषिष्ठं हास्यशृङ्गारबोभवेत्' इति ॥ २ ॥ कापीति ।
कापि मुग्धवधूः मधुसूदनवदनसरोजं मुखपद्मधिकं यथा स्याच्छा ध्यायति निन्तवति ।
वीहस्यम् । विलासेन विलोक्योऽप्यल्लोकोर्विलोचनयोर्नेत्रबोध्यकनं तेन जनित उत्पादितो
मनोजः कामो येन अर्थाचसानेव साहस्यम् । अत्र प्रत्यक्षस्यपि मधुसूदनस्य ध्याना-
वैदग्ध्यं तस्या अवगम्यते ॥ ४ ॥ कापीति । कापि नितम्बवती गोपी दयितं कृष्णं

केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ।

मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥ हरि० ॥ ६ ॥

करतलतालतरलवलयावलिकलितकलखनवंशे ।

रासरसे सह नृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ हरि० ॥ ७ ॥

लतले गण्डप्रदेशे चारु मनोहरं यथा स्यात्तथा चुचुम्ब । किंभूता । सखीषु
चातुर्यात्किमपि कार्यान्तरं लपितुं श्रुतिमूले लम्बा । किंभूते श्रुतिमूले । अनुकूले-
ऽभिमुखमानीते । किंभूते कपोलतले । रोमाञ्चोपलक्षिते । हरेः सारस्विकभावेन
रोमाञ्चोद्भूतः । अत्रानुगन्तुमशक्ता कार्यान्तरकथनव्याजेन हरिं स्थापयतीति नितम्ब-
वतीत्युच्यते । सखीषु दयितचुम्बनं लज्जाकरमिति कार्यान्तरव्याजोच्यते । अत्र
श्रीदा नायिका । अनुकूलो नायकः ॥ ५ ॥ केलिकलेति । काचिद्गोपी केलि-
कलाकुतुकेन कीडाविज्ञानकौतुकेनामुं कृष्णं करेण दुकूले विचकर्ष । किंभूतम् ।
यमुनाधनकूले मञ्जुलमनोहरवञ्जुलवकुलकुञ्जगतम्, वेतसकुञ्जगतं वा यमुनाया
विपिनोपलक्षिततीरं इत्यर्थः । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन परिहासा-
द्युचीयते । 'यमुनाजलतीरे' इति पाठः । अत्र यमुनातीरं इति वक्तव्ये जलमहर्षं
सैख्यपावनत्वसंनिकर्षादिद्योतनार्थम् ॥ ६ ॥ करतलेति । हरिणा कृष्णेन कापि
युवतिः प्रशशंसे स्तुता । किंभूता । रासरसे गोपीनां कीडानुरागे सह नृत्यपरा कृष्णेन
सह तुल्यकालं नृत्यती । किंभूते रासरसे । करतलयोस्तालतालिका तथा तरला
या वलयवालिर्हस्तकटकप्रेणिसत्या कलितोऽनुगतः कलखनो वंशो यत्र यस्मि-

कपोलतले चारु मनोहरं यथा तथा चुचुम्ब चुम्बनं कृतवती । कीदृशी । किमपि कार्यं
लपितुं मन्त्रयितुं श्रुतिमूले मिलिता संख्या । कीदृशे । पुलकै रोमाञ्चैरनुकूले प्रियावि-
काससूचके । औत्सुक्येन सहसा कान्तमुखचुम्बनं सखीजनहास्यकरं भवतीति व्याजेन
तथा तदारम्भमिति भावः । अत्र प्रथमतो मुखस्पर्शनेन कृष्णकपोले रोमाञ्चमुत्पाद्य चुम्बने
तस्मात्प्राचीरत्वं ध्वनितम् ॥ ५ ॥ केलिकलेति । काचिद्गोपी अमुं कृष्णं केलिकलाकुतुकेन
दुकूले पट्टवस्त्रविषये विचकर्षाकृतवती । दुकूलं गृहीत्वामुं कृष्णं विचकर्षेति केचिद्योजयन्ति ।
कीदृशम् । मञ्जुलो मनोहरो वञ्जुलो वेतसो यत्र तादृशो यः कुञ्जस्तत्र गतं प्राप्तम् । कुञ्ज
विचकर्ष । यमुनाजलकूले यमुनाया जलकुले रोषसि वञ्जुलकुञ्जस्य कृष्णं यमुनाकूलं प्रति
कीडार्थमाकृष्टवतीत्यर्थः । अत्र अन्यानुरक्तस्य कृष्णस्य नायिकया वस्त्राकर्षणादधीरत्वं तस्या
व्यङ्ग्यम् । 'कुतुकं तु कुतूहलम्' इत्यमरः । 'मनोहं मञ्जु मञ्जुलम्' इति च । 'मञ्जुलो
वेतसो' इति विश्वः । 'दुकूलं क्षौमे स्रग्मांशुकेष्वपि च' इत्यपि ॥ ६ ॥ करतलेति ।
काचिद्युवतिर्हरिणा प्रशशंसे स्तुता । कीदृशी । रासरसो गोपीनां कीडाविशेषस्तत्र
सह नृत्यपरा कृष्णेन समं नृत्यन्ती । कीदृशे रासरसे । करतलयोस्तालेन परस्परं बाधनेन
तरला चञ्चला वा वलयावलिः कञ्जपङ्क्तिस्तथा कलितो मिश्रितोऽव्यक्तमपुनश्चन्दसहितो
वंशो वेषुर्वच तादृशे । अत्र रासरसे इत्यादिना गोदुर्हा कीडास्तेन सा स्तुत्या ननु सक्त-
कसंगीतकलस्विति ध्वनितम्, 'दुर्ममेदे करारफाले तालं तु हरितालके' इति विश्वः ।
सरलमञ्जले खिन्ने हारमण्यमगौ' इति च । 'वल्यं कङ्कणेऽपि च' इति । 'आवलिः

मिथ्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।

पश्यति स्मितचारुतरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवर्मणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।

वृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ हरि० ॥ ९ ॥

विशेषामनुरञ्जनेन जनयमानन्दमिन्दीवर-

श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नैरनञ्जोत्सवम् ।

स्वभा । अथवा 'अज्ञानमङ्गनामन्तरे माधवः' इममर्थं प्रकटयति ॥७॥ एकस्यैव हरेः प्राकाम्यसिद्ध्या सर्वाभिः सहैककालं क्रीडनमाह—मिथ्यतीति । स हरिः रासरसे क्वचित्कामपि अन्ययान्यया सह उच्छरीर्या क्रीडति । रामेति रमणशीला तां रमयति । स्मितचारुतरेति रसहृदयपलक्षणम् । स्मिते हि रतिमात्र उल्लसणो भवतीति । वामामि-
त्यनुनयेऽपि पराम्बुलीत्वम् । तामनुगमनेन आचरयतीति चातुर्यम् । अथवा नानारूपाणि विधाय तया तया सह तया तयावस्थया क्रीडितवान् । अथवा सममेवैकामाश्रित्य तामाश्रित्यैव परां चुम्बति । तत्पूर्वमेवान्यां रमयति । चेष्टाविशेषेण तदैवान्यां पश्य-
ति । अन्यामनुगच्छतीत्यनुकरोतीति योज्यम् । मिथ्यतीत्यादिषु क्रमेण घटपृष्ठदक्षि-
णानुकूलधूर्ता नायकाः । नायिकास्तु अभिसारिका एव ॥ ८ ॥ उपसंहरति—श्री-
जयदेवेति । अत्र स्वरा ऋषभाद्याः पाठाः । श्रीजयदेवकवेरिदमद्भुतकेशवकेलिरह-
स्यं अद्भुतं च तत्केशवकेलिरहस्यं च तत्परितं शुभानि वितनोतु । अर्थाद्वायतां शुष्क-
तां च । किंभूतम् । यशस्यं यशस्करम् । क । वृन्दावनविपिने । अत्रैकेनानेकासाधुप-
रञ्जनादद्भुतत्वम् । लयो नाम छन्दः । तल्लक्षणम्—'मुनियगणैर्लयमामनन्ति तज्ज्ञाः'
तदुक्तं छन्दश्चुडामणौ 'विलय' इति ॥ ९ ॥ इदानीं काचित्सखी राधां प्रति कृष्णस्यास्ति-
शयश्चन्द्रारक्षालितादर्शनव्याजेन तदनुस्यूतीकर्तुमाह—विशेषामिति । हे सखि राधे,

पङ्क्तिः इत्यमरः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे काष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वः । 'रासस्तु
वनरासे स्यात्' इति च । 'रासस्तु गोवृक्षां क्रीडा' इति हारावलिः ॥ ७ ॥ मिथ्यतीति ।
कामपि रामां क्रीडाशीलां गोपीं किम्यत्कालिङ्गति, कामपि चुम्बति, कामपि रमयति,
मिथुतः संभोगेन क्रीडयति स कृष्णः स्मितेन चारुतरामतिशयेन मनोहरामपरां गोपीं
पश्यति । काञ्चिद्वामां वामस्वभावां कोपयतीमनुगच्छति अनुनयार्थमनुगतिं करोति ।
अत्र कृष्णेनाकेषादौ क्रियमाणेऽपि ताभिर्न कृतमित्यप्यवैदग्ध्यं सूचितम् । 'सुन्दरी रमणी
रामा' इत्यमरः । 'विद्या वामा अपि विद्या' इति च ॥ ८ ॥ संप्रति गीतसमाप्ती कविः
स्वनाम निवाप्तनेवाक्षिप्तं प्रार्थयते—श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदं ललितं गीतं
शुभानि वितनोतु विस्तारयतु । कीदृशम् । वृन्दावनेऽद्भुतं केशवस्य केलिरहस्यं शुभकीर्त्या
यत्र तादृशम् । अद्भुतत्वं चैकैनेव कृष्णेनानेककामिनीनां कामपूरणात् । पुनः कीदृशम् ।
यशस्यं यशःसहितम् ॥ ९ ॥ ननु सकलश्चन्द्रारकलमिन्द्रः श्रीकृष्णः कथं हवापन्नमिन्द्राभि-
गोपीभिः सह केलिं कृतवानित्यत आह—विशेषामिति । हे सखि हे राधे, अर्थां

स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः

शृङ्गारः सखि मूर्तिमानिब मधो मुग्धो हरिः क्रीडति ॥ १० ॥

मधो वसन्ते मुग्धः सुन्दरो हरिः क्रीडति । क इव । मूर्तिमान्शृङ्गाररस इव । 'पुरुषः प्रमदायुक्तः शृङ्गार इति संज्ञितः' । किं कुर्वन् । अनुरजनेनानुरागेण विशेषां सर्वेषां आनन्दं जनयन् हरिः शृङ्गारश्च । पुनश्च किं कुर्वन् । अङ्गेरनङ्गोत्सवमुपनयनमुपस्थापयन् । किंभूतैरङ्गैः । इन्दीवरपङ्क्तिरयामलकोमलैर्नीलोत्पलराजिषच्छषामलसुकुमारैः । पुनः किंभूतः । ब्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः प्रतिप्रतीकमालिङ्गितः । अभितः सर्वतः । कथं । स्वच्छन्दं यथा स्यात्तथा । अथवा यद्यदङ्गं यथा यथा समासादितं तत्तत्तथा तथा मालिङ्गितमिति प्रतिप्रतीकशब्दार्थः । अत्र दीपकमलंकारः । वैदर्भी रीतिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । शृङ्गारो रसः । शक्यौचित्यं च । चन्दनचर्चितेत्यत्र उत्कृष्टिता नाधिका । तत्तत्तन्म—'प्रिये कृतम्यलीकेऽपि विरहोत्कण्ठतोन्मनाः' ॥ १० ॥

वसन्ते मुग्धे मनोहरो हरिः क्रीडति । किं कुर्वन् । विशेषां गोपीजनानामनुरजनेनानुरागं जनयन्मुपस्थापयन् । कीदृशो हरिः । अभित उभयतो बाह्यैरवयवैरन्तर्भेदतया प्रत्यङ्गं अङ्गमङ्गं प्रति स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं ब्रजसुन्दरीभिरालिङ्गितो मूर्तिमान्सुन्दरी शृङ्गार इव । शृङ्गारः स्वाशरीरत्वात्कीडारसो न संभवतीति मूर्तिमानित्युक्तम् । अत्र शृङ्गाररसस्य इयामत्वात्कृष्णसावृष्टम् । तदुक्तम्—'इयामो भवति शृङ्गारः सितो हासः प्रकीर्तितः' इति । यथा मुग्धो मनोहरः शृङ्गाररसो मधो वसन्ते क्रीडति सर्वत्र विलसति । किं कुर्वन् । युनोऽनुरजनेन परस्परानुरागजननेन विशेषां प्राणिजनानामानन्दं जनयन् । पुनः किं कुर्वन् । अङ्गैः शृङ्गाररसस्याङ्गभूतैः कटाक्षादिविरनुभावे रोमाञ्चादिभिश्च सार्विकभावैः शङ्कासयादिभिः संचारिभावैश्चानङ्गोत्सवमुपनयन् । केवलमेतैः पूर्वभावैरपीत्याह—
इन्दीवरैरिति । इन्दीवरजैभिः कमलपङ्क्तिभिः व्यावैर्गोदानवकारनीलनिचोलवनमाला वनादिभिः कोमलैर्मृदुशब्दादिभिः । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—स्वच्छन्दमिति । स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं ब्रजन् गच्छन्सुन्दरीभिरङ्गमङ्गं प्रति आलिङ्गितः आभितः शृङ्गाररसस्याङ्गिनो विभावादीनां मध्ये कयाचित्ताम्बूलसूचन्दनाशुपनयनविभावरूपं कयाचित्सुसितकटाक्षा धनुभावरूपं कयाचिच्छङ्कासयादिसंचारिरूपं कयाचिच्च रोमाञ्चित्वादिसार्विकभावरूपं शृङ्गाररसस्याङ्गमाभितमिति भावः । विभावादीनामङ्गत्वं प्रति भरतः—
'विभावैरनुभावैश्च भावः संचारिसात्विकैः । जनितो बोधितः स्कीतो दृढः शृङ्गार इत्यते ॥'
इति विभावसामान्यलक्षणम् । रसरसप्रदीपिकायाम्—'भाववन्ति विशेषेण ये रसान्ते मनोहराः । ते विभावास्तु कथ्यन्ते नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥' इति । तत्र शृङ्गारविभावा पर्यट्टे-
नोक्ताः—'क्षतुमाख्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गार-
रसः समुद्भवति ॥' अनुभावसामान्यलक्षणं यथा—'व्याजिन्यन्ते यथा सम्यग्लोकानुभवगोचराः । तेऽनुभावास्तु कथ्यन्ते नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥' तत्र शृङ्गारानुभावः—'नयनपदनप्रसङ्गैः
सितमधुरवचोद्धृतिप्रमोदैश्च । मधुरैः स्वाङ्गविकारैस्तस्याभिव्यक्तः प्रयोक्तव्यः ॥' व्यञ्जिकादि-
सामान्यलक्षणं दशरूपकैः—'विशेषादामिमुख्येन चरन्तो व्यञ्जिचारिणः' । शृङ्गारतिलकैः
'शङ्कासया तथा ग्यानिर्व्याधिभिन्ना सृष्टिर्भूतिः । औत्सर्ग्यं निरुपयो इहो मीढोन्मादी

नित्योत्सङ्गवसङ्गजङ्गकबलकेशादिवेशाचलं

प्राणैयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ।

किंच शिग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्ष्य हर्षोदया-

दुग्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः॥११॥

श्रीखण्डशैलानिलो मलयाचलपवनः ईशाचलं हिमाद्रिमनुसरति याति । ईश-
साचलश्चेति । अथवा ईशायाः पार्वत्याः गुरुचलः । मध्यमपदलोपाद् टाव्विधि-
नाच् (?) । वा ईशोपलक्षिताचल इति । अथवा कुशाचलं कैलासमनु लक्ष्मीकृत्य सरति ।
कया । प्राणैयप्लवनेच्छया हिमावगाहनेच्छया । अत्रोत्प्रेक्षितं हेतुमाह—नित्येति ।
नित्यमुत्सङ्गे वसन्तो ये भुजङ्गा एव भुजङ्गास्तेषां यद्वलनं तस्मात् तत्र वा यः क्लेशः
तस्मादिव । अथ भुजङ्गाकायद्वलनं तेन यो जायमानः क्लेशः तस्मादिव । अथवा
कवलनं कवलो दधानं तस्मात् । सर्पदद्ये हि तत्तापोपशान्तये शीतलेच्छुर्भवति । किंचेति
विभाषान्तरमाह । पिकानां कोकिलानां कुहूः इति गिर उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति ।
किंभूताः । कलोत्तालाः कलाश्च ता उत्ताला उदीर्णाः । कुतः । हर्षोदयात् । किंभूता ।
शिग्धानि यानि रसालमौलिषु मुकुलानि चूतशिरस्सु कुम्भालास्तानालोक्ष्य । अथवा
शिग्धानि रसालानां मौलिमुकुलानि चूतशिरांसि अशोकानां च मुकुलानीति आलोक्ष्य
हर्षोदयादिति क्रिययोरेककर्तृकत्वात्पूर्वकालता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र वर्णा-
नुप्रासोपमाहेतवोऽलंकाराः । वैदर्भी रीतिः । अत्र विप्रलम्भाख्यशृङ्गारसूचको रत्याख्यः
स्थायीभावः । अत्र विरहिमनःशरीरकर्तनकुशलानां शिग्धरसालमौलिमुकुलाना-
मालोकनेन जातहर्षाणां पिकानां गिरां तद्वैरीन्दुविलुण्टाककुहूरूपेण यदुन्मीलनलक्षणं
अथ क्रियास्वरूपनिरूपणमकारि तच्चित्तरामौचित्यकोटिमालम्बते । उक्तं—‘सगुणत्वं

अथ तथा ॥ विषादो जलता मित्रा वहित्वा चापलं मतिः । इति भाषाः प्रयोक्तव्याः शृङ्गार-
व्यभिचारिणः ॥’ इति । सात्त्विकमावाः शृङ्गारतिलके—‘स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः
स्वरमङ्गोऽथ वेष्टुः । वैवर्ण्यमत्र प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥’ इति । एतेषामन्तर-
लक्षणानि ग्रन्थगौरवमयाश्च लिख्यन्ते । अत्र सकलामिहस्यापि ब्रजसुन्दरीभिः सह मुग्ध-
तामाश्रित्य तदनुसारेण क्रीडतोऽपि हरेर्न दक्षत्वहानिः । तासां तथैवानुरजनात् ।
अत एव विशेषामनुरजनेनेत्यनेन विशानुरजकत्वं कृष्णस्योक्तमिति यावः ॥ १० ॥
इदानीं राधां शीघ्रं गमयितुं मलयानिलादिदुःसहतामाह—अन्तुत्सङ्गेति । श्रीखण्ड-
शैलानिलो मलयपर्वतसंघर्षी बाजुरीशाचलं यद्वत्साचलं हिमाचलमनुसरति । कस्मादिव ।
अद्वैतैयस्य उत्सङ्गे क्रीडे वसन्तो ये भुजङ्गाः सर्पास्तेषां कवलनेकेष्वपि जमितो यः क्लेशः
संतापस्तस्मादिव । तर्हि हिमाद्रिं किमिति ब्रजलीलत आह—प्राकृतेति । प्राणैयस्तुषा-
रस्तस्य प्लवनमवगाहनं तस्येच्छया । अथ सर्पैः कवलितोद्गीर्णस्य पवनस्य तद्विषसंपर्क-
वर्षिकं विरहिण्यां संतापकत्वं व्यनितम् । न केवलमिदमेव दुःसहं वसन्तेऽपरमपीत्याह ।

१ ‘अन्तुत्सङ्ग’, ‘अयोत्सङ्ग’ इति वा पाठः । २ ‘मौलिकुम्भानि’ इति पाठः ।

रासोल्लासभरेण विभ्रममृतामामीरवामभुवा-

मभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।

साधु त्वद्वदनं मुचामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-

व्याजादुद्धृत्युम्बितस्मितमनोहारी हरिः पादु वः ॥१२॥

इति श्रीजयदेवकृतौ गीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ॥१

सुवृत्तत्वं साधुता च विराजते । काव्यस्य सुजनस्येव यशोमिलवती क्रिया ॥
इति ॥ ११ ॥ इदानीं सर्गान्ते कविराधिपमाशास्ते—रासोल्लासेति । हरिर्षो
युष्मान्पातु । किंभूतो हरिः । राधया गीतस्तुतिव्याजात् । असृतमयमुखनिर्गतत्वात् ।
इदं गीतममृतमेवेति मिषेण व्याहृत्य उक्तं यथा स्वातथा पुम्बितः । इतीति
किम् । साधु युक्तमेतत् यद्वीतममृतकल्पम् । यतस्त्वद्वदनं मुचामयम् । अत्र विकारै
मयद् । अत्रान्यनारीसंनिधौ पुम्बनमयुक्तमिति गीतस्तुतिव्याजोक्तिः । किं कृत्वा ।
निर्भरं गाढं यथा स्वातथोरः परिरभ्य । क । आसीरवामभुवां गोपाजनानामभ्यर्ण
समीपे । किंभूतानां वामभुवाम् । रासो गोपकीया तस्योल्लासः संहर्षप्रादुर्भावस्तास्य
भरेण विलासवतीनाम् । किंभूतो हरिः । स्मितेनान्यनारीणां मनो हर्तुं शीलं यस्य
स तथा । अथवा अन्यनारीसमीपे आलिङ्गनं लब्ध्वावहमिति तत्परिधिहीनया
राधाया हेतुगर्भं विशेषणमाह प्रेमान्धयेति । ‘कामान्धः किञ्चित् पश्यति’ इति
वचनादतिप्रेम्णा व्याकुलयेत्यर्थः । अत्र विप्रलम्भः शृङ्गारः । आसीरप्रस्तुतप्रवृत्ता-
व्याजोक्त्याक्षेपहेतवोऽलंकाराः । प्रगल्भा नायिकाः । मुग्धो नायकः । अत्र ‘तस्मिन्
कमितारं पुम्बनार्ताधिरोढं यदमिलयति नारी तच्च वृक्षाधिरूढम् ॥’ इति कृत्वा
वृक्षाधिरूढमाश्लेषः । ‘आमीरजापुम्बनहार्यचित्ताम्’ इति । ‘नमितकमिदमाहुर्बोधितौ
यद्वलेन प्रियमुखममिवकं न्यस्य तिष्ठन्त्युदास्यः’ इति रतिरहस्यात् नमितकं नाम
पुम्बनविशेषः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र राधाया वीरायितेनोत्साहात्मकस्य
वीररसस्याभिर्भावासदुपयोगिनी आरमटी वृत्तिः । द्वित्रिपदे तु पाञ्चाली रीतिः ।
अर्धमागधी गीतिवेति । स्थितलयं गानम् ॥ १२ ॥

यत्सर्गं संविधातुं नृपतिगुणनिधिं सर्वकर्तुर्निसर्ग-

च्छिक्काभूत्सर्गवर्गः सकलकलितुणां स्वर्णिणामभिर्णा च ।

किं चेति । पिकानां कोकिलानां कुहूः कुहूरेत्वेवरूपाः शब्दा उन्मीलन्ति प्रकटीभवन्ति ।
कीदृश्यः । कलोत्तालानां कला जम्बकगिरो मधुराः, वक्ता उद्गताः । कसात् । क्षिप्रा
ये रसाला आत्रवृक्षास्तोषा ये मौलयोऽग्रभागास्तात्र बानि मुकुटाणि तान्यालोम्य पीक्ष
यो हर्षोदय आनन्दाभिर्भावस्तासात् । अत्र कविर ‘अजोत्सर्ग’ इति पाठः । तथाच वसन्ते

१ इदं पद्यं रसमजरीव्याख्याकृता न टीकितं वा तट्टीका केसकादिप्रमादाद्गृह्यते
भावमन्यते ।

राज्ञा कुम्भेन तेन चरन्ति विवरणं नव्यसर्गे मिसर्गे-
 ऽरीणां दक्षेण सर्गे प्रथमपरिमिते गीतगोविन्दसर्गे ॥
 यत्र स्याद्गुर्जरी रागस्तालो सम्पेति भागवतः ।
 यथाशोभं प्रयोगोऽपि गद्यपद्याधितान्तरः ॥
 आभोगान्ते खराः पाटाः पुनः पद्यानि कानिचित् ।
 सामोददामोदराद्यः प्रबन्धो अमरः पदम् ॥
 इति सामोददामोदरअमरपदनामा चतुर्थः प्रबन्धः ॥

इति श्रीमेदपाटसमुद्रसंभवेन रोहिणीरमणेन कुम्भकर्णेन विरचिते गीत-
 गोविन्दविवरणे सामोददामोदरनामा प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इत्यर्थः । 'तुषारस्तुहिनं हिमम् । प्रालेवं मिहिका चाथ' इत्यमरः । 'उत्तालः स्यादेवकुम्भे
 गर्भे चोत्ताल उत्कटे । भेदेऽपि विकरालेऽपि स्यादुत्तालं ध्रुवंगमे' इति विश्वः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीज्ञानरामविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां
 गीतगोविन्ददीकायां रसमञ्जरीस्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २

अक्षेयकेषावः ।

विहरति बने राधा साधारणप्रणये हरौ

विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यावशेन गतान्वयः ।

कचिदपि लताकुञ्जे गुह्यन्मधुव्रतमण्डली-

मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

अन्नासीरागेण गीयते ॥

भुवनेशपादकमलं प्रणम्य कुम्भो नृपतिरतिविमलम् ।

अयदेवरचितमातुं युनक्ति युक्तेन धातुना धातुम् ॥

इदानीं हरेरभिलाषेर्घ्यारूपदोलारूढचित्ता राधा सखीमाह । पूर्वसर्गेऽभिलाषवि-
न्तारूपं दशाद्वयं निरूप्य स्वरणलक्षणदशाप्रदर्शनार्थं द्वितीयसर्गारम्भः ॥ विहर-
तीति । राधा सखीं रहोऽपि गोप्यमप्युवाच । यद्यपि लताकुञ्जे स्वरहस्यं वक्तुं
नोचितं तथापि स्वरपारवश्यविह्वलतया गोप्यागोप्यं नाज्ञासीत् । क सति । सा-
धारणप्रणये सकलगोपिकासु समानक्षेपे हरौ बने वृन्दावने विहरति सति ।
किंभूता राधा । विगलितनिजोत्कर्षादन्यस्त्रीभ्यो निजातिरेकापगमात् । ईर्ष्यावशे-
नासहिष्णुतयान्यतो गता । यत्र स्थिता अन्याभिः क्रीडन्तं न पश्यतीति । अत्रार्थे
पुनर्विशेषमाह । गत्वापि कचिदपि कुञ्जे लीना । किंभूते कुञ्जे । झङ्कारपरभ्रमरभेष्या
वाचालाग्रभागे । अत एव दीना । अत्रापि तैरधिककामोद्दीपनात् । अत्र 'रसबु-
गहयैन्तौ श्री स्त्रौ गो यदा हरिणी तदा' इति हरिणी छन्दः । विरहासहिष्णुता-
लक्षणो विप्रलम्भो रसः । रतेरेवात्युदेकाग्रसवयलंकारता । वर्णसाम्येनानुप्रासश्च ।
प्रौढा नायिका । अत्र गलितनिजोत्कर्षवशाद्दीनस्य बन्धनासक्त्यैत्सखीं प्रति रहस्य-
कथनमपिशब्देन द्योत्यते तच्चितरामौचित्यचमत्काराय । यदाह—'उचितस्थानवि-
न्यस्तैर्निपातैरर्थसंगतिः । उपादैर्यैर्भवत्येव सचिवैरिव निबन्धा ॥' इति श्लोकोक्त-

एतद्वचनैः सख्या प्रतिबोधितायाः समक्षमन्याभिः सह निर्भरं क्रीडन्तं हरिं दृष्ट्वाऽस्तद-
मानायाः अतएव कचिक्तुजान्तरगताया राधाया अवस्थान्तरं वर्णयितुमाह—विहरतीति ।
राधा सखीं इति वक्ष्यमाणमुवाचोक्तवती । कीदृशी । ईर्ष्यावशेनान्यतोऽन्यत्र गता ।
ईर्ष्यायां हेतुमाह—विगलितेति । विगलितो गलितो निजः स्वीय उत्कर्षोऽहमेव
हरेः प्रणयिनीत्येवंरूपस्वसाध । क सति । हरौ कुञ्जे बने विहरति सति ।
कीदृशे हरौ । साधारणो राधायामन्यगोपाङ्गनायां च समानः प्रणयः प्रेम यस्य तादृशे ।
अतएव दीना दुःखिता । पुनः कीदृशी । कचिदपि लताकुञ्जे लताभिर्वल्लीभिरतिनिविडे
कुञ्जे लीना निभृतं निलीय स्थिता । कीदृशे कुञ्जे । गुह्यन्तः शब्दाद्यमाना मधुरा भ्रम-
राक्षेपां या मण्डली पङ्क्तिस्थाया मुखरं वाचालं शिखरमग्रभागो यस्य तादृशे । अत्र
कुञ्जपदेनैव लताच्छादितगृहप्राप्ती लतापदमतिनिविडत्वसूचनाय । 'प्रणयः प्रेमिण्य विभक्त्यै'

गुर्जरीरागेण यतिताले च गीयते ॥ प्र० ॥ ५ ॥

संचरध्वरसुधाभधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं

चलितदृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलबिलोलवतंसम् ।

रासे हरिमिह विहितविलासं

स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ ध्रुवम् ॥ २ ॥

चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलबलवितकेशम् ।

प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ रासे० ॥ ३ ॥

मेवार्थं विशिनष्टि वर्णयति ताळेन । 'लघुवैको हृतद्वयम्' इति ॥ १ ॥ संचरदिति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—रासेति । हे सखि, मे मनो हरिं स्मरति । स्मरतीति स्मृतोः पूर्वानुभूतार्थविषयत्वाद्दृष्टचरस्य हरेध्वरितं साक्षात्करोति । इह कीडनने रासे गोपकीडायां विहितो विलासो विप्रमो येन स तं तथा । कवं यथा भवति । कृतपरिहासं कृतनमैकेलि यथा स्यात्तथेति ध्रुवः । अथ पदानि । तत्रार्थं पदम् । संचरदिति । संचरत्या संक्रममाणयाध्वरसुधया मधुरो ध्वनिर्वित्र तत्तथा स्यात्तथा मुखरितो मोहनो मोहकारी तन्नामा वंशो येन । अतएव चलितदृगञ्जलं नेत्रप्रान्तं यथा स्यात्तथा चञ्चलो यो मौलिः शेखरः शिरो वा तेन कपोल-योर्विलोलौ वतंसौ यस्य स तथा । किमुक्तं भवति । शिरःकम्पदोषं विना श्रेष्ठ-रङ्गुण्डलचालने बादकवैचित्री । अथवा वंशध्रुवणाचलितदृगञ्जला या गोप्यस्तासु चञ्चलो यो मौलित्सेन कपोलबिलोलवतंसम् । अत्राध्वरसुधापानेन तदान-नस्य चन्द्रादप्यातन्दकत्वं द्योतितम् ॥ २ ॥ चन्द्रकेति । चन्द्रकचारुमयूरशि-

इति विश्वः । 'ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानादानादमर्षणम्' इति ॥ १ ॥ राधा किमुवाचेत्याह—संचरदिति । गीतस्यास्य गुर्जरी रागः । तालस्तु प्रतिमठः । गीतार्थस्तु—मम मनोऽन्तःकरणं हरिं स्मरति । कीडनं हरिम् । रासे गोपकीडाविक्रमे विहितः कृतो विलासो येन तादृशम् । तथा कृतः परिहासो येन तादृशम् । यतश्च ध्रुवपदम् । कीडनं हरिम् । संचरता प्रतानक्रमेण स्फुरताधरेणोडेन ध्रुवेन मधुरो ध्वनिर्वत्स तादृशो मुखरितो वादितो मोहनवंशो मोहनकारी वैशुर्वेन तादृशम् । तद्रेणुरवेण मोहितं मे मनः कृतापराधमपि तं स्मरतीतीति भावः । पुनः कीडनम् । चकितः कथंचिन्मूर्च्छां प्रति रोषे प्रकटीकृते तत्समानास्य क्षणितो दृगञ्जलोऽप्राक्तो वज्र यतादृशश्चञ्चलः स्वयमेव वैशुद्वारा प्रकटीकृतस्य स्वरविशेषस्यान्यैश्चावाणात्स्वयमेव परितो दोषाहोलायमानो मौलिर्मस्तकं वक्ष्यन्त्यस्य कपोले विलोलचञ्चलो वतंसः कर्णामरणं यस्य तादृशम् । 'वीण्यमकृतं सुधा' इत्यमरः । 'ध्रुवा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्तव' इति च 'पुस्तुतंसावतंती द्रौ कर्णपुरे च शेखरे' इति च ॥ २ ॥ ननु व्यासज्ञादिना विलासंतामिलत जाह—चन्द्रकेति । चन्द्रकेण विचित्रविधेन वाक्या मनोहराणां शिखण्डकानां मयूरपिच्छानां मण्डलेन समूहेन बलयिता वेष्टिताः केशा येन तादृशम् । तथा चात्र मयूरादिदर्शनेऽपि तस्यैव

गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्बितलोभम् ।

बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभम् ॥ रासे० ॥ ४ ॥

विपुलपुलकमुजपल्लवबलवितबल्लवयुवतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि भणिर्गणभूषणकिरणविभिन्नलम्बितम् ॥ रासे० ॥ ५ ॥

खण्डकानां मण्डके संधातेन बलमाकारेण वेष्टिताः केसा यस्य । तथा प्रचुरं धनं
पुरंदरधनुषानुरजितो मेधुरः सान्द्रस्निग्धो मुदिरो मेघस्तद्वत्सुवैशो वर्धनीयसम् ॥ ३ ॥
गोपेति । गोपसमूहस्य नितम्बवतीनां पृष्ठनितम्बानां मुखचुम्बनेन लम्बितः प्रापितो
लोभो येन । अर्थान्मुखस्य । अथवा गोपाज्ञानानां मुखचुम्बनेन लम्बितो लोभो
येन । अथवा गोपधनुचुम्बने लम्बितो लम्बीकृतो लोभो येनेति पाठान्तरं युक्तम् ।
अपि च बन्धुजीववत् मधुरो मनोहरोऽधरपल्लवो यस्य । अपि च उल्लसिता सि-
त्तेन शोभा यस्य तम् ॥ ४ ॥ विपुलेति । विपुलपुलकौ पृष्ठरोमाञ्चौ चो भुजौ
तौ पल्लवाविष ताभ्यां बलवितं बलवीकृतं बल्लवयुवतीनां गोपाज्ञानानां सहस्रं

दर्शनं भवतीति ध्वनितम् । पुनः कीदृशम् । प्रचुरैर्बहुलैः पुरन्दरधनुर्मिरनुरजितः संबलितो
चो मेधुरः सान्द्रस्निग्धो मुदिरो मेघस्तद्वच्छोमनो वैश आकृतिर्यस्य तादृशम् । अत्र
नानामणिलचितहारकेयूरादीनामिन्द्रधनुःसाम्यम् । श्रीकृष्णस्य मेघसाम्यम् । इयं
चाभूतोपमा हेया । कुतः । प्रचुरपुरन्दरधनुर्मिरनुरजितमेघस्याप्रसिद्धेः । 'समौ चन्द्रकमेचकौ'
इत्यमरः । 'नर्हि कण्ठसमे वर्णे मेचकं भुवने बुधाः' इति कात्यः । 'स्निग्धस्तु पिच्छवर्हं
ननुसुको' इत्यमरः । 'वेष्टितं स्याद्वलपितम्' इति च । 'मुदिरः कामकोऽनुदः' इति विश्वः ।
'वैशो वैश्यागृहे प्रोक्तो नैषध्वे गृहमात्रके' इति च ॥ ३ ॥ ननु धनं चैतस्मिन्नुरामिणि
चेतस्तदा तं किमिति नानुसरासीत्यत आह—गोपकदम्बेति । गोपकदम्बसावीरसमूहस्य
या नितम्बवत्यः प्रशस्तनितम्बशालिन्यः क्षिप्तार्सा मुखचुम्बने लम्बितः प्रापितो लोभो
येन तम् । तथा च मदग्रेऽप्यन्वास्तनुरक्तः स इत्येतावदहमसहमाना तं नानुसरासीति
भावः । यद्वा नन्वर्धं त्वय्यनुरागरहितोऽन्वामिर्गोपीनिः सह कीद्वीति त्वं तद्रूप-
कीर्तनमपि किमिति करोषीत्यत आह—गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बने लम्बितः
प्रापितो लोभो यस्य तादृशम् । तथा च तासु सहजस्नेहो नास्ति परंतु बलात्कारेण
सामिश्रण्यनेन लोभः कारितः । सहजस्तु प्रणयो मन्येव तस्येति भावः । पुनः कीदृशम् ।
बन्धुजीवपुष्पबन्धुमधुरो मनोहरोऽधर पल्लवो यस्य तम् । उल्लसितान्तरीषकासेन शोभा
यस्य तम् । तथा च बन्धूककुन्ददर्शनेनापि तदीवावरहास्यस्मारकेण स एव स्पर्धत
इति भावः । 'रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । 'सुरसो मधुरः प्रोक्तो
मधुलेहे मनोहरे' इत्यनेकार्थः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् । विपुलेति । विपुलः
पुलको रोमाञ्चो यत्र ताम्बा भुजपल्लवाभ्यां पल्लववत्लोमकाभ्यां बाहुभ्यां बलवितं
वेष्टितं बल्लवयुवतीनामावीरपत्नीनां सहस्रं येन तम् । अत्र बलवितमित्यनेना-
वेष्टया दासां वेष्टनमात्रं ननु गाढालिङ्गनं सरहस्यं चुम्बनालिङ्गनादिकं तस्य

जलदपटलं लरिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकलटाटम् ।

पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ रासे० ॥ ६ ॥

मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।

पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ रासे० ॥ ७ ॥

येन । पुनश्च करो च चरणौ च दरस्य तेषां समाहारः करचरणोरः । प्राण्यङ्गत्वात्स-
माहारः । 'अमूर्ध्वमस्तकात्स्वाहादकाने' इति सप्तम्या अङ्कवसमासः । तत्र स्थितानां
अभिगणभूषाणां किरणैर्विभिन्नं तमिस्रं येन च तथा ॥ ५ ॥ अलदेति । अलद-
पटलं धनसमूहः बलतः संभजमानस्येन्दोश्चन्द्रस्य विनिन्दकचन्दनतिलको लटाटे-
वस्य । वर्तुल इति यावत् । केचिच्चलदिति पठन्ति तत्र जलदपटलं गच्छत इति व्याख्ये-
यम् । तत्पक्षे वंशे बाधमाने मूर्ध्निः कम्पेन लटाटे तिलकं चलदिव दृश्यते । अत्र
लटाटस्य श्यामत्वात्तिलकस्य गौरत्वान्मेघचन्द्राभ्यामुपमानोपमेयभावः ॥ अपि च
पीनौ धनौ यौ स्तनौ तन्मण्डलमर्दने निर्दयं हृदयकपाटं यस्य । चलदित्यत्रापि तथैव
॥ ६ ॥ मणिमयेति । मणिमये मकराकारे मनोहरे वे कुण्डले ताभ्यां मण्डितोऽलं-
कृतो गण्डो यस्य । अपि च उदारं दक्षिणम् । किंच पीते वसने यस्य । किंच । अनुगत

मयैव सहेति तस्य स्वरणमुचितमेवेति ज्वनितम् । पुनः कीदृशम् । करयोश्चरणयोरुसि-
च यानि मणिमयानि भूषणान्वलंकरणानि तेषां किरणैर्विभिन्नं नाशितं तमिस्रं येन
तत् । यत्नेन प्रथमाभिसारे स्वकीयालंकारकिरणैश्चोते सति छज्जायाः परावर्तमानां
यां सदानीय तां चेष्टां कृतवान् । येन तं क्षणमपि मनो न विस्मरतीति ज्वनितम् ।
'अन्धकारोऽक्षिपां ज्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् । जलदपट-
लेति । जलदपटले मेघसमूहे चक्रन्तं चरन्त्य हन्दुश्चन्द्रस्तस्य विनिन्दकस्तच्छोभातिशयो-
क्यञ्चनविन्दुमैखलाकृति तिलकं यत्र तादृशं लटाटं वस्य तत् । पुनः कीदृशम् ।
पीनौ मांसलौ पयोधरौ स्तनौ तयोः परिसरस्य पर्यन्तभागस्य मर्दने निर्दयहृदयकपाटं
कपाटवद्विस्तीर्णं हृदयं यस्य तादृशम् ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशम् । मणिमयेति । मणिमये
मणिलब्धिते मकरवन्मनोहरे वे कुण्डले ताभ्यां मण्डितौ कपोलौ वस्य तम् । पुनः
कीदृशम् । उदारमौदार्यगुणयुक्तम् । अत्र रहसि मया यथोचितं तत्सर्वं तत्क्षणमेव
पूरितवानिति स कथंचन सत्यं इति ज्वनितम् । पुनः कीदृशम् । पीतं वसनं वस्त्रं यस्य तम् ।
मौदार्योपपादकं विशेषणमाह—अनुगता आभिता ये मुनयो नारदादयः, मनुजा मनुष्या
जीव्यादयः, सुरा इन्द्रादयः, असुराः प्रह्लादादयस्त एव दराः भेदाः परिवाराः परिजना
वस्य तम् । तथा च तैरप्यङ्गीतः सुमनःफलैः सततं सेव्यत इति तस्यौदार्यं स्व्यातमेवेति
भावः । 'परिवारः परिजने स्वज्ञकोशे परिच्छदे' इति विश्वः । 'दानमभ्युपपत्तिश्च तथा
च मित्रभाषणम् । स्वजनेऽपि परे वापि तदौदार्यमिति स्मृतम् ॥' इति नायकौदार्य-

१ 'चलरिन्दु' इति पाठः.

६ गीत०

विशदकदम्बतले मिलितं कलिकल्लुपभयं क्षमयन्तम् ।

मामपि किमपि सरलतरङ्गदनङ्गदृशा मवसा रमयन्तम् ॥ रासे० ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभणितमसि सुन्दरमोहनमधुरिपुरुषम् ।

हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपम् ॥ रासे० ॥ ९ ॥

आश्रितो मुनिमनुजद्वारादुरलक्षणो वरपरिवारो यस्य तम् ॥ ७ ॥ विशदेति । विश-
दकदम्बतले मिलितम् । अर्धान्मुन्यादिभिरुपस्थितम् । अत एव कलिकल्लुपभयं क्षम-
यन्तं पापं माशयन्तम् । पुनः किं कुर्वन्तम् । मनसा करणभूतेन सरलतरङ्गदनङ्गदृशा
तरला वासौ तरङ्गदनङ्गा च । तरङ्गन्तंमूर्च्छजनज्ञो यत्र तथाविधया दृष्ट्या मामपि
रमयन्तम् । अपीति गोपीषु । अतएव कलिकल्लुपभयं कलहकल्लुपभयं क्षमयन्तम् ।
अत्र तरङ्गदनङ्गेति सरसदृष्टिका ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । अत्रालापस्तेनपाठः ।
हरिचरणस्मरणं प्रति हरेः कृष्णस्य स्मरणं रासकीडाद्याचरणं तस्य स्मरणं प्रति इदं
श्रीजयदेवभणितम् । राधया अष्टपद्यादौ स्मरति जनो ममेत्यादि भणितम् । वंप्रति
इदानीमपि पुण्यवतामनुरूपं योग्यम् । सतां हरिचरणस्मरणे हेतुर्भवतीति यावत् ।
किंभूतम् । अतीव सुन्दरम् । तथा मोहनमधुरिपो रूपं यत्र तत्तथा । अत्र 'मुनियव-
गैर्लस्यमामनन्ति' इति लघो नाम छन्दः । अत्र सर्वा अपि जातयो रासा अभवन्तीति
केचित् । यदाह—'सयलाठ जाईठ एथावसेण एत्थ वसन्ति । रासा बन्धो रसायणं
विहगोडीसु' ॥ ९ ॥ इदानीं राधा तदेव रहस्यं भगवन्तरेणाह । 'रागो बन्धास्तिको यत्र
तालो वर्णयतिः स्मृतः । जम्पूबन्धप्रयोगान्ते यमकानेकविस्तरः ॥ तदन्ते लघुः
स्वरास्तेनाः पाठः छुचिरसाञ्चिताः । प्रबन्धोऽयं मुररिपोः पुरस्ताद्भक्तकण्ठिका ॥'
इति स चायं मधुरिपुरजकण्ठिका नाम पद्यमः प्रबन्धा भैरवरागेण गीयते

गुणलक्षणम् ॥ ७ ॥ पुनः कीदृशम् । विशदेति । विशदस्य कदम्बस्य तले मूले मिलितं
लङ्गं, मत्संकेतीकृतकदम्बतले मदपेक्षयाग्रत एव गत्वा केचन न मां पश्यन्तिषति मत्प्रतारणाच्च
वा निरीय स्थितं कृष्णं मे मनः स्मरतीत्यर्थः । पुनः कीदृशम् । कलिः प्रणयकलह-
स्तसाधकल्लुपं चित्तकमलं 'अहं संकेते समागता असौ नागतः प्रायशोऽन्यवद्वामासक्तो
भविष्यत्यतः परं यथावाक्यमिति तदा मया न संभाषणीयः' इत्येवंरूपम् । एकाकी कर्म
कथमत्र तिष्ठामीति च तद्वयं कदम्बमूलाद्युपेत्य चादृक्किमिः क्षमयन्तमित्यर्थः । यदा ।
कलेः कलियुगस्य यत्कल्लुपं पापं तद्वयं क्षमयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । किमप्यनि-
वैचनीयमेव यथा स्यात्तथा उद्गच्छजनङ्गः कानो यत्र यदादृश्या दृशा दृष्ट्या मनसा च
मामपि रमयन्तमित्यर्थः । मामपीत्यविशब्देन सौकण्ठोक्त्याहमपि हरेः कस्यचित्को-
शरमण्यपात्रभासं नन्वेतादृश्योऽन्या वक्ष्य इति ध्वनितम् । 'कलिः स्मात्कल्ले धुले
कलिरन्यल्लुपे बुधि' इति विश्वः । कल्लुपं स्वाविकैनसोः' इत्यपि ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति ।
श्रीजयदेवकवेतिदं भणितं पुण्यवतां कृष्णस्मरणानुद्भूतं दृष्टवतां हरिचरणस्मरणं प्रति
संप्रति कलौ अनुरूपं योग्यम् । कीदृशम् । अतिसुन्दरं मोहनं गोपबन्धुमोहनकारि
मधुरिपोः कृष्णस्य रूपं दृश्यम् । जनायासतो हरिस्मरणं भवतीति भावः ॥ ९ ॥

गणयति गुणमामं भामं भ्रमादपि नेहते

बहति च परीतोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।

युषतिषु बलतृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना

पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

मालवगौडरागेण एकतालीतालैः च गीयते ॥ प्र० ॥ ६ ॥

निधृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निनीय वसन्तम् ।

गणयतीति । हे सखि, मम चित्तमद्यापि पुनरपि कृष्णे कामं करोति । तर्हि नहं किं करोमि । किंविशिष्टे । युषतिषु गोपीषु बलतृष्णे । बलन्ती संभजमाना तृष्णा स्पृहा यस्य तस्मिन् । अपिच मां विना विहारिण्यपि कीदृशीकेऽपि । अत्र अपिष्वचः पुनर्योज्यते । किंविशिष्टं चेतः । वामं मयि विपरीतचरितम् । विपरीतत्वे हेतुमाह । यतः कृष्णस्य सापराधस्यापि गुणसमूहं गणयति कृतानप्यपराधास्त्यक्त्वा । अपिच भ्रमादपि भ्रान्तिं प्राप्यापि कोपं नेहते न चेष्टते । पुनरसंतोषकाके परितोषं बहति । अपिच सन्तमपि दोषं दूरतो विमुञ्चति । नीरागजने सानुरागम् । अतएव वामम् । इय-
मुत्कण्ठिता नायिका । तल्लक्षणम्—‘उद्दाममन्मथमहाज्वरवेपमानां रोमाञ्चकण्ठकित-
मङ्गकमानवहन्तीम् । संवेदवेपथुवनोत्कलिकाकुलाङ्गीमुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवी-
न्द्रः’ ॥ ‘उत्का भवति सा यस्या वासके नागतः प्रियः । तस्यानागमने हेतुं चिन्तय-
न्त्याकुला यथा’ ॥ अत्र हरिणीकृतम् । यमकं शब्दालंकारः । संशयपीपकावर्थालंकारौ ।
किञ्चिन्नित्यं च ॥ १ ॥ इदानीं कामज्वरसंतसहृदया राधा सख्यां दूतीत्वमारोप्य
कृष्णेन सहानुसन्धानमभिलषन्ती आह वर्णयतितालेन—निधुतेति । पूर्व युष-

ननु कृष्णत्वां विहावान्यगोपीभिः सह विहरति त्वं किमिति तं स्मरशीलत आह—
गणयतीति । मे मनः कृष्णे पुनरपि काममभिकार्षं करोति तत्किं करोमि । कीदृशे
कृष्णे । युषतिषु बहूपचरन्ती वर्धमाना तृष्णा यस्य तादृशे । अत एव मां विना
विहारिणि बारंवारं विहरणशीले न तु विहरति । कीदृशं मनः । अत एव वामं प्रतिकूलम् ।
वामे हेतुन्तरमाह—गणयतीति । तस्य गुणानां सौदवीदीनां भ्रामं समूहं गणयति
परिस्त्रयाति । भ्रामं कोपं भ्रमादपि नेहते न वाम्बुति । दोषं वैरमवधीरादिकं
दूरतो विमुञ्चति । तत्र हेतुमाह—बहतीति । परितोषं संतोषं बहति । अत्र
विभावनाविशेषोक्ती अलंकारौ । निजानुस्मरणरूपानुरागहेतुं विनाप्यनुरागप्रकाशनात् ।
अन्याङ्गनासक्तिरूपवैराग्यहेतुसत्वेऽपि वैराग्याकननात् । तथा च काव्यप्रकाशे—‘क्रिययाः
प्रतिषेधेऽपि फलव्यतिर्भावना । विशेषोक्तिरुल्लेखे कारणेष्वाफलं वचः ॥’ इति । यत्र च
काव्यप्रकाशकृता व्याख्याता—हेतुक्रियाप्रतिषेधेऽपि फलप्रकाशनं विभावना । मिलितेष्वपि
कारणेषु कार्यस्याकननं विशेषोक्तिरिति । ‘कामः सरे संवसवे कृन्दे शब्दादिपूर्वके’ इति
विश्वप्रकाशः । ‘भ्रामः कोपे रवौ दीप्ती’ इति । ‘कामः सरेऽमिकाये च’ इति च ॥ १ ॥
अथोत्कण्ठिता राधा सखीं स्वमनोरथमाह—निधुतविमुञ्चतेति । गीतस्यास्य गौड-

चकितविलोकितसकलविधा रतिरभसमरेण हसन्तम् ।

सखि हे केशिमयनमुदारं रमय मया सह

मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥ शुभम् ॥ २ ॥

पदं व्याक्रियते—सखि हे इति । हे सखि, मया सह केशिमयनं कृष्णं रमय काम-
केलीः कारय । किंभूतम् । उदारं महान्तम् । किंभूतया मया । सविकारं नानाविकार-
सहितम् । विकारः कामजो भावः कुचोदरादिप्रकटनं । तदुक्तं रसिकसर्वस्वे—‘नामी-
मूलकुचोदरप्रकटनव्याजेन यथोपिता साकाङ्गं शुद्धरीक्षणं स्थलितता नीवीनिबन्धस्य च ।
केशप्रशसनसंयमौ च कमितुर्मित्रादिसंदर्शनैः सौभाग्यादिगुणप्रशस्तिकथनैस्तत्सानुरा-
गेक्षितम् ॥’ इति । रतिचेष्टासहितं यथा स्यात्तथा मदनमनोरथभावितया कामके-
लीच्छाभावितान्तःकरणया । अथवा कथोपलक्षितं रमयेति कृष्णविशेषणत्वेनाह ।
मदनमनोरथानां भावो विद्यते यस्मिन् स भावी तस्य भावो भाविता तथा । किमुक्तं
भवति । यथाहं तस्मिन्मित्राववती तथा सोऽपि मयि स्यादिति भावः । एवं शृङ्गार-
रसः संपन्नो भवति । तथा चोक्तम्—‘चेष्टा भवति पुंनार्यो रस्युत्थानातिसक्तयोः ।
संभोगो विप्रलम्भश्च स शृङ्गारो द्विधा मतः ॥’ अथवा किंभूतं हरिम् । सविकारम् ।
मानसभावसहितमिति कृष्णविशेषणम् । इति शुभः । अथ पदानि । निश्चुतेति ।
तमेवोभयनिष्ठं भावं सूचयन्त्याह । किंभूतया मया । निश्चुतनिकुञ्जगृहं गतया विवि-
ककुलगेहं गतया । ‘बन्धः प्रणेयो निश्चुतविनीतप्रथिताः समाः’ इत्युक्तत्वात्तथाप्य-
वसरोचितं व्याख्यातव्यम् । एतेनाभिसारस्थानमुक्तम् । तदुक्तं भरते—‘विवाहे स्त्री-
वैयात्रादौ बन्धनोत्सवके तथा । नटनृत्वे तथा केलौ आगरोद्यानसंगतौ । असती-

मालवरागः एकताली तालश्च । गीतार्थस्तु—हे सखि, मया सह केशिमयनं कृष्णं रमय ।
कीदृशया मया । मदनस्य यो मनोरथ इच्छा तदुक्तो यो भावो रत्नाख्यः स जातो यस्या-
स्तादृश्या । यद्वा । मदनमनोरथेन भावितया प्राप्तया । ननु को वेद मया प्राप्येने कृते
कदाविज्जायात् इत्यत आह । उदारमौदार्यगुणसंयुक्तम् । तथा च त्वत्प्राथितमवश्यं स
दास्यत्येवेति भावः । कीदृशं कृष्णम् । सविकारं विकारो मानसो भावस्तत्सहितम् ।
तदान्योन्यानुरागपूर्वकत्वेन शब्दहरः(?) पुष्टयर्थम् । अन्यथा रसामासो भवतीति भावः । यद्वा
सविकारमिति क्रियाविशेषणम् । विकारः स्तनप्रान्तादिप्रकटनं तत्सहितं यथा स्वादेवं
मदनमनोरथभावितयेत्यर्थः । तदुक्तं रसिकसर्वस्वे—‘नामीमूलकुचोदरप्रकटनव्याजेन यथोपिता
साकाङ्गं शुद्धरीक्षणं स्थलितता नीवीनिबन्धस्य च । केशप्रशसनसंयमौ च कमितुर्मित्रा-
दिसंदर्शनैः सौभाग्यादिगुणप्रशस्तिकथनैस्तत्सानुरागेक्षितम् ॥’ इति । अत्र केशिमयनपदोपादानं
सामर्थ्यव्यापनाय । तत्प्रयोजनं च निःशङ्कफलिप्रतिपादने भवितुमत्र प्रथमं
व्याख्याने तारकादित्यादितम् । द्वितीये पक्षे ‘भावितं वासिते पक्षे’ इति विश्वः । पुनः
कीदृशया मया । निश्चुतमेकान्तं यत्तिकुञ्जकूपं गृहं तं प्रति गतया । कीदृशं कृष्णम् । निम्नि
रात्रौ रक्षत्येकान्तं गिरीय तिरोहितीमूय वसन्तं तिष्ठन्तम् । पर्वभूतं मां राधा बहवदिति
कुतोऽपि अत्यतारणाय संकुम्भितमात्मानं कृत्वावस्थितमिति भावः । पुनः कीदृश्या । च-

प्रथमसमागमलजितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।

सुदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजनघनदुकूलम् ॥ सखि० ॥३॥

सङ्गमकुले रसुत्पाताद्युपह्वये । चौरिकयामिसारः स्वात्सदायानिह रक्षयेत् ॥ निशि-
रात्री । अपिच किंभूतम् । रहसि गुप्तस्थाने निलीन तिरोभूय वसन्तम् । अपिच किं-
भूतया । चकितेन विलोकिता सकला दिशो यथा सा । कुत्र कृष्णो वसतीति गवेधि-
नुममिसरन्तीं सख्यो मां मात्राधुरिति रुजया त्रासोत्कम्पेनेति । अपि किंभूतम् । रसु-
त्साद्वशेन वसन्तम् ॥ २ ॥ अपिच । प्रथमेति । उपभुञ्जचरेऽपि हृष्टै प्रथमसमा-
गम इव लजितया तत्कालीनाक्षेष्टाः कुर्वन्त्या वा । बहुकालान्तरितनीळितेन प्रथम-
समागमता अपि । किंभूतम् । पटुचाटुशतैरनुकूलं सान्त्वनक्षमप्रियवचनशतैरनु-
नयपरम् । एतदुक्तं भवति—‘प्रथममिह हि देयं पूगपुष्पादिकं स्यान्सुदुमधुरवचोभि-
र्बोधयेत्संनिधाने । करतलमथ गात्रे आमयन्नाशब्दस्याश्रुतिमुदरपृष्ठे मन्दमाच्छिष्य
दद्यात् ॥’ प्रथमसमागमे कामिन्यो लज्जन्त्यो मानमावहन्ति । तथाच—‘मिष्टः कण्ठे
किमिति न मया मूढया प्राणनाभक्षुम्बल्यस्मिन्वदनविकृतिः किं कृता किं न दृष्टः ।
नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चितयन्ती पश्चात्तापं बहति तरुणी प्रेम्णि जाते रस-
का ॥’ इति भरतः ॥ अपि किंभूतया । अतएव सुदु मधुरं यथा स्वात्तया स्मितपूर्वं
आवर्णं यस्याः सा तया । अपि किंभूतम् । शिथिलीकृतजनघनदुकूलं श्रुतीकृतं जघ-
नस्थितं पटुवर्णं वा । अन्तर्भावितविषयत्वात् श्रुतीकरणे सङ्गमस्य हेतुत्वम् । संग-
मादेव श्रुथमभवदिति । तदुक्तं भरते—‘कान्ते तल्पमुपागते शिथिलिता नीवी स्वयं
बन्धनाद्वासो विच्छद्यमेखलागुणधृतं किञ्चित्तम्बस्थितम् । एतावत्सखि वेधि केव-
लमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः कोऽसौ कास्मि रतं च कीदृशमिति स्वल्पापि मे न स्पृष्टिः ॥’

किंतं यथा स्वादेवं विलोकिताः सकला दिशो यथा तादृश्या । कुत्र कृष्णो निलीन तिष्ठतीति
कृत्वाभिसरन्तीं मां मा कश्चन पश्यत्विति च शङ्कितां पश्यत्येवेति च भावः । कीदृशं कृष्णम् ।
एतौ यो रमस उत्साहस्तद्युक्तो यो रसः शृङ्गाराख्यत्वेन वसन्तम् । मीढायां काळ-
क्षेपासङ्गिणम् । तथास्मप्रकटनार्थं पुनः स्मितमपि मामिदं न पश्यतीति कृत्वा वसन्तमिति
भावः । ‘निश्चरं रह पक्ष्यन्तम्’ इति वरणिः । ‘रमसो वेग उत्साहः’ इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः
कीदृश्या मया । प्रथमेति । प्रथमसमागमलजितया । पश्यमवधार्याहमावता संप्रति
कथयेत्तस्याग्रे प्रकटयान्नाभानमिति लज्जाकारणम् । कीदृशं कृष्णम् । पटुनाविकामसादनवर्णं
यथाद्वाशातं प्रियवचनशतं तेनानुकूलम् । पुनः कीदृश्या मया । सुदु कोमलं मधुरं
माधुर्यगुणयुक्तं भाषितं यस्यास्तथा । तदीयचातूकिभिरपटुतलज्जया । किञ्चित्स्मितभाषि-
त्वेत्यर्थः । पुनः कीदृशं कृष्णम् । शिथिलीकृतं स्निगधानुरागानुकूलं मां बात्वा श्रुतीकृतं
जघनस्थितं दुर्कृतं पटुवर्णं वेन तादृशम् । जघनेष्वनाभकमणिः प्रीतिरुज्ज्वलनेन वृद्धवन्भाषि
नीवी स्वयमेव स्खलित्यति ततो मेखलकम्बितं जघनस्थितमेव वासस्तेनापहरणीयमिति
जघनेष्वुपासम् । तदुक्तं रसिरहस्ये—‘बोद्धाप्रं स्फुरदीक्षणे निचलतः कूयोर्दौ
भ्रसवद्वन्मिष्ठः कुक्ष्याकुलो विगलति प्राप्नोति वन्दं पुनः । प्रच्छन्नी प्रगतः सन्नो प्रवर्तते
भोगीतटं वृष्यते नीवी च स्खलति स्निगापि सुदुर्दं कामेक्षिते बोधिताम् ॥’ ‘चाटु-

किसलयशयननिवेशितया चिरसुरसि समैव शयानम् ।

कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरम्भ कृतावरपानम् ॥ सखि० ॥ ४ ॥

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिळितकपोलम् ।

अमजलसंकलकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ सखि० ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥ अपि च किसलयेति । किसलयरचिते शयने निवेशितया । 'सङ्केत-
तल्पेऽभिमुखोपविष्टां गाढं पतिः क्षिप्यति सापि कान्तम् । अन्योन्यगात्रे मिश्रतीव
रागाङ्गद्वन्द्वं तदाकृष्टजलाभिधानम् ॥' अपि च समैवोरसि चिरं शयानम् । एतच्छालि-
ज्जनभेदापेक्षयोक्तम् । तथाच कोकोक्तम्—'असकृदतनुगाढाश्लेषलीलां वितन्वज-
नितजघनबाहुव्यत्ययं स्पर्धते तम् । मिथुनमथ मिथोऽङ्गे लीयते निस्तरङ्गं निगदति
तिलपूर्वं तण्डुलं तन्मुनीन्द्रः' ॥ अपि च । कृते परिरम्भणचुम्बने यया सा । एत-
दप्यालिज्जनभेदापेक्षयोक्तम् ॥ 'जघनकलितकान्तश्रोणिरध्योपरिष्टाद्भ्रजति यदिह नारी
सस्तकेशोत्तरीया । करजरदनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्तुः कलयति जघनोपश्लेषं
तन्मुनीन्द्रः' ॥ अपि च आक्षिप्य कृतमघरपानं येन । अत्रायं भावः—'अघरद-
शनजिह्वापानमालिङ्ग्य कुर्याजयनवदनपादैकेति जिह्वाप्रवारम् । ग्रहणमथ विदध्या-
द्वल्लकेशस्तनोरःकुचयुगभगदेशे मर्दनं चोद्युग्मे' इति ॥ ४ ॥ अपि च । अलसेति ।
अलसे च ते निमीलिते च तादृशे लोचने यस्याः सा । एतेनालिङ्गककामविकारः
सूचितः । तथाच नायिकालक्षणे—'यत्र मूर्धानमारम्भ पादपर्यन्ततः क्रियाः ।
अङ्गेन विहिता यस्यास्तदालिङ्गकमुच्यते' ॥ अपि च । पुलकावल्या रोमाभ-

चाडुमिमे वाक्ये' इति कोशः । 'जघनं कटेरधोनागे' इति हारावलिः ॥ ६ ॥ पुनः
कीदृश्या मया । किसलयशयनेति । किसलयशयने नवपल्लवशम्भायां निवेशितया ।
कीदृशं तम् । चिरं बहुकालं व्याप्य समैवोरसि शयानं भूतम् । एतेनालिङ्गनविशेषं
क्षीरनीराख्यमुक्तम् । तल्लक्षणं च पञ्चसायके—'गात्रोपरिष्टादथ तस्य मध्ये संलीयते
यन्मिथुनं शरीरम् । कामाभिमानाक्षतपूर्णचेष्टं तत्क्षीरनीराख्यमिदं प्रदिष्टम् ॥' इति । कीदृश्या
मया । कृते परिरम्भणचुम्बने यया तादृश्या । एतच्च जघनोपश्लेषरूपालिङ्गनाभिप्रायेण ।
तदुक्तम्—'जघनकलितकान्तश्रोणिरङ्गोपरिष्टाद्भ्रजति यदिह नारी सस्तकेशोत्तरीया । करजर-
दनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्तुः कलयति जघनोपश्लेषमेतं मुनीन्द्रः ॥' इति । चुम्बनमपि
प्रकृते समौष्ठारख्यं बोध्यम् । तदुक्तं पञ्चसायके—'ओष्ठेन कान्तस्य मुखौष्ठयुग्मं निपीक्य
जिह्वाश्रितताड्यमागम् । चुम्बोत्सवं नृत्यति यत्र नारी प्रोक्तं समौष्ठं कविभिः पुराणैः ॥'
इति । कीदृशं कृण्वम् । परिरम्भ्यालिङ्ग्य कृतं मदीयावरपानं येन तादृशम् । अनेन
कालाटिकमुक्तम् । उक्तं च—'अन्योन्यसंसक्तसुखं कपोलं नेत्रं ललाटं हृदयं च बाहुम् ।
सामन्दर्भात् अममीकिताङ्गं ललाटिकं तत्त्वविदो वदन्ति ॥' इति । 'पल्लवोऽङ्गी किस्-
लय' इत्यमरः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृश्या । अलसेति । अलसे आलस्ययुक्तेऽतएव निमी-
लिते लोचने यया । अत्र निमीलितमित्युपादानादवष्टाव्यचुम्बनमुक्तम् । उक्तं च—
'इस्तेन नेत्रे च निमील्य भर्तुः संमीलिताङ्गी वदने स्वविह्वलम् । निक्षिप्य च कीदृति यत्र

कोकिलकलरवकूजितवा जितमनस्त्रिजवचविचारम् ।

रसकुसुमाकुलकुन्तला नखलिखितवनस्तनभारम् ॥ सखि० ॥६॥

पङ्क्त्या सुन्दरकोलम् । अनेन सात्त्विकनिकाराभिर्भावः सूचितः । तदुक्तं भरते—
‘स्मरणे संभवे चैव प्रियस्यालोकने तथा । हेतुत्रयं समाप्ताय सात्त्विकः संभवतीति ॥
स्वेदः कम्पोऽथ रोमाश्चः स्वरमङ्गोऽथ वेपथुः । वैषर्ण्यमभुप्रलयाविलम्बौ सात्त्विका
मताः’ ॥ अपिच । भ्रमजलेन गमनायासजनितेन स्वेदेन सकलं सशोभं शरीरं यस्याः
सा । भ्रमजलसिद्धिमिति वा पाठः । भ्रमजलशकलानि स्वेदमिन्दवः कलेवरं यस्या
इति वा । सकलशब्दः संपूर्णपर्यायो वा ॥ अपिच । उत्तमकाममदादितिलोमम्
अतिसतृष्णम् ॥ ५ ॥ अपिच । कोकिलेति । कोकिलकलरवयोः कूजितमिव
कूजितं यस्याः । कलरवशब्दः पारावतपर्यायः । एतदपि सुरताविकारायोक्तम् ।
तदुक्तं रसिकसर्वस्वे—‘दात्युह्लावकमयूरकपोतहंसपारावतादित्तमकूजितं रतान्ते ।
तन्मिभ्रनिश्चितवीर्यकृतहाविनादैः संयोजयेन्मदनचुम्बनमैशुनादौ’ ॥ अपिच ।
जितो न्यकृतः कामशास्त्रविचारो येन । वात्स्यायनादिभ्योऽपि कुशल इत्यर्थः ।
अपिच । शबकुसुमा आकुला व्यस्ताः कुन्तला मस्याः सा । अपिच नखैर्विलिखितो-
ऽङ्कितो निविडः स्तनभारो येन । एतेन बाह्यरतमुक्तम् । तदुक्तं भरते—‘आकेचनु-

लोका ल्यातं रसकैरवच्छेदसंज्ञम् ॥’ इति । कीदृशम् । पुष्पावल्या रोमाश्चपङ्क्त्या कलिवी
मनोहरो कपोलौ यस्य तम् । पुनः कीदृश्या मया । मदनस्मिताया जलितं जलं प्रस्वेदस्तेन
सितमार्द्रं कलेवरं यस्यास्तथा । कश्चित् ‘भ्रमजलसक्तकलेवरये’ति दुर्गमः पाठः । कीदृशं
तम् । वर उत्कृष्टो यो मदो हर्षस्तेनातिशयेन लोकं चञ्चलम् । ‘काये च कलेवरम्’
इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृश्या मया । कोकिलेति । कोकिलस्य कलोऽन्य-
त्तमधुरो यो रवः शब्दस्तादृक्कूजितं शब्दितं यस्यास्तथा । अनेन कूजिताख्यं बाह्यरत-
मुक्तम् । तदुक्तं पञ्चसायके—‘मिकशिखिकलहंसप्राचपक्षिमज्जनां स्वरितमनुरोतीत्यङ्गना
मम्मयाती । मुखदशनपिक्वी(?)तत्कवीन्द्रा वदन्ति स्तनितमिति समा सा त्रिजल-
भोग्यकाले ॥’ इति । ननु वात्स्यायनादिशास्त्रेऽन्य एव क्रम उक्तः । तदुक्तम्—‘आकेचं
प्रथमं कुर्याद्वितीयं चुम्बनं तथा । तृतीयं नखदानं च दंष्ट्रापातं चतुर्थकम् । पञ्चमं क्षेपणं
प्रोक्तं षष्ठं प्रहरणं तथा । सप्तमं कण्ठशब्दश्च कन्धाख्यं चाष्टमं रतम् ॥’ इति । तथा
चात्र कण्ठशब्दस्य सप्तमरतस्याग्रे वक्ष्यमाणनखदानादिरतात्प्राकरणे श्रीकृष्णस्य रसिक-
तामज्ञः स्यादित्यत आह—जितेति । जितोऽज्जितो मनसिजतत्रत्य कामशास्त्रस्य
विचारो येन तम् । अर्थं भावः । चतुःषष्टिकलाकुशलस्यापि परमस्तीनायकस्य जयदीश्वरस्य
स्वानुकूलोत्तमायिकासंनिधौ रसमयतया क्रमस्मरणमावाप्त्यं दोषः । तदुक्तम्—‘रतिच-
क्रमदृष्टस्य नैव शास्त्रं न च क्रमः’ इति । पुनः कीदृश्या । कथाः केशमहणपूर्वकचु-
म्बनाविधानेन शिथिलाः कुलमैराकुला व्यास्रभ्यः कुन्तला यस्यास्तथा । नखेन लिखितं
क्षतसूक्तं क्लृप्तो वनस्तनभारो येन तम् । अथ लिखितपदोपादानात्पङ्क्त्यास्यं नख-
दण्डमुक्तम् । तदुक्तं पञ्चसायके—‘अत्यूर्ज्येकं स्फुरितोर्ध्वरेषं प्राडः कृतं पङ्क्त्यमर्ष-
म् । दोर्मृक्षानिस्तनवक्षसंभावित्यूर्ज्येधोर्णं तदुग्रे महेकः ॥’ इति । ‘तत्रं मयानम्या-

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।

मुखरविशृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् ॥ सखि० ॥ ७ ॥

रतिसुखसमचरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपतितनुलसया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥ सखि० ॥ ८ ॥

म्बननखसतताडनानि संमर्दनं प्रसरणं चालु शिक्षितानि । जिह्वाप्रवेशरसनम-
हणं तु नामीक्षोभं रतं वदति बाह्यरतानि तज्जः ॥ ६ ॥ अपिच । चरणेति ।
चरणयोः रणितौ शब्दितौ मणिनूपुरौ यस्याः । प्राम्याख्यबन्धसूचनायोक्तमिदम् ।
तदुक्तं रसिकसर्वस्वे—‘वृत्तानितायाः सुरते यदोक्तं जीर्णकान्तोरुगतौ भवेताम् ।
प्राम्यं तथा स्यात्कटितो यदास्या बहिर्भवेतां किल नापराध्यम् ॥’ परिपूरितः संपू-
र्णतां गीतः सुरतवितानः मुखारविरः प्रस्तावो वा येन ॥ अपिच । मुखरा नाचाला
विशृङ्खला काशी यस्याः । अथ वा ‘मुखरविशृङ्खलमेखलया’ इति पाठः । अपिच ।
सकचग्रहं केशग्रहणेन सहितं चुम्बनदानं यस्य ॥ ७ ॥ अपिच । रतिसुखेति ।
रतिसुखसमये द्वयोरेककाळं रेतःकणक्षरणसमये यो रसः तदैकामीभावस्तेन अलसा
मन्धरा । एतेन च्युतिसुखसाधिष्यं सूचितम् । उक्तं रसिकसर्वस्वे—‘मुदुख सख-
नाश्लेषः सीत्कारो वीतलज्जता । अज्ञावधूननं नार्याभ्युतिसाधिष्यसूचकम्’ ॥

कयोः’ इति विश्वः । ‘चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः क्षिरोदहः’ इत्यमरः ॥ ६ ॥
पतावत्पर्यन्तं चुम्बनालिङ्गनादिना सप्तविधं बाह्यरतमुक्तम् । संप्रति बन्धनाख्यमहमरतमाह—
चरणेति । चरणयो रणितौ शब्दावमानौ मणिखन्जितौ नूपुरौ यस्यास्तया । यतश्च
आमरकं नाम विपरीतरताभिप्रायेणोक्तम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—‘चक्रवर्जमति कुञ्जिताङ्गिका
आमरं नृजघने समुच्छिद्ये’ इति । कीदृशम् । परिपूरितं सुरतवितानं रतिविस्तारो
येन तम् । अनेन नायककर्तृका बन्धाः कथिताः । आमरकबन्धभारतां विदित्वा किञ्च-
न्यशयनस्तिर्ता मां स्वयमपि रमयिष्यतीति भावः । कीदृशम् । पूर्वं मुखरा शब्दावमाना
पश्चाद्विशृङ्खला इदित्युक्ता मेखला काशी यस्यास्तया । अनेन प्रेङ्गोलिखितनामकं
विपरीतरतमुक्तम् । तदप्युक्तं पुरुषायितप्रकरणे—‘स्वजघनमेव दोलायमानं सर्वत्र
आमयेदिति प्रेङ्गोलिखितम्’ इति । तत्र सर्वत्रशब्दो मनोरमाकारेण व्याख्यातः मध्यात्पूर्व-
पश्चिमभागे दक्षिणोत्तरभागे चेति । रहस्ये—‘सर्वत्रः कटितटग्रमो यदि प्रेङ्गपूर्वमिदमुक्त-
मूक्तिम्’ इति । अत्रापि सर्वत्रशब्दायैः स एव । कीदृशं तम् । सकचग्रहं केशग्रहणसहितं
चुम्बनदानं यस्य तम् । केशग्रहणपूर्वकचुम्बनं विपरीतमेवोक्तम् । तदुक्तम्—‘वृत्तारे
चुम्बनं कार्यं पुंसालिङ्गनपूर्वकम् । विपरीतरते नार्या सकचग्रहचुम्बनम् ॥’ इति । ‘मेखला
खड्गबन्धः स्यात्काशी शैलनितम्बयोः’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ पुनः कीदृशम् अथा—
रतिसुखेति । रतिसुखसमये सुरतसुखप्राप्तिकाळे लोकोत्तरां काङ्क्षां प्राप्ता यः संतोषमहदा-
राख्यो रससेनालसया मन्धरया । कीदृशं कृण्वत् । दर ईश्वरीकृते सुरिते नयनसरोजे
नेत्रकमले यस्य तम् । एतेन नृगपदेव द्वयोरानन्दावाप्तिः सूचिता । तदुक्तं रतिर-
हस्ये—‘मूर्च्छना गीतनं चाक्षोभ्युतिकाकस्य कृण्वत्’ इति । पुनः कीदृशम् अथा ।

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।

सुखमुत्कण्ठितगोपबधूकथितं वितनोतु सलीलम् ॥ सखि ० ॥ ९ ॥

अपिच । दरमुकुलिते ईषिणीलिते नयनसरोजे यस्य येन वा । एतच्च च्युतिकाल-
सूचकम् । उक्तं च भरते—‘मूर्च्छना मीलनं चाक्ष्णोक्ष्युतिकालस्य सूचकम् । सर्वमेत-
त्परिज्ञाय साधयेच्च स्वयं ततः ॥’ अपिच निःसहा असमर्था निपतिता शयन एव
तनुलता यस्याः । एतेन विपरीतसुरतं सूचितम् । तदुक्तं कोकिले—‘स्वेच्छया मिलि-
तबल्लभोऽथवा योषिदाचरति पुरुषावितम् । आदितो घटितयन्त्रमेव वा तं निपाल्य
नरबद्धिबेष्टते ॥ चक्रवर्त्तमति कुञ्चितत्रिका त्रामयेव जघनेऽथ तद्रूते । सर्वतः कटि-
तटप्रभो यदि प्रेङ्गपूर्वमिदमुक्तमुक्तम् ॥’ एतेन च्युतिकालोत्तरावस्था सूचिता ।
तदुक्तं भरते—‘अग्रे स्वेदः कथत्वं च केशवन्नादिसंज्ञतिः । जाते च्युतिमुखे नार्था
विरामेच्छा च गम्यते ॥’ अपिच । मधुसूदनं मधुविनाशिनम् । उदितमनोजम-
भ्युदितकानम् ॥ ८ ॥ अपिच । श्रीजयदेवेति । इदं गीतप्रतिपादितप्रमेय-
कस्युत्तम्भितवक्तृत्वेनोत्कण्ठितगोपबधूकथितं राधाकथितं सुखं वितनोतु । अर्थात्
गायतां शृण्वतां च । किञ्चिद्विष्टम् । श्रीजयदेवेन भणितम् । जयदेवभणितरूपमि-
त्यर्थः । श्रीजयदेवेति सर्वत्र श्रियः पसावत्या आराधको जयदेवः श्रीजयदेव इति
मध्यमपदलोपी समासः । पुनः किंभूतम् । अतिशयेन मधुरिपोर्निधुवनशीलं सुरतच-
रितं यत्र तत्तयेति । उत्कण्ठितेत्यादि । उत्कण्ठिता नायिका । विप्रलम्भः शृङ्गारः । अत्र

निःसहासमर्था भूत एव किंसल्यशयने निपतिता तनुलता यस्यास्तया । अनेन सुरता-
न्तसमय उक्तः । तदुक्तम्—‘अग्रे स्वेदः कथत्वं च केशवन्नादिसंज्ञतिः । जाते च्युतिमुखे
नार्था विरामेच्छा च जायते ॥’ इति । नन्वभिसारे विप्रबाहुल्यात्कथमेतावान्किंवाकलापः
क्षमविष्यतीत्यत आह—मधुसूदनमिति । मधुनाभानं दैत्यं उदितवान् यस्तस्याभिसार-
विप्रनिवारणे कियान्परिश्रम इति भावः । कीदृशं मधुसूदनम् । उदितस्तत्कालजुटितः
मुक्ताहारकाञ्चीगुणस्तास्य स्थानम् । पुनः सचन्दनं संजातपयोधरशोभीपरिसरस्य
रसनादिना मञ्जितस्मितराधाया अङ्गुलिभोक्तादिना पुनराविर्भूतो मनोजः कामो यस्य
तम् । तदुक्तम्—‘जघनान् च्युते प्रीतिरूपचारैरपक्वताः । सविम्वक्त्रायोगैस्तो रति
नयदे पराम् ॥’ इति । अत्रोत्कण्ठिता नायिका । तदुक्तम्—‘नैवागतः समुचितेष्वपि
बाह्वरेषु प्राणेश्वरः सगुस्कार्कबन्धेन बन्धः । दुर्वारवृत्तिविरहज्वरतापिताङ्गीमुत्कण्ठितां
यदति तां भरतः करीन्द्रः ॥’ इति ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं जयदेवकविना भणितं
यदुत्कण्ठिताया गोपबध्वा राधिकायाः कथितं वचनं सुखं तनोतु विस्तारयतु पठतां
शृण्वतां च । कीदृशम् । मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य निधुवनं सुरतकीर्तिं शीघ्रवरीत्येवंप्रकम् ।

हस्तसस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवलिमद्वल्वी-

वृन्दोत्सारिहगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ।

मामुद्रीक्ष्य विलम्बितं स्मितसुषामुग्धाननं कानने

गोविन्दं ब्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १० ॥

लभश्छन्दः ॥ ११ ॥ इदानीं मनसा भावितं परमेश्वरं दृष्ट्वा सखेदमाह—हस्तसस्तोति । हे सखि, बत इति स्नेहे । अहं कानने वृन्दावने गोविन्दं पश्यामि व्यलीकं हृष्यामि च । किंविशिष्टं गोविन्दम् । ब्रजसुन्दरीगणवृतं गोपाङ्गनासमूहयुक्तम् । पुनः किंभूतम् । स्मितसुषामञ्जुरमाननं यस्य तम् । पुनः किंभूतम् । मामुद्रीक्ष्य मां दृष्ट्वा हस्ता-
सस्तः पतितो विलासवंशः केलिवेणुर्यस्य । अत एव विलम्बितं विह्वलीभूतम् । पुनः किंभूतम् । अतिस्वेदेनार्द्रं गण्डस्थलं यस्य । गण्डस्थलमिति पाठे मामित्यस्य विशेषणम् । संजातसारिक्कभावां मां दृष्ट्वा सोऽपि संजातसारिक्कभाव इति हस्त-
सस्तोति युक्तम् । पुनः किंभूतम् । अनृजुभ्रूवलिमद्वल्वीवृन्दोत्सारिहगन्तवीक्षितम् । कुटिलभ्रूवलिषुतानां बल्वीनां वृन्दे उत्सारि ऊर्ध्वप्रसरणशीलं हगन्तवीक्षितं कटाक्षो-
क्षणं यस्य । अथवा अनृजुभ्रूवलिमद्वल्वीवृन्देन उत्सारिणा हगन्तेन वीक्षितम् । एतावता राधां प्रति तस्य स्वभावान्वलेकनं दृष्ट्वान्याभिरपसृतम् । अत्र शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तथा वीपकमलंकारः । विप्रलम्भश्चहारा रसः । अत्र गोविन्दस्य ब्रजसुन्दरीपरिवृतत्वेऽपि यत् आत्मौपाधिकदर्शनस्य लज्जिताहेतुत्वेन हर्षदर्शनकर्म अतोऽपादानमौचित्यमावहति । पाञ्चाली रीतिः । लाटानुप्रासश्च । इक्षिणो नायकः । अन्यरसर्वं समानम् ॥ १० ॥ इदानीं पुनरेव विप्रलम्भविभा-

‘आपोवनं निषुवनं सुरतेन समं त्रयम्’ इत्यमरः ॥ ९ ॥ स्वमनोरथानाह—हस्तेति । हे सखि, अहं गोविन्दं कदा पश्यामि । कदाचिद्गोविन्ददर्शनं भविष्यतीत्याशङ्क्या काकुः । अत एव हृष्यामि । तद्दर्शनजन्य आनन्दो मम कदाचिद्भविष्यतीत्यप्राप्याशंसेव । पश्यामि हृष्यामीति भविष्यत्सामीप्ये वर्तमानप्रबोधः । कीदृशम् । ब्रजसुन्दरीगणवृतं गोपबभूवृद्धमपरिवृतम् । ननु सपत्नीभिः परिवृतं दृष्ट्वा कथं ते हर्षो भविष्यतीत्यत आह—मामिति । मामुद्रीक्ष्य दृष्ट्वा विलम्बितम् । पुनः कीदृशम् । अन्यवभूमिः परिवृतोऽहमनया दृष्ट इति हेतोर्विषादसूचकं यत्स्मितं तदेव शुभ्रत्वादतिसृष्टृणीयत्वाच्च सुषा तया मुग्धं मनोहरमाननं मुखं यस्य । पुनः कीदृशम् । अनृजुः कुटिला झलता यासानेतादृश्यो या बल्वभ्यो गोपबभूवस्तासां वृन्दमुत्सारयत्येवंशीलं हगन्तवीक्षितं नेत्रान्ते-
नावलीकितं यस्य तम् । मय्यागतायां भिवा हगन्तचेष्टयान्यगोपीरपसारयतीत्यर्थः । पुनः कीदृशम् । हस्तासस्तो विगलितो महर्षेनेन साध्वसवशात्स्फुरितो विलासवंशः क्रीडा-
वेणुर्यस्य तम् । पुनः कीदृशम् । अतिशयेन स्वेदेनार्द्रं गण्डस्थलं यस्य तम् । सर्वत्र मन्त्र-
द्रीक्ष्येत्यस्य संबन्धः ॥ १० ॥ हे सखि, वैयमवकम्पस्य मिक्षिष्येत्येव त्वां हरिरित्याशसवधौ

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-

विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।

अपि भ्राम्यद्भ्रूरीरणितरमणीया न मुकुल-

प्रसूतिश्चूतानां सखि शिखरिणीयं मुखयति ॥ ११ ॥

बानाह—दुरालोक इति । हे सखि, दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-
विकासः मां व्यथयति । दुःखेनालोक्यते विरहिभिरिति दुरालोकः । दुरालोकस्तो-
कोऽल्पकः स्तवको गुच्छो यस्याः सा । अशोकलतिकायाः विकासः अशोकलतिका-
विकासः । नव एव नवकः । प्रसंसायां कः । नवकश्चासावशोकलतिकाविकासश्च ।
दुरालोकस्तोकस्तवकवासी नवकाशोकलतिकाविकासश्च सः । अपिच । अयं कासा-
रोपवनपवनो व्यथयति । न केवलं सः । पवनोऽपीति । 'कासारः सरसीसरः' ।
अथवा दुरालोक इत्यादिपवनविशेषणत्वेन योजनीयम् । दुरालोकस्तोकस्तवका वासी
नवकाशोकलतिका चेति कर्मण्यण् । अथवा अशोकलतिकाया विकासो यस्यादिति ।
एतेन वायोऽप्येवमुक्तम् । अपिच न केवलं पवनः अपि तु चूतानां मुकुलप्र-
सूतिरपि न मुखयति । कीदृशी मुकुलप्रसूतिः । शिखरिणी साग्रा । पुनः कीदृशी ।
भ्राम्यद्भ्रूरीरणितरमणीया । भ्राम्यन्त्यः परितः स्फुरन्त्यो वा वृक्षो वृक्षज्जना-
स्तां रणितेन शब्दितेन रमणीया । अत्र मधुलिङ्गनाग्रहं पुरुषान्तराभिलाषनि-
वृत्त्या औचित्यमावहति । अत्र शिखरिणी इत्यम् । समुच्चोऽलंकारः । लघानुप्रासः
शब्दालंकारश्च । क्रियौचित्यं च । विप्रलम्भः शृङ्गारो रसः । सर्वत्र स्थितित्वा गीतिः ।

दूरीमेव त्वरयितुमाह—दुरालोकेति । हे सखि, स्तोकोन्त्यः स्तवको गुच्छो यस्या
दतादृशी या नविकातिनवाऽशोकलतिकानुकम्प्याशोकशाखा तस्या विकास उद्योषो दुरा-
लोको दुःखेनालोकयितुं शक्यः । नविकेत्यत्र इत्यः । कतिकेत्यत्रानुकम्प्यायां कः । मङ्गल-
भाकिताञ्जलपञ्चानुकम्प्याऽशोकलतिका दुरालोकेति भावः । किमपरम् । कासारः सरस्त-
स्तवन्धि यदुपवनं तत्संवन्धी नः पवनो वायुः सोऽपि व्यथयति । दुःखं ददातीत्यर्थः ।
कासारपदेन वायोः शैलं कथितम् । उपवनसंवन्धित्वेन ससौगन्ध्यं मान्यं च
ध्वनितम् । यतो वनद्व्येकपङ्क्तयोरित्येन मन्द एव वायुर्भवतीति । यद्वा । स्तोकेत्यादि
वायोरेव विशेषणम् । तदा स्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका विकासवतीत्येवभूतः
पवनो व्यथयतीत्यन्वयः । नन्वभिसुखमागच्छन्पवनश्चकनादिना निवार्यतामित्यत आह—
दुरालोक इति । अतीन्द्रिय इत्यर्थः । तन्वाचाकसादेवासी न दृश्यत इति भावः ।
अपिच इयं शिखरिणी गोवर्धनशिरो वर्तमाना चूतानायात्राणां मुकुलप्रसूतिरपि कुण्डलोद्गमोऽपि
न मुखयति । विकासदशायां तु को वेद किं करिष्यतीति कस्मिन् ध्वनितम् ।
प्रसूतिः शिखरिणी । मङ्गलाग्रमागवतीत्यर्थः । शिखरिणीत्यत्र मङ्गलाग्रमिन् । यद्वा इयं
शिखरिणी मञ्जिका न मुखयतीत्यर्थः । कीदृशी । भ्राम्यन्तीनां भ्रमराङ्गनानां रणितिभिर्मुक्तिर-
रमणीया । शिखरिणीनामकं कुण्ड इत्यपि ध्वनितम् । तच्छब्दं तु दृष्टव्यमाकरे ।

साकूतस्मितसाकुलाकुलगलदम्भिलमुखासित-

भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितमुजामूलोर्ध्वहस्तास्तनम् ।

गोपीनां निवृतं निरीक्ष्य गेमिताकाङ्क्षिरं चिन्तय-

ञन्तमुग्धमनोहरं हरतु नः क्लेशं नवः कैशवः ॥१२॥

इति अक्लेशकेशवो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मागधी गोपीया च रीतिः ॥ ११ ॥ इदानीं सर्गान्ते कविर्महाजनानांशास्ते—
साकूतेति । केशवो हरिवो युष्माकं क्लेशं हरतु । किलक्षणः । गमिताकाङ्क्षः गमिता
नाशं नीता आकाङ्क्षामिलापो येन स तथा । अर्थात् गोपीषु । किं कुर्वन् । विरं
निवृतं यथा स्यात्तथा निरीक्ष्यान्तर्हृदये चिन्तयन् । निरीक्ष्येत्यपेक्षायामाह । साकू-
तस्मितं सामिप्रायसीषडसितम् । पुनः किम् । आकुलाकुलगलदम्भिलम् । आकुला-
कुलं कामोद्रेकामोमाषोदूमादिहेतुना गलदम्भिलं विगलत्केशवन्धम् । पुनः किम् । उक्ता-
सितभ्रूवल्लीकमुनिक्षतभ्रूवल्लीकम् । पुनः किम् । अलीकदर्शितमुजामूलोर्ध्वहस्तास्तनम् ।
भुजायाः मूलं भुजामूलं भुजामूले ऊर्ध्वो यौ हस्तौ भुजामूलोर्ध्वहस्तौ । अलीकं दर्शितौ
भुजामूलोर्ध्वहस्ताभ्यां स्तनौ यत्र कर्मणि तत् । कासामित्यपेक्षायामाह । गोपीनाम् ।
तच्चतुष्टयं हेतुगर्मवरणेन विधिनिष्टि । मुग्धमनोहरमिति । मुग्धानां मूर्खाणां मनो
हरतीति न भस्वदशस्येति गमिताकाङ्क्षत्वे हेतुः । तदेवाप्रिमे सर्गे प्रकटयिष्यति ।
'राधामाधाय हृदये तस्याञ्जलं ब्रजसुन्दरीः' इत्यादिना । अत एव नवः सकलपुण्य-
क्षया चरितविशेषेण नवोऽन्यादश इव । 'सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च
लीलया । चेतो न मियते यस्य स नै मुक्तोऽथ वा पद्मः ॥' इति वचनात् । अभवा
नूयते स्तूयत इति नवः । अथवा नवस्तरुणः । तरुणं दृष्ट्वा कामिनीनां कामचेष्टा
जायत एव । अथवा तस्मिन्पक्षे गोपीनां निवृतं भावं निरीक्ष्येति व्याख्येयम् । तदा
साकूतस्मितेत्यादि चतुर्णामपि पदानां आवविशेषणपक्षे निक्षेपः । मुग्धमनोहरमिति
क्रियाविशेषणम् । अत्र विदग्धो नायकः । समुद्यमाशिषावलङ्कृती । सार्वलौकिकी-
कृतं वृत्तम् । परिकरोऽलंकारश्च । अत्र वत्सकलकामिनीकामपूरकस्य कामजनकस्य
विलासवतीविलासप्रतिभिरगृह्यस्य यच्चवत्वविशेषणनान्यादशत्वमुपपादितं तद्विचार्य-

'स्तोकोऽप्ये चातके' इति विश्वः । 'स्वाङ्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः । उता ज्योतिष्मदीवृक्ष-
शाखावडिमिवङ्गुः इति विश्वः । 'कसारः सरसी सरः' इत्यमरः । 'कीरलं मलिकायां च मोक्षा
शिवरिणी दुषैः' इति विश्वः ॥ १२ ॥

१ मूलार्थदृष्ट इति पाठः । २ 'दयिताकाङ्क्षः' इति पाठः । ३ अस्य प्रथमस्य व्याख्या
रसमजरीदीकापुस्तके गलितास्ति ।

माणमौचित्यचारुतामाचरति । यदाहुः—'विशेषकैः समुचितैर्विशेष्यार्थैः प्रकाश्यते ।
गुणाधिकैर्गुणोदारः सुहृद्भिरेव सम्बन्धः ॥' इति ॥ १२ ॥

अङ्गारोत्तरसत्प्रमेयमभितापुद्गीतगोविन्दके
प्रत्यर्थिप्रभुगवैपवैतमुपवाचीसशोभासुता ।
श्रीपुम्माणनरेशवक्त्रविशदक्ष्माद्यद्वतंसावित-
श्रीमत्कुम्भधराधिपेन विद्वतः सर्गे द्वितीयेऽन्वयः ॥

तथाच सङ्गीतराजे—

'गीतौ भैरवरणेन ताळे वर्णयती यथा ।
आभोगान्तस्थितैः पादैः स्वैरेः पद्याशितस्ततः ॥
अक्लेशकेशवादिष्व कुञ्जरस्तिलकाभिषः ॥'

इति अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकनामा वृष्टः प्रबन्धः ॥ ६ ॥

इति श्रीराजाधिराजहन्मीरवीरवंशकरीरेण श्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेण विरचिते
गीतगोविन्दविवरणे अक्लेशकेशवनामा द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

कान्य गीत्यनुसारि दुर्लभमय स्त्रीतं प्रसादादिभि-

लक्ष्मीकान्तमिलासवर्णनरसस्तत्रापि लोकोत्तरः ।

सर्वं चैतदभूद्रण्यरुदितं पञ्चावतीवष्टभ-

स्यैतां चेद्वसमञ्जरी न रचयेच्छ्रीशालिनाथप्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

मुग्धमधुसूदनः ।

कंसारिरपि संसारबासनाबद्धशृङ्गलाम् ।

राधामाधाय हृदये तत्याज ब्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

इतस्तत्स्थामनुसृत्य राधिकामनङ्गबाणप्रणखिन्नमानसः ।

कृतानुतापः स कलिङ्गनन्दिनीतटान्तकुञ्जे विषसाद् भाववः ॥२॥

गेयालुगुणैरधिकैरधिगतं तनुते धातुं बुधसंमतम् ।

तत्त्वा विधिमिह सुरवरनतं कुम्भनरेषोऽलंकृतियुतम् ॥

इदानीं राधायाः कृष्णोऽनुरागं निरूप्य कृष्णस्यापि राधायामनुरागं दर्शयन्नाह गौडकृतिराणेण—कंसारिरिति । कंसारिरपि ब्रजसुन्दरीस्तत्याज । न केवलं राधैव कृष्णसक्ता बभूव किंतु कृष्णोऽपि राधासक्तो बभूवेत्यपिशब्दार्थः । किं कृत्वा । राधां हृदये आधायारोप्य । किंभूतां राधाम् । संसारबासनाबन्धे शृङ्गलेव शृङ्गला । अत्र 'तत्कजोर्ध्व' इति पठ्या छन्दः ॥ १ ॥ इदानीं कृष्णस्य विरहावस्थाचेष्टितमाह—इतस्तत् इति । स भाववोऽनङ्गबाणप्रणखिन्नमानसः सन् विषसाद् विषादं वक्कार । किं कृत्वा । कलिङ्गनन्दिनीतटान्तकुञ्जे इतस्तत्स्थां राधामनुसृत्यान्विष्य । किंविशिष्टः । कृतानुतापः पूर्वमेव मया कथं नानुनीतेति कृतपश्चात्तापः । अत्र कुञ्जेष्विति वक्ष्ये बहुष्वपि परिश्रमन् तदार्तिवशादेकमेवाह्लासीदित्येकवचनम् ।

राधायाः कृष्णविषयिणीमुत्कण्ठामुक्त्वा संप्रति कृष्णस्यापि तस्यामुत्कण्ठामाह—कंसा-
रिरिति । कृष्णोऽपि ब्रजसुन्दरीस्तापात्तत्याज । त्यागे हेतुगर्भविशेषणमाह—राधामिति ।
तर्था हृदये आधायारोप्य । सुन्दरीपदेन बहुवचनेन सौन्दर्यवतीरपि तत्याजेति कथनेन
कृष्णस्य राधायामनुरागातिशयो ध्वनितः । कीदृशी राधा । संसारविषयिणी बासना
संस्कारस्तस्य बन्धनेन शृङ्गलामिव । अनेनाभिलाषाख्या प्रथमा व्यवस्था । एतच्छृणुं च
दशरूपके—'अभिलाषः स्पृहा तत्र कामे सर्वाङ्गसुन्दरे । इष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्मया-
नन्दसाध्वसम् ॥' इति । 'शृङ्गला पुंस्कारे वक्ष्यन्वेऽपि निगडेऽपि च' इति विश्वः ॥ १ ॥
इतस्तत् इति । स भाववः कलिङ्गनन्दिन्या यमुनायास्तटान्तकुञ्जे तीरप्रान्तलतापिहि-
तोदरगुह्ये निषसाद् न्यवसत् । अत्र भाववपदेन मा लक्ष्मीस्तस्या अपि भवः स्वामी
यद्विरहव्याकुलो बभूवेति राधायाः सौभाग्याधिक्यं ध्वनितम् । किं कृत्वा । इतस्तत्स्तेषु स्था-
नेषु तां हृदयनिहितामनुसृत्यानुलक्ष्य । कीदृशः । अनङ्गस्य कामबाणस्य यद्गुणं कृतं तेन
खिन्नं दुःखितं मानसं यस्य । पुनः कीदृशः । कृतानुतापः कृतः किमिति मया तस्या अथा-
ववीरणं कृतमिति पश्चात्तापो येन सः । अनङ्गबाणेत्त्वज्ञानङ्गपदेनाङ्गरहितस्यात एवालक्षित-
गतागतस्य कामस्याघेषदुःखमनेषामपि कृष्णेन निवारणं कर्तुं न शक्यमिति ध्वनितम् ।

गुर्जरीरागयतितालान्यां गीयते ॥ प्र० ॥ ७ ॥

मामियं चलिता विलोक्य वृतं बधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारिताऽस्तिभयेन ।

हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ ध्रुवम् ॥ ३ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं घनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ हरिहरि० ॥ ४ ॥

वक्ष्येवदत्तम् ॥ २ ॥ उक्तमर्थं गीतेन स्पष्टयति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदम् । हरितीति । हरिहरितीति छेदे । सा राधा कुपितेव गता कया हतादरतया । इतो विनाशित आदरो बहुमानस्तस्य भावस्तया । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । मामियमिति । मां बधूनिचयेन वृतं विलोक्य गतेति ध्रुवपदेनैकवाक्यत्वात्संबन्धः । किंभूता । तादृशी मे मया चलितापि सापराधतया न वारिता न निषिद्धा । इह साकृतम् । तस्यागमनै हेतुं जानन्नपि सापराधोऽस्मि । कथमेतस्या अग्रे मयातिभयेन वक्तुं पार्यत इति बुद्ध्या । अतिशयितं भयं यथेति मयेत्यस्य विशेषणम् । करणे तृतीया । अतिक्रान्तं भयमिति बधूनिचयविशेषणम् । अथवा मामेवं विलोक्य सा चलितापि मया न वारिता । हरिहरि गतेति विषादाभिनयेन योज्यम् ॥ ३ ॥ किमिति । इदानीं मत्पराधे मज्जिमितमेव सा विषादं भुङ्क्ते इति आत्मसमत्वेन तामपि गणयन्नाह— सा किं करिष्यतीति । मयि मिलिते कोपेर्ष्यादिकं कथं विषादस्तीत्यर्थोक्त्या । तदनु कृतापराधं मां चरणपतितं दृष्ट्वा किं वदिष्यतीत्यपि चार्थोक्त्या । अहमुत्तरं दास्यामीत्याह । किं जनेनेति । गोपीजनेन । किं घनेनेति । जनमप्यकिमित्करं

अवश्य इति चिन्ता भवेत्येति तेन श्लोकेन चिन्तास्या द्वितीयावस्था ध्वनिता । तदुक्तं शृङ्गारतिशये—‘स्वर्गं संपद्यतः प्राप्य किं कुपात्रस्य सिद्धये । कथं भवेदसौ वक्ष्य इति चिन्ता भवेद्यथा ॥’ इति ॥ २ ॥ कृतानुतापमेव गीतेन कथयति—मामियमिति । गीत-स्यास्य गुर्जरी रागः । प्रतिमठकाः । गीतार्थस्तु—हरिहरि कष्टम् । सा राधा हतादरतया कुपितेव गता । ननु सा कुपिता गतेति त्वया कथं हातमित्यत आह—मामियमिति । मां बधूनिचयेन गोपबधूसमूहेन वेष्टितं विलोक्य दृष्ट्वा चलिता प्रस्थिता । विडोक्त्वैत्य-बद्धितपूर्वकाले क्त्वा । तेन गोपबधूदेष्टितं मां दृष्ट्वाऽप्यबद्धितकाल एव वतश्चलिता ततो द्वायते कुपितेवेति भावः । ननु मा गच्छेति त्वया किमिति न निवारितेत्यत आह— सापराधतयेति । मयातिभयेनातिशयितमीत्या सा न निवारिता । भयहेतुमाह—सापरा-धेति । अपराधो राधां विहायान्यगोपीभिः सह क्रीडारूपस्तुक्कतया ॥ ३ ॥ किं करिष्य-तीति । सा चिरं विरहेण चिरकालीनमद्वियोगेन किं करिष्यति । विरहतापस्यालम्बं कञ्च-मार्थं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च किं वदिष्यति । किं मम सद्गुणं वदिष्यति दोषान्वा वदिष्य-तीत्यर्थः । यद्वा । काकुत्स्थे किं वदिष्यति । मया सह कदाचिद्वार्ता कथयिष्यतीत्यर्थः ।

चिन्तयामि तदाननं कुटिलभु कोपमरेण ।

शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ हरिहरि० ॥ ५ ॥

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि वामिह किं वृथा विलपामि ॥ हरिहरि० ॥ ६ ॥

कृत्वा जीवितं निन्दति । जीवितफलं किम् । सुखमपि त्वद्वदे नान्यदिति वाक्यशेषः । किंविधिश्चा सा । विरहेण उपलक्षिता । अथवा मम विरहेणाकान्ता सा किं भविष्यतीत्यादि । ममापि तां विना किं घनादिनेति योजनीयम् ॥ ४ ॥ चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि । किंभूतमाननम् । कोपमरेणार्थान्ममि कुटिलभु । कुटिले कुञ्चिते भ्रुवौ यत्र । किमिव शोणपद्ममिव उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलम् । अत्र कोपारक्तमुखं पद्मेनोपमीयते । भ्रमरेण कुटिले कोपावेशपरिस्फुरमाणे भ्रुवामिति । अत्र वाक्यार्थोपमालंकारः । तथाच—‘तदाननमधीराक्षमाविद्धं शतवीथिति । भ्रमद्भ्रुमिवाल्क्य केसरं भाति पङ्कजम् ॥’ इति ॥ ५ ॥ तामहमिति । अहं अनिशमनवरतं हृदि संगतां हृदये मिलितां तां भृशमत्यर्थं रमयामि । इत्युक्त्वा पुनः प्रबुद्धाह । इष्टान्यप्रदेशे वृथा किं विलपामि तां वनेऽनुस-

तया विना मम धनेन किम् । न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । ननु धनं विना परिजनसंमहः कथं स्यादित्यत आह । तया विना मम जनेनाभितेन परिजनेन किम् । न किमपि प्रयोजनम् । ननु परिजनं विना गोधनरक्षा कथं भविष्यतीत्यत आह । तया विना मम गोधनेन किम् । न किमपि प्रयोजनम् । ननु धनं विना परिजनाद्वदे च गृहस्थापि न स्यादित्यत आह । तया विना मम गृहेणापि किम् । अपि तु प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । ननु गृहं विना सांसारिका भोगाः कथं सेत्स्यन्तीत्यत आह । तया विना मम सुखेनापि किम् । स्वचन्दनवनितादिजन्येनापि सुखेन किं प्रयोजनमित्यर्थः । इयं च स्मृत्याख्या तृतीया वक्ष्या । तदुक्तं रसाजैवमुधाकरे—‘अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनाम् । सातत्येन परामर्शो मानसः स्वादनुत्पत्तिः ॥ अत्रानुभावविश्वासाद्वीर्यं कृत्वा विहस्तता । राज्यासनादिभिर्द्वेषश्चेत्याद्याः सरकल्पिताः ॥’ इति ॥ ४ ॥ चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि स्मरामि । कीदृशम् । रोषमरेण कोपातिशयेन कुटिलभु कुटिला वक्ता भूर्यत्र तादृशम् । किमिव । उपरि भ्रमता भ्रमरेणाकुलं व्याप्तं शोणपद्ममिव । अत्र रोषारणे मुखे शोणपद्मसादृश्यं बोध्यम् । बारंवारं वक्त्रोपमन्त्योर्ज्वरोक्ष अमङ्गलरोपमा बोध्या । अनेन गुणकीर्तनाख्या चतुर्धावस्था । तदुक्तम्—‘अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षणैः । न तस्य सङ्काशः कश्चिदित्यादि गुणकीर्तनम् ॥’ इति । ‘शोणः क्रोदनदण्डविः’ इत्यमरः ॥ ५ ॥ तामहमिति । तामनुसरामि तस्या अनुसरणं करोमि । इह वृथा किं विलपामि किमिति वृथा विलापं करोमि । हृदि संगतां हृदये संनिहितामनिशं निरन्तरं भृशमतिशयेन तां रमयामि कीडयामि । वक्ता किञ्चिद् प्रश्ने । अहं तां हृदि संयतामनिशं

तन्नि खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तत्र वेधि कुतो गतासि नतेन तेऽनुनयामि ॥ हरिहरि० ॥ ७ ॥

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससंभ्रमं परिरम्भणं न ददासि ॥ हरिहरि० ॥ ८ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि रमणं मम मन्मथेन दुनोमि ॥ हरिहरि० ॥ ९ ॥

रामि ॥ ६ ॥ तन्वीति । हे तन्नि, तव हृदयं असूयया खिन्नं खेदयुक्तं भविष्य-
तीत्याकलयामि । तत्तत्सादृशं कुतो गतासीति न वेधि । अपि तु अस्यात् एव
गतासीति वेधि । अतो हेतोर्दर्शनाभावात् । ते तव संबन्धिना नतेन नमस्कारेणा-
नुनयामि । अथवा तव हृदयं असूयया खिन्नम् । तेन कारणेन ते तव हृदयं नानु-
नयामि । 'प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः' इति न्यायापातादिति भावः ।
अथवा तत्कुतो न वेधि । अपि तु वेधि । अथवा त्वं गतासि जातासि । तव
हृदयं नते नमस्कृतौ न अनुनयामि ॥ ७ ॥ दृश्यसे इति । हे तन्नि, मे पुरतो
गतागतमेव विदधासि यातायातमेव करोषीति दृश्यते । अपरं पुरेव ससंभ्रमं यथा-
स्यात्तथा परिरम्भणं न ददासि । विरहिणो हि वित्तानुपज्ञात्सर्वतस्त्रामेव पश्यन्ति ।
तथाचोक्तम्—'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्गे सा दिशि
दिशि च सा तद्वियोगानुरस्य । हृदो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते कापि सा सा सा
सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥ ८ ॥ क्षम्यतामिति । हे
तन्नि, भवतु यत्किञ्चिन्मया अपराधं क्षम्यतां तत् । ईदृशमपरमप्रियं तव
कदापि न करिष्यामि । हे सुन्दरि, मम दर्शनं देहि । त्वद्दिनाहं मन्मथेन

रमयामि किं वा वने तामनुसरामि । वृथा विलपामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तन्वीति । हे तन्नि,
तव हृदयं असूयया मयि दोषविष्कारेण खिन्नं खेदयुक्तमाकलयामि पश्यामि । इयं चोद-
गावस्था । तदुक्तं अञ्जरातिशये—'यस्मिन्मयमरम्यं च स्वात्मकर्षाय किञ्चन । विद्वेषः प्राधि-
तम्येति स वद्रेगः स्फुटो यथा ॥' इति । तत्र वेधीति । कुतो गतासि तदहं न वेधि । ते
तव नतेन प्रणत्यानुनयामि त्वामित्यर्थः । क्वचित्तु नुतेनेति पाठस्तदा ते तव नुतेन स्तु-
त्यानुनयामि त्वामित्यर्थः । यद्वा । तु इति मितकं । ते मित्कनेत्ययम् (?) तथा च यं सार्व-
लक्ष्मीकृत्य गतासि तं मार्गं लक्ष्मीकृत्य गत्वा तेऽनुनयामि तवानुनयं करोमि । ते इति सं-
भ्रमाप्रविषक्षायां गती । अनेन विलापावस्था कथिता । तदुक्तं अञ्जरातिशये—'वन्धनीति
मनो यस्मिन्ल्यौत्सुक्यायितं ततः । वाचः प्रियाथवा एव स प्रकायः स्फुटो यथा ॥' इति
॥ ७ ॥ इदानीं भावनया प्रत्यक्षीकृतां ग्राह—दृश्यसे इति । हे सुन्दरि, पुरेव पूर्वमिव
ससंभ्रमं सादरं परिरम्भणमालिङ्गनं किमिति न ददासि । पुरतोऽपि गतागतं याता-
यातं विदधासि ॥ ८ ॥ क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि, क्षम्यतां ममापराधं क्षम्य । कदापि
तवेदृशं विप्रियं न करिष्यामि । इयं चोन्मादावस्था । तदुक्तं रत्नाम्बुधराकरे—

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्दुबिल्वसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन ॥ हरिहरि० ॥ १० ॥

इदि बिसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलघुतिः ।

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग कुधा किमु धावसि ॥ ११ ॥

दुनोमि । इतस्तत्स्वामित्यादौ धीरललितो नायकः । परस्पराभिरागजनितो विप्रलम्भ-
शृङ्गारः ॥ ९ ॥ वर्णितमिति । इदं पूर्वोक्तं जयदेवेन वर्णितम् । किंभूतेन ।
हरेः प्रवणेन हरिपरायणेन । पुनः किंभूतेन । ति (कि)न्दुबिल्वं तच्छासनं निवासो
वा ग्रामः समुद्र एव तत्संभवरोहिणीरमणेनेव चन्द्रेण ॥ १० ॥ इदानीं स्वरशरा-
हतिजर्जरचेता भ्रान्तः सन् काममपि भ्रान्तं विदधाह—इदीति । हे अनङ्ग, हर-
भ्रान्त्या प्रियारहिते मयि न प्रहर प्रहारं मा कार्षीः । एभिषिहैर्हरोऽयमिति चेत्-
दप्यन्यथयति । इदं भुजङ्गमनायको न अपि तु बिसलताहारः । बिसलताहार
इति रूपकालंकारः । शुभ्रत्वात् इदमवस्थानाच्च मृणाले वासुकिप्रभः । अपिच ।
कण्ठे इयं कुवलयदलश्रेणी । न प्रसिद्धा गरलघुतिः । इयमपि विरहातुरस्य मम
गरलघुतिरिव विद्यते । परं यद्भ्रान्त्या मयि प्रहरसि सा प्रसिद्धा ईश्वरसंबन्धिनी न ।
इदं मलयजरजोऽङ्गतापाच्छुद्धं चन्दनं विद्यते न भस्म । किमु इति वितर्के । सत्यम्
कुधा कोपेन धावसि । लोकोक्तिः । हरिणीवृत्तम् । 'प्रकृतं यन्निषिध्यन्त्यस्ता-

'अतस्तिष्ठदिति भ्रान्तिरुन्मादादेव जायते' इति । पुनः किञ्चित्संज्ञातविवेकः कथयति ।
हे सुन्दरि, मम दर्शनं देहि । मन्मथेन कामेनाहं दुनोमि ततो भवामि ॥ ९ ॥
वर्णितमिति । जयदेवकेन हरेरक्षरितं वर्णितम् । कीदृशेन । प्रणतेन अर्धाक्षरमित्यर्थः ।
कीदृशेन । किन्दुबिल्वो जयदेवकुलवृत्तिग्रामः स एव महत्वात्समुद्र इव तत्र संभवो यस्य
तादृशेन रोहिणीरमणेन पूर्णचन्द्रेण । तस्योपतिर्यथा क्रियते तथा तत्कुलस्योपतिर्जयदेवेन
कृतेति चन्द्रसादृश्यम् । 'गौरिन्दुरेणतिलको हरिरोहिणीशौ' इति शारावली ॥ १० ॥
इदानीं काम एव मे दुःखं प्रवच्छतीति तमेवोपात्मनेनाह—इदीति । हेऽनङ्ग कन्दर्प,
मयि न प्रहर प्रहारं मा कुरु । किञ्चित् वितर्के । मयि हरभ्रान्त्या महादेवभ्रमात्कुधा
कोपेन त्वं धावसि इति किमु तर्कयामि । यद्वा उ इति संबोधने । हेऽनङ्ग, हरभ्रान्त्या
मयि किमिति धावसि । कीदृशे मयि । प्रियारहिते । तथाच तद्विकेपादेवाहं
संततस्त्वं मृतकल्पस्य मम मारणे किमिति करोषीति भावः । यद्वा हरः सर्वदा
प्रियायुक्तोऽहं त्वयुना प्रियारहित इति मयि हरभ्रमो न युक्त इति भावः । इदं
स्वच्छरीरं दग्धमवः कामस्य महद्भ्रैरसूचनयानङ्गपदेन संबोधने अथवीर्यं निरस्यति । अथ
बिसलताहारो मृणाललताहारस्तद्विरहजन्यसंतापशान्त्यर्थं वृत्तः ननु भुजङ्गमनायकः ।

पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय
क्रीडानिर्जितविश्व मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ।

तस्या एव सृगीदृशो मनसिजप्रेङ्खत्कटाक्षाशुग-
भ्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संघुक्षते ॥ १२ ॥

भ्यतेऽसावपहुतिः' इत्यपहुतिरलंकारः । विप्रलम्भशृङ्गारो रसः ॥ ११ ॥ इदानीं स्मर-
मुपालभते—पाणाविति । हे क्रीडानिर्जितविश्व काम, पाणौ अमुं चूतसायकं मा
कुरु । चापमपि मा रोपय मा सज्जं कुरु । यतः क्रीडयैव निर्जितविश्वस्य कैयं सामग्री
नाम । अथ चेत्सामग्री तर्हि कस्योपरीत्याह । मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषं कोऽयं
पराक्रमः । अथवा कुत्सितं पौरुषं किंपौरुषम् । तर्हि किं क्रियतामित्याह । मदर्थं मा
प्रहिणोषि तस्या एव सृगीदृशो मनोऽद्यापि मनागपि न संघुक्षते । अपि तु संघुक्षतां
नाम । किंविशिष्टं मनः । प्रेङ्खत्कटाक्षानलज्वालाजर्जरितम् । प्रेङ्खन्तो वल्गन्तो ये
कटाक्षा अर्थात्सपत्नीनां त एव अनलोऽभिस्तस्य ज्वालास्ताभिर्जर्जरितम् । अथवा हे
मनसिज, तस्या एव सृगीदृशः प्रेङ्खत्कटाक्षानलज्वालाजर्जरितं मनः । अर्थान्ममैवा-
द्यापि न दीप्यते । अतो मृतमारणं कथं युक्तम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । आक्षे-

सर्वराजो बासुकिः । इयं कण्ठे कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां भ्रमिणिः पङ्क्तिः शैत्यादृता
न तु सा गरलक्षुतिर्विषकान्तिः । इदं सर्वाङ्गे तापशान्त्यर्थं धृतं मलयजरसश्चन्दनधूलिर्न
तु भस्म विभूतिः । अङ्गे लिप्तः प्रक्षिथिलचन्दनोऽपि विरहतापवशाद्गोलीभूत इति रजःपदेन
सूचितम् । तथाच विसृतायां शैल्यदीर्घत्वादिदर्शनाद्वा बासुकिर्भ्रमात्, नीलोत्पलदलपङ्क्तौ
श्यामत्वादिदर्शनादुरगभ्रमात्, चन्दनरजसि भस्मभ्रमाच्च मयि महादेवभ्रमस्तव युक्तो नेति
भावः । अयं च आन्तिमानलंकारः 'सादृश्यादस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्' इति तल्लक्ष-
णम् । 'वितर्के किं किमूत च' इत्यमरः । 'संघुद्धावुपोक्तौ' च' इति विश्वः ॥ ११ ॥
कुम्भमायुषत्वेन प्रसिद्धो यः कामः स इमानेव चूतमञ्जरीरूपान्वाणान्धनुष्यारोप्य मां ताड-
यिष्यतीति शङ्कया पुनरपि दैन्यं करोति—पाणाविति । हे मनसिज मदन, अमुं पुर-
स्वितं चूतसायकमात्रपुष्परूपं बाणं पाणौ हस्ते मा कुरु । चापं धनुर्मां रोपय मौर्वीयुक्तं
मा कुरु । यदा चूतसायकं हस्ते मा कुरु । हस्ते चेत्करोपि तदायुं सायकं चापे मारो-
पय । मा संवेहीत्यर्थः । अत्र मनसिजपदेन मन्मनसा जातस्य ते मत्संतापकारित्वमनु-
व्रितमिति ध्वनितम् । हे क्रीडानिर्जितविश्व क्रीडया लीलया निर्जितं विश्वं जगन्नेन तादृश,
मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य मादृशजनस्याघातेन प्रहारेण तव किं पौरुषम् । अयितु न
किमपीत्यर्थः । यदा क्षेपे किंशब्दः । मूर्च्छितजनाघातेन तव किं पौरुषम् । कुत्सितं पौरुष-
मित्यर्थः । मूर्च्छितत्वे हेतुमाह—तस्या एवेति । तस्या एव सृगीदृशो हरिणीदृशः
प्रेङ्खन्तः प्रसर्पन्तो ये कटाक्षास्त एवाश्रुगा बाणास्तोषां भ्रमिणिः पङ्क्तिभिर्जर्जरितं लक्षितं
मनो मनागपि न संघुक्षते न स्वस्थं भवति । तथाच तत्कटाक्षरूपबाणैस्त्वयाहं मूर्च्छितः
कुतः संप्रति मयि चूतमञ्जरीरूपसायकप्रहारं मा कुरु । मृतमारणं माचरेति
भावः । येन लीलयैव विश्वमपि जितं तस्य ते मूर्च्छितजनेषु प्रहारो यक्षोद्यमिकर

भूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि

बाणा गुणः भवणपालिरिति स्मरेण ।

तस्यासनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ १३ ॥

पोडलंकारः । अत्र मनसिजशरा मनो विष्यन्ति इति कर्मत्वे विवक्षिते भक्तवृत्त्वमुप-
न्यस्तं तदौचित्यचमत्कारिताभाविष्करोति । यथा 'सान्वयं शोभते वाक्यमुचितैरेव
कारकैः । कुलाभरणमैश्वर्यमौदार्यं चरितैरिव' इति ॥ १२ ॥ इदानीं राधायामेव स्मर-
शरावलिस्वमारोपयन्नाह—भूपल्लवमिति । स्मरेण तस्यां इति अस्त्राभ्यर्पितानि ।
किंभूतानि । निर्जितजगन्ति । निर्जितानि जगन्ति यैस्तानि । किंभूतायां तस्याम् ।
अनङ्गजयजङ्गमदेवतायाम् । अनङ्गस्य जयाय जङ्गमदेवतेव तस्याम् । इतीति किम् ।
भूपल्लवं धनुः । अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षबाणाः । अपाङ्गतरङ्गितशब्देन कटाक्ष
उच्यते । तथाचोक्तम्—'यद्गतागतविभ्रान्तिवैचित्र्येण निवर्तनम् । तारकायाः कला-
भिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥' इति । भवणपालिः गुण इति । अत्राङ्गभेदेनास्त्रविद्यासा-
धनस्योपकरणान्युच्यन्ते । भूपल्लवं धनुरित्यत्र रूपकोत्प्रेक्षे अलंकृती ॥ यथा—'मुख-
पङ्कजजोऽस्मिन्भूलता नर्तकी नवा । लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥' अत्र
क्वापि क्वाप्यलंकारद्वयत्रयसद्भावेऽपि संसृष्टिसंकरनिरूपणम् ग्रन्थविस्तरत्रस्तत्वि-

इति ध्वनितम् । 'सायकः शरस्त्रयोः' इति विश्वः । 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चायौ' इत्यमरः ।
किंपौढवमित्यत्र द्वितीयव्याख्यानपक्षे 'किमः क्षेपे' इत्यनेन निन्दायां समासः । 'आशुगो
मारुते बाणे' इत्यमरः ॥ १२ ॥ ननु तनुकटाक्षादिस्मरणादेस्तवैवं दुःखं भवति कामस्य तत्र
कोऽपराध इत्यत्र आह—भूपल्लवमिति । किमित्वाक्षेपे । तस्यां राधायां स्मरेण कामेना-
स्त्राभ्यर्पितानीति तर्कयामि । नन्वस्त्राणि वीरेण हस्ते स्थापयितुमर्पितानि न त्वन्यत्रेत्यत
आह—निर्जितानि जगन्ति यैस्तानि । तथाच तैरेवासैर्जगत्रयं जित्वा तत्र स्थापितानीति
भावः । तर्ह्यन्यत्र किमिति न स्थापितानीत्यत आह—जनज्ञेति । अनङ्गस्य कामस्य जङ्गम-
देवतायां गमनशीलदेवतायाम् । तथाच त्वयैव त्रैलोक्यजयायास्त्राणि दत्तानि । अतो आस-
प्रयोजनानि तत्रैव स्थापितानीति भावः । देवतया वदत्तं दीयते तत्केनापि प्रतिहन्तुं न
शक्यत इत्यपि ध्वनितम् । कानि तान्यस्त्राणीत्यत आह—भूपल्लवमिति । भूपल्लवं तवैव
धनुः, अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षस्य गतागतानि बाणाः, भवणपालिः कर्णलताप्रान्ता एव गुणो
मौर्वी, नीलशिखरत्नाङ्गवः पल्लवत्वेन निरूपणम् । वक्रत्वाच्च धनुस्त्वेन निरूपणम् । अपा-
ङ्गस्यात्यन्तमेदकत्वाद्वाङ्गत्वेन निरूपणम् । भवणपाल्याश्च दीर्घत्वान्मौर्वीत्वेन निरूपणम् ।
'अपाङ्गोऽप्यङ्गहीने स्यान्नोत्रान्ते नीलकेऽपि च' इति विश्वः । 'पालिः कर्णलताप्रो

भूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातुः मर्मव्यथां

इयमात्मा कुटिलः करोतु कवरीमारोऽपि मारोचमम् ।

मोहं तावदयं च तन्नि तनुतां बिम्बाधरो रागवान्

सद्वृत्तः स्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम कीडति ॥ १४ ॥

यानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमा-

स्तद्वक्त्राभ्युजसौरभं स च मुधास्मन्दी गिरां वक्रिमा ।

ततया न क्रियते । तद्वतिस्तु पूर्वपदे दर्शितप्रायेति ॥ १३ ॥ इदानीं ध्याममिच्छितां राधां संभावयन्नाह—भूचाप इति । हे तन्नि, भूचापे निहित आरोपितः कटाक्ष एव विशिखो बाणो मर्मव्यथां निर्मातुः । यतश्चापारोपितबाणस्य मर्मवेधो युक्त एव । अपि च । कवरीमारोऽपि मारोचमं मारायोधनं करोतु नाम । यतः इयमात्मा कुटिलश्च । इयमात्मनामन्तर्मैलिनचित्तानां च मारणं स्वभाव एव । अपि च अयं रागवान्बिम्बाधरो मोहं तनुताम् । अस्याप्येवंविधस्य मोहविधाने औचित्यं । परंतु तव सद्वृत्तः स्तनमण्डलः स मम प्राणैः कथं कीडति । इयमस्यानौचित्यं । यतः सदाचारवतां परप्राणविशसनं न ह्यपि दृष्टमिति भावः । अत्र विरोधात्कारः । चार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १४ ॥ इदानीं वक्रोक्त्या खगतरत्नेन विरहवामतां वदति—तानीति । इन्त इति खेदे । विषयासन्नेऽपि मानसं चेतस्यां लभसमाधिं तर्हि

स्वास्तत्तावंसप्रमेदयोः' इति निबन्धः ॥ १३ ॥ संप्रति राधाकविकसितान्वेव स्वरणकपाणि मां पीडयन्तीति तस्या एवोपालम्बनं करोमीत्याशयेन काममुपेक्ष्य तां च स्थितामिव ज्ञात्वा राधां संभाव्याह—भूचाप इति । भूचापे भूरेपे धनुषि निहितोऽपि तां यः कटाक्षविशिखः कटाक्षबाणो मर्मव्यथां मर्मपीडां निर्मातुः करोतु धनुष्यारोपितस्व बाणस्य परमर्मपीडनमेव धर्म इति तदुचितमेव । अथ च तव कुटिलो वक्रः इयाम् आत्मा स्वरूपं च यस्यैतादृशः कवरीमारोऽपि ग्रथितवेणीकेशसंचयोऽपि मारोचमं मारणायोधनं पराक्रमं करोतु । यद्वा मारस्य कामस्वोद्यमं करोतु । योऽन्तर्मैकिनः कुटिलश्च भवति सोऽन्यमारणाय वतत इत्यपि नानुचितम् । अथ च हे तन्नि, अयं बिम्बाधरो बिम्बफलतुल्योऽधरो मोहं मुच्छां तनुतां तनोतु । कीदृशः । रागवान्कृताविशिष्टः । इदमपि नानुचितम् । यतो यो रागवान्मात्सर्ययुक्तः स परमोहं करोत्येव । अयं तव सुवृत्तो वर्तुलः स्तनमण्डलः कुचविस्तारो मम प्राणैः कथं किमिति कीडति प्राणग्रहणरूपं कीडां किमिति करोति । सद्वृत्तस्य सत्कारितस्य परमाणग्रहणत्वमनुचितमिति भावः । विरोधनामायमलंकारः । सद्वृत्तत्वरूपयुगलस्य परमाणग्रहणक्रियया विरोधकस्य चापः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः' इति । 'विशिखस्तोमरे शरे' इति निबन्धः । 'इयामो निन्दितकृष्णयोः' इति धरणिः । 'आत्मा देहे मन्त्रोऽप्यज्ञात्मावद्विद्विद्विषु' इति निबन्धः । 'निबन्धं फले निबिन्धकायाः प्रतिनिबन्धेऽर्कमण्डले' इति च । 'रागोऽनुरक्तमात्सर्ये' इति च । 'वृत्ते तु वर्तुलं वृत्तम्' इति ज्ञानभट्टः । 'कवरी केशवेधः' इत्यमरः । 'मारो वृत्तौ विषेऽनर्हे' इति निबन्धः ॥ १४ ॥ अनु तस्यापि भावः

सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसं

तस्यां लभसमाधि इत्य विरहव्याधिः कथं वर्धते ॥ १५ ॥

तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोदर-

हीमिस्थानकृसावधानललनालक्ष्णेन संलक्षिताः ।

विरहव्याधिः कथं वर्धते । समाधौ व्याघेरजुङ्गवाद् । त्रियासङ्गे विरहानुपपत्तेश्च । इतीति किम् । तानि स्पर्शसुखानि सन्ति । अप्रत्यक्षायामपि तस्यां ध्यानवशादनुभूयमानानीव । एवं सर्वत्र । अपि च तरलाक्षणाः क्षिप्वाः प्रेमाद्वा दृशोर्विभ्रमा विलासास्त एव । वक्त्राम्बुजसौरभं तदेव । अपि च सुधास्यन्यमृतस्वादी गिरां वक्रिमा वैदूर्यविशेषः स एव । अपि च विम्बाधरमाधुरी विम्बाधरसौकुमार्यं तदेव । यत्पूर्वानुभूतं तदेवेति विषयलामेऽपि विरहो वर्धत इति तस्य वामता । शार्ङ्गलक्ष्मीदितं छन्दः । समुच्चयोऽलंकारः । रसादि प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गाद्यैः संवरणव्याजेनाशिषमासास्ते—तिर्यक्कण्ठेति । मधुसूदनस्य कटाक्षोर्मयो वो युष्मभ्यं क्षेमं ददतु । ऊर्मयो वेगा लेखा वा । कटाक्षाणामूर्मयः कटाक्षोर्मयः । ‘ऊर्मिः पीडाकषो-त्कण्ठाभक्षिप्राकाश्यवीचिषु । वक्षसंकोचलेखायाम्’ इति । किलक्षणाः । राघामुखेन्दौ प्रेम्णा कन्दलित उपरागं गमिताः । ‘कन्दलं तु नवाङ्कुरे । कलध्वनानुपरागे च’ इति । किंविशिष्टे मुखेन्दौ । संमुखे मधुरे । सम्यक् सुगंधं संमुखं संमुखं च तन्मधुरं च तत्किम् । रम्ये नवप्रिये । ‘सुगंधं मूर्खे तथा रम्ये’ इति । ‘मधुरस्तु प्रिये स्वादौ’ इति । पुनः

रागो न वा अरसः, किंतु तदङ्गस्पर्शादिविषयाकाभाच्छाकं त्वच्चेतस्त्वा दुःस्माकरोदीति भावनया पुरस्विता मत्वाह—तावीति । स्पर्शसुखानि तदङ्गस्पर्शजन्यानि सुखानि इदानीमनुभूयमानानि तान्येव पूर्वानुभूतान्येव । एतेन त्वगिन्द्रियविषयलाभः कथितः । दृशोर्नैत्रयोस्तरलाक्षणाः क्षिप्वाः केदृग्भां विभ्रमा विलासास्त एव । अनेन चक्षुर्विषयलाभ उक्तः । तस्या वक्त्राम्बुजसौरभं मुखवत्सौरभं तदेव । अनेन ब्राणस्य विषयप्राप्तिरुक्ता । गिरां तद्वत्सं सुधास्यन्दी सुधामयुतं सन्दते सवतीत्येवंशीलो वक्रिमा वक्त्रमिदानीं ओत्रेण प्राक्षमाणः स एव पूर्वानुभूत एव । अनेन ओत्रेन्द्रियविषयसाधिष्यमुक्तम् । विम्बाधरमाधुरी तस्या विम्बफलाग्रयोरधरयोरोष्ठयोर्माधुरी मधुरतायुता मयास्वाद्यमानैव पूर्वानुभूतैव । अनेन रसनेन्द्रियस्य विषयलाभ उक्तः । इत्येवंप्रकारेण विषयासङ्गेऽपि स्वस्वविषयसंबन्धेऽपि मानसं यत्तस्यां राधायां लभसमाधि तदेकाग्रं यदि । इत्येति खेदे । तदा विरहव्याधिः कथं वर्धते । अपिशब्दो विरोधाभासालंकारसूचनायै । बाह्येन्द्रियविषयासङ्गे समाघेरसंभवाद् । बाह्येन्द्रियवृत्तिनिरोधे सति मनस एकाग्रताया एव स्यादिति शब्दार्थत्वाद् । तथा च तत्तदिन्द्रियाणां स्वस्वाभिमतविषयालामे एव विरहः संभवति । मम च तत्तदिन्द्रियाणां विषयविच्छेदस्याभावा-न्मनसस्तच्चिन्तनैकपरत्वात्तया सह विशेष एव नास्तीति कथं विरहजन्मव्याधिः संभवति इति भावः । ‘गन्धरूपरसस्पर्शश्चाब्दाश्च विषया अमी’ इत्यमरः ॥ १५ ॥

१ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं रसमन्त्र्याख्यटीकावर्धपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘ही-तस्थान’ इति पाठः.

संमुखे मधुसूदनस्य मधुरे रागामुलेन्दौ मुधा-

सारे कन्दलिताग्रिं दधतु यः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ १६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

किंभूते । मुधाकरे मुधावीनां सारे । वा मुधावाः सारे । पुनः किंभूताः । वंशोच्चर-
द्दीप्तिस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः । वंशे उच्चरद्यद्दीप्तिस्थानं तारस्वरस्थानं
तत्र कृतमवधानं यामिच्छास्तथा ताश्च ता ललनाश्च तासां लक्ष्याणि तैः । चतुर्ध्वपि
स्वस्थानेषु रागात्मौ क्रियमाणायां क्रमेण दीप्तिस्थानारोहे कोऽप्यतिशयो जायत एव ।
तत्र दत्तावधानत्वाद् बल्युत्पन्ने प्रियकटाक्षादपि प्रियत्वादिलक्ष्यः । किंभूतस्य मधु-
सूदनस्य । तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य तिर्यक्कण्ठो जस्यासौ तिर्यक्कण्ठः ।
विलोलास्यासौ मौलिश्च । विलोलमौलिना तरलावुत्तंसौ कर्णभूषणे यस्य स तथा ।
तिर्यक्कण्ठस्यासौ विलोलमौलितरलोत्तंसश्च स तस्य । अत्र मौलिशब्दस्य घिरःकिरी-
टयोः समानवाचकत्वेऽपि चेणुवादकस्य घिरःकम्पितादिदोषपरिजिहीर्षया किरीटे
पर्यवसानम् । शीर्णिं अकम्पिते किरीटकम्पनं वैविध्यायेति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । रूपकमलंकारः ॥ १६ ॥

रागो गौडाकृतित्यत्र प्रतिमण्डपुरस्कृतः ।

आभोगान्ते तथा पाटस्वरैः पद्यगणाश्रितः ॥

शृङ्गाररसचूर्णकृष्णकेलिविराजितः ।

मुग्धमधुसूदनाख्यो हंसक्रीडननामतः ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दमकरन्दाखादचञ्चरिरे-

फेण श्रीनृपसिंहमोकलकुलाम्भोजप्रकाशेन्दुना ।

श्रीमत्कुम्भनृपेण क्लृप्तविद्वतो श्रीगीतगोविन्दके

सङ्गीतकमवीपिकास्त्रधुरयं सर्गस्तृतीयो गतः ॥

इति मुग्धमधुसूदनहंसक्रीडननाम्ना सप्तमः प्रबन्धः ॥ ७ ॥

इति श्रीगुर्जरधरित्रीपरिवृढंपराजयप्रसरत्प्रतापशोषिताशेषयवनपत्वलेन

राजाधिराजश्रीकुम्भकर्णेन विरचिते गीतगोविन्दविवरणे

मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अप्युद्दिष्टमपारकर्मणि लसत्तृणामुजङ्गीविष-

ज्वाकालीढमपि न्यसन्त्यपि सदा संशुष्यत्कर्तुंक्षिप्तु ।

मन्वेतो मुरवैरिसद्गुणमुपासिन्वाविहानुक्षणं

सम्यक्स्वापयता न मय्युपहृतं किं शालिनाथ त्वया ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकवित्तायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४ ।

स्निग्धमधुसूदनः ।

यमुनातीरबानीरनिकुञ्जे मन्दभासितम् ।

प्राह प्रेमभरोद्धान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

कर्णाटिरागैकतालीतालान्भ्यां गीयते ॥ प्र० ८ ॥

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु विन्दति खेदमधीरम् ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥

माधव मनसिजविशिखमयादिव भावनया त्वयि लीना ।

सा विरहे तव दीना ॥ ध्रुवम् ॥ २ ॥

मधुमधनं हृदि कृत्वा परं जयदेवीये मातौ वरं तनुते ।

धातुं भुतिधुसकरं कुम्भो नृपशतवन्द्यधिरम् ॥

इदानीं तयोः पृथक्कामावस्थां निरूप्य संयोजयितुमिच्छुर्वृत्तीयोगं निरूपयति—
यमुनातीरबानीरेति । राधिकासखी माधवं प्राह । किंविशिष्टं माधवम् । प्रेम-
 भरेण केहोदेकेणोद्धान्तमुद्दिप्रचितम् । पुनः किंभूतम् । यमुनातीरस्थे बानीरनिकुञ्जे
 वेतसनिकुञ्जे मन्दं निरुत्साहं यथा स्यात्तथा आस्थितमासीनम् । अथवा अमन्दमिति
 वचनविशेषणम् । अतिशयव्याकुलां राधां दृष्ट्वा अमन्दं सवेगमाह । पथ्यावर्कं छन्दः
 'ध्रुवोर्जें स' इति । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति । अत्र गीते विरहोत्कण्ठिता नायिका
 वर्णनीया 'नायिका लक्षगुणैर्युक्ता गीतकाव्येषु दर्शिता । एकैव नायिका वापि हरम्-
 तिरिवावृधा । वाससज्जा समुत्कण्ठा स्वाधीनमर्तुका तथा । कलहान्तरिता वापि
 विप्रलब्धाभिसारिका । छण्डिता प्रोषिता चैव नायिकावाह संमताः ।' तत्र समु-
 त्कण्ठालक्षणं भरते—'यस्याः समुचितेऽप्यहि प्रवासी नैति वल्लभः । सा स्मरान-
 लसंतप्ता विरहोत्कण्ठिता मता' ॥ १ ॥ निन्दतीति । पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—
 सा विरहे इति । हे माधव, सा राधा भावनया त्वयि लीना त्वद्यानेन
 त्वन्मयत्वं प्राप्ता इति बुद्ध्या त्वयि लीनेति । त्वामन्तरा स्थिता । उत्प्रेक्षते ।

पूर्वसर्गे कृष्णस्य विरहावस्था वर्णिता । अत्र तु राधायास्तापमाह—**यमुनेति ।**
 राधिकायाः सखी माधवं कृष्णं बक्ष्यमाणमुवाच । राधिकेत्यत्रानुक्त्यायां कः । कीदृशं
 कृष्णम् । यमुनातीरबानीरनिकुञ्जे वेतलताच्छत्रप्रदेष्टे मन्दं स्वैरभासितमासीनम् । तत्र
 हेतुगर्भविशेषणमाह—प्रेमेति । प्रेमभरेण राधिकाविषयलोहाविषयेनोद्धान्तमुद्दिशम् ।
 तथा च प्रेमभरेण ध्यानपरम्परया तां साक्षात्कृत्य तदन्वेषणं विहाय कृतार्थस्थितमिति
 भावः । 'अथ वेतसे । रवाग्रपुष्पविदुल्लेखबानीरबक्ष्णः' इत्यमरः । 'मन्दः खले
 मन्दगते मूर्खे स्वैरिणि रोमिणि' इति विश्वः ॥ १ ॥ निन्दतीति । यीतस्यास्य कावच-
 रागः एकतालीतालश्च । यीतायैस्तु—हे माधव, सा राधा तव विरहे त्वद्विषये चन्दनं

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम् ।

सहृदयमर्मणि बर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥ सा वि० ३

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविह्वलसकलाकमनीषम् ।

व्रतमिव तव परिरन्मसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥ सा वि० ४

कामशरमीलेष । यथा त्वामन्तरा स्थितायां ते कामशरास्त्वय्येव पतन्ति न तस्या-
मिति बुध्येति भावः । किंविशिष्टा सा । तव विरहे सति दीना दैन्यमाप्ता । इति ध्रुवः ॥
अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । किं किं करोति तत्कर्माह । चन्दनं निन्दति चन्दनस्य निन्दां
करोति । स्मराद्वादेकत्वाद्विपक्षपक्षमाश्रितमिवामातीति । तत एव इन्दुकिरणमनुखेदं
विन्दति लभते । कथम् । अधीरं यथाभवति तथा । अधीरमिति चन्दनविशेषणं वा ।
अधिकं ईरयति प्रेरयति कामशरानिति निन्दार्थः । अपि च । मलयानां व्यालनिवा-
सानां समीरं गरलमिव कलयति । केन हेतुना । व्यालनिलयमिलनेन व्यालनिलयानां
व्यालनिवासानां चन्दनानां मिलनेन सञ्जात् । अत्र रूपकोत्प्रेक्षाविरोधा-लंकारः ॥२॥
ध्यानादेकतामापन्नत्वं प्रकटयति—अविरलेति । सा सजलनलिनीदलजालं सहृदय-
मर्मणि बर्म करोति । किंभूतं तद्व । विशालम् । उत्प्रेक्षते । अविरलनिपतितमदन-
शराद्भवदवनायेव । अविरलं निपतितं निपातो येषां ते च ते मदनशराश्च । जातावे-
कवद्भावादेकवचनम् । त्वय्यासक्ततया त्वयि मृतेऽहमेव मृतेति हृदयमर्मत्वं त्वय्येव
विधाय भवदवनायेति युक्तम् । सहृदयमर्मणि भवदवनाय भवद्रक्षणाय सजलनलिनीद-
लजालं पिधानमिव करोति हृदयान्मा निरगादिति बुध्येति युक्तिलेशः । उत्प्रेक्षालंकारः
॥३॥ कुसुमेति । सा कुसुमशयनीयं कुसुमशय्यां करोति । किंभूतं कुसुमशयनीयम् ।

निन्दति । अथ च इन्दुकिरणमनुलक्षीकृत्वाधीरमत्वं खेदं दुःखं विन्दति प्राप्नोति । मल-
यसमीरजं मलयपर्वतसंघन्धिनं वातं व्यालनिलयमिलनेन व्यालानां सर्पाणां निलयो
निवासश्चन्दनवृक्षस्तस्य मिलनेन संसर्गेण गरलमिव विषमिव कलयति मन्यते । चन्द-
नवृक्षस्थितैः सर्पैः पीतोद्गीर्णाः । एतेन मलयजवायवोऽत एव विषमयाः कथमन्यथा शरी-
रसंपर्कादेव मूर्च्छा मे जनयन्तीति मन्यत इति भावः । कुतस्तथा मन्यत इत्यतो हेतुगर्भं
विशेषणमाह—दीनेति । दीना दुःखिता । तथा च दुःखितस्य सुखहेतुरपि दुःखायैव
भवतीति भावः । पुनः कीदृशी । भावनया ध्यानेन त्वयि लीना मग्ना । कस्यादिव ।
मनसिजस्य कामस्य वै निशिखा बाणासङ्ख्यादिव । 'व्याजो गुणजगते प्रोक्तः भाषदे दुःख-
न्तिनि' इति विश्वः । 'गरलं तु विषे माने गरले तृणपूरके' इति च ॥ २ ॥ अविरलेति ।
सा सहृदयरूपमर्मस्थाने विशालं सजलनलिनीदलजालं जलसहितं कमलिनीपत्रसमूहं
वर्म कवचं करोति । किमर्थमिव । अविरलं यथा स्वादेवं निपतितो यो मदनशरः काम-
मण्डलसाङ्गवदवनाय भवतो रक्षणायैव । तस्या हृदये त्वं सर्वदा तिष्ठसि, अतोऽविरत-
निपतन्निर्मदनशरैस्तो पीढा या भूदिति पश्चिनीपत्रैस्तो सञ्चाहमिव सा करोतीति भावः ।
केचित्तु—कीदृशं वर्म । अविरलनिपतितमदनशरादवनाय संरक्षणाय भवदिव संपद्यमान-
मिवेति व्याकुर्वन्ति । 'अवनं रक्षणे प्रीति' इति विश्वः ॥ ३-॥ कुसुमेति । सा, कुसुम-
८ गीष्ठा०

बहति च चलिताविलोचनजलभरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ सा वि० ५

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ सा वि० ६

अनल्पविलासकलाकमनीयं बहुतरविलासरमणीयम् । किमिव । कुसुमविशिखशरतत्पं
व्रतमिव । किमर्थम् । तव परिरम्भमुखाय । अन्योऽपि सुखैषी व्रतमाचरति । दुर्लभ-
मवदालेषावाप्त्यै स्मरेण दूयमाना सा दुष्करं तस्यैव शरशय्याव्रतमाचरतीत्यर्थः । अ-
श्रोत्रेशालंकारः ॥ ४ ॥ बहतीति । सा आननकमलं बहति । किंभूतम् । चलिताविलो-
चनजलभरम् । चलितः संभक्तः विलोचनेन जलभरो यत्र । वा चलिते संभक्ते विलो-
चने जलभरेण यत्र । अथवा चलितविलोचन एव जलधरो मेघो यत्रेति पाठः ।
किंविशिष्टं आननकमलम् । उदारं मनोहरम् । कमिव । विधुमिव । किंभूतं विधुम् ।
विकटा विकराला विधुन्तुददन्तास्तैर्दलनेन पीडनेन गलितामृतधारा यस्मिन् । अनेन
भवद्विरहेणानवरतं रुदत्या सुखमिन्दुकान्तिं विभर्तीत्याशयः । असितवर्णमभूदित्यर्थः ।
अश्रोपमालंकारः ॥ ५ ॥ अपि च । विलिखतीति । हे कृष्ण, सा मत्सखी रहसि एकान्ते
कुरङ्गमदेन भवन्तं विलिखति । किंभूतं भवन्तम् । असमशरभूतं कुसुमशरतामपण-
म् । त्वामेव दुर्लभत्वाद् बाहकत्वेन कुसुमशरोऽयमिति बुद्ध्या । किं कृत्वा विलिखति ।

शयनीयं पुष्पशय्यां करोति रचयति । कीदृशम् । अनल्पविलासकलायां बहुतरकी-
कलायां कमनीयं काङ्क्षणीयम् । न दैवस्य गतिर्वातुं शक्यते । को वेदाकस्मादेव भगवाना-
गच्छतीत्याशयेन कुसुमशय्यास्वल्पन्मार्गं एकनिष्ठेव तिष्ठतीति यावः । किमिव करोति ।
कुसुमविशिखः कामस्तस्य ये शराः कुसुमस्वरूपास्तेषां तत्पं शय्या तत्र तत्स्वरूपं
व्रतमिव । तव परिरम्भमुखाय तवालिङ्गनजन्यसुखप्राप्तये करोति । 'तत्पं च शयनीये
स्याजुल्यवृन्दकलत्रयो' इति विश्वः । एतैस्त्रिभिः परैरुद्देशाभ्यां प्रपञ्चावस्था कथिता ।
तलक्षणं प्रागेवोक्तम् ॥ ४ ॥ बहतीति । सा उदारमाननकमलं गेहं मुखमयं बहति
धारयति । कीदृशम् । चलिते त्वन्मार्गविलोकनाय स्थिरमसारिते विलोचने नेत्रे एव जल-
धरो मेघो यत्र तादृशम् । अत्र निरन्तरामुवर्तित्वेन नेत्रयोर्जलधरत्वेन निरूपणम् ।
कमिव । विधुमिव । कीदृशं विधुम् । विकटाः कराला विशाला वा ये विधुन्तुददन्ता राहो-
र्दन्तास्तैर्दलनं खण्डनं तस्माद्वलिता प्रच्युतामृतस्य धारा यत्र तादृशम् । अत्र मुखस्य
विधुना नेत्रजलस्य वायुतधारारूपसादृश्याद्व्यापकधारोपमा बोध्या । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्षो
विशालविकराक्यो' इति विश्वः । 'तमस्तु राहुः स्वर्गीनुः संहितैवो विधुन्तुद' इत्यमरः ।
इयं चोन्मादाख्या सप्तमावस्था । तदुक्तं अष्टावलिङ्गके—'वासः प्रणोदनीकम्बसुधाक्षे-
प्रणैरपि । व्यापारो जायते यत्र स उन्मादः स्थितो यथा ॥' इति ॥ ५ ॥ किं
विलिखतीति । रहस्येकान्ते कुरङ्गमदेन कस्युयां भवन्तं विलिखति । कीदृशम् । असम-
शरभूतं कामस्तकृपिणं तव करे नवचूतं शरं निधाय तवाग्रः आसनस्थाने मकरं निधाय

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तमतीव दुरापम् ।

विलपति हसति विषीदति रोदिति चञ्चति मुञ्चति तापम् ॥ सा वि० ॥ ७ ॥

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुखे मयि सपदि मुचानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ सा वि० ॥ ८ ॥

करे नवचूतशरं विधाय । अत्र चूतपुष्पचारेण पूजोपयुक्ता । अनन्तरं प्रणाम उचित एव । पीडाकरे कामे स्वरक्षार्थमर्चनप्रणामयोरपि युक्तत्वमेव । अयं च विरहिणीन्यापार उक्तः । तदुक्तं भरते — ‘देवतापूजनं कुर्याद्वाङ्मित्रभुजे बलिम् । लिखेत्कान्तप्रतिकृतिं पाठयेच्छ्रुकसारिकाः ॥ गणयेच्चावधिदिनं गीतं गायेत्तदङ्कितम् । एवंविधविनोदेन नयेत्कालं वियोगिनी’ ॥ च पुनः अधः बाहनदेशे मकरं विनिधाय एवं साङ्गोपाङ्गकर्मरूपं भवन्तं विधाय मादहेति प्रणमति । अत्र लिखित्वा प्रणमतीति वक्तव्ये विरहिणो हि कृत्याकृत्यज्ञा न भवन्तीति पौनःपुन्येन यत्र तत्र गच्छन्तीति द्योतनार्थम् । अत्रोपमालंकारः ॥ ६ ॥ अपि च । ध्यानलयेनेति । हे कृष्ण, सा मत्सखी भवन्तं विलिखति । किंविशिष्टं भवन्तम् । अतीव दुरापं दूतीप्रेषणादिना दुरापं दुर्लभम् । किं कृत्वा विलिखति । ध्यानलयेन ध्यानैकप्रतया पुरोऽग्रे परिकल्प्य । लिखित्वा च दृष्टो मयेति हसति । आभेदादिकं न करोषीति विषीदति । तव क्रुशतां नाम । प्रेम्णा दृष्टिमपि न प्रकच्छतीति रोदति । दृष्टायामपि नास्य संतोष इति चञ्चति स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति । पुनरागत्य दृष्टचेत्सर्वमेव भविष्यतीत्याशयेन तापं मुञ्चति इति । अत्र दीपकमलंकारः ॥ ७ ॥ प्रतिपदमिति । हे माधव, सा मत्सखी प्रतिपदं प्रतिचरणन्मासं प्रतिस्थानं वा इदमेव

भूत्वा प्रणमति । कुसुमशरो मकरबाहनस्त्वमेवासीत्यनेन चूतरूपपुष्पशरेण किमिति मां संतापयसीति प्रणम्य त्वां याचत इति भावः ॥ ‘शृगनामिश्रगमदः कस्तूरीगन्धकेशरे’ इति हारावलिः ॥ ६ ॥ ध्यानेनेति । ध्यानं चिन्तनं तत्र बो ल्यस्तत्परत्वं तेनावीवात्त-
शयेन दुरापं दुःखेन माप्यं भवन्तं पुरोऽग्रे परिकल्प्य सा राधा विलपति । शठ, हृत्कालं वामिः सह कीडां कृतवानसि तत्रैव गच्छेत्याहुक्त्वा रोदति । माधवमादा-
गतोऽप्यतिनिर्भर्त्सनात्को वेद पुनर्वातीत्यनुरागप्रकटनाय हसति । पश्चात्पुरःस्थितोऽप्ययं
मासालिङ्गनादिना न संभावयसीति विषीदति विषादं प्राप्नोति । पुनः कचमयं बहयः
स्यादिति विचार्य रोदति । यतो नाधिकानां नायकस्य पुरतो रोदनं परमवशीकरणे
चायत इति । तदुक्तम्—‘रदितमुदितमात्रं बोधितां विग्रहेषु’ इति । पश्चाद्भोदने तदौ-
दासीन्यमालक्ष्य गच्छन्ती मामभयमुनेष्यतीत्यभिप्रायेण चञ्चति स्थानान्तरं गच्छति ।
पश्चाद्भयमेव तत्सङ्गपरिकल्पनया तापं मुञ्चति । किंकिञ्चित्तास्थो वायं मावः । तदुक्तं
दशकण्ठे—‘कोषाशुहर्षनीलादेः संकरः किङ्किञ्जितम्’ इति । इवमप्युन्मादास्त्वावस्था
अलंकारबोधे दीपकमिति । तदुक्तम्—‘सैव मिमाह बहोषु कारकमेति दीपकम्’ इति ।
अन्वयः—बहोषु क्रियासु कारकस्य सद्रूपिरेव दीपकमिति ॥ ७ ॥ प्रतिपदमिति ।
प्रतिपदमित्यतः कल्पन्ती पदं पदं प्रतिपदं निगदति । हे माधव, तव चरणेऽहं पतिता

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

हरिविरहाकुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥ सा वि० ॥ ९ ॥

आवासो विपिनायते प्रियसखीमाळापि जालायते

तापोऽपि श्रसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ।

निगदति । अत्रापिरेवार्ये । इदमिति किम् । अहं तव चरणे निपतिता । सपदि मयि विषये त्वयि विमुखे सति सुधानिधिरपि सुधानिधानमपि तनुदाहं शरीरदाहं तनुते । वा सुधानिधिश्चन्द्रोऽप्यतनुदाहं स्मरतापं तनोति । अतनु यथा स्यादिति च । अत्रातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । हे वैष्णवाः, इदं श्रीजयदेवभणितं यदि मनसाधिकं नटनीयमस्तिेतव्यम् । नटशब्देनात्र नाट्यस्याभिनयप्राधान्यादभिनयो विवक्षितः । अथवा नटनीयमित्याश्वादनीयम् । रसनीयमिति यावत् । 'नाट्यशब्दो रसे मुख्यः' इति भारतीये । किंभूतमिदम् । सखीमधिकृत्य वर्तमानम् । तर्हि हरिविरहाकुलबल्लवयुवत्या राधायाः सख्याः वचनं पठनीयम् । जयदेवभणितमिदमेव सारमित्यर्थः ॥ ९ ॥ 'प्रतिमण्डक-तालेन रागे देशाङ्कसंज्ञिते । पदाक्षुर्याक्षरैर्युक्तः पदात्संगमतस्तथा । आकारोपमिता-त्पापगममाकुलविग्रहः । आभोगासेनकैः पाटैः प्रचुरैरतिपेशलः ॥ हरिवल्लभपूर्वोऽय-मशोकपल्लवः स्मृतः ॥' इति हरिवल्लभाशोकपल्लवनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं किं बहुना । मत्सख्यास्त्वहते त्वयि विपरीते सर्वमेव विपरीतमित्याह—
आवास इति । हे माधव, हन्त इति खेदे । सा मत्सखी त्वद्विरहेण हरिणीरूपायते मृगीरूपमिवाचरति । स्वभावतो विरहेण पाण्डुवर्णो भवत्येवेति तथाविधं रूपमधिकृत्य हरिणीरूपेणोपनीयत इत्युक्ते कथमिति प्रश्ने हरिणीविशेषणेनाह । आवासो विपिनायते । हरिण्यः किल बने वसन्ति । तस्या मे सख्या आवासो विपिनायते ।

त्वयि विमुखे पराङ्मुखे सति सुधानिधिरमृतनिधिश्चन्द्रोऽपि तनुदाहं मच्छरीरतापं तनुते विस्तारयति । त्वं माया लक्ष्म्या धवः स्वामी । चन्द्रस्य समुद्रोत्पत्तिराल्लक्ष्म्याः सहोदर इति । त्वयि निकटस्थिते सति सपत्न्या अपि मे किमपि न कर्तुं शक्नोति । त्वयि प्रतिकूले च सति स्वमग्निनीसापत्न्यं मयि स्मरन्सुधानिधिरपि मे तनुदाहं तनुते । इति माधवपदेन ध्वनितम् । सुधानिधेस्तापकारित्वं विरुद्धमिति विरुद्धनामायमलंकारः ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । जयदेवभणितं जयदेवकवित्वमतिशयितं यदि मनसा नटनीयं नर्तितव्यं तदा इदं हरिविरहेणाकुला व्याकुला वा बल्लवयुवतिसया सखी दूतीत्वेन प्रेषिता तस्या वचनं पठनीयम् । इयं विरहोत्कण्ठिता नायिका । तल्लक्षणं तु प्रागेवोक्तम् ॥ ९ ॥ सा त्वां विना कुत्रापि न निवृत्तिं लभत इत्यत आह—आवास इति । तस्यास्त्वद्विरहेणा-वासो भन्दिरं विपिनायतेऽरण्यामिवाचरति । यदा त्वद्विरहदुःखासहिष्णुतया जीवितमपि त्यक्तं प्रवृत्ता भवति तदा सखीभिर्निवार्यत इति । स्वच्छन्दव्यवहारप्रतिबन्धकतया जालवदाचरतीति यावः । अथ तापो विरहजनितस्तापो निःश्रसितेन निःश्रसेन दावदहनज्वालाया दावाभिस्त्रिस्तावा वः कलापः समूहः स इवाचरति । अपरोऽपि दावा-

सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं

कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

देशाख्यरागैकतालीतालान्यां गीयते । प्र० ॥ ९ ॥

स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।

सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ।

राधिका तव विरहे केशव ॥ ध्रुवम् ॥ १ ॥

अत्रावासशब्देन निलय उच्यते । प्रियसखीनां माला श्रेणिः जालायते । इतस्ततो गमनाय तद्रोभकत्वात् । वा प्रियसखीदत्ता मालापि जालायते । हरिणीबन्धनार्थं जालं क्षिप्यते तद्वाचरति । अपि च तापोऽपि देहतापोऽपि श्रुतितेन निःश्रुतितेन दाबामिज्जालावलीवाचरति । एवं तस्या हरिणीत्वं निरूप्य खेदमभिनय-
न्याह । हा इति कष्टे । सा मत्सखी कथं वर्तते, यतः कामोऽपि शार्दूल-
विक्रीडितं विरचयन् यमायते यम इवाचरति । शार्दूलः किल हरिणीं हन्तीत्युक्तिः ।
अत्र च हरिणीबन्धनस्यास्त्वयि दृढानुरागोऽस्ति । निःश्रेष्ठे श्रेष्ठतया पशुरूप-
त्वेन हरिणीरूपमौचित्यमावहति । निःश्रेष्ठोऽश्रेष्ठवति सैवेत्यवधारणार्थः । इतमपि
शार्दूलविक्रीडितम् । अत्र लुप्तोपमा । विरोधाभासबालंकारः ॥ १० ॥ इदानीं
राधासखी स्वसखीविरहचेष्टितं देवे विनिवेदयति । पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते ।
राधिका इति । हे केशव, राधिका तव विरहे वर्तते । अनुकम्पया राधा राधिका ।
तस्या अनुकम्पया विधेहीत्यनुकम्प्यार्थेन बोध्यते । इति ध्रुवः ॥ विरहे वर्तमाना राधा
किं किं करोतीत्यपेक्षायां पदानामारम्भः । स्तनविनिहितमिति । हे केशव,
सा कृशतनुः स्तनविनिहितमप्युदारं मनोहरं हारं भारमिव मनुते विरहाधिक्या-

शिवायुना प्रचण्डो भवतीति ध्वनिः । सापि हरिणीरूपायते हरिणीवदाचरति । हा कष्टम् ।
कथम् । कन्दर्पोऽपि कामोऽपि परानन्दजनकोऽपि त्वद्विरहे यमायते कृतान्त इवाचरति ।
किं कुर्वन् । शार्दूलस्य व्याघ्रस्य विक्रीडितं शीघ्रं कुर्वन् । यथा हरिणी समन्ततः
प्रदीप्तदाबाग्निज्वालयोद्दिग्धा व्याघ्रेण त्रसिता अग्रे व्याघ्रजालं विततं पश्यन्ती दशदिक्षु
चकितं गिलोकमाना कापि न निर्भृतिं लभते तथेयमपि व्याघ्ररूपेण कामेन त्रसिता
सखीवासेषु कापि निर्भृतिं न लभत इति भावः । अत्र शार्दूलविक्रीडितं छन्द इत्यपि
ध्वनितम् । अत्र प्रथमपादे उद्देशाख्यावत्या कथिता । तदुक्तं प्राक् । रोपे चाहमी
व्याघ्रवत्या कथिता । तदुक्तम्—‘अमीहसंगमाभावात्कापिः संतापलक्षणः । अत्र
संतापनिःश्वसौ शीतवस्तुनिषेवणम् ॥ जोत्तरं भावते प्रश्ने नेष्टते न शृणोति च ॥’ इति ।
‘शार्दूलो राक्षासान्तरे । व्याघ्रे च शृणुनेदे च’ इति निबन्धः ॥ १० ॥ पुनरपि व्याधि-
रूपामहमीमवत्यां संग्राम्य तां च गीतेन कथयति—स्मरेति । गीतस्यास्य देशाख्यरागः ।
कपकृताकः । गीतार्थस्तु—हे केशव, तव विरहे सा राधिका अनुकम्पया राधा
स्तनविनिहितमपि स्तनयोत्पत्तिं दृढास्तखीजनैर्भूतमप्युदारमुत्कृष्टं हारमतिभारं मनुते ।

सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।

पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥ राधिका० ॥ २ ॥

श्रसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव बहति सदाहम् ॥ राधिका० ॥ ३ ॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।

नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ राधिका० ॥ ४ ॥

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।

बालशशिनमिव सायमलोलम् ॥ राधिका० ॥ ५ ॥

तृप्ततनोर्होरोऽपि भातोपनो भवति ॥१॥ अपि च । सरसेति । सा मत्स्यी वपुषि वर्तमानं मलयजपङ्कं सशङ्कं यथा स्यात्तथा विषमिव पश्यति । किंविषम् । सरसमसृणमपि सरसं च तन्मसृणं च सरसमसृणं द्रवल्पात्स्निग्धकोमलमपि ॥२॥ अपि च । श्रसि-
तेति । सा मत्स्यी श्रसितपवनं मदनदहनमिव कामाग्निमिव बहति । किंभूतम् । सदाहं
दाहसहितम् । विरहेणान्तस्तापो विद्यते तेन सहितम् । किंभूतम् । अनुपमपरि-
णाहम् । निःश्वासानामतिवीर्यत्वात् ॥३॥ अपि च । दिशि दिशीति । सा राधा
नयननलिनं दिशि दिशि किरति विक्षिपति । त्वद्दर्शनाकाङ्क्षेति शेषः । सजलकण-
जालं जलकणसमूहेन सह वर्तमानम् । उत्प्रेक्षते । विगलितनालमिव विक्षिप्तं
नयनं विनालेन नलिनेनोपमीयते । अथवात्र उच्छूनत्वात्कज्जलरहितत्वाद्दीनत्वाच्च
विनालेन कमलेनोपमीयते ॥ ४ ॥ त्यजतीति । सा राधा पाणितलेन कपोलं न
त्यजति । चिन्तावशात् । किंभूतं कपोलम् । अलोलम् । क । सायम् । सायं हि विशेष-

सत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—कृतसत्तनुरिति । कृशा तनुरङ्गं तस्याः सा ॥ १ ॥ किं च ।
सरसेति । मलयजपङ्कं चन्दनपङ्कं वपुषि देहे सशङ्कं शङ्कासहितं यथा स्वादेवं विषमिव
पश्यति । कीदृशम् । सरसमसृणमपि । आर्द्रस्निग्धमपीत्यर्थः । 'पङ्कः कर्दमपाययोः'
इति विश्वः । 'मसृणः कर्कशो लिङ्गे' इति नेदिनी ॥ २ ॥ श्रसितेति । सा श्रसितपवनं
श्वासबाहुं बहति धारयति । कीदृशम् । अनुपमपरिणाहं अनुपमः परिणाहो दैर्घ्यं बलं
तादृशम् । कमिव । मदनदहनमिव कामाग्निमिव । कीदृशम् । सदाहं दाहसहितम् ।
'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । एषा चला व्याप्यवस्था कथिता । तच्छृणुं तु
प्रागेवोक्तम् ॥ ३ ॥ दिशि दिशीति । सा दिशि दिशि नयननलिनं नेत्रपथं किरति
विक्षिपति । कीदृशम् । विगलितनालं विगलितकण्डितो नालो दण्डो यस्य । पुनः कीदृशम् ।
सजलकणजालं जलकणजालैरभुजलकणिकसमूहैः सहितम् । अत्रेवशब्दो बाध्यालंकारे ।
अत्र नेत्रस्य नलिनत्वेन निरुपगच्छतिस्मितरसं बोध्यम् । तेन जडता मयम्यवस्था
ध्वनिता । तदुक्तं रसार्णवसुभाकरे—'यत्र ध्यायति निःशङ्कं जडता सा प्रकीर्तिता ।
अत्र स्पर्शानजितत्वे वैषम्यं श्लिषिकाङ्गता ॥ अजीवाङ्गं कृतिः सम्प्रमिःश्वासकृतसदयः ॥'
इति ॥ ४ ॥ त्यजतीति । सा सायं संस्थासमये पाणितलेन करतलेन कपोलं न
त्यजति । कीदृशम् । अलोलमलज्जलम् । अहस्तु यथाकर्षविधीर् रात्रिस्तु शुभाभ्यासा

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

गणयति विहितहुताशविकल्पम् ॥ राविका० ॥ ६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरणेव निकामम् ॥ राविका० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवपदमुपनीतम् ॥ राविका० ॥ ८ ॥

विरहोद्रेको भवति । कमिव । बालशशिनमिव अलोलमिति बालचन्द्रो हि सार्यं पाण्डुरनिःश्रीकष भवति । कपोलस्य हस्तेनाच्छादितत्वाद्बालशशिनोपमा ॥ ५ ॥ अपि च । नयनेति । सा राधा किसलयतल्पं विहितहुताशविकल्पं कलयति । हुताशमिव जानाति । किंभूतं तल्पम् । नयनविषयमपि । अनुमितार्थे संसर्गे वा भ्रान्तिर्जायते । नयनविषयेऽपि भ्रमेर्निर्मितत्वाच्चयनयोस्त्वय्यारोपितत्वं बोध्यते ॥ ६ ॥ अपि च । हरिरितीति । सा मत्सखी निकाममतिशयेन सकामं सामिकार्यं यथा स्यात्तथा हरिरिति जपति त्वन्नाम गृह्णत्याख्ये । किंभूता । विरहविहितमरणेव विरहेण विहितं मरणं यस्याः सा । अर्थात्तत्रैव । अन्योऽपि विहितमरणो हरिरिति हरिरिति जपत्येव ॥ ७ ॥ अपि च । श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवभणितं वर्णितं हरेः कृष्णस्य गीतं सुखयतु । भक्तानित्यध्याहारः । किंविशिष्टं गीतम् । केशवपदमुपनीतं प्रापितम् । इदं श्रीजयदेवभणितं हरिगीतं केशवपदं सुखयतु । केशवः पदं स्थानं यस्यासौ केशवपदः तं केशवपदं वैष्णवं सुखयतु । किंभूतं गीतम् । उपनीतमुपसमीपं नीतं प्रापितमित्यर्थः । अत्र मात्राचतुष्पदी छन्दः ।

कथं नेतव्येति कपोलतले पाणिं कृत्वा सार्यं चिन्तयतीति भावः । कमिव । बालशशिनमिव द्वितीयाचन्द्रमिव । सुखार्थस्य करतलच्छन्दनेनार्थवृत्त्यमानतया विरहपाण्डुतया सुखस्य द्वितीयाचन्द्रसाम्यम् । इवमपि जडतावस्था ॥ ५ ॥ जपनेति । किं च सा नयनविषयमपि चक्षुर्गोचरमपि किसलयतल्पं नवपल्लवशयनीयं विहितो हुताशनस्याग्नेर्विकल्पः संशयो यत्र तादृशं कलयति । अत्र किसलयेषु तावत्प्रसंतापकत्वादिसमानधर्मदर्शनादभित्वसंशयः । इयं चोद्विगतावस्था । तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥ हरिरितीति । सा निकाममतिशयेन हरिरिति हरिरिति जपति । केव । विरहेण त्वद्विकलेण विधातुमारब्धं मरणं यथा सा । कथम् । सकामं सामिकार्यं यथा स्यात् यथा । अभिलाषादिषु नवस्ववस्थास्वमीतास्वपि त्वदौदासीन्यमालक्ष्य मरणाख्यायि दशम्यवस्था अवश्यं भवितव्येति निश्चित्य प्रपन्नानां केशहरणादिरित्युज्ज्वल इति को वेद प्रसन्नस्यसिञ्चति जन्मन्यागत्वं मे केशं हरिष्यति, ना आयातु त्वयामि 'कन्दे गतिः सा गतिः' इति जन्मान्तरेऽपि स एव बल्लभो भूयादिति सामिकार्यं नामान्तरं विश्रय हरितिलेवं जपतीति भावः । विश्रितेस्तत्र 'नादिकर्मणि कः कर्तरे च' इति कः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्लघुना प्रकारेण जयदेवेन भणितमुच्चारितं सुखयतु । अर्थः-

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युक्तम्यते तान्यति
 ध्यायत्युद्गमति प्रमीलति पतत्युधाति मूर्च्छत्यपि ।
 एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसा-
 त्ववेषप्रतिम प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हेस्तकः ॥ ९ ॥

सर्वत्रोपमालंकारः ॥८॥ इदानीं भक्त्याख्या भावितवरणशंसनमिवेण तन्मनः प्ररो-
 चयति—हेति । हे स्ववैद्यप्रतिम अश्विनीकुमारसदृशरूप । एतावत्यतनुज्वरे एता-
 वतीमवस्थां प्राप्तवत्यतनुज्वरे । पक्षे अतनुज्वरे महति ज्वरे सति यदि प्रसीदसि
 ततः सा वरतनुः तव रसात् शुद्धारात्किं न जीवेत् । अपितु जीवेदेव । अन्यथा
 चेन्न प्रसीदसि तदा अन्त एवान्तकः मरणं नास्ति, मरणहेतुत्वात्त्वमेव मरणमिति ।
 अथवा । हे स्ववैद्यप्रतिम अश्विनीकुमारदुःख वैद्य, यदि प्रसीदसि ततस्ते रसात्पार-
 दादिशिष्यनौषधात्सा वरतनुर्न जीवेत् । अपि तु जीवेदेव । अन्यथा अन्तको यमो
 नास्ति । अपि तु यम एव । वरतनुरिति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन सा तनुरूपेति कृत्वा
 अवश्यं जीवनीयेति तात्पर्यम् । सा राधा न केवलं बाह्यदृष्ट्या त्वद्यनुरक्ता किंतु सा-
 त्विकभावेनापि त्वदायतजीवितेति दर्शयन्त्याह । तानेव सात्विकान्भाषान्विवृणोति—
 सा रोमाञ्चतीति । 'सम्मः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमभु-
 प्रलयाविलस्यौ सात्विका मताः' । सा राधा रोमाञ्चति । रोमाञ्चो विद्यते यस्य स
 रोमाञ्चित इत्यर्थः । तद्वदाचरति रोमाञ्चति । अकारोऽत्र मत्वर्थायः । रोमाञ्चतीत्या-
 दिना रोमाञ्च उक्तः । सीत्करोतीति वैवर्ण्यम् । विलपत्युधातिभ्यामभु । उधातीति निः-

च्छ्रोतृनायकाञ्च । कीदृशम् । कैशवपदमुपनीतम् ॥ ८ ॥ सा रोमाञ्चतीति । सा
 राधा रोमाञ्चति रोमाञ्चानञ्चति प्रफुल्लयति । उद्गमयतीत्यर्थः । यद्वा रोमाञ्चोऽस्या
 अस्तीत्यशंसादित्वादञ्चत्येव रोमाञ्चः सिद्ध इवाचरति रोमाञ्चयति । यद्वा रोमाञ्चपदं
 लक्षणया रोमाञ्चवतीपरम् । तथा च ओजसीवाचरतीत्यादिवद्रोमाञ्चवतीवाचरतीत्यर्थः ।
 अनेनाभिलाषः कथितः । सीत्करोति सीत्कारं करोति । अनेन चिन्तास्मृती कथिते ।
 अथ च विलपति स शूरः सुन्दरश्रेष्ठादिनायकगुणान्विशेषेणालपति । अनेन गुणकीर्तन-
 मुक्तम् । उक्तम्यते कथं विरहदुःखं सोढव्यमिति कम्पयुक्ता भवति । ताम्यति ग्लाना
 भवति । ध्यायति तव ध्यानं करोति । पततिविशेषणैकहेतावत्सा कथिता । उद्गमति
 ग्रीडादिसुखं निर्दिशती अमति । अनेन प्रलापः कथितः । प्रमीलति ध्यानकल्पितदा-
 लिङ्गनादिजन्यसुखभावेन चक्षुषी निमीलयति । अनेनोन्मादः कथितः । पतति काश्येन
 स्वातुमशक्यतया भूमौ पतति पश्चाद्भावनया त्वां दृष्ट्वा कथं कथमप्युधाति त्वदभ्युद्गमनं
 करोति । अनेन व्याधिः कथितः । ततो मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । अनेन जडता
 कथिता । क्रियादीपकोऽयमलंकारः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् । ननु जडतापर्यन्तावस्था यदि
 चातैव तदा किमङ्गसञ्ज्ञेनेत्यत आह—युतादृशीति । हे स्ववैद्यावश्विनीकुमारी तत्प्रतिम
 तत्सदृश । एतादृश्यतनुज्वरे त्वं यदि प्रसीदसि तदा सा वरतनुः कमनीयदेहा ये तव

सरारुतां देवतवैद्यह्य त्वदङ्गसङ्गाधृतमात्रसाध्याम् ।

निर्वृत्तबाधां कुरुषे न राधापुपेन्द्र वज्रादपि दास्योऽसि ॥१०॥

सरति । उत्कम्पत्युद्धमतिभ्यां वेपथुः । ताम्यतिना खेदः । प्यायतिपततिभ्यां स्रग्मः पततीति वैपरीत्येन तपतिवैषण्यं योजनीयः । प्रमीलतिना स्वरमङ्गः । मूर्च्छतिना प्रसवः । इत्येवमष्टौ सारिका भावाः प्रदर्शिता भवन्ति । सम्मनस्तत्प्रमवाः सारिकाः । इदमाकृतम् । त्वय्यारोपितमनस्का त्वया जीवनीयेति । अन्यथा आश्रितस्यागलक्षणं दूषणमपीति भावः ॥ शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् । अत्र वीपकमलंकारः । विप्रलम्भादयः शृङ्गारो रसः । अत्र पूर्वार्धेन स्वाभिभावा उक्ताः । तदुक्तम्—‘रतिर्ह्यसंख्यं क्लेशं क्लेशो-त्साहो भयं तथा । जुगुप्साविस्मयशमाः स्वाभिभावाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । सारिकाश्च पूर्वत एव उक्ताः ॥ अहमित्याद्यनुकूलो नायको दक्षिणो वा । उत्कण्ठिता नायिका । सखी वृत्तीत्वेन सहायिनी । तद्वृत्तम्—‘प्रवृत्तिकुशलं धीरा गूढमन्त्रद्वयप्रिया । स्वतन्त्रा विषया दासी दुष्टा प्रवर्जिता सखी । माताकारादिनारी च कार्या वृत्ती-क्षिप्तये’ ॥ ९ ॥ तदेव पूर्वसूचितदूषणमुद्गाढयति—सुरेति । हे उपेन्द्र, देवतवै-द्यह्य अभिनीक्षुतसुन्दर ततोऽप्यधिकविक्रिस्तक, यदि त्वं पूर्वोक्तलक्षणां राधां निवृ-त्तबाधां निवृत्ता बाधा यस्यास्तां न कुरुषे तर्हि वज्रादपि दास्योऽसि कठिनोऽसि । कठिनः सख्यं कथमपि न क्षिपतीति । किंविशिष्टां राधाम् । सरारुताम् । पुनः किं-भूताम् । रोगिणां चिकित्सा भविष्यतीत्याद्याह—त्वदङ्गेति । त्वदङ्गसङ्गाधृतमात्रसाध्या-

रसाच्छङ्काररसार्तिकं न जीवेत् । अपि तु जीवेदेव । अन्यथा त्वं चेन्न प्रसीदसि तदा तथा हस्तकोऽपि त्यक्तप्राप इत्यर्थः । संप्रति मूर्च्छितायास्तस्या वक्तुमपारयन्त्या हस्तचेष्टैव सखीषु व्यवहारो भवति सोऽपि तथा त्यक्तव्य इत्यर्थः । अन्यत्रापि ज्वरे सति ज्वरी रोमाञ्जति शीतादिना रोमाञ्जानिवाचरति । वेदनया शीतकुमासीत्कारं करोति । मोहाशक्तिविद्वदति । उत्कम्पते कम्पयुक्तो भवति । ताम्यति विह्वलो भवति । उष्णति बाधुवेगाद्भवति । मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । यतावृत्त्यतनुज्वरे महति सारिपातिके ज्वरे कस्यचित्त्वैद्यप्रतिमस्य प्रसादेन रसात्पारदादितो ज्वरी किं न जीवेत् । अपि तु जीवेदेव । ननु सारिपातिकज्वरे सहसा रसदानं निषिद्धमित्यत आह—अन्यथेति । अन्यप्रकारेण संदितामार्गेण हस्तकोऽपि वैषानां हस्तप्रक्रियाविशेषो ‘हृषकटी’ इति लोके प्रसिद्ध उक्तः । संदिताप्रक्रियवोपचारे कृते विशेषप्राप्ते रसदानमुल्लिखति भावः । कश्चित् ‘त्वतोऽप्यथा नान्तकः’ इति पाठः । तदान्वया यदि न प्रसीदसि त्वत्तवापेक्षयान्तको न, अपि तु त्वमेवान्तक इत्यर्थः । रोमाञ्जति । द्वितीयव्याख्याने क्षिपप्रत्यये तलोपेऽपि रूपं बोध्यम् । ‘रसो गन्धे रसः स्वादे सिक्तादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्वये वीर्यं देहभाल्पन्पारदे’ इति विश्वः ॥ ९ ॥ सरारुतामिति । हे देवतवैद्यह्य, देवतानां वा वैषावभिनीकुम्भारौ तद्वद्व्य मनोषः, सरारुतां मदनरुग्णां त्वदङ्गसङ्गा एव मद्वृत्तं तन्मात्रसाध्यां राधां विमुक्तबाधां त्यक्तपीडां न कुरुषे । अतो हेतोरुपेन्द्रवज्रादपि दास्योऽसि कठिनोऽसि । यतो वज्रमिन्द्रेण क्षिप्तमङ्गसंबद्धं सम्भवति, त्वं तु विवेके सत्येव व्यवहसीति

कन्दर्पज्वरसंज्वरातुरंतनोराश्वर्यमस्यामिदं

चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु संतापयति ।

किंतु ह्यन्तिवशेन शीतलतनुं त्वामेकमेव प्रियं

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमपि क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥११॥

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे

नयननिमीलनखिजया यथा ते ।

कल्पस्तन्मात्रसाध्याम् । अतोऽल्पप्रयासे बहुतरपुण्ये च प्रयोजने महान्तो नावसीद-
न्तीति । वृत्तमप्युपेन्द्रवज्रा ॥१०॥ ईदृशीमवस्थां प्राप्तापि त्वत्तन्ममाकाङ्क्षयैव प्राणिती-
त्याह—कन्दर्पेति । हे माधव, अस्याश्वेतश्वरे चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु
यस्संतापयति तदाश्वर्यम् । किमितिष्टायाः । कन्दर्पज्वरसंज्वराकुलतनोर्मदनसंतापाकुल-
शरीरायाः । तापे सति शीतवस्तुषु स्पृहा नास्तीत्याश्वर्यम् । किंतु आश्चर्यान्तरमपि ।
ह्यन्तिवशेन क्षीणा रहस्येकान्ते स्थिता त्वामेवैकं प्रियं शीतलतनुं कथमपि ध्यायन्ती
क्षणं क्षणमात्रं प्राणिति जीवति । अत्र शीतलेषु द्वेषः । शीतलादपि जीवतीति विरोधात्-
कारः । अद्भुतश्च रसः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥ इदानीं त्वदागमनहेतुं मनसि
स्थिरीकृत्य प्राणितीत्याह—क्षणमेति । हे माधव, यथा राधया पुरा ते विरहः क्षणमपि न
सेहे न सोढः । किंभूतया । नयननिमीलनखिजया नयननिमीलनेनापि खिजा सा तथा ।
अवर्दनान्तरे निमिषेऽपि या दुःखं प्राप्नोति, असौ सांप्रतं निरविरहेऽपि रसालशाखां
चूतशाखां विलोक्य, कथं शसिति प्राणिति तत्र जाने । किमिधां रसालशाखां ।
पुष्पिताम् पुष्पिताप्रभागाम् । अत्र पुष्पितया चूतशाखया वसन्तो लभ्यते । वसन्ते हि

वज्रापेक्षयापि दारुणत्वमिति भावः । उपेन्द्रवज्राच्छन्दः ॥ १० ॥ तनु शीतोपचारैरेव
तनुज्वरशान्तिरभिविध्यतीति किं श्रपत्यत आह—कन्दर्पेति । अहो अस्याश्वेतश्वरं चन्दन-
चन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु चन्दनचन्द्रपद्मिनीवार्तास्तपि सखीभिः क्रियमाणासु संतापयति
ग्लानिं प्राप्नोति । कीदृश्याः । कन्दर्पज्वरेण यः संज्वरः संतापस्तेनातुरतनो
रुग्णदेहायाः । विरोधोऽयमलंकारः । तच्छक्षणमुक्तं प्राक् । जनेतादृशे संतापे कथं
जीवतीत्यत आह—किंतिवति । हे इमं प्रभो, त्वामेव प्रियं शीतलतनुं ध्यायन्ती सती क्षणं
अतिजीवति । कीदृशी । क्षणं रहसि स्थिता । पुनः कीदृशी । उक्तान्तिवशा उक्तान्तेः
प्राणोत्क्रमणस्य वशा आयत्ता । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह । क्षीणा कथंयादतिदुर्बला । तथा
शीतलं चाङ्गरपशं ध्यायन्ती संप्रति जीवतीति त्वया ह्यदिति गन्तव्यं, पुनस्तस्या
दर्शनमपि ते दुर्लभं भवतीति भावः ॥ ११ ॥ अनु इवन्तं कालं यथा जीवति तथाप्येति
जीवतीत्यत आह—क्षणमिति । अनया राधया ते विरहः पुरा त्वत्सङ्गदशायां क्षणमपि
न सेहे न सोढः । कीदृश्या । नयनयोनिमीलनं निमेषस्तेन खिजया दुःखितया ।
किमिति धात्रा नयनयोनिमेषः सृष्टः यतः क्षणोऽपि जगदीश्वरमुखारविन्ददर्शने प्रत्यूहो
भवतीति खेदयुक्तयेति भावः । आसौ राधा विरहेण कथं शसिति । जीवतीत्यर्थः । किं

१ 'ज्वराकुलतनोः' इति पाठः । २ 'किंतुक्तान्तिवशेन' इति पाठः ।

श्वसिति कथमसौ रसालशाखां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् ॥ १२ ॥

वृष्टिभ्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं

बिभ्रद्बलवत्तमभिरधिकानन्दाभिरं चुम्बितः ।

दप्येव तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो

बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥ १३ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे लिङ्गमधुसूदनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

विरहिणो न जीवन्तीत्यत्राकृतम् । सा कथं श्वसतीति चिरविरहेऽपि रसालशाखां विलोक्य । रसालो रससमूहो भवान् । तस्य शाखां अन्तिकं समीपं तां विलोक्य । किंविधां शाखाम् । पुष्पिताग्रामं पुष्पितं संजातपुष्पमग्रमुत्तरकालो यस्याः सा ताम् । तवान्तिकं लप्स्य इत्यभिकाङ्क्षया श्वसिति । अथवा पुष्पिताग्रामं चूतशाखां दृष्ट्वा श्वसितिति युक्तार्थः । एवंविधां चूतशाखां दृष्ट्वा स्मरशरज्जैरितशरीरः क्षोड्यर्थं मत्प्रेष्यतीति ॥ वृत्तमपि पुष्पिताग्राम् ॥ १२ ॥ इदानीं मङ्गलान्तानि च शाखाणि प्रथन्त इति न्यायमाचरन्कविराशिषमाह—वृष्टीति । कंसद्विषः कृष्णस्य बाहुर्भवतां श्रोतॄणां श्रेयांसि तनोतु किं कुर्वन् । उद्धृत्य गोवर्धनं गिरिं विभ्रत् । कस्मात् । वृष्टिभ्याकुलगोकुलावनरसात् । वृष्ट्या व्याकुलं यद्गोकुलं तस्य यद्वधनं पालनं तत्र रसो रागो वीर्यं वा तस्मात् । पुनः किंभूतो बाहुः । बलवत्तमभिरगोपाङ्गनाभिरधिकानन्दाभिरं चुम्बितः । पुनः किंभूतो बाहुः । तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितः । तामिधुम्बनार्थमर्पिता या अधरतटी तस्याः सिन्दूरमुद्रयेव शोणितत्वेनाङ्कितः । उत्प्रेक्षते । गोवर्धनोद्धरणलक्षणजातगर्वेणैव शोणितः । किंविधस्य कंसद्विषः । गोपतनोः गोपस्य तजुरिव तनुर्यस्य सः । गोपवेषस्येत्यर्थः । अत्राङ्कितो रसः । उत्प्रेक्षोपमे भलंकृती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥ “मालवध्रीः स्मृतो रागस्थालो निःसारसंज्ञकः । वागेयकारनामाङ्गपदतस्तेन सन्ततिः ॥ ततः पादाः पदानि स्युः पञ्चषाणि रसोऽत्र यः । शृङ्गारो बाहुदेवस्य कीदृशं रासकादितिः ॥ छन्दोऽपि रासको ज्ञेयं स्वेच्छया वा कृतं भवेत् । लिङ्गमधुसूदनोऽयं रासावल्यनामकः । प्रबन्धः पृथिवी-भर्त्रा प्रबद्धः प्रीत्यै हरेः ॥ इति लिङ्गमधुसूदनरासावल्यनामा नवमः प्रबन्धः ।” इत्ययं नवमप्रबन्धस्य टीकाशो ज्ञेयः ॥

एकस्यावदनूनधन्विषयस्त्रीकारलक्ष्योऽपरः

स्फूर्जद्गुर्जरकाङ्क्षनायकजयप्रोद्दामिताङ्गम्बरः ।

कृष्ण । पुष्पिताग्रामं पुष्पितोऽग्रमगो यस्यास्यादृष्टीम् । रसालशाखां चूतशाखां विलोक्य दृष्ट्वा । श्वसित्वान्न ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति कद् । छन्दोऽपि वेदं पुष्पिताग्रानामकमिति ज्ञेयम् । तल्लक्षणं वृत्तरसादरे—‘अञ्जलि नञ्जगरेकतो यकारो

हृष्यन्मालवमूलकोषणविधौ सर्गस्तृतीयः कृत-

स्तुर्यः कुम्भमहीश्रुतात्र विवृतौ श्रीगीतगोविन्दतः ॥

इति श्रीगयाविभुक्तिस्थलकल्पितधितुकुलैविभुक्तिदेन श्रीचित्रकूटाधिपतिना

विरचिते गीतगोविन्दविवरणे सिग्धमधुसूदनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

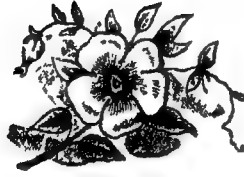
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताश्च' इति ॥ १२ ॥ ('वृष्टिभ्याकुल' इत्यादिश्लोकस्य
टीका नोपलभ्यते मूलादर्शपुस्तके) ॥ १३ ॥

क सर्वशास्त्रार्थविचारचातुरी क काव्यटीकाव्यसनेर्दिनव्ययः ।

तथापि कृष्णस्मरणोत्सवो बलादिधातुमस्मान्व्यवसाययत्नदः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५ ।

साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षः ।

अहमिह निवसामि याहि राधा-

मनुनय मद्भचनेन आनयेथाः ।

इति मधुरिपुषा सखी नियुक्ता

स्वयमिदमेव पुनर्जगाद राधाम् ॥ १ ॥

देशीवराडीरागेण रूपकतालेन गीयते ॥ प्र० ॥ १० ॥

बहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥ १ ॥

तव विरहे वनमाली सखि सीदति ॥ ध्रुवम् ॥

पुरीमिव पालयताखिलमुवं कुम्भनरेक्षो नत्वा शिवम् ।

गायति घातुं रसिकामृतं जयदेवोदितं मातौ वृत्तम् ॥

इदानीं सखीनिवेदितो माधवस्तदभिमुखीभूय तदानयनाय सखीं प्रहितवान् । अथ-
मिति । सेत्यध्याहार्यम् । या पूर्वं प्रहिता राधया सखी सैव स्वयमेव पुनः राधामेव व-
क्ष्यमाणं जगाद । किंभूता सखी । मधुरिपुषा इति नियुक्ता इत्यादिष्टा । इतीति किम् । अह-
मिह यमुनाकुञ्जे निवसामि । यावदागमिष्यति तावत्प्रतीक्षां करिष्ये इति । त्वं याहि मद्भ-
चनेन राधामनुनय । अनुनीय च आनयेथाः । पुष्पितामावृत्तम् ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाण-
माह ॥ अत्राभिसारिका नायिका वर्णनीया—‘संस्कृतात्प्राकृतमिष्टं ततोऽपभ्रंशभाषणम् ।
ततः प्रियतरा वेद्या सर्वतश्चाभिसारिका’ इति भरतः ॥ तल्लक्षणं भरते—‘लब्धां
हित्वा समाकृष्टा यौवनेन व्रजेत्तु या । अभिसारगतं कान्तं कीर्तिता साभिसारिका ॥’ अत्र
पूर्वं ‘तव विरहे’ इति ध्रुवः । अथ पदानि । बहतीति । क सति । मदनमुपनिधाय
मदनस्य स्फुटामुत्पाद्य मलयसमीरे बहति सति । पुनः क सति । विरहिहृदयदलनाय

अहमिति । मधुरिपुषेति पदप्रकारेण नियुक्ता आकृष्टा सखी स्वयमेवागत्वा राधां
वक्ष्यमाणं जगादोवाच । इति किम् । त्वं राधां याहि मद्भचनेन तामनुनय । कृतापराधेन
मया साक्षाद्वक्तुं न शक्यतेऽतो माधवेनैवमेवमुक्तमित्युक्त्वा स्वमनुनयेति आह । तां च
मदनिक्रमानयेथा आनय । ननु कुत्र मदानेवा इत्यत आह । अहमिह निवसामि इति
कुञ्जेऽहं तां प्रदीक्षमाणस्तित्थामीत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तत्सखी जगाद तदेव गीतेन कथयति—
बहतीति । गीतस्यास्य देशीवराडीरागे रूपकताकः । तात्काल्यमुक्तं प्राक् । गीतार्थस्तु—हे
सखि, वनमाली कृष्णः सीदति । क सति । मलयसमीरे मलयसंवन्धिभावे बहति,
कुसुमनिकरे पुष्पसमूहे विरहिणा हृदयदलनाय विदारणाय स्फुटति निकसति सति ।
मि कृत्वा । मदनं काममुपनिधाय समीपस्थितं कृत्वा । अथ च कुसुमनिकरेणैव
१ गीतः

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।
 पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति । तव वि० ॥ २ ॥
 ध्वनति मधुपसमूहे अवणमपिदधाति ।
 मनसि कलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति । तव वि० ॥ ३ ॥
 वसति विपिनविताने त्यजति ललितधाम ।
 लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम । तव वि० ॥ ४ ॥
 भणति कविजयदेवे विरहविलसितेन ।
 मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन । तव वि० ॥ ५ ॥

कुसुमनिकरे स्फुटति सति विकसति सति ॥१॥ अपि च । दहतीति । शिशिरमयूखे
 हिमरश्मौ दहति सति मरणमनुकरोति मृतकल्पो भवति । तत एवं मदनविशिखे पतति
 सति विकलतरोऽतिशयेन विकलः सन्नतीव विलपति ॥२॥ अपि च । ध्वनतीति ।
 मधुपसमूहे ध्वनति सति अवणमपिदधाति आच्छादयति । निशि निशि प्रतिरात्रौ मनसि
 कलितविरहे सति झटिति रुजं पीडामुपयाति प्राप्नोति ॥ ३ ॥ अपि च । वसतीति ।
 विपिनविताने वनविस्तारे चण्डविषकल्पे वने वसति संतिष्ठते । त्वद्विरहेण ललितं
 मनोहरमपि धाम त्यजति । पुनः किं करोति । धरणिशयने तव नाम कृत्वा परिदेवनं
 करोति ॥ ४ ॥ अपि च । भणतीति । कविजयदेवे भणति सति विरहविलसितेन
 वियोगविलासेन रभसविभव उत्साहसंपन्ने मनसि । अर्थात्तव सुकृतेन हरिरुदयं प्राप्नोतु

बाणैस्तात्सनिहितेन कामेन विरहिणां हृदयं विदारणीयमिति भावः ॥ १ ॥ किं च । दह-
 तीति । शिशिरमयूखे हिमकिरणे दहति सति मरणं मरणावस्थामनुकरोति । मरणावस्थार्था
 यादृशी मूर्च्छादिरूपा चेष्टा तां स्वीकरोति । अथ च मदनविशिखे कामबाणे पतति सति
 विकलतरोऽतिविह्वलतरो विलपत्यतिशयेन विलापं करोति ॥ २ ॥ किं च । ध्वनतीति ।
 मधुपसमूहे भ्रमरसमूहे ध्वनति गुञ्जति सति अवणं ओजं हस्ताभ्यामपिदधाति मुद्रयति ।
 अथ च निशि निशि प्रतिरात्रौ चित्ते रुजं पीडामुपयाति प्राप्नोति । कीदृशे मनसि ।
 कलित उद्धूतो विरहो यत्र तादृशे ॥ ३ ॥ किं च । वसतीति । स विपिनविताने वनविस्तारे
 वसति तिष्ठति । ललितं मनोहरं धाम मन्दिरं त्यजति । 'धाम देहे गृहे रश्मौ
 स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति विश्वः । किं च । स धरणीशयने भूशय्यायां लुठति । तत्र
 काम 'हे प्राणेभ्यः, हे प्रिये, हे रागे' इत्येव बहु वारं वारं विलपति विशेषेण जल्पति ।
 ॥ ४ ॥ भणतीति । जीजयदेवकौ भणति कवयति (सति) यत्सुकृतं पुण्यं जातं
 तेन मनसि । अर्थाद्वायतां कृपतां च हरिः कृष्ण उदयत्वाविर्भवतु । कीदृशे मनसि ।
 रभसस्य कृष्णकीर्तनविषयोत्साहस्य विभवः मानुर्दे यत्र तादृशे हरिविरहविलसितेन
 मिलितेनोपकृष्टे । वस्तुगत्या तस्य कालान्तर्ध्यामिरूपप्रभा न केनापि सह
 विभेदः, अपि तु लीलाया तस्य विरहविभक्त्यात्रमिति भावः । विरहविलसितेन

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय-
स्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ।

ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालोपमन्त्रावलीं
भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥ २ ॥

तव मनसि हरेरनुरागो वसतु ॥ ५ ॥ अत्र वाक्यौचित्यी सङ्गीतराजे—‘विःसारताल-
रचितो रागे केदारसंज्ञके । कविनामाङ्कितपदात्पाटैः खल्पतरैरुचितः ॥ ततः पथं
विलासे सोक्तासते जगतीपतेः । इत्थं हरिसमुदयागरुढपदसंज्ञकः ॥ प्रबन्धः पृथिवी-
भर्त्रा हरिभक्तेन वर्णितः ॥’ इति हरिसमुदयागरुढपदनामा दशमः प्रबन्धः ॥ १० ॥
इदानीं त्वयैव माधवमनोऽस्तीति तां राधां प्रगुणीकरोति—पूर्वं यत्रेति । हे राधे,
माधवस्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे भूयो बाहुल्येन पुनरपि त्वत्कुचकुम्भनिर्भरप-
रीरम्भामृतं वाञ्छति । त्वत्कुचयोर्निर्भरो यः परिरम्भः स एवामृतमिव तत्तीर्थादमृतं
जलम् । जलं हि कुम्भेनैव प्राप्यं भवतीत्युक्तिलेशः । किं कुर्वन् । अनिशमनवरतं त्वां
ध्यायंस्त्वैवालोपमन्त्रावलीं जपन् । एकान्तध्यानजपाभ्यां हि देवताप्रतो जाग्रतः
पुरः स्फुरत्येव । तस्मिन्निति कस्मिन् । यत्र निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे कामतीर्थे पूर्वं
रतिपतेः कामस्य त्वयोपलक्षितास्त्वयैव प्रसन्नायां लभ्याः सिद्धयः समं समकालम-
विलम्बेनैव प्राप्ताः । रतिपतेरित्यत्र कामस्याभिलषितस्येति वक्तव्ये रतिप्रहणे तस्यामति-
शयितम्रीत्युपादानार्थम् । अथवा रतिपतेः कामात्मन्या सहायभूतया समं सिद्धय आ-
सादिताः । तदाप्तये पुनः सहायभूतां त्वामेव वाञ्छति । अथ च यत्र निकुञ्जादौ का-

‘कर्तृकरणयोः’ इति सूत्रेण तृतीया ॥ ५ ॥ २० ॥ पुनः कृष्णस्य राधाविषयिणीमुत्कण्ठां
कोकेनाह—पूर्वमिति । हे सखि, माधवः कृष्णो भूयस्त्वदीयौ यौ कुम्भाविष कुचौ स्तनौ
तयोर्निर्भरं गाढं यः परिरम्भ आलिङ्गनं तदेवामृतं मोक्षस्तं वाञ्छति । सान्दानन्दस-
न्धोहाविसर्गजनकत्वेन तत्कुचकुम्भपरिरम्भस्य मोक्षत्वेन निरूपणम् । वेदान्तिनां भाट्टानां
च मते परमानन्दावाप्तेरेव मोक्षत्वात् । किं कुर्वन् । तस्मिन्नेव निकुञ्जरूपे मन्मथस्य
कामस्याधिष्ठानभूते महातीर्थेऽनिशं निरन्तरं त्वामेवेष्टदेवतां ध्यायन् । तवैवालोपास्त
यत्र मन्त्रास्तेषामेवावलीं यङ्क्ति जपन् । महातीर्थे हेतुपर्यं विशेषणमाह—पूर्वमिति । पूर्वं
पुरा यत्र त्वया सह रतिपतेः कामस्य चुम्बनालिङ्गनादिरूपाः सिद्धय आसादिता माधवेन
प्राप्ताः । तथा श्रुतिं वाञ्छितफलप्रदत्वेन महातीर्थं तदपि शोभन् । अन्योऽपि
साधको मोक्षममृतं वाञ्छन् यत्र सिद्धिं पूर्वं प्राप्नोति तत्रैव सिद्धिनिकुञ्जादिमहातीर्थे
कस्याश्चिदेवताया मन्त्रावलीं जपति, तामेव देवतां ध्यायति । अत्रावलीपदोपादानात्माका-
ममन्त्रमस्य प्रतिपादितम् । तत्प्रयोजनं च सिद्धसिद्धत्वादिरूपणनादिशोधनमन्त्रेणैव फल-
सामर्थ्यं प्रतिपादितम् । तदुक्तं योगरत्नावल्याम्—‘स्वप्ने यदे स्त्रिया दत्ते मालामने
सदैव च । नैदिकेषु च सर्वेषु सिद्धादीष्वेव शोभनेत् ॥’ इति । निकुञ्जादिमहातीर्थे मन्त्रादि

गुर्जरीरागेण एकतालीतालेन गीयते ॥ प्र० ॥ ११ ॥

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशम् ।

न कुह नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ॥ १ ॥

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति बने वनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ॥ ध्रुवम् ॥

मपूरकतीर्थे येन यस्यास्त्रिद्विराप्ता स तमेव प्यायञ्जपन् निर्भरपरीरम्भामृतं मोक्षं बाळ्छतीत्युक्तेः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः ॥२॥ सांप्रतं तमभिसुखमभिसर्तुं राधां त्वरयति ॥ तत्र पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—धीरसमीर इति । इति पदार्थपाठः कुत्रचिदस्ति । गोपीपीनपयोधरमर्दनचपलेन करयुगलेनाख्य इत्यर्थः । 'आख्यः शालिनि विख्यातः' । हे राधे, यमुनातीरे बने यमुनातीरविषये बने । अथवा वेतसवने वनमाली श्रीकृष्णो वसति । किंभूते बने । धीरसमीरे मन्दबाधुनि । एतेन बायोऽत्रैविष्यमुक्तम् । तस्याख स्थानेनोत्कण्ठा जनिता । इति ध्रुवः ॥ रतिसुखेति । हे नितम्बिनि, तं वनमालिनमनुसर । गमनविलम्बनमभिसाराय कालातिक्रमं न कुह, नितम्बिनी हि बृहन्नितम्बत्वाच्चालितुं न शक्नोतीति तां त्वरयति । किंभूतम् । अभिसारे संकेतस्थाने गतम् । किंभूतेऽभिसारे । रतिसुखसारे रतिसौख्यप्रधाने । किंभूतं तम् । मदनवत्कामवन्मनोहरवेशम् । पुनः किंभूतम् । हृदयेशं मनस ईशम् । तव मनस्तदधीनमित्यर्थः । अथवा हृदये वर्तमानं तं वनमालिनमिति योज्यम् । किंभूतम् ।

जपञ्जटिति फलसिद्धिर्भवतीति ध्वनितम् । तदुक्तं मञ्जुषायाम्—'गृहे गोष्ठवनारामनदीनागसुरालये । अनुग्रहाद्गुरोः सिद्धिः शीघ्रं स्वादुच्छरोत्तरम्' इति । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणभेयोनिःश्रेयसाश्रितम्' इत्यमरः ॥ २ ॥ किञ्चित्प्रसादोन्मुखीं राधां वेगेन गमनाय त्वरयितुमाह—रतिसुखेति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः एकतालीतालः । गीतार्थस्तु—हे नितम्बिनि प्रशस्तानितम्बवति, हृदयेशं कृष्णमनुसर गच्छ । गमनविलम्बनं गमने कालहोषं मा कुह । कीदृशं तम् । अभिसारेऽभिसरणस्थाने गतं प्राप्तम् । कीदृशेऽभिसारे । रतिसुखस्य सारमुत्कृष्टकं यत्र तादृशे । पुनः कीदृशम् । मदनस्य कामस्येव मनोहरश्चित्रावरणक्षमो वैशो यस्य तम् । 'आकल्पवेशो नेपथ्यं' इत्यमरः । 'वैशो वैश्यागृहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके इति विश्वः ॥ १ ॥ अभिसाररुल्लेखाह—धीरसमीर इति । यमुनातीरे बने वनमाली वनमालाशाली कृष्णो वसति । कीदृशे बने । धीरो मन्दः समीरो बाधुर्यत्र तादृशे । अत्र 'धीर' इति पदेन बायोर्मन्दत्वं 'यमुनातीर' इत्यनेन शैलं 'बने' इत्यनेन सौगन्ध्यमुक्तम् । कीदृशो वनमाली । गोपीनां पीनपयोधरमर्दनेन चञ्चलञ्चलं बलकरयुगं तेन शाळते शोभत इति तथा । पाठान्तरे तु गोपीपीनपयोधरपरिसरस्य मांसलस्तनप्राप्तस्य मर्दनं बलकरयुगं हस्तयुगलं तेन शक्तिं शोभितं शीलं यस्य तादृशः । 'समीरमावृतमरुज्जमत्प्राणसमीरणा' इत्यमरः । 'धीरः पण्डितमन्दबो' इति भरणिः ॥ इति ध्रुवः ॥ यदि

नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदु वेणुम् ।

बहु मनुतेऽनु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम् । वीर० ॥ २ ॥

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् ।

रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम् । वीर० ॥ ३ ॥

मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिसुलोढम् ।

चल सखि कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शीलय नीलनिचोलम् । वीर० ॥ ४ ॥

आयुरेवेदमितवत्सुखहेतुत्वान्छमेव ॥ १ ॥ अपि तु । नामसमेतमिति । हे राधे, स हरिर्मृदुवेणुं कोमलवंशीं वादयते । मृद्विति क्रियाविशेषणं वा । कथम् । नामसमेतं यथा स्यात्तथा च नामाक्षरसंयुजं कृतसंकेतं यथा स्यात्तथा च । पुनस्तु तव तनुः शरीरं शरीरसंगतपवनचलितं रेणुमपि बहु मनुते । कथम् । अतनु अनल्पं यथा भवति तथा ॥ २ ॥ अपि च । पततीति । हे राधे, हरिः शयनं रचयति । तव पन्थानं पश्यति । कथम् । सचकितनयनं यथा भवति तथा । किंभूतं पन्थानम् । शङ्कितभवदुपयानम् । शङ्कितं भवत्या उपयानमागमो यस्मिंस्तद् । क सति । पतत्रे पक्षिपत्रे पतति सति । पुनः क सति । पत्रे वृक्षपत्रे विचलति सति ॥ ३ ॥ अपि च । मुखरमिति । हे सखि राधे, कुञ्जं चल । अभिसाराजुरूपां सामग्रीं शिक्षयति ।

मद्वचने न प्रलेपि तदा कृष्णेन वाद्यमानं वेणुमेवाकर्णयेत्साह—नामसमेतमिति । नामसमेतं त्वन्नामाक्षरसहितं यथा स्यादेवं मृदु वेणुं वादयते । हे राधे, प्राणेश्वरि, हे सुन्दरि, इत्येवं कृष्णेन वाद्यमानाद्रेणोः स्वर आविर्भवतीत्यर्थः । कीदृशं वेणुम् । कृतसंकेतं यदा यत्र मया वेणुवाद्यते तदा तत्र त्वं राधां नयेत्यर्थः । यदा मया कृतो वः संकेतस्तं त्वन्नामसमेतं त्वन्नामाक्षरसहितं वेणुं वादयते । अहमेतस्मिन्निज्जुगे तिष्ठामि, राधे, त्वरितमेहीति कृष्णेन वाद्यमानो वेणुवदतीत्यर्थः । किंच । नन्विति संबोधने । ते तनुसंगतस्त्वदङ्गसम्बन्धी यः पवनो वायुस्तेन चलितमागतमपि रेणुं धूर्त्वा बहु मनुतेऽधिकं यथा स्यादेवमाद्रियते । अयं रेणुर्धन्यो यस्तदङ्गसज्जिना मरुता स्पृश्यते, अहमपि धन्यो यस्तेन रजसा स्पृश्ये, इत्येवं बहु मनुत इति भावः । 'रेणुर्धन्योः स्त्रियां धूर्त्वा' इत्यमरः ॥ २ ॥ किं च । पततीति । स कृष्णः शयनं शय्यां रचयति । कथम् । यथा पतत्रिणि पक्षिणि पतति गच्छति सति शङ्कितं तर्कितं भवत्या उपयानं समीपे गमनं यत्र एवं यथा स्यात् तथा । कीदृशे पतत्रे । विचलितं पतत्रं पत्रं यस्मात्तत्र । कञ्चिद्विचलति पत्र इति पाठः सुगम एव । सचकितनयनं यथा स्यादेवं तव पन्थानं त्वदागमनवर्त्तं पश्यति । पत्रे मर्मरचञ्चल्यान्यामायाता मे प्राणेश्वरीति शङ्कया चकितं पन्थानं पश्यतीति भावः । 'पतत्रं पक्षपक्षिणोः' इति षरणिः । तदुपयानमित्यत्र 'सर्वचाक्रो वृत्तिमात्र' इति पुंनञ्भावः ॥ ३ ॥ गमनोत्कण्ठितां दृष्ट्वाह—मुखरमिति । हे सखि, मञ्जीरं नूपुरं त्यज । कीदृशम् । कैली सुलोचं चञ्चलमत पद्माधीरममन्दं यथा स्यादेवं मुखरं शब्दायमानम् ।

उरसि मुरारेरुपहितहारे धन इव तरलबलाके ।

तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि मुकृतविपाके । धीर० ॥५॥

मञ्जीरं नूपुरं त्यज । किंभूतं मञ्जीरम् । अधीरमज्ञम् । अत एव मुखरं वाचालम-
भिसारोचितं न जानाति । अथवा साध्वेतन्मञ्जीरस्य मुखरत्वं यतो निमित्तनैमित्तिकं;
कुतो मञ्जीरध्वनावित्यत उत्पत्तेः । पुनः किंभूतम् । केलौ क्रीडायां सुलोकमसिलो-
लम् । अत एव रिपुमिव । अपि च नीलनिचोलं नीलं रक्कृष्णं वस्त्रं शील्य परिधेहि ।
किंभूतम् । कुजे तिमिरपुजेन सहितं । अथवा सतिमिरपुजं यथा स्यात्तथा चल ॥४॥
उरसीति । हे राधे, हे पीते पीतवर्णे गौरि, त्वं मुरारेरसि मुकृतविपाके पुण्यप-
रिणामे राजसि राजिष्यसि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । किंभूत उरसि । उपहित
आरोपितो हारो यस्मिन् । का कस्मिन्निव । तरलबलाके धन इव मेघ इव चञ्चलपक्षि
विशेषे । केव तडिदिव । कदा । रतिविपरीते पुरुषायितरतिसमये । उपहितहारमु-
त्तरलबलाकधनेनोपनीयते । सा पीता तडिता । तस्याः पुरुषायिते चञ्चलत्वम् ॥५॥

कमिव शत्रुमिव । रिपुस्यधीर उत्तरलो मुखरो वाचालः केलौ सुलोकश्च भवतीति
मञ्जीरे तत्साम्यम् । हे सखि, सतिमिरपुजेनान्धकारसमूहेन सहितं कुञ्जं चल गच्छ ।
नीलनिचोलं प्रच्छदपटं शील्य परिधेहि । 'मञ्जीरो नूपुरोऽखियाम्' इत्यमरः । 'निचोलः
प्रच्छदपटः' इति आदवः ॥ ४ ॥ राधाया अत्युत्कृष्ठां जनमितुमाह—उरसीति ।
हे पीते गौराङ्गि । पुनः कीदृशे । मुकृतविपाके मुकृतस्य पुण्यस्य विपाकः परिणामो
यस्यास्तादृशी । पुनः कीदृशे । उपहितहारे उपहितोऽर्पितो हारो यथा तादृशे । रतिविपरीते
रतो हुरते विपरीते वैपरीत्ये पुंसीभवनाय त्वं मुरारेरसि हृदये राजसि । अधुनैव
राजिष्यसि । राजसीत्यत्र भविष्यत्सामीप्ये वर्तमानः । यदा 'मुकृतविपाके' 'उपहितहारे'
इति द्वयमप्युरसीत्यस्यैव विशेषणम् । तदा त्वत्सुकृतस्य विपाकरूपे, उपहितः हारो
यत्र तादृशे उरसीत्यर्थः । केव । तडिदिव विद्युदिव । उरसि कीदृशीव । तरलबलाके ।
तरलाश्चञ्चला बलाका वक्रपङ्क्तिर्यत्र तादृशे । धन इव मेघ इव । अत्र पीतविभुतो
राधाया उपमानान्मेघसजलत्वं विवक्षितम् । तदुक्तम् 'पीता वर्षाय विद्येया' इति ।
अत्र कृष्णस्य हृदयश्यामत्वेन सजलमेघसाम्यम् । राधायाश्चञ्चलहारस्य चञ्चलबलाकाया
ङ्गिसाम्यम् । राधायाश्च तदानीं तरलतया पीततया पीतविभुत्साम्यम् । अत्र वक्षसि
बलाकाया मेघस्यायः स्थितत्वाद्विभुतश्चोपरि वर्तमानत्वाद्धारविशिष्टकृष्णोरखलसद्भाषोपमानं
च तरलवक्रपङ्क्तिविशिष्टमेघोपरिस्थितविभुतो विरुद्धं, तथापि मेघोपरि वक्रपङ्क्तिर्भेदि
भवति तदुपरि च विभुतदैतादृशं राधाया उपमानं भवतीत्यभूतोपमा नोप्या ।
तदुक्तं दण्डिना—'सर्वपद्यप्रभासारः समाहृत इव शुचिद् । तद्वाननं विशादीति
तामभूतोपमां विदुः ॥' यदा तरलबलाके इत्यपि राधाया एव विशेषणम् । तथा च ।
हे तरलबलाके, हे चञ्चलकामुकीत्यर्थः । तस्मिन्कोटिकल्पलावण्ये दृष्टे त्वमेव कामुकी
सती पुरुषायितमाचरिष्यतीति भावः । 'बलाका वक्रपङ्क्तौ बलाकाया विसकण्ठिका ।

विगलितवसनं परिहृतरसनं घटय जघनमपिधानम् ।

किसलयशयने पङ्कजनयने निधिमिव हर्षनिदानम् । धीर० ॥ ६ ॥

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ।

कुह मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् । धीर० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत मुकुतकमनीयम् ॥ धीर० ॥ ८ ॥

विगलितेति । हे राधे, किसलयशयने शय्यायां वर्तमाने पङ्कजनयने पुण्डरीकाक्षे जघनं घटय । किंभूतं जघनम् । विगलितवसनम् स्वयमेव ततः परिहृतरसनं त्यक्तमेखलम् । अत एव वसनपिधानरहितम् । अत एव निधिना उपनीयते । कमिव निधिमिव । किंभूतं निधिं जघनं च । हर्षनिदानं हर्षस्याधिकारणम् ॥ ६ ॥ हरिरभिमानीति । हे राधे, सत्वररचनं यथा स्यात्तथा मम वचनं कुह । सत्वररचनं शीघ्रप्रसाधनम् । किंभूतं वचनम् । मधुरिपुकामं कृष्णवाञ्छां पूरय । न पूर्यते चेत् किं स्यात् । हरिरभिमानी त्वतो लाघवं न सहते पश्चात्तां त्यक्ष्यति । पश्चादपि करिष्यसि चेदिदानीमेव कुह । अन्येषेदानीमियं रजनिरपि विरामं याति । अभिसारकालोऽपि यास्यति । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानवत् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे वैष्णवाः, हरिं नमत नमस्कुरुत । किंभूतं हरिम् । जयदेवे अतिसदयम् । किंभूते जयदेवे । परमरमणीयमिदं पूर्वोक्तं भणति । तत एव

बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाका रसको मतः' (?) इति शाश्वतः ॥ ५ ॥ पुरुषायित्तुल्योत्कण्ठां कारयित्वा संप्रति नायककृतारतोत्कण्ठां जनयितुमाह—विगलितमिति । हे पङ्कजनयने पङ्कजनयने राधे, किसलयशयने नवपल्लवशय्यायां कृष्णेन रचितायां जघनं घटय आरोपय । कीदृशं जघनम् । विगलितं कोटिकन्दर्पलावण्यश्रीकृष्णदर्शनेन स्वयमेव स्थूलितं वसनं यस्य तत् । अत एवापिधानमनावरणं यच्च ईहितम् । पुनः कीदृशम् । परिहृता दूरीकृता रसना शुद्धघण्टिका येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् । हर्षस्यानन्दस्व निधानं गृहम् । कमिव । निधिमिव । 'रसना काञ्जिहृदयोः' इति विश्वः ॥ ६ ॥ हरिरिति । हरिः कृष्णोऽभिमानो मनस्वी । तथा चैतावता दैन्येनापि दुर्ग्रहमत्यजन्त्वा त्वमि को वेदीदास्यमेवाचरेदिति भावः । इयं रजनिरपि रात्रिरिदानीं विराममवसानं याति । तथा च मम वचनं 'चल सखि कुञ्जर' इत्यादि मद्भाष्यं कुह । कीदृशम् । सत्वरं त्वरया वेगेन सहितं गमनं रचयेति सत्वररचनम् । मधुरियोः कृष्णस्य कामं वाञ्छां पूरय नायिका चात्राभिसारिका । तल्लक्षणं च रसाणैवे 'मदनानलस्तप्तं याभिसारयति प्रियम् । ज्योत्स्नीतमस्विनीवानयोग्याम्बरविभूषणा ॥ स्वयं चाभिसरेणा तु सा भवेदभिसारिका ॥' इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवे कवी । कृता हरेः सेवा येन तादृशे परमरमणीयं यथा स्वादेवं भणति सति । हे जनाः, हरिं कृष्णं नमत । कथम् । प्रमुदितमानन्दमुक्तं हृदयं यथा स्यात्तथा तादृशम् ।

विकिरति मुहुः श्वासानांशः पुरो मुहुरीक्षते

प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुञ्जन्मुहुर्बहु ताम्यति ।

रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते

मदनकदनछान्तः कान्ते प्रियस्तव वर्तते ॥ ३ ॥

प्रमुदितहृदयम् । पुनः किंभूते जयदेवे । कृतहरिसेवे । किंभूतं हरिम् । मुकृतमिव कमनीयं मनोहरम् ॥ ८ ॥ इदानीं सत्वरामनाय प्रोत्साहयति—विकिरतीति । हे कान्ते, तव प्रियो मदनकदनछान्तो वर्तते मदनेन छान्तिं प्राप्तो वर्तते । तथाविधः सन्कि करोतीत्याह—त्वं नागतैवेति कृत्वा मुहुः श्वासान्विकिरति निःश्वासधारां मुच्यति । नागतैवेति कृत्वापि मुहुर्वारंवारमाशा ईक्षते विलोकयति । व्याकुलतया कस्या दिशः समेष्यतीति सर्वा एककालमिवावलोकयति । तत्राप्यदृष्ट्वा भ्रान्तः सन्कुञ्जं प्रविष्टा भविष्यतीति मुहुर्वारंवारं कुञ्जं प्रविशति । मुहुर्मुहुरिति कोऽर्थः । तत्राप्यदृष्ट्वा बहिर्निर्गतास्तत्रैव निद्रुत इव तिष्ठतीति मुहुर्मुहुः प्रविशतीति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं 'कुतो नागता, किं केनचिच्चिवारिता, उत कुतो भयाद्वा' इत्यादि तस्या अनगमनहेतुं विमृश्य मुहुर्वारंवारं बहु बहुविधं (गुञ्जन्) अव्यक्तशब्दं (कुर्वन्) ताम्यति ग्लायति । अथवा वृथेदं विमर्शनम्, आगमिष्यत्येवेति मुहुः शय्यां रचयति । तथाप्यदृष्ट्वा पर्याकुलं यथा स्यात्तथा समानुरागादागमिष्यत्येवेति मुहुरीक्षते

कीदृशं हरिम् । सदयं दयासहितम् । पुनः कीदृशम् । मुकृतेन पुण्येन कमनीयं वाञ्छनीयम् ॥ ८ ॥ श्लोकेनापि नायकस्योत्कण्ठामाह—विकिरतीति । हे कान्ते, तव प्रियो मदनकदनछान्तः । मदनः कामस्तत्जनितं कदनं दुःखं तेन छान्तो ग्लानो वर्तते । मुहुर्वारंवारं श्वासान्स्तापनिःश्वासान्विकिरति क्षिपति । नासापुरो नासाग्रं मुहुर्वारंवारमीक्षते । ध्यानेनापि प्रियां पश्यामीति नासाग्रं वीक्षमाणस्त्वां ध्यायतीति भावः । ध्यानसमये नासाग्रवीक्षणेन मनःसंयमो भवतीति नासापुर इत्युक्तम् । क्वचिद् 'श्वासानांशः' इति तालव्यशकारबान्पाठस्तदा श्वासान्विकिरति । अथ पुर आशाः पुरोमागस्वदिशः अनेन वर्त्मनागमिष्यतीत्याशनेनदृष्ट्वा मुहुरीक्षत इत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं कुञ्जं प्रविशति गुञ्जन्शब्दं कुर्वन्कदाचिदेन वर्त्मनागत्य निलीय तिष्ठतीत्याशनेन ध्याने त्वां दृष्ट्वा केलये वा कुञ्जं प्रविशतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं बहुविकं यथा स्यादेवं ताम्यति ग्लानो भवति । ध्यानविच्छेदे त्वां तत्रापश्यंस्ताम्यतीति भावः । क्वचिन् 'कूजन्मुहुस्ताम्यति' इति पाठः । तदा कूजन्नार्तनादं कुर्वंस्ताम्यतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं शय्यां रचयति । एतान्क्लृप्तं गुञ्जन्मीत्या नायातातः परमायास्यतीति शय्यां रचयतीति भावः । मुहुर्वारंवारं परित आकुलं यथा स्यादेवमीक्षते । 'नासा तु नासिकायां स्यात्' इति विश्वः । 'आशास्तृष्णा दिशः प्रोक्ताः' इति च ॥ ३ ॥ पुनरपि

१ 'नासापुरो' इति पाठः ।

त्वद्दाम्येन समं समममधुना तिग्मांशुरस्तंगतो

गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।

कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना

तन्मुग्धे विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ ४ ॥

आश्लेषादनु चुम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तज-

प्रोद्गोधादनु संभ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

इति कदनशब्दतात्पर्यम् । हरिणी छन्दः । दीपकालंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं सांप्रतमेव गन्तुं सांप्रतमिति हेतुमाह—त्वद्दाम्येनेति । हे मुग्धे, समग्रं यथा स्यात्समाधुना त्वद्दाम्येन समं तव वक्तव्या सहितं रविरस्तं गतः । (रविः) तवाभिमानबोधयमे-
वाभिसारविलम्बकर्तृ गतमित्यर्थः । च पुनर्गोविन्दस्य मनोरथेन सह तमः सान्द्रतां प्राप्तम् । तिग्मांशावस्तं गते चन्द्रे चानुदिते तमः सान्द्रं भवत्येव । अयं कालोऽभि-
सारत्वरयै । अनु च सान्द्रे तमसि मत्प्रियागमिष्यतीति गोविन्दस्य मनोरथो वृद्धिं प्राप्तः । अनु च मम प्रार्थना कोकानां चक्रवाकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा जाता । सदृशीति विरहाधिक्यात्करुणनिवेदकस्वरत्वाच्च । तत्तस्मात्कारणाद्विलम्बनं विफलम-
भिसरणक्षणातिपातो निरर्थकः । असावभिसारक्षणो रम्यो वर्तते । ईदृशी प्रियवा-
दिनी प्रियसखी, सान्द्रान्वतमसं चानुकूलं, नीलनिचोलादि साधनं, प्रियतमस्त्व-
देकतानः । एवं सति गमनविलम्बने 'मुग्धे' इति संबोधनमौचित्यमावहति । सहो-
प्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥ तत्रागतयास्ते बहुविधकामकौतुकं
अविष्यतीति प्रलोभयति—आश्लेषादिति । इह तमसि वर्तमाने दम्पत्योर्ब्रीडावि-
भिन्नः कः को रसो न इति न । अपि तु सर्व एव रसो भवतीति । ब्रीडाविभिन्नत्वे

त्वरश्चिनुमाह—त्वद्दाम्येनेति । हे मुग्धे, असावभिसारक्षणोऽभिसारयोम्यः क्षणो रम्यस्ततो
विलम्बनं विफलं निष्फलम् । रम्यहेतुमाह । त्वद्दाम्येन त्वदीयनेत्रजलेन सह
तिग्मांशुः सूर्यः समग्रं यथा स्यात्सामत्येन यथा स्यादेवमस्तं गतः । त्वदीयवाग्ममप्यस्तं
गतं सूर्योऽप्यस्तं गत इत्यर्थः । कश्चित् 'वाक्येन समम्' इति पाठः । तदा त्वदीयवाक्येन
त्वदीयवचनेन समं तिग्मांशुरस्तं गतः । मयि गमनाय त्वरयन्त्यामुत्तरमप्रयच्छन्त्यास्ते
वाक्यं मुखान्नोपलभ्यत इत्यर्थः । तमस्तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं वाञ्छया
सह सान्द्रतां निविडतां प्राप्तं गतम् । गोविन्दस्य मनोरथोऽन्धकारश्च निविडो
जात इत्यर्थः । कोकानां चक्रवाकानां करुणस्वरेण करुणरसप्रेमण (ध्वनिना) सदृशी
दीर्घा विस्तीर्णा मदभ्यर्थना संपन्ना । यथा कोकानां करुणस्वरो जानाप्रकारः श्रूयत एवं
मदीया वागुक्तयोऽपि संप्रति तवाग्रे भवन्तीति भावः । अयं सहोक्तिनामालंकारः ।
तदुक्तं दण्डिना—'सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम्' इति ॥ ४ ॥ पुनरप्यन्धकारस्य
नैविध्यकथनेनाभिसारक्षणातिरम्यतामेवाह—आश्लेषादिति । इह तमसि दम्पत्योर्जा-

अन्यार्थं गतयोर्भ्रमान्मिलितयोः संभाषणैर्जानतो-

दम्पत्योरिह को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥ ५ ॥

हि सर्वमपि सर्वरसागमं भवतीति । किंभूतयोर्दम्पत्योः अन्यार्थं गतयोः परस्त्रीपर-
पुरुषत्वेन प्राप्तयोः । पुनः किंभूतयोः । भ्रमान्मिलितयोः प्रतिकुञ्जमितस्ततः परिभ्र-
मणान्मिलितयोः । सान्द्रे तमसि परस्परालापैरेव जानतोः । अथवालापैरित्यत्र सात्वि-
कभावेन स्वरभङ्गादेवावगमात् । अथवान्यमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य गतयोः । परस्त्रीपरपु-
रुषौ हि व्याजान्तरेणैव मिलतः । अन्येषां भ्रान्तिमुत्पाद्य मिलितयोः । तमेव रसमाह
—आश्लेषादनु भयस्याधिभावो भयानकः प्रादुर्भावमासादयति । चुम्बनादनु मा मेति
क्षमाक्षरोल्लापिनीं कान्ताकामलंप्य (?) कृतं दृष्टव्येति शोकमिवानुभवन्करुणाकलि-
तान्तःकरणो भवति । तदनुभावे प्रोत्साहनार्थमुत्साहात्मा नखोल्लेखादनु वीरोऽवत-
रति । एवं साधने संमिलिते किमिदमपूर्वं सुखमन्वभवमिति भाषान्तरं गमितयोर्वि-
स्मयसहचरोऽद्भुत उद्भूततामाटीकते । एवं च कामोद्बोधे नानाविलासविलसितादनु हा-
ससहावस्थानो हास्यः समुल्लसति । एवं कृतपरिकरसंकरः सकलरसचक्रवर्ती आनन्द-
मधुसन्दोहमधुरो रतिसहचरः शृङ्गाररसः समुन्मिषति । तद्व्यतिकरादनु प्रीतयोरुक्त-
रसः सर्वोऽपि व्रीडासंवलितः शृङ्गारत्वे समुन्मिषति । अत्राश्लेषानन्तरं चुम्बनं, ततो
नखक्षर्तं, ततः कामविकाराः, ततो मधुनं, ततः प्रीतिः, ततो रसभावेनेति क्रमोऽपि
कामशास्त्रकथितः । तदुक्तं भरते—‘आश्लेषचुम्बननखक्षतकामबोधशीघ्रत्वमैथुनमन-
न्तसुखप्रबोधम् । प्रीतिस्ततोऽपि रसभावनमेव कार्यमेवं नितान्तचतुराः सुचिरं रम-
न्ते ॥’ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । रीपकमलंकारः समुच्चयो भ्रान्तिमांशः ॥ ५ ॥

वापत्योः को न व्रीडाविमिश्रो लज्जासमन्वितो रस आविर्भवतीत्यर्थः । कीदृशोर्दम्पत्योः ।
अन्यार्थं गतयोरन्यां नायिकामन्यनायकं चोद्दिश्य गतयोः । पुनः कीदृशोः । आश्लेषादनु
आलिङ्गनात्पश्चाच्चुम्बनं, तदनु यो नखोल्लेखः, तदनु यः संभ्रमः संभोगादर-
कामोद्भेगः, तदनु यो रतारम्भः सुरतारम्भः, तदनु प्रीतयोरलंघनानन्दयोः संभाषणैर्जानतोरन्व-
नायिकानामग्राहिपत्युरन्यनायकानामग्राहिपत्याश्चालापैः कथं पतिः कथमर्थं मे पत्नीतिस्वर-
विशेषेण जानतोरित्यर्थः । रतान्ते परस्परं ज्ञातेऽपि न तुल्यापराधात्परस्परदोषोद्भावनम् ।
किंतु लज्जासहितः शृङ्गाररस एवाविर्भवतीत्यर्थः । अथ प्रथमाश्लेषस्ततश्चुम्बनं
ततो नखक्षर्तं ततः कामोद्भेकस्ततः संभ्रमस्ततो रतान्तस्ततः प्रीतिस्ततो रसभावनमिति
कामशास्त्रसिद्धः क्रमोऽपि कथितः । तदुक्तं भरते—‘आश्लेषचुम्बननखक्षतकामबोध-
शीघ्रत्वमैथुनमनन्तसुखप्रबोधम् । प्रीतिस्ततोऽपि रसभावनमेव कार्यमेवं नितान्तचतुराः सुचिरं
रमन्ते’ इति । नन्वपि सुरतरतमप्युक्तं कामशास्त्रे । तत्र च दन्तक्षतकूजितकेशशय्यादिक-
मप्युक्तम् । तथा च कामशास्त्रोक्तमरक्षा नेति न वान्म् । तस्य निःशङ्ककैलिक्रमा-
भाषकत्वादिव तु परपुरुषं परनारीं चोद्दिश्य गतयोः शृङ्गाकुलचित्तत्वात्संक्षिप्तपूर्वोक्तक्रमेणैव
सुरतारम्भ इति भावः । तथाह रुद्रः—‘ईर्ष्यां कुलक्षीषु न नायकस्य
निःशङ्ककैर्न पराङ्मनासु’ इति । तस्यादेतादृशे गाढान्धकारे ते गमनविलम्बनमनुव्रितमिति

समयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिमिरे पथि

प्रतिवर मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।

कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः

सुमुखि सुभगः पश्यन्स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ६ ॥

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपक्षौक्यमौलिस्थली-

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारान्तकः ।

इदानीं त्वत्प्राप्तिरेव श्रीकृष्णस्य सर्वस्वमिति दर्शयन्त्याह—समयेति । हे सुमुखि राधे, स सुभगः श्रीकृष्णस्त्वां पश्यन्कृतार्थतामुपैतु कृतकृत्यो भवतु । अत्र दर्शिकां नो वर्तते । किंभूतां त्वाम् । तिमिरे तिमिरवति पथि मार्गे यथा समयचकितं स्यात्तथा दृशं विन्यस्यन्तीम् । समयचकितमिति भयविस्मयस्याभिभावौ भयानकाद्भुतावुक्तौ भवतः । निबिडे हि तमसि भयं भवत्येव । तादृशी च भावितभयानके पथि संकेतस्थानं या-मीति विस्मयः । एवं प्रियस्यापि प्रियतमेन समं समागमो भविष्यति न वेति शङ्का-काशोऽपि । किंभूतां त्वाम् । प्रतिवर तर्हं तर्हं प्रति स्तननितम्बभारभरासतया मु-हुर्नार्वारं स्थित्वा कोऽपि मां मा द्राक्षीदिति मन्दं पदानि वितन्वतीम् । प्रतिवर अत्र वा स मे प्रियो भविष्यतीत्याशङ्क्या मुहुः स्थित्वेति योजनीयम् । किंभूताम् । कथमपि केनचित्प्रकारेण पूर्वोक्तसखीवचननीलनिचोलादिसाधनसंपत्त्याभिमानपति-त्यागेन मध्यनुकम्पया वा रहः प्राप्ताम् । पुनः किंभूताम् । अनङ्गतरङ्गिभिः कामकल्लो-कलैरङ्गैरुपलक्षिताम् । अत्र तमसो नैमिष्णादर्शनायोग्यत्वेऽङ्गस्पर्शनादेव ज्ञाते कुर्यादृशोक्तानाथी व्याख्यात इत्याकृतम् । अत्र हरिणी वृत्तम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ६ ॥ इदानीं संभोगाख्यं शृङ्गारमवतारयंस्तदापातनिकाद्वारेण खर्गान्ताशिषमाह—

राधामुग्धेति । देवकीनन्दनः श्रीकृष्णस्त्वामवतु रक्षतु । किंभूतो देवकीनन्दनः । राधामुग्धमुखारविन्दमधुपः । मुखमरविन्दमिव मुखारविन्दं, मुग्धं च तत् मुखारविन्दं च मुग्धमुखारविन्दम् । राधाया मुग्धमुखारविन्दं तस्मिन्मधुप इव मधुपः । अनेन भावी संभोगो योतितः । पुनः किंभूतो हरिः । त्रैलोक्यमौलिस्थलीनां

भावः । 'दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनरपि त्वरयितुं कृष्णोत्कण्ठायाह—समयेति । हे सुमुखि, सुभगः शोभनः श्रीकृष्णस्त्वां पश्यन्कृतार्थतामुपैतु प्राप्नोतु । कीदृशम् । तिमिरेऽङ्गकारे सति पथि वर्तते तदा भयचकितं भयसहितं यथा स्वादेवं दृशं नेत्रं विन्यस्यन्तीमर्पयन्तीम् । पुनः कीदृशीं त्वाम् । प्रतिवर तर्हं तर्हं प्रति मुहुः पुनः पुनः स्थित्वा मन्दं यथा स्वादेवं पदानि वितन्वतीम् । आढान्धकारे तमालविटपेषु को वेदात्र कृष्णः स्थितो भविष्यतीत्याशयेन वायवेव कृष्ण इति अमातदन्तिकमुपेत्य पश्चाद्विशेषदर्शने सति तत् ज्ञत्वा पुनरपि तमेत्वेन प्रतिवर स्थित्वा गच्छन्तीमिति भावः । पुनः कीदृशीम् । कथमपि शनैः शनैश्चरणक्षेपादिना रह

स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषोदयः ।

कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ ७ ॥

इति श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो

नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

किरीटदेशादीनां नेपथ्योचितं भूषणोचितं नीलरत्नमिव । पुनः किंभूतो देवकीनन्दनः ।
अवन्या भूमेर्भारायावतारो जन्म येषां शिशुपालदलन्तवकाशीनां तेषामन्तक इवा-
न्तकः । यमसदृशोऽभूदित्यर्थः । पुनः किंभूतो देवकीनन्दनः । ब्रजे सुन्दर्यः ब्रज-
सुन्दर्यः । ब्रजसुन्दरीणां अनस्तस्य मनस्तोषप्रदोषोदय इव । पुनः किंभूतो हरिः ।
कंसध्वंसनधूमकेतुः कंसस्य ध्वंसनं विनाशस्तत्र धूमकेतुरिव विनाशसूचकस्तारा-
विशेष इव । जातमात्र एव कंसविनाशं सूचितवानित्यर्थः । अत्र कंसध्वंसने गोपीनां पर-
मेश्वरादन्यत्र गतिविनाशे धूमकेतुर्बृहद्भानुरिव प्रकाशकत्वात् । प्रकाशे हि स्वेच्छावि-
हारभ्रमो जायते । अथवा कसिः ज्ञातनार्थत्वाद्वाधायाः कामेन यच्छातनं तत्र
धूमकेतुरिव । स्वच्छन्दप्रदोषोदय इति यदा यदा प्रदोषोदयं वाञ्छति तदा तदा स
एवेति । अथवा प्रगतो दोषोदयो यस्मात्तेन सह क्रीडतीनां दोष एव नास्तीति ।
अथ च राधासुगन्धमुखारविन्दे मधुना माधुर्यं पाति रक्षतीति । चिरं विप्रलम्भे हि
प्रियदर्शनान्माधुर्यमुपपद्यत एवेति पदानामौचित्यं । अत्र श्लेषलुप्तोपमापरिकरवर्णो-
पमालंकाराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । पाञ्चाली रीतिः । आरभटी वृत्तिः । गीत्या-
दिपूर्वोक्तमेव ॥ ७ ॥

प्रत्याह्वयं पञ्चतयारिसैन्यं यो योजयत्याहवकुम्भकर्णः ।

स कुम्भकर्णो रसिकप्रियायाः समस्करोत्यञ्चतयात्र सर्गम् ॥

इति कुम्भकर्णेन विरचितायां गीतगोविन्दटीकायां

रसिकप्रियायां सर्गोऽज्ञातपञ्चमः ॥

यकान्तस्यलं प्राप्तम् । पुनः कीदृशीम् । अनङ्गतरङ्गिभिरनङ्गस्य कामस्य यस्तरङ्गः पुनः-
पुनरदोषस्तपुर्नैरङ्गैरपलक्षितम् । अङ्गेरित्यत्र विशेषणे तृतीया ॥ ६ ॥ (अत्र राधासुगन्धे-
ख्यादिकोकस्य टीका नोपलब्धादर्शयुक्ताके ।) ॥ ७ ॥

नो भूपाः कति सन्ति तेषु विरला विद्वद्गुणग्रहिण-

स्तन्मध्येऽपि नवप्रबन्धगणनानिर्वन्धिनो दुर्लभाः ।

द्वित्रास्तोऽपि केटभद्रिद्वयमेभानुषन्धाः क्षिता-

वेतेषां पुर एक एव वहति श्रीशालिनाथः प्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरभिरविचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

धन्यवैकुण्ठकुसुमः ।

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।

तत्परितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

गोण्डकरीरागेण रूपकतालेन गीयते । प्र० ॥ १२ ॥

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

तदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ॥

नाथ हरे सीदति राधाऽऽवासगृहे ॥ ध्रुवम् ॥ १ ॥

इदानीं कुत्रचित्कुजे राधां संस्थाप्य दूती तच्छेष्टितं कृष्णे विनिवेदयति—अथ
तामिति । अथानन्तरं राधासखी तत्परितं राधायाश्चरितं गोविन्दे निवेदयामास ।
किंभूते गोविन्दे । मनसिजमन्दे । किं कृत्वा । तां राधां गन्तुमशक्तां ज्ञात्वा । शरीरान्त-
र्वर्तिन्याः शक्तेर्दर्शनाविषयत्वेन दृष्टेति । दृशिरत्र ज्ञानार्थः । किंभूताम् । तां चिरं
गोविन्देऽनुरक्ताम् । अथवा लतागृहे इति तस्याधिकरणत्वेन व्याख्येयम् । अत्रैव
लतागृहे सङ्केतस्य कृतत्वात् । आर्याछन्दः ॥ १ ॥ पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते । नाथ
हरे इति । हे नाथ, आवासगृहे सङ्केतस्थाने राधा सीदति अवसादं प्राप्नोति ॥
अथ पदानि ॥ पश्यतीति । सा राधा रहसि रहोनिमित्तान्तरनिमित्त एकान्तनि-
मित्तं वा दिशि दिशि भवन्तं पश्यति । सर्वा दिशस्तस्यास्तवन्मया एव जाता इत्यर्थः ।
तदद्वैतमभवदित्यर्थः । 'सङ्गमविरहविवेके वरमिव विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे सापि
तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥' किं कुर्वन्तम् । तदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ।

अथेति । अथानन्तरं सखी तत्परितं गोविन्दे गोविन्दं विषयीकृत्य प्राहोवाच ।
कीदृशे गोविन्दे । मनसिजेन कामेन मन्दे मन्दगती । किं कृत्वा । तां राधां लतागृहे
कृषिकृतमण्डपे चिरं बहुकालं व्याप्यानुरक्तां दृष्ट्वास्मिन्नेव लतागृहे केलिः कर्तव्येति
चिरकालीनं तस्यानुरागं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुनः कीदृशीम् । गन्तुमशक्तां कृष्णान्तिकं
प्रयातुमसमर्थाम् । 'मन्दः खले मन्दगते मूर्खे स्वैरेऽप्यरोमिणोः' इति विश्वः ॥ १ ॥ भाषया
यदुवाच तद्रीतेन कथ्यति—पश्यतीति । गीतस्यास्य गुणकारी रागे रूपकतालः ।
गीतायैस्तु—हे नाथ हे हरे, राधा वासगृहे त्वङ्गवतः सकाशात्सीदत्यवसादा भवति ।
विशेषतस्तत्रैव तस्या अवसादकारणमिति भावः । रहस्वेकान्ते दिशि दिशि भवन्तं
पश्य । कीदृशं भवन्तम् । तदधरमधुरमधूनि त्वदीयाधररूपाणि मधुरमधूनि
पिबन्तमस्मादयन्तम् । भावजया स्वकीयाधरपानं कुर्वन्तं त्वामेव दिशि दिशि
पश्यतीति भावः । यद्वा त्वच्छब्दरूपन्यायाच्चकः । तथा च त्वदधरमधुरमधूनि त्वच्छब्दस्या
वाचिकाया अधरमधुरमधूनि पिबन्तं दिशि दिशि पश्यतीति भावः । त्वच्छब्दस्तकार-

१ 'गुणकारी' इति पाठः । २ 'त्वदधर' इति पाठः ।

॥ गीत ॥

त्वदभिसरणरभसेन चलन्ती ।

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ नाथ हरे० ॥ २ ॥

विहितविशदविसकिसलबलया ।

जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ नाथ हरे० ॥ ३ ॥

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरमिति भावनशीला ॥ नाथ हरे० ॥ ४ ॥

तस्या राधाया एव अशरमधूनि पिबन्तम् । एवमवस्थमेवेत्यर्थः । तदधरसंसर्गान्मधु-
राणि मधूनि यान्यक्षराणि तानि शृण्वन्तम् । अत्यादरं भवर्णं पानमुच्यते । तस्या-
दभवेन तस्यालीकत्वं शोभते । प्रतिवचनाभावात् ॥ १ ॥ त्वदभिसरणेति ।
हे माधव, सा राधा त्वदभिसरणे रभसेन चलन्ती संभजमाना । अर्थादभिसारवेगम् ।
कियन्ति पदानि चलन्ती सती पतति । तस्मात्स्थानादधिकं गन्तुमशक्येत्यर्थः ॥ २ ॥
विहितेति । सा परं तव रतिकलया रतिविज्ञानेन रतिशिल्पेन परं जीवति नान्य
उपायः । किंभूता सा । कृतपाण्डुरमृणालाङ्गुरकटका ॥ ३ ॥ मुहुरिति । सा
मुहुरारंवारमवलोकिता मण्डनानां लीला विलासो यया सा । इमानि तानि मण्ड-
नानि तत्सुरतसमारम्भयोग्यानीति मुहुर्युहुः कानिचित्परिदधाति । किंभूता सती ।
अहं मधुरिपुरमिति भावनशीला ध्यानस्वभावा । एतेन लीयोग्यानि मण्डनानि मुक्त्वा
त्वद्विरहदुःखापनोदाय पुरुषायितसुरतयोग्यानि मण्डनानि दधाना स्वयमेव त्वद्विपीभूय
कालमतिवाहयतीत्यर्थः । अथवा त्वदलाभास्वयमेव त्वं च राधा च भूत्वा । 'स्त्रीणां
प्रियालोकफलो हि वेशः' इति त्वचेतोहराणि मण्डनानि आदधाना वर्तते ॥ ४ ॥

न्तोऽन्यपर्यायः सर्वनामगणे पठितः । तदुक्तं सर्वाद्विगणव्याख्याने प्रक्रियाप्रसादे 'त्वच्छ-
ब्दोऽन्यवाची द्विःपठितः स्वरभेद एक उदात्तोऽन्योऽनुदात्तः' इति काशिकाकारमतम् ।
ग्रन्थान्तरमते तु 'एकोऽकारान्तोऽन्यस्तकारान्तो दावप्यनुदात्तौ' इति । 'भोगावासो
वासगृहम्' इति हारावली ॥ २ ॥ ननु किमिति सीदति, अत्रैव किमिति नायातीत्यत
आह—त्वदिति । तवाभिसारे यो रभस उत्साहस्तेन चलन्ती प्रसाधनादौ व्याप्रियमाणा
कियन्ति पदानि कतिपयानि पदानि चलन्ती त्वदन्तिकमागन्तुं गच्छन्ती पतति स्खलति ।
तथा च त्वद्विरहसंतप्ता त्वदन्तिकमागन्तुमसमर्था ॥ २ ॥ नन्वेवं चेदशक्ता तर्हि कथं
जीवतीत्यत आह—विहितेति । सा परं केवलं तव रतिकलया पूर्वानुभूतायास्त्व
रतेराकलनेन जीवति । कीदृशी । विहिता विशदैर्निर्मलैर्विसैर्मृणालैः किसलयैर्नवपल्लवैश्च
बलयानि कङ्कणानि यस्याः सा । 'कलनाकारयोः कला' इति विश्वः । 'बल्यं
कङ्कणेऽपि च' इत्यपि ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशी । मुहुरिति । मुहुरारंवारमवलोकिता वीक्षिता
मण्डनैर्मुकुटकुण्डलवनमालाभिर्लीला तवानुकृतिर्वया सा । पुनः कीदृशी । अहं मधु-
रिपुरमिति भावनशीला चिन्तनपरा । रक्षति तव वेशं विषाद्यानुरत्नातिशयेनाहवेन

त्वरितमुपैति न कथमभिचारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ नाथ हरे० ॥ ५ ॥

क्षिप्यति चुम्बति जलधरकरूपम् ।

हरिरुपगत इति तिमिरमनस्यम् ॥ नाथ हरे० ॥ ६ ॥

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।

विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ नाथ हरे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥ नाथ हरे० ॥ ८ ॥

त्वरितेति । सा राधा अनुवारं वारंवारं सखीमिति वदति । इतीति किम् । हे सखि, हरिस्त्वरितं क्षीघ्रं अभिचारं सङ्केतस्थानं कथं नोपैति कथं न याति ॥ ५ ॥
क्षिप्यतीति । हे हरे, सा हरिरुपगत इति कृत्वा जिग्धनीलत्वसाम्यादनर्थं स्थूलं तिमिरमन्धकारं क्षिप्यति चुम्बति च । किंभूतं तिमिरम् । किंविन्मलधरसदृशम् ॥ ६ ॥ भवतीति । हे हरे, सा वासकसज्जा नाम नायिका । भवति त्वयि विलम्बन-
कारिणि सति विलपति विलापान्करोति । रोदिति अश्रूणि विमुञ्चति । 'दूतीमहरहः प्रेक्ष्य सज्जिते वासवेश्मनि । यस्या न मिलति प्रेयान्सा हि वासकसज्जिका ॥' इति ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं रसिकजनं अतिमुदितं हृदतरं तनु-
ताम् । अथवा रसिकजनेन मुदितं हर्षं तनुताम् ॥ ८ ॥ तथा च सङ्गीतराजे-
'वालुबीयः स्मृतो गौडो रागस्तालोऽङ्गतालकः । शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रसो देवा-

मधुरिपुमिति चिन्तयन्तीति भावः । लीला च हावविशेषस्तदाह वात्स्यायनः—'प्रयोजनस्य चेष्टया' (१) । क्रियतेऽनुकृतिः सेयं लीलोक्ता मुनिसप्तमैः' इति ॥ ५ ॥ त्वरितमिति ।
हरिस्त्वरितमभिचारकुञ्जं कथं नोपैत्यागच्छतीति सखीमनुवारं सा वदति ॥ ५ ॥
क्षिप्यतीति । सा हरिः कृष्ण उपगत आगत इति बुद्धानल्पमधिकं तिमिरमन्धकारं
क्षिप्यत्वाल्लिङ्गति चुम्बति च । कीदृशं तिमिरम् । जलधरकरूपं इयाममेवसदृशम् । यदा
यद्योत्थाय तपान्तिकं चलति तदा तदा निजकुण्डलारि पुञ्जीभूतमन्धकारं दृष्ट्वा त्वङ्गमासस्यैव
चुम्बनाल्लिङ्गनादिकमाचरतीत्यागन्तुमेव न पारयतीति भावः । आन्तिमानवमर्ककारः ।
संछक्षणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥ भवतीति । पश्चाद्विशेषदर्शने सति, भवति त्वयि विलम्बिनि
विलम्बं कुर्वति सति विगलितलज्जा सती सा वासके लीलागृहे कान्तामिसरणाव
सज्जा संभृतसकललीलोपकरणा विलपति । हे निष्कृप, कथमेतावदौदार्यं भवि
त्वय्य रञ्जितमिति विलास्य करोति । रोदिति रोदनं करोति । वासकसज्जाकथनं तु
रसार्णववृथाकरे—'भरताचैरिति (१) देव क्षीर्षा वासस्तु वासकः । स्ववासकवशात्कान्ते
समेष्यति गृहं प्रीति । सज्जीकरोति चात्मानं वा सा वासकसज्जिका' इति । शृङ्गारतिलके—
'नयैहासकसज्जासौ सज्जिताहरतालका' इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिद-
मुदितं कथितम् । रसिकजनं शृङ्गाररसासाधुरन्तरजगज्जितिरूपरसासाधव्याक्षिप्यति-

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-

र्जनितजडिमकाकुब्जाकुलं व्याहरन्ती ।

तव कितव विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसजलधिनिमग्ना ध्यानलम्भा मृगाक्षी ॥ २ ॥

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि संचारिणि

प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।

दिवर्णनम् । पदसंततितस्तेनाः पाटाः स्वरसमुच्चयः ॥ ततः पद्यानि यत्र स्युर्ल-
भमप्यमानतः । स प्रबन्धवरो हेयो धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमः ॥' इति धन्यवैकुण्ठ-
कुङ्कुमनामा द्वादशः प्रबन्धः । शठो नायकः । गूढविप्रियकृच्छठः । चिन्तात्तरावती
नासकसञ्जा नायिका । तल्लक्षणं—'केलीगृहमथात्मानं मण्डयत्येष्यति प्रिये ।
सखी इती.....समाप्तिं समगादिति' (?) ॥ ८ ॥ इदानीं तस्यास्तदेकपरत्वमाह—
विपुलेति । हे कितव धूर्त, सा मृगाक्षी तव अमन्दकन्दर्पचिन्तामतिशयितकाम-
चिन्तां कृत्वा विधाय ध्यानलम्भा सती स्वरजलनिधिमग्ना शृङ्गारसागरे लीना ।
किंभूता सा । विपुला महती रोमाञ्चपङ्क्तिर्यस्याः सा । अपि किंभूता । स्फीतसीत्कारं
प्रवृद्धसीत्कारं यथा स्यात्तथा । अन्तः अर्थात् विरहेणैव जनिताभ्यां जडिमकाकुब्ज्यां
व्याकुलं यथा स्यात्तथा व्याहरन्ती भाषमाणा । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलो-
कैः' इति मालिनी छन्दः । रसवदलंकारः ॥ २ ॥ इदानीं सा राधा ध्यानादिना त्वया
सह रममाणायि साक्षात्त्वामलभमाना न कथंचिर्भ्रित्तिमेभ्यतीत्याह—अङ्गेष्ठिति ।

मुदितमतिशयेनानन्दितं तनुतां विस्तारयन् ॥ ८ ॥ विपुलेति । ... १ इत्यादि-
कन्दर्पचिन्तां विधाय तथापि त्वं चेन्न मिलसि तदा तव ध्यानमेवाचरतीत्यर्थः । कीदृशी ।
विपुला प्रचुरा पुलकपालिः रोमाञ्चपङ्क्तिर्यस्याः । ध्यानकल्पितत्वत्परस्पर्शोऽतरोमाञ्च-
तीत्यर्थः । किं कुर्वती । काकुब्जाकुलं यथा स्यात्काका ध्वनिविकारविशेषेण व्याकुलं
यथा स्यादेवं व्याहरन्ती । ध्यानेनैव तव करे नीवीबन्धनोन्मोचनासक्तं परिकल्प्य
कुट्टिमिताख्यहावमाश्रिता मुञ्च मामिल्वादिनिषेधकं वाक्यं कथयन्तीति भावः ।
पुनः कथं यथा स्यात् । स्फीतः प्रवृद्धः सीत्कारो यत्र एवं यथा स्यात् । ध्यानेनैव
त्वद्वत्तनखक्षतादिकं परिकल्प्य सीत्कारं करोतीति भावः । पुनः कथं यथा स्यात् ।
अन्तर्धितो जनितो जडिमा जाड्यं यत्रैवं यथा स्यात् । ध्यानकल्पितविकासबाधादिसम्य-
स्तम्भाख्यः (स्तम्भाख्यः) सात्त्विको भवति । अन्यस्यापि जलनिधिमग्नस्यान्तर्जाड्यशीः
प्रवशात्सीत्कारो व्याकुलं कुट्टमिच्छति यथा स्यादेवं भवतीति । ध्वनिः । इयं च जडताख्या
पञ्चमवस्था । तल्लक्षणं चोक्तं प्राक् । कुट्टमितल्लक्षणं रसाणैवसुधाकरे—'केशाशरादिग्रहणे
मोदमानाणि मानसे । दुःखितेव बहिः कुण्डेभ्यश्च कुट्टमितं तु तत्' इति । 'स्तम्भश्चेष्टा
प्रतिध्वनिः' इति शृङ्गारदीपिका । 'काकुः क्षियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वजैः'
इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः कृष्णं त्वरचित्माह—अङ्गेष्ठिति । हे कृष्ण, त्वया विना

१ अत्र डीर्घाक्षरवित्त इव आत्मादर्शपुष्पके ।

इत्याकल्पविकल्पस्वरचनासङ्कल्पलीलाशत-

व्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति ॥ ३ ॥

किं विश्राम्यसि कृष्ण भोगिभवने माण्डीरभूमीरहि

भ्रातर्योहि न दृष्टिगोचरमितः स्नानन्दनन्दास्पदम् ।

हे माधव, एषा मत्सखी । । एषेति एतत्प्रत्यक्षे व्यापाराद्बुद्धौ प्रत्यक्षीकृत्याह ।
 एषा वरतनुरित्येवंक्रमेण आकल्पविकल्पस्वरचनासङ्कल्पलीलाशतव्यासक्तापि नेप-
 ध्यवितर्ककिसलयशय्याविरचनत्वप्राप्त्युचितविलासशयनेष्वासक्तापि सती त्वया विना
 निशां न नेष्यति निशां नेतुं न शक्ता भविष्यतीति । इतीति किम् । तान्नेव
 कानिचिदाह । अत्रेषु अवयवेषु त्वचितापहारि आभरणं करोति । कर्म । बहुधाः ।
 बहुधा इति अनुरूपपरित्यागेन त्वचिताप्रीतिकरपरिग्रहो शोभते । अपि च । पत्रे
 वृक्षपत्रे पतत्रिपक्षेऽपि वा । अपिचन्द्रासूणादिपरिस्पन्दो लभ्यते । तस्मिन्संचारिणि
 संचरणशीले त्वामेव प्राप्तं परिशङ्कते विचारयति । अत्र एवकारं विनापि 'पार्श्वो
 धनुर्वरः' इतिवत्सर्वाणि वाक्यानि सावधारणान्येवेति कृत्वा एवकाराक्षेपः । अपिच
 अवश्यमापमिष्यतीति कृत्वा शय्यां नितनुते । तत्तत्सखामपश्यन्ती चिरं त्वामेव
 ध्यायति । शय्यां विरचय्य तेन सह मयात्रैव कामकेलवः कर्तव्या इति चिरं
 ध्यायति । अन्योऽपि यः कश्चिन्मानसव्यवहारीभूतो रज्यतिवाहनेऽसमर्थः स तदति-
 वाहनार्थं कार्यान्तरव्यासक्त्या चेतो रमयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, समुच्चयोऽलः
 कारः ॥३॥ इदानीमाशीर्ष्याजेन सर्गान्तमाविष्करोति—किमिति । गोविन्दस्य गिरो
 जयन्ति सर्वात्कर्षेण वर्तन्ते । भावगर्भतया बहुवैदग्ध्यव्यापनेन सर्वोत्कृष्टत्वम् ।
 तत्त्वेन च नमस्कार्यत्वम् । किंभूता गिरो वाचः । सायमतिविप्राशस्त्यगमौः । सार्व-

वरतनुः छन्दरी रात्रि न नेष्यति न प्रयातं प्रापयिष्यति । कीदृशी । इत्यनेन प्रकारे
 णाकल्पोऽलंकारो विकल्पस्त्वदागमनशङ्का तत्त्वं शय्या तद्वचना सङ्कल्पस्त्वदीयसङ्गादि-
 ध्यानमिलादिलीलाशतव्यासक्तेऽपि त्वत्सङ्गाभिलाषिण्यास्तासा न कुत्रापि मनो रमत इति
 भावः । अलंकारादिव्यासङ्गमेवाह—अङ्गेष्विति । अङ्गेष्वामरणं करोतीति भावः ।
 अनेनाकल्प उक्तः । अथ च बहुशो वारंवारं पत्रेऽपि संचारिणि पक्ष्यादौ चरणपातेन
 चकृति सति त्वां प्राप्तमागतं परिशङ्कते । अनेन विकल्प उक्तः । अथ च शय्यां शयनीयं
 नितनुते विस्तारयति । अनेन तत्परचनोक्ता । अथ च चिरं बहुकालं व्याप्य त्वां ध्यायति
 चिन्तयति । अनेन संकल्प उक्तः । तथा च तवागमनप्रत्याशया पतेभ्योपारैः संप्रति कालं
 नयति । यदि च सर्वथा त्वया न गन्तव्यं तदा त्वत्सङ्गं प्रति निराशा सखी रात्रि नेतुं न
 शक्नोतीति भावः । अल्पसाकृद्व्य इत्यो वर्णितः । तदुक्तम्—'अल्पसा सा तु कथित
 प्रियस्यागमने सति । दिदृक्षयोस्तद्वत्संभ्रममङ्कुरति' (१) इति । 'आकल्पवेवै नेपथ्यम्
 इत्यमरः । 'तर्को विकल्पः शङ्का च' इति च । 'तत्त्वं च शयनीये स्वासत्त्वमदृक्कृतयोः' इति
 विशः । 'संकल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः ॥ ३ ॥ (किं विश्राम्यसीत्यादिकोक्तस्य
 व्याख्यानं नोपलभ्यतेऽस्या टीकायां) ॥ ४ ॥

राधाया वचनं तदध्वगमुखाभन्दान्तिके गोपसौ

गोविन्दस्य जयन्ति साधमतिविप्राशस्त्यगर्भा तिरः ॥ ४ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसज्जावर्णेने बन्धवैकुण्ठो

नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

कालेऽतिथयः साधमतिथयः तेषां प्राशस्त्यं स्वागतादिस्वभारेण प्रशंसा, तद्गर्भे वासां ताः । तथा किंविशिष्टस्य गोविन्दस्य । नन्दान्तिके नन्दसमीपे तत्सादृशसङ्केतसूच-
नारूपमध्वगमुखाभिःसृतं राधाया वचनं गोपतः गोपायितुः । गां पालयतीति गोपः
गोपायतेः पचायच् । ‘आदायः-’ इति तत्कोपे सार्वविभक्तिकस्तसिः । तस्य गोपतः ।
अत्र पितुः सङ्केताशङ्का मा प्रातीक्षीदिति (?) गोपने तात्पर्यम् । अत्र तदपहवाद्यपहृति-
रङ्गकारः । प्रशंसाश्रयना म्याजोक्तिरपि । पितुः समीपे तादृग्वचो लज्जावहमिति
तदपाकरणार्थं अग्रस्तुतप्रशंसापि । तदिति किम् । हे आतः पथिक, भाण्डीरभूमीरहि
इति बटवृक्षे । किं विश्राम्यसि । अत्र विश्रामं मा कृष्याः । कुत इति हेतुगर्भविशेषण-
माह । किंविशिष्टे वृक्षे । कृष्णभोगिभवने । कृष्णव्यासौ भोगी च कृष्णभोगी तस्य भव-
नं तस्मिन् । कृष्णसर्पावासे इत्यर्थः । अत्र आतृपदेन आतृज्यत्वम् । तेन च मत्सङ्केत-
स्थानमेतदिति व्यज्यते । पक्षे कृष्णव्यासौ भोगी शृङ्गारी च तस्य निवासः । अत्रार्थद्व-
भाकेषिकृष्णशब्देन श्लेषोऽलङ्कारः । तर्हि किं कुर्वित्वाशङ्काह । इतो बटात्सानन्दन-
न्दास्पदं न यासि अपि तु याहि इति लोड्यलङ्कणो लट् । सानन्दमृद्धिमत्तमन्दास्पदं
येति । अनेनात्र अन्यपरित्यागेन मत्प्रार्थ्यते तत्पुलममिति । तर्हि दूरे भविष्यतीत्या-
शङ्काह । दृष्टिगोचरं आसन्नमेवं सानन्देति पथिकविशेषणं वा । सांप्रतमानन्देऽपि सर्वं
दर्शादकुशलतामाप्स्यसीति औचितीमाह । अत्र कृष्णबटाद्यैरालम्बनैर्विभावैस्तद्वक्तृ-
तिनिषेधामिष्यको रतिस्वायी विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारो रसः । आशीरुतरेऽलङ्कृती(?)॥

निसर्गचित्रोज्ज्वलयुक्तिसर्गं व्याचष्ट षष्ठं रसिकप्रियायाः ।

सर्वं नृपप्रामकिरीटरत्नं श्रीकुम्भकर्णस्तृणितस्सरोऽत्र ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजाभिनवभरतभीकुम्भकर्णोक्तिरचिते श्रीकुम्भखामि-

मन्दरखादरे गीतगोविन्दविरणे वासकसज्जावर्णेने

बन्धवैकुण्ठो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गुणेषु ये दोषद्वयः परेषां भूयः स्वदोषावरणाय किं तात् ।

स्वतः पिबात्यन्ति भग्नान् दोषान्सन्तस्तस्यस्तानि किं ब्रवीमि ॥

इति श्रीमहाराजोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीसात्त्विकविरचितायां

गीतगोविन्दटीकानां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

नगरनारायणः ।

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मघात-

संजातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः ।

वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै-

र्दिवसुन्दरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरविम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचितविविधविद्यापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

वृषः कुम्भकर्णः भुतं वाचि घसे

मनोऽधीश्वरासेवने सन्निघते ।

इदीपं परं वासुदेवं निघते

वरं गीतमोविन्दगानं विघते ॥

इदानीं मानिनीमानखण्डनाखण्डमण्डलं चन्द्रोदनं वर्णयन्नाह—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे एतस्मिन्नवसरे इन्दुवृन्दावनान्तरमंशुदीपयत्प्रकाशितवान् । किंविशिष्टः । स्फुटलाञ्छनश्रीः स्फुटकलहशोभः । उपेक्षते । कुलटाकुलवर्त्मघातसंजातपातक इव । अन्योऽपि यः कश्चन यस्य कस्यचन मार्गघातं करोति स कलङ्गी भवत्येव । किंभूत इन्दुः । दिवसुन्दरीवदनश्रीखण्डतिलक इव । वसन्ततिलका । अत्र रूपकोत्प्रेक्षे अलंकृती ॥ १ ॥ इदानीं विप्रलब्धायाम्नास्य विधुरत्वं कथयति—प्रसरतीति । सा राधा उच्चैः परितापं चकार लेदं चकार । कथं यथा भवति । विरचितविविधविद्यापं यथा स्यात्तथा । किंभूता सा । अतिशयविधुरा । क सति । शशधरविम्बे प्रसरति उद्गच्छति सति । माधवे च कृतविलम्बे सति । 'प्रेक्ष्य दूर्तिं स्वयं दत्त्वा निकेतं नागतः प्रियः । यस्यासेन

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे । इन्दुवृन्दावनान्तरं किरणसमूहैर्वृन्दावनान्तरं वृन्दावनमध्यमदीपयत्प्रकाशितवान् । दिवसुर्वा दिक्सैव सुन्दरी कामिनी तस्या वदनस्य मुखस्य चन्दनविन्दुर्मण्डलाकारविलकम् । अत्र पूर्णचन्दो वर्णयत्नेन बोध्यः । खण्डचन्द्रे चन्दनविन्दुसादृश्याभावात् । पुनः कीदृशः । स्फुटीभूता प्रकाशिता खण्डचक्रकङ्कस श्रीः शोभा यत्र तादृशः । कुलटाकुलस्य व्यभिचारिणीसमूहस्य यो वर्त्मपात्रः संकेतमननमार्गप्रतिरोक्तेन संजातं पातकं यस्य सः । अपरस्यापि कृतपापस्य कलङ्कः स्फुटीभवतीति ज्ञप्तिः ॥ १ ॥ प्रसरतीति । शशधरविम्बे चन्द्रविम्बे प्रसरति सति । माधवे कृष्णे विहितविलम्बे कृतकालक्षेपे सति । विधुरा दुःखिता राधोच्चैः परितापं चकार । यथा स्यात् । विरचितो विविधो मायाविधो विकल्पो यत्रैवं यथा स्यात् । पूर्वं तदागमनशङ्काप्यासीत् । चन्द्र उदितेऽभिसारिणां कुञ्ज संचार इति तदागमने प्रसि

मालवरागयतितालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ १३ ॥

कथितसमयेऽपि हरिरहह न ययौ वनं

मम विफलमिदमलरूपमपि यौवनम् ।

यामि हे कमिह शरणं सखीजनवचनवञ्चिता ॥ ध्रुवम् ॥ १ ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितं

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥ यामि हे० ॥ २ ॥

विना दुःस्था विप्रलब्धा तु सा मता' । आर्या ॥२॥ पूर्व ध्रुवः । यामीति । हे सखि, इह अस्मिन्नवसरे कं शरणं यामि । किंभूताहम् । सखीति । सख्य एव जन इतर-जनवत् सद्बचनेन त्वमत्र संकेतस्थाने तिष्ठ तमहमानयामि कुतश्चित्कारणादत्रैव स्थिता ना विप्रलब्धा । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । कथितेति । आत्मगतं कथयति । मम इदं यौवनं विफलम् । किंभूतम् । अमलरूपमपि । अथवा यौवनं रूपं च द्वयमपि निष्फलम् । अत्रापिशब्दो भूषणकलाशीनामनुपानां समुच्चयार्थः । अत्र कारणमाह—अहह इति कष्टे । हरिः । कथितसमयेऽपि संकेतितकालेऽपि वनं न ययौ न प्राप्तवान् । यतः 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि योषितः' ॥ १ ॥ अपि च । यदिति । यद्यस्माद्वैतोर्विधिं रात्रौ अनुगमनाय । अर्थात् हरेरनुगमनाय गहनमपि । अपि-शब्देन यत्कथमपि न क्रियते तदपि शीलितमनुभूतम् । तेन कारणेन मम इदं हृदयमसमशरकीलितं वर्तते । अथवा यदिस्वव्ययं सर्वनामप्रतिरूपकं मस्येत्यर्थः । यस्यानुस्मरणाय एवं कृतं तेन हेतुना तमेव हेतुं कृत्वा मम हृदय

निराशयाधिकं विरलपेति भावः ॥ २ ॥ विविधविलापनेन गीतेन कथयति—कथितेति । गीतस्यास्य गौडमालवरागः । प्रतिमठताळः । गीतार्थस्तु इह विपिने कं जलं यामि शरणम् । वद्वा कं जलमस्मि यमं च शरणं यामि । तेन विना जलप्रवेशमग्निप्रवेशं यमगृहं यामीत्यर्थः । कीदृशी । सखीजनानां वचनेन वञ्चिता प्रतारिता । मया हरिरानीयत एवेति सखीजनेन प्रतारितेत्यर्थः । सख्योऽप्येवं प्रतारिकास्तदा कोऽन्यो विश्वासपात्रं भवेदिति भावः । 'को भ्रष्टात्मानिच्छार्कंषु शमने सर्वनास्ति च । पावके च मयूरे च मुखशीर्षजलेषु कम ॥' इति विश्वः । 'शरणं गृहरक्षिणोः' इत्यमरः । सखीवचनमेवाह—कथितेति । कथितसमयेऽपि सख्यग्रे स्वयमेव कथितो यः समयः कालोऽस्मिन्नवसरे मया सङ्केतस्वरमागन्तव्यमिति । वद्वा । सस्या मद्ये यः समयः कथितस्तदपि वनं सङ्केतनिकुञ्जं न ययौ न गतवान् । इदयाकटमेव मे यौवनं तावत्प्रथममलरूपमपि निर्मलसौन्दर्यमपि विफलम् । पूर्वं तदागमनप्रत्याशया स्थितं संप्रत्यवधिकल्पने निरवधि (१) दुःखोऽपि योगोऽसमर्थः । शरीरे त्वह्वान्येव, मम यौवनं बाह्यवीति भावः ॥ १ ॥ यस्य कृष्णस्यानुगमनायानुसरणाय निशि रात्रौ गहनमपि शीलितं तेन कृष्णेन निमित्तगृहेन मम हृदयमसमशरेण कामशरेण कीलितं विद्वत् ॥ २ ॥ मम शरणमेव

१ 'कथितसमये' इति पाठः ।

मम मरणमेव वरमिति विवक्षकेतना ।

किमिति^१ विषहामि विरहानलमचेतना ॥ यामि हे० ॥ ३ ॥

मौमहृद् विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।

कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ यामि हे० ॥ ४ ॥

मममशरकीलितं वर्तते । अथवा यदिति यद्वचनेनाभ्यवहितमेव सखीवचनं परासृज्यते । यद्वचनानुसरणाय गहनं ह्रीलितं तेन तद्वचनहेतुना मम हृदय-मसमशरपीडितं वर्तते । अत्र यच्छब्दस्याप्राधान्यात्समासेन निर्गुणत्वाच्च न प्रधा-नत्वेनान्वयः संभवी, विषक्षितार्थसमर्पकत्वात् ॥ २ ॥ अपि च । ममेति । इहाचे-तनाहं चैतन्यरहिता विह्वलत्वमाप्ता विरहानलं विषहामि । कथमिति विषहामीति । चा-त्त्वन्तरमप्यस्तीत्यवधार्यताम् । तद्वच्चद्वारे भ्रान्तिर्मास्तु । तत्संदेहनिराकरणार्थं काम-वेनावीक्ष्यताम् । अत्र विषह्य किं शक्तमित्यस्य (!) दिवादित्यत्रादित्वभ्वादित्व-परस्मैपदिनो न सन्ति । किंविशिष्टा अहम् । इतीव हेतोः वितथकेतना वितथं केतवमा-वासो यस्याः । प्रियशून्यत्वात् । अथवा वितथं निगम्यणं यस्याः सा । सखीमात्रवचनेन हि तामनुसरणेन वा ईदृशस्य साहसस्यानुपघातात् । अथवा वितथं केतनं देहो यस्याः प्रियाप्राप्तेः ॥ एवं सति मम मरणमेव वरं न देहधारणम् ॥ ३ ॥ अपि च । मामहृद्वेति । मधुरमधुयामिनी कोमला सरसा वसन्तरात्रिर्मा विधुरं करोति । अपि च । कापि कृतसुकृतकामिनी कृपया हरिमनुभवति । एतावताऽहं मन्दभाग्या

वरसुकृष्टम् । तत्र हेतुमाह—इह वनेऽचेतना समूर्च्छा । यदा । अचेतना मूर्च्छायां शान-रहिता । यदा । अः कृष्णस्तत्र चेतना बुभुक्षित्यास्तादृशी । विरहानलं विरहाग्निं किमिति विषहामि सद्ये । तथा च । इह मम दुःखस्य कोऽपि ज्ञातापि नेत्यरप्यवहितं किमित्याकरा-मीति भावः । कीदृश्यहम् । अतिवितथकेतनातिशयेन वितथं मिथ्याभूतं केतनं गृहं यस्या-स्तादृशीयद्वा । अतिवितथं केतनं शरीरं यस्याः सा । तथा च । निरुपमसौन्दर्य-कथमपीदं शरीरं तेन विना विफलमित्यर्थः । अतिवितथकेतनमिमं स्वपतिं विहायान्य-पुरुषमभिसृतवतीत्येवंरूपलम्बनं यस्यास्तादृशी । तस्मिन्मिलिते लक्षणमपीदं न मे दुःखाय स्यात् । संसृतिं तु दृष्टालक्षणमात्रं मे दुःखदमिति भावः । 'केतनं कान्धने कान्धे गृहे चोपनिमग्नौ' इति विश्वः । 'वहं मर्षणे' इति चुराचन्तर्गणशुद्धौ परस्मैपदी विकल्पेन जिहन्तः पठितः । तस्य णिचोऽभावे विषहामीति प्रयोगः ॥ ३ ॥ मामित्यादि । अहवेति खेदे । इयं मधुरा मनोहरा मधुयामिनी वसन्तरात्रिर्मा विधुरयति विकलयति कापि । कृतं पुण्यं यदा एतादृशी कामिनी हरिं कृष्णमनुभवति । क्लेशमये पश्यति । 'विधुरं स्यात्प्रतिकेवे विधुरो विकलेऽन्यत्र' इति विश्वः । 'मधुरं सरसे वेयं स्वादुन्यपि मनोहरे' इति शरणिः । 'स्वाकर्ममक्षिवां पुण्यमेयसीं हृष्टां

अहह कलयामि बलबादिमणिभूषणम् ।

हरिविरहदहनबहनेन बहुदूषणम् ॥ यामि हे० ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।

अगपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया ॥ यामि हे० ॥ ६ ॥

अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥ यामि हे० ॥ ७ ॥

यतस्तत्प्राप्त्यर्थं मया प्रयत्नः कृतः, अन्यथा च हरिततनुसुखमनुभूयते ॥ ४ ॥ अपि च अहहेति । अहह इति खेदे । हरिविरहदहनबहनेन बलबादिकं मणिभूषणं बहुदूषणं कलयामि । यतः 'स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वैषः' इति ॥ ५ ॥ अपि च । कुसुमेति । हे कान्त, हृदि वर्तमाना अगपि मामतनुशरलीलया कामबाणस्त्राभाष्येन हन्ति । मया पुष्पस्रगिति भार्यते तस्याश्च स्मरशरमयत्वात् दहनस्त्रभावः । अत एवातिविषम-शरलीलया । अति विषमीयते अस्मिन्नित्यतिविषमं तच्छीलं यस्याः सा तथा । अथवा मां हृदि मनसि हन्ति । मनो विष्यतीत्यर्थः । अत एव विषमशीलया अन्यस्मरीरेभ्यो विषमस्त्रभावया । तथा च 'अपूर्वेयं धनुर्विद्या मन्मथस्य महात्मनः । क्षीरमक्षतं कृत्वा भिनश्यन्तर्गतं मनः ॥' किंभूतां कुसुमादपि कुसुमारतनुम् । यो हि यस्यास्त्रीनबलः स तं सुखेन हन्ति ॥ ६ ॥ अपि च । अहमिति । हे कान्त, अहमिह कुजे नग-णितवनवेतसा निवसामि न गणितानि वनानि वेतसाश्च यया । वनवेतसप्रहणमन्ये-वामपि वनस्थविषमाणासुपलक्ष्यणार्थम् । तेन दुर्लभमप्युल्लङ्घय न चिन्तामहमागता परं मधुसूदनस्तु मां चेतसापि न स्मरति । अतीव गुदाभिनिवेशः संभोगपराङ्मुखो

दूषणं इत्यमरः ॥ ४ ॥ अहहेति । अहहेत्यहृते । बलबादिमणिभूषणं कटकदिमणिस्त्रचि-तमलंकारं हरिविरहदहनबहनेन कुण्विरहाभिधारणेन बहुदूषणमनेकदोषं पश्यामि । स्त्रीणां प्रियाणामरगतानि तान्यप्यधुना आरभूतानीत्यहृतमिति भावः ॥ ५ ॥ कुसुमेति । अगपि पुष्पमाकाशेति । अतनुशरलीलया अतनुः कामस्तस्य ये शरास्तेषां लीलया मां हृदि हन्ति ताडयति । कामबाणा अपि पुष्पाण्येव अगपि पुष्पमयीति तल्लीलया हन्तीति भावः । कीदृश्या । अतनुशरलीलया अतिविषमशीलया अतिशयेन विषमं शीलं स्वभावो यस्यास्तादृश्या । अन्यबाणा हि क्षिप्ताः सन्तः क्षतमुत्पाद्य हन्ति । कामबाणास्तु हृदि संगताः क्षतमकृत्यैवान्तरे म्रन्वीति विषमशीलवेति भावः । कीदृशीं मां । कुसुमसुकुमारतनुं पुष्पकामलाङ्गीम् ॥ ६ ॥ अहमिति । अहमिह निकुजे वसामि । कीदृशी । न गणिता न संभाविता वनवेतसा विपिनस्थ वेत्रकृता यया सा । मधुसूदनः कृष्णो मां चेतसा न स्मरति । अपि च चेतोमात्रसाध्यं त्वया स्वं स्मरणमपि न करोति अन्यस्य का भार्येति चेतसेत्यनेन अनित्यम् । अन्यथा स्मरणस्य चेतोऽन्यथात्वेन चेतसेत्यस्य वैदग्ध्यपरोः । नगणितेतन्न नशब्देन निषेधवाचकेन समासः । न तु नशब्दात्वेन । नया सह समासेऽगणितेति स्यात् । यद्वा नय् स्मिरात्वात्वेन । तथा च गणिताः प्रतिक्रान्तं कृष्णमन्येषवन्त्या परित्यज्यता वनवेतसा यया सा । यद्वा । अहमिह वने किं

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ यामि हे० ॥ ८ ॥

तत्किं कामपि कामिनीममिसृतः किंवा कलाकेलिभि-

र्वदो बन्धुभिरन्धकारिणि वनाभ्यर्णे किमुद्गाम्यति ।

कान्तः कान्तमना मनागपि पयि प्रस्थानुमेवाक्षमः

सङ्केतीकृतमखवञ्जुललाकुञ्जेऽपि यन्नागतः ॥ ३ ॥

भवतीति व्यङ्ग्यम् । नगणितेलादौ निषेधार्थकनकारेण समासः । 'अनुनीतश्च खपः स नैकधा' इतिवत् । शेषविदक्षामावाग्नां स्मरतीत्यत्र न षष्ठी ॥ ७ ॥ अपि च हरि-
चरणेति । हरिचरणौ शरणं गृहं यस्याः सा चासौ जयदेवकविभारती च । अथवा
हरिचरणेति जयदेवविशेषणम् । तत्र शरणं रक्षितुं हृदि वसति । अर्थाङ्गपानाम् ।
किलक्षणा । कोमला कलावती च । तथाच सङ्गीतराजे—'राजः स्यात्स्थानगौडाक्ष्य-
स्तालो वर्णयती रसः । शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यः प्रमदा मदनाकुल ॥ पक्षनामावलेः
पाठा शुम्भिता यत्र गीतके । जिग्धमधुसूदनोऽयं रासावल्यनामकः ॥ प्रबन्धः
पृथिवीमित्रो प्रबद्धः प्रीतये हरेः ॥' इति जिग्धमधुसूदनरासावल्यनामा प्रबन्ध-
योदशः ॥ ८ ॥ राधा तदनागमने स्वगतान्हेतुन्वितर्कयति—तत्किमिति । यद्य-
स्मात्कान्तः कामुकः सङ्केतीकृतमखवञ्जुललाकुञ्जेऽपि यन्नागतः मनोहरवेतसलतायु-
हेऽपि यन्नायासीत्तस्मादहमिति वितर्कयामि । तमेव वितर्कमाह—कामपीति । कांचि-
त्कामिनीममिसृतः किमन्यकामिन्यर्थं गतः अथवा मामत्र संकेतस्थाने विहाय कथम-
न्यत्र विहरिष्यतीत्यावाह—कलाकेलिभिर्वन्धुभिर्वन्दः किम् । कलेति । विलासक्रीडा-
परैः । मामभ्युपगच्छन्तरापि क्रीडावशो जातः । अथवा मां विहाय अन्यत्करोतीति
विचारेणाप्यलम् । किंतु मामेवाभिसरन् मामलभमान इतस्ततः सान्द्रेऽन्धकारे वनस-

नातिवसामि । अपि तु निवसाम्येव । शेषं पूर्ववत् । विप्रलम्भा चेवं नाविका ।
तल्लक्षणम्—'कृत्वा संकेतमप्राप्ते दधिते व्यथिता तु या । विप्रलम्भेति सा प्रोक्ता युषैरस्यास्तु
विक्रिया । निर्वेदमिन्ताश्चेष्टास्तु मूर्च्छाभिः श्रुतितादयः' इति ॥ ७ ॥ हरिचरणेति ।
हरेश्चरणौ शरणं यस्य तादृशो जयदेवकविस्तस्य भारती वाणी इदि हृदये वसतु ।
अर्थाङ्गमस्य भक्तानाम् । कीदृशी भारती । कोमलाऽनिशुर्वणी कलावती विवित्र-
कलायुक्ता । केव । युवतिरिव । कीदृशी । कोमला दृढप्री । कलावती चतुःषष्टि-
कलाकुशला ॥ ८ ॥ तत्किमिति । कान्तः कृष्णः संकेतीकृतो मधुसूदनो हरो बञ्जुललाकुञ्जो
वेत्रलतायुग्मं तत्रापि यत् कतो हेतोर्नागतस्तत्कामपि कामिनीं किममिसृतः ।
अन्यस्याः कस्याश्चिदभिसारभूमिं प्राप्त इति किमु इत्यर्थः । यद्वा । बन्धुभिर्योपभूमिं
प्राप्तः कलाकेलिभिः क्रीतुकलाभिर्वन्दो निवर्जितः किम् । यद्वा । अन्धकारिणि
वनपरावृच्छयायां निविकान्धकारे वनोपान्ते संकेतीकृतविपिनसमीपे संकेतस्वरूपप्राप्य
आम्यति किम् परिभ्रमणं करोति किम् । संशयान्तरमाह—कान्तमना इति । प्रकृतकिमु-
च्यतेऽप्रापि संवध्यते । तथा च । कान्तं मदिकेने दुःखेनोपगतं मनो यस्य दयादृशः ।

अथागतां माधवमन्तरेण सखीभिर्वा वीक्ष्य विषादमूकाम् ।

विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ ४ ॥

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ १४ ॥

स्मरसमरोचितविरचितवेषा

गलितकुसुमदरविलुलितकेशा

कापि मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगुणा ॥ भुवम् ॥

मीपे परिभ्राम्यति । अथवा तदपि न घटते । अथवा क्लान्तमनाः सन् पथि मार्गे प्रस्थानुमेवाक्षम इति सुस्थितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । संशयोऽलंकारः ॥ ३ ॥ अथ सखीविषादानुमितं कृष्णस्यान्यासक्तत्वं वितर्क्यन्नाह—अथेति । इयं राधा अथानन्तरं कृष्णं विना आगतां सखीं वीक्ष्य दृष्ट्वा तत्प्रत्यक्षीकृतमिव यथा स्यात्तथा तद्वक्ष्यमाणमाह । किंभूतां सखीम् । विषादमूकामकृतकार्यत्वाद्विषण्णतया प्रतिबन्धकुक्षमाम् । किंभूता राधा । जनार्दनं कयापि कान्तया रमितं विशङ्कमाना । सखीविषादान्याथानुपपत्त्याऽन्यासङ्गो व्यज्यते । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४ ॥ इदमेव प्रथयति । तत्र पूर्वं भुवपदम् ॥ कापीति । सखि, कापि युवतिः मधुरिपुणा सह विलसति । किंभूता । अधिकगुणाः सौन्दर्यादयो यस्याः । अर्थान्मत्सकाशात् । मां विहाय यया रमत इति । मधुरिपुरित्यनेन तस्य माधुर्यानभिज्ञत्वं द्योत्यते । तेन अधिकगुणेत्यनेन मत्तो हीनेति व्यज्यते ॥ अथ पदानि । स्मरेति । किंभूता कापि स्मरसमरोचितो विरचितो वेषः प्रसाधनं यया सा । स्मरसमरः कामकेलिः । अथवा स्मरोपलक्षितः समर इव समरः । अपि किंभूता । रतिविमर्दनेन विगलितपुष्पै-

प्रस्थानुमक्षमः । ततश्चलितुमेवासमर्थः इति किमु इत्यर्थः । उक्ता चेयं नायिका—‘उक्ता भवति सा यस्याः संकेतं नागतः प्रियः । तस्यानायमने हेतुं चिन्तयत्वाकुलं यथा ॥’ इति ॥ ३ ॥ अथेति । अथानन्तरमियं राधा एतद्वक्ष्यमाणं दृष्टवदाह उक्तवती । यथा कस्य कियद्वृत्तान्तः केनचित्साक्षाद्दृष्टः कथयति तद्वदित्यर्थः । किं कृत्वा । सखीं माधवमन्तरेण कृष्णं विनागतां वीक्ष्य दृष्ट्वा । अतएव विषादेन मूकां मीनाम् । मीदृशी । जनार्देनं कृष्णं कयापिनायिकया रमितं शङ्कमाना तर्कयन्ती । जनार्दनमित्युचितपदोपपत्त्या ..... । तथा च जनानामर्दनस्वभावो वस्तस्व मम तापजनकत्वमुचितमेवेति भावः ॥ ४ ॥ तदेव गीतेन कथयति—स्मरेति । गीतस्यास्य वसन्तरागः । एकताली तालः । गीतावस्तु कापि युवतिर्मधुरिपुणा कृष्णेन विलसति रमते । अत एवाधिकगुणा अधिकः सौन्दर्यादियुगो यस्याः सा । मत्संकेतागमनोत्सुकमपि कृष्णं शृणुः पश्यत्य रमितवती । मत्तोऽप्यधिकगुणेति भावः । युवती विलसतीत्यनेन कामिकर्तृकविलासाकथनादिपरीतरतमुक्तम् । मीदृशी । स्मरसमरः कामसंश्रामः । स्मरतमिति भावः । तत्रोन्वितो योग्यो विरचितः कृतो वेश आभरणं यया सा । पुनः मीदृशी । गलितः स्खलितः कुसुममरो यस्यास्तादृशी । विलुलिताः कृष्णेन कचग्रहपूर्वकं युग्मेनादानेन सखाः केशा यस्याः सा । विपरीतरते च नायिकायाः कैशग्रहणपूर्वकमेव

हरिपरिरम्भणबलितविकारम् ।

कुचकलशोपरि तरलितहारा ॥ कापि० ॥ २ ॥

विचलदलकललिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभसकृतचन्द्रा ॥ कापि० ॥ ३ ॥

चञ्चलकुण्डलदलितकपोला ।

मुखरितरसनजघनगतिलोला ॥ कापि० ॥ ४ ॥

दयितविलोकितलज्जितहसिता ।

बहुविधकूजितरतिरसरसिता ॥ कापि० ॥ ५ ॥

रीषद्विल्लिताः केशा यस्याः सा । अनेनोकेनास्याः पुरुषायितत्वं व्यज्यते ॥ १ ॥ अपि च हरीति । पुनः किंभूता । हरिपरिरम्भणेन बलितः संभक्तो विकारः कामोपलक्षितो भानसो भावो यस्याः । कुचकलशयोरुपरि तरलितश्चलो हारो यस्याः । अत्रापि हारतरलत्वं पुरुषायितमभिव्यनक्ति ॥ २ ॥ अपि च । विचलदिति । पुनः किंभूता । विचलदलकैर्ललितो मनोहरो मुखचन्द्रो यस्याः सा तथा । पुनः किंभूता । तदधरपानरभसेन हर्षेण कृता तन्द्रा मुखजनितालीकनिद्रा यया ॥ ३ ॥ अपि च । चञ्चलेति । किंभूता । चञ्चलकुण्डलाभ्यां ललितौ(दलितौ)कपोलौ यस्याः । पुनः किंभूता । मुखरितरसना या जघनगतिः जघनस्य गतागतं तथा लोला ॥ ४ ॥ अपि च । दयितेति । किंभूता । लज्जिता चासौ हसिता च लज्जितहसिता । दयितविलोकितेन लज्जितहसिता । अपि च किंभूता । बहुविधानि कूजितानि पारावतादीनामभ्युपगच्छन्-

नुम्भनं कार्यमित्युक्तं प्राक् । 'अलिङ्गां समरानीकरणाः' इत्यमरः । 'वेशो वेद्यागृहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके' इति विश्वः ॥ १ ॥ पुनः कीदृशी । हरीति । हरेः परिरम्भणेनालिङ्गनेन चलितो जातो विकारो रोमाञ्छादिर्यस्याः । पुनः कीदृशी । कलशविष कुचौ तत्र तरलितश्चलो हारो यस्याः सा ॥ २ ॥ पुनः कीदृशी । विचलदिति । विचलद्विचञ्चलेरधिकैर्धूर्णकुन्तलैर्ललितो मनोहर जाननचन्द्रो यस्याः सा । ललितं चालकानां कलङ्कसादृश्यान्मुखे चलत्कलङ्कवत्त्वं चन्द्रमसः प्रदीयते । पुनः कीदृशी । तस्य कुण्डलापरपानरभसः तेन कृता चक्षुर्निमीलनेनाविष्कृता तन्द्रा रतिसुखानुभवजनिता निद्रा यया सा ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशी । चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां दलितौ मृदितौ कपोलौ यस्याः सा । कुण्डलोपलक्ष्यं पुरुषायितासकलनाविकातनुचाञ्चल्यं भवत्येव । पुनः कीदृशी । मुखरितेति । मुखरिता शब्दायमाना रसना क्षुद्रवण्टिका यस्य तादृशस्य जघनस्य यस्या गतेन लोला चञ्चला ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशी । दयितेति । दयितस्य कुण्डलस्य विलोकितेन वीक्षणैर्न लज्जितहसितं लज्जाहास्ये यस्याः सा । यद्वा दयितविलोकिते च लज्जिता लज्जावती हास्ययुक्ता चेत्त्यर्थः । पुरुषावभाष्यास्तस्या अवलम्बितस्याङ्गनायमानस्य कुण्डलस्य

विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा ।

शसितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥ कापि० ॥ ६ ॥

अमजलकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥ कापि० ॥ ७ ॥

नुरूपानि यत्र तद्यथा स्यात्तथा रतिरसेन रतिरणेण रसिता शब्दिता । अथवा बहु-
विधं कूजितमव्यक्तः शब्दो यत्र तेन रतिरसेन शब्दिता ॥ ५ ॥ अपि च ।
विपुलेति । विपुला बहवः पुलका रोमाश्च यत्र असौ विपुलपुलकः पृथुर्यो वेपथुस्तस्य
भङ्गस्तरङ्गो यस्याः भङ्ग इव भङ्गः । शसितनिमीलिताभ्यां विकसन्प्रकटीभवन्नङ्गः
एतल्लक्षणः कामो यस्याः ॥ ६ ॥ अपि च । अमजलेति । किंभूता । स्वेद-
बिन्दुरङ्कितशरीरा । अपि च किंभूता । उरसि पतिता । अर्धादरेः । रती रण इव

दर्शनेन लज्जा हास्यं च तस्या अभूदिति भावः । लज्जितहसितेत्यत्र प्रथमव्याख्याने
नपुंसके भावे क्तः । द्वितीयव्याख्याने लज्जाधातोर्हास्यवाचकस्य धातोश्चाकर्मेकत्वात्
'गलयाकर्मेक-' इत्यादिना क्तः । कीदृशी । बहुविधं पिकशिखिकलहंसादीनामिव
नानाप्रकारं कूजितं शब्दितं यत्र एतादृशो रतिरसः सुरतरसत्वेन रसिता दृष्टा । यद्वा
बहुविधं नानाप्रकारं पारावतादीनां यत्कूजितं तद्वदतिरसे रसितं शब्दितं यस्याः सा ।
'रसितं शब्दिते दृष्टे' इति कोशः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशी । विपुलेति । विपुलाः
प्रचुरा ये पुलका रोमाश्चास्तेषां पृथुर्महान्यो वेपथुः कम्पस्तस्य भङ्गस्तरङ्गो यस्याः
सा रोमाश्चकम्पयोरुत्तरोत्पत्त्या तरङ्गसाम्यम् । 'भङ्गस्तरङ्गे रुमेदे भङ्गो जयविपर्यये ।'
इति विश्वप्रकाशः । पुनः कीदृशी । शसितं सुरतायासजनितो निश्वासो निमीलितं
परमानन्दायासिजनितं नेत्रनिमीलनं ताभ्यां विकसन्प्रकटीभवन्नङ्गः कामो यस्याः सा ।
शसितैत्यनेनानन्दावासिसाक्षिध्वं कथितम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—'मुहुष्य स्वजनाश्लेषः
सीत्काराञ्जितलज्जितम् । कुङ्कारोच्छसितं नार्या वीर्यसाक्षिध्वसूचकम् ॥' इति । निमी-
लितैत्यनेन च्युतिकालः कथितः । तदुक्तं तत्रैव—'मूर्च्छना मीलनं चाक्ष्णोभ्युतिकालस्य
लक्षणम् ।' इति ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशी । अमजलेति । अमजलकणेन सुरतायासज-
नितप्रस्वेदबिन्दुसमूहेन सुगमं मनोहरं शरीरं यस्याः सा । नृदितहारैरपि बद्धसि
स्वेदबिन्दुभिर्मुक्ताहारशोभाजननात्सुभगशरीरेति भावः । पुनः कीदृशी । उरसि कृष्णस्यो-
रसि परिपतिता । पुनः कीदृशी । रतिरणे सुरतसंग्रामे धीरा पण्डिता । अनेन
सुरतान्तकाक उक्तः । तदुक्तं रतिरहस्ये—'अङ्गे स्वेदः कथं च केशवकादिसंश्रुतिः ।
आदे च्युतिमुखे नार्या विरामेच्छा च जायते ॥' इत्यक्षरार्थं ईशरीकृष्णस्यः । तदुक्तं

श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिश्रमितम् ॥ कापि० ॥ ८ ॥

विरहपाण्डुमुरारिमुखान्बुजस्तिरयं तिरयन्नपि वेदनाम् ।

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथां तनोति ॥ ५ ॥

रतिरयः तत्र धीरा स्थिरा ॥ ७ ॥ श्रीति । इदं श्रीजयदेवभणितं विपरीतरताभि-
(योग) क्रीडितं कलिकलुषं परिश्रमितं जनयत्विति शान्तिं नयतु ॥ तथात्र सश्री-
तराजे 'श्रीरागो यत्र रागः स्यात्तालस्तु द्रुतमण्डकः । वर्णनं बासुदेवस्य रतिस्तद्व्यत्यये
भियाः । पदेभ्यः पाठसन्तानं स्वरस्तेनास्तथैव च । प्रयोगश्च भवेद्यत्र स प्रबन्धवरः
स्मृतः ॥ हरिरमितचम्पकवर्णभ्यः शोखराभिधः' ॥ इति । हरिरमितचम्पकशोखरानामा-
चतुर्वक्षः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं विरहादुरा राधा चन्द्रमुदिश्याह—विरहेति । अये
कोमलामन्त्रणे । हे सखि, अयं विधुः हृदये अर्थात् मम अतिमदनव्यथां तनोति ।
किंभूतः । मनोभुवः मदनस्य सुहृन्मित्रम् । मुरारेर्विरहावस्थास्मरणेनाह । किंभूतः ।
विरहेण पाण्डु यन्मुरारिमुखान्बुजं तस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य । अत एव वेदनां तिर-
यन्नपि आच्छादयन्नपि । एतदुक्तं भवति । पूर्वं मदीयविरहपाण्डुमुरारिमुखकान्ति-
मत्वेन मम वेदनां नाशयन्नपि कामसुहृत्त्वेन वेदनां करोत्येव । तदप्राप्त्यापि मदपे-
क्षया तस्य स्थितत्वाद्दुःखं नाभूत् सांप्रतमन्यासक्तं तं ज्ञात्वा मया स्थातुं न शक्यत

इंसलीलकः' इति । 'लवलेशकणाणवः' इत्यमरः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन
भणितं बद्धरेः कृष्णस्य रतिरमितं क्रीडितं कलेः कलियुगस्य कलुषं पापमार्थाच्छेदनां
पाठकानां च परिश्रमितं जनयतु नष्टं करोतु ॥ ८ ॥ संप्रति चन्द्रोभ्ययमधिकतरं
व्यथयतीत्याह—विरहेति । अये इति विवादे । अयं हृदयमानचन्द्रो मम हृदये
मदनव्यथां कामपीडां तावदधिकं यथा स्वादेवं तनोति विस्तारयति । कीदृशः ।
विरहेण मद्विक्रमेण पाण्डु बृसरं यन्मुरारेः कृष्णस्य मुखान्बुजमाननपथं तद्विदुतिर्यस्य सः ।
तथा च । तादृशकृष्णमुखान्बुजसदृशचन्द्रदर्शने कृष्णमुखान्बुजस्य स्मरणोदितव्यथा
जायत इति भावः । किं कुर्वन् । वेदनामपि तिरयंस्तिरोहितां कुर्वन् । तथा च ।
चन्द्रदर्शनेन तथा विवेकोन्मूलकं भवति । कृष्णमुपायेन कृतापराधमपि तमेव मनः
स्मरतीति भावः । व्यवाजनकत्वे हेतुमाह—मनोभुव इति । मनोभुवः कामस्य सुहृन्मित्रम् ।
तथा च निकटस्थितस्यापि कृष्णस्यानुसरणं यथा न कृतमिति मदनाद्वाक्यान्नास्त्वामो
मे वैरी जातः । सख्युत्तस्य साहाय्यं विकीर्णता चन्द्रेणापि व्यथा जन्यत इति भावः ।
चन्द्रस्य कृष्णमनोजन्यत्वेन कामस्य मनसिजत्वेन प्रसिद्धेः । सोदरत्वेन कामचन्द्रयोः
सौहार्दत्वाच्च मनोसवपदेन कामस्वोपादानम् । तथा च श्रुतिः 'चन्द्रमा मनसो
जायते' इति । 'सर्वो अजायत' इति । 'वेदना ज्ञानदुःखयोः । अये कोपे विवादे

गुर्जररीरागैकतालीतालैर्न गीयते । प्र० ॥ १५ ॥

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनबलिताघरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरघुना ॥ शुभम् ॥

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।

कुरबककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥ रमते० ॥ २ ॥

इति भावः । हुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ५ ॥ इदानीं राधा विह्वलिते मनसि तत्स्वरूप-
मेव निरूपयति ॥ अत्र पूर्वं ध्रुवपदम् ॥ रमते इति । अधुना मुरारिर्यमुनापुलि-
नवने रमते । अत्र मुरारिपदं कामुकस्य कार्कश्येन रत्यभावं द्योतयति । किंभूतः ।
विजयी मां पराभूय जयवान् । इति ध्रुवः । अथ पद्यानि । तमेव रमणप्रकारमाह—
समुदितेति । रमणीवदने मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । रमतेऽस्यामिति
रमणी । लिखितं लेखनसामान्याद्विन्यासे वर्तते । किंभूते वदने । अत एव सम्य-
गुदितः कामो यतः । पुनः किंभूते । सतिलकं मुखमुदीक्ष्य दीप्तस्मरत्वात्सपुलकं यथा
भवति तथा चुम्बनादलितः संभक्तोऽघरो यत्र । कस्मिन्क इव । रजनीकरे मृग इव ।
पूर्णचन्द्रनिभे मुखे कस्तूरीतिलकेन राधानिःश्वासैककाश्मल्यं शोष्यते । अत्र रजनी-
करग्रहणेन तयोः क्षणरागित्वं शोष्यते ॥ १ ॥ अपि च । घनचयेति । स तस्या इति
प्रकरणलभ्यौ । चिकुरे कुन्तले । जातावेकवचनम् । कुरबककुसुमं शोणसैरेयकपुष्पम्
शोणाम्लानपुष्पं वा रचयति । किंभूते । रतिपतिः मृग इव तस्य कानने । किंभूते
चिकुरे । घनचयरुचिरे मेघपटलमनोहरे । पुनः किंभूते । तरलिततरुणानने ।
तरलितानि तरुणानामाननानि येन । काननपक्षे तरलितानि तरुणानां कुरबककुसु-

पूर्वं गीतेन कस्याश्चिद्विपरीतरतमुक्तमधुना कस्याश्चित्स्वाधीनभर्तृकाया नायककर्तृकां
क्रीडामाह—समुदितेति । गुर्जरीरागेऽस्यैकताळः । गीतार्थस्तु—विजयी जयशीको
मुरारिर्यमुनापुलिने वने यमुनायाः सैकते वदने तत्र रमते क्रीडति । निःशङ्कैकप्रति-
पादनाय विजयैत्युक्तं । क्रीडामेवाह—समुदितेति । रमणीवदने कामिनीमुखे सपुलकं
सरोमाञ्चं यथा स्यादेवं मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । कीदृशे । चुम्बनाय
बलितः संमुखीकृत्य संकोञ्चितोऽघरो यत्र तादृशे । कुत्र कमिव । रजनीकरे चन्द्रे
मृगमिव । कीदृशे चन्द्रे । समुदितः सम्यगुदितो मदनो यस्याच्चादृशे । पूर्णचन्द्रस्य
कामोदीपकत्वादिति भावः । पुनः कीदृशे चन्द्रे । चुम्बनाय बलितः संमुखीकृतोऽघरो
यस्याच्चादृशे । चन्द्रदर्शनाभूतोऽचुम्बनादौ प्रवृत्तिः । अत्र मुखस्वाकादकारित्वादिना
चन्द्रसाम्यं कस्तूरीतिलकस्य च मृगसाम्यं बोध्यम् ॥ १ ॥ केत्यन्तरमाह—घनचयेति ।
चिकुरे तस्याः केशपाशे कुरबककुसुमं शोणाम्लानपुष्पं, अरुणसिन्धुपुष्पं वा रचयति ।
यथाविन्यासमर्पयतीत्यर्थः । कीदृशे चिकुरे । घनचयन्मेघसमूहवद्विरे मनोहरे ।
पुनः कीदृशे । रतिपतिः कामः स एव मृगस्तस्य कानने वने । पुनः

घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूपिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते ॥ रमते ० ॥ ३ ॥

जितविसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।

मरकतमलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले ॥ ४ ॥

मानां वा वातारिवृक्षाणामग्रभागा यस्मिन् । रमणीपक्षे कुलटानां सुखरूपम् । यथासृगः कानने बली तथात्र कामः । अत्र मृगसन्देन तत्र रममाणस्य हरेः पश्यत्वं (पश्यत्वं) व्यज्यते ॥ १ ॥ अपि च । घटयतीति । स तस्याः कुचयुगगगने कुचयुगं गगनमिव बृहत्त्वात् । अमलमणिहारं हीरकसरं हीरकहारं तारकपटलं तारकासमूहं घटयति योजयति । किंभूते । सुघने सुतरां घने पीने । गगनपक्षे शोभनघने । किंभूते स्तनयुगे । मृगमदरुचिरूपिते । कस्तूरीपरिध्वजेन निवारितसुरतभ्रमजले । गगनपक्षे मृगमदकान्तियुक्ते रक्षे च भावेन । पुनः कथंभूते । नखपदं शशीव तेन भूषिते । पक्षे । नखपदमिव शशी तेन भूषिते । अत्र तस्मिन्मभिलाषश्च्युत्वं गगनपदव्यङ्ग्यम् ॥ ३ ॥ अपि च जितेति । स कृष्णस्तस्या जितविसशकले मृणालखण्डसदृशे भुजयुगले वर्तमाने । करतलनलिनीदले

येन तादृशे । कीदृशं कुसुमम् । चपला इव रक्तविभुदिनं सुषमातिशयिता शोभा यस्य तादृशम् । यद्वा । चपलावस्तुभ्यं चार । अत्र विरहतापशामकतयातिशयामलतया विकृताणां सज्जलमेवसात्मम् । केशमयितकुरवककुक्षमानां चान्तरान्तरा दृश्यमानतया विरहिणां संतापजनकतया रक्ततया लोहितविभुस्ताम्बम् । 'त्रिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरहः' इत्यमरः । 'स्रुतः कुरवकः शोणाम्बानक्षिप्यीमवेदयोः' इति विश्वः । 'कुक्षुमं पुष्पफलयोः' इत्यपि । 'चपला कपिलाविधुस्फुल्लीपिपलीपु च' इत्यपि । 'सुषमं चारुसमयोः सुषमा परमा कुतौ' इति च ॥ २ ॥ कैत्यन्तरमाह—घटयतीति । कुचयुगं गगनमिव । कीदृशे कुचयुगगगने । बृहत् अतिशयेन घनो विस्तारो यत्र तादृशे । मृगमदस्य कस्तूरी रक्ष्या दीप्त्या रूपिते व्याप्ते । पुनः कीदृशे । नखपदं नखाद्वस्तदेव शशी तेन भूषितेऽलंकृते । नखस्रुतं चेदर्थेन्दुसाम्यं बोध्यम् । तदुक्तं पञ्चसावके—'अर्धेन्दुसंकाशमिदं नखस्रुतमर्धेन्दुसंकाशं कथितं समासतः । कक्षानितम्बस्तनपाशेभ्यो दातव्यमेतत्कारजं सदैव' इति । अत एवात्र शशिपदमप्यर्धचन्द्रपरं बोध्यम् । पूर्णचन्द्रस्य तत्साम्याभावात् । अत्र कुचयुगस्य विस्तीर्णत्वात्कस्तूरिकया श्यामात्वाद्गुरुपचन्द्रवत्त्वात् अग्नत्वेन निरूपणम् । गगनस्यापि कविसंप्रदाये श्यामत्वेनैव प्रसिद्धेः । अत एव सुघनं श्यामिभिर्मणिभिर्दिशेषैर्वर्णनस्य निरूपणीयमकविकेषणोपादानात्साम्यमेतद्रूपम् । 'घनः साधे दृढे दीर्घे विस्तारे लोहमुद्गरे' इति विश्वः । 'गुण्ठितरूपिते' इत्यमरः । एतस्याः स्थानसमये हीरकामिनाप्युक्तम्—'रूपिते लौकिकम्यादृत्वेत्यर्थः । 'यत्रान्तर्गिरिरेणु रूपितः ।' 'नखपदे चापि मध्ये च तारकं तारकापि च' इति विश्वः ॥ ३ ॥ किंच । जितविसेति । मृदुभुजयुगले तस्याः कोमले बाहुयुगे मरकतमलयमिन्द्रनीलमणिमलयं

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।

मणिमयरसनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने ॥ रमते० ॥ ५ ॥

कराब्जपत्रे । शोणे करतले नीलमरकतसंचयः सप्रसरपद्मशोभामनुकरोति । तेन तयोः यावकमण्डनकमनीयतान्मायेन औपाधिकज्ञेहो रसामासुरवेन व्यञ्जितः । मरकतवल्लभं मधुकरनिचयमेव वितरति प्रयच्छति । किंभूते करतले । हिमशीतले । अत्र हिमशीतलशब्दस्तस्मिन्कामाभावं द्योतयति । तथा चाह—‘अनुरागोऽनुरक्तार्था रसावह इति स्थितिः । अभावे त्वनुरागस्य रसामासं जगुर्बुधाः’ ॥ ४ ॥ अपि च । रतीति । स तस्या रतिगृहजघने मणिमयरसनं मेखलां विकिरति । रतिगृहं च तज्जघनं च जघनस्य रतिगृहेति नाम्नि सत्येव रतिं गृह्णाति । रतेरावासप्रस्थापितत्वेन विशेषणपरता । किंभूते । विपुलापघने विपुलावयवे । पुनः किंभूते । मनसिजकनका-

निजमार्दवेन शैलेन चाभिभूतं विसृजकलं गुणालम्बणं वेन तादृशे । पुनः कीदृशे । करतलमेव नलिनीदलं पद्मं यत्र तादृशे । यद्वा । करतलमेव नलिनीदलं पद्मिनीपत्रं यत्र तादृशे । पुनः कीदृशे । हिमवच्छीतले । अत्र यद्यपि करतलस्य पद्मिनीपत्रत्वरूपणं न विश्वमिति । अत्र द्वितीयव्याख्याने मरकतवल्लयस्य पद्मरूपणमाचक्षेपलभ्यमित्येकदेश-विवर्तिरूपकम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘औता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्तितम् ।’ अलार्थः—‘कैचन पदार्थाः औताः क्षुतिपठिताः साक्षाच्छब्दाः कैचन आर्थास्तदन्यार्धानुपपत्तिगम्या यत्र रूपके तदेकदेशवर्तितं । ‘नलिनी पद्मिनी पद्मव्योमसिन्धुसरोवरे’ इति विषयः । ‘मरकतो नीलमणिः’ इति ॥ ४ ॥ किंच । रतिगृहेति । रतेः शृङ्गारस्य गृहे आभये मणिमयरसनं मुक्तामयीं मेखलां विकिरति क्षिपति । अत्र विकिरतीत्यनेन काञ्चीबन्धनसमये ओषीरपशंजनितसाध्वसवशात्कम्बमानकरा क्षिपति न तु वज्रातीति ध्वनितम् । कीदृशे । विपुलापघने विपुलो विस्तीर्णोऽपघनोऽपघनो वस्य तादृशे । अतिमांसल इत्यर्थः । पुनः कीदृशे । मनसिजस्य कामस्य कनकनिर्मितसिंहासन इव । विस्तीर्णत्वादतिगौरवाच्च जघनस्य कनकासनसाम्यम् । अत्र जघनस्य कनकासनत्वरूपणमनुपपन्नमानमनसिजस्य महा-राजत्वमाजीवतीत्येकदेशविवर्ति गत्यादि रूपकमिति । कीदृशं मणिमयरसनम् । तोरणस्य मङ्गलस्य सज्जो हसनमुपहासो वसात्तादृशम् । अन्योऽपि यदि सिंहासज्जघनविशति तदा तत्र परिजनैर्वन्दनमालिका बध्यते । मनसिजसिंहासनीभूते तस्या जघने शुद्रमणिकारूपमाङ्गल्यस्रजं वज्रातीति भावः । पुनः कीदृशे जघने । कृतं वासनं वक्षं समाह्वयपि काञ्ची वज्राति कुण्डलिलज्जया नायिकया कृतं शाटिकादिरूपं वक्षं यथेख्यैः । यद्वा । कृतं वासनं श्रीकृष्णवशीकरणात् भूपविशेषो यत्र तादृशे । अत एव तया वशीकृतः सन् मामवधूय तया सह रमत इति भावः । भूपविशेषश्च स्वदेहे नायकवशीकरणात् च नायिकया कर्तव्य इति कामशास्त्रे उक्तम् । तदुक्तं रतिरहसे—‘वरयुवती-मलयोद्भवसुसैलासर्जकृष्टसिद्धार्थैः । सर्वाङ्गीणो भूपः सर्वजनानां वशीकरणम् ॥’ इति । यद्वा । कृता वत्कान्तिदर्शनात्कुण्ठेन वासना भोगेच्छा यत्र तादृशे । यद्वा । कृतवासनमर्थात्कामेन स्वादं यत्र तादृशे । यद्यपि मनसिजकनकासनं इत्यनेनैव काव-

चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ रमते० ॥ ६ ॥

रमयति सुदृशं कामपि सुसृशं खलहलघरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि विटपोदरे ॥ रमते० ॥ ७ ॥

सने कामस्य हेमपीठे । किंभूतं रसनम् । तोरणहसनम् । रतिगृहं तोरणसदृशमिति यावत् । किंभूते रतिगृहे । कृतवासने कृतं वासनं गन्धादि यस्य । गृहं च अविवासपरिकल्पितासनादि रमणीयं भवति । अत्र कनकशब्दः स्मरहरप्रियत्वेन कामस्योद्दे-
जको भवतीति ध्वन्यते ॥ ५ ॥ अपि च । चरणेति । हरिस्तस्याचरणकिसलये याव-
कभरणं पूरणं जनयति । किंभूते । हृदि योजिते योगं प्रापिते । अर्थात् श्रीकृष्णस्य हृदि । किंविशिष्टे चरणकिसलये । कमलानिलये लक्ष्मीनिवासस्थाने । पुनः किंभूते । नखा एव मणिगणाः आरक्तत्वात् । तैः पूजिते । किंभूतं यावकभरणम् । चरणस्य स्वभावलोहितत्वाद्बहिर्भूतमाच्छादकम् । किंभूते हृदि । कमलानिलये लक्ष्मीनिवास-
स्थाने । पुनः किंभूते । नखमणिगणपूजिते । तथा दत्तनस्वत्वात् ॥ ६ ॥ अपि च । रमयतीति । हे सखि, मौनं विमुञ्ज । विरसं यथा स्यात्तथा विरमिह विटपोदरे निपुजे फलप्राप्तिलक्षणरहितं चिरं किं अवसं किमुषितासि । क्व सति । खलहल-

स्थानं प्राप्तं तथापि नित्यं तत्ताम्रिष्यसूचनायैतदुक्तम् । 'अहं प्रतीकोऽवयवोऽपवनोऽथ कलेवरम्' इत्यमरः । 'सिंहासनं तद्वैभवं' इत्यपि । 'रसनं स्वादने पाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि' इति विश्वः । 'मङ्गल्यस्तज्जोरणो नूनं भवेद्वन्दनमालिका' इति क्षीरस्वामिलिखितकोषः । 'वसनं वसने चाप्य स्थाने ज्ञाने च भूषणे' इति विश्वः ॥ ५ ॥ किंच । चरणकिसलये चरण एव किसलयमाताम्रत्वात्कमलत्वाच्च । तत्र यावकभरणं जनयति । कीदृशे । कमलायाः भ्रियो निलय आभये । कीदृशे । नखा एव मणिगणा मणिसमूहास्तैः पूजितेऽङ्कजिते । कीदृशं यावकभरणम् । बहिर्भूतं दूरीभूतमपवरणं यच्च तादृशम् । स्पष्टमित्यर्थः । पुनः कीदृशे । हृदि हृदये योजिते । अनुरागातिशयात्प्रापितं स्वहृदये तच्चरणकिसलयं कृत्वा यावकं च रचयतीत्यर्थः । वदा । हृदि तत्सैव विज्ञेयम् । कीदृशे हृदि । कमलाया लक्ष्म्या निलये आभये । लक्ष्म्याः कृष्णवस्त्रलेख सर्वदा स्थितिः । पुनः कीदृशे । नखा एव मणिगणास्तैर्भूषिते । लक्ष्म्या अपि गृहे तदीयचरणकिसलयं ददाति । तेन तस्य सौभाग्यातिशयो ध्वनितः । अत्र चरणकिसलये नखमणिगण इत्यत्र कृष्णमावयोः किसलयत्वमणिगणत्वयोः परस्परमयोगादयुक्तं नामरूपकम् । तादृकं दण्डिना—'हर्षं मन्दस्मितं ज्योत्स्ना स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् । इति ज्योत्स्नोत्पलयोगादयुक्तं नाम रूपकम्' इति । 'कमलापीवरयोः' इति विश्वः । 'लाक्षा राक्षा जगु क्रीये बाबकालस्तन्मायया' इति विश्वः ॥ ६ ॥ रमयतीति । यत् स्वयमेव तत्तदाभरणं विषाद्य कामपि सुदृशं शोभने दृशी नेत्रे यस्यास्ताम् । खलो दुर्जनो यो हलधरो बलमद्रस्ताम् सोदरो आता कृष्णस्तस्मिन्सुहृदमतिशयेन रमयति । हे सखि, वद कथम् । इह विटपोदरे कुलमन्त्रे विरसं रसशून्यं यथा स्वादेवमत पृष्ठाफलं यथा स्वादेवं चिरं बहुकालं व्यस्य

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगरचितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥ रमते० ॥८॥

नायातः सखि निर्दयो यदि शठत्वं दूति किं दूयसे

स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।

धरसोदरे दुष्टे बलभद्रभ्रातरि कामपि आत्मसहसं खलां सुदृशं लक्षणया विरूपनेत्रां रमयति सति । अत्र हलधरशब्दो मामनुकूलां विहायान्यासफोऽन्यां रममाणस्य तस्य पामरत्वं शोतयति । ईदृशस्यास्य प्रतीक्षायां विदग्धया न स्यात्तद्व्यमिति भावः ॥७॥ अपि च । इहेति । कविराजजयदेवके कलियुगेन रचितं दुरितं न वसतु न तिष्ठतु । किंभूते । रसभणने रसोद्दीपके । कर्तारि त्वुः । पुनः किंभूते । कृतहरिगुणने कृतहरिक-
थाभ्यासे । पुनः किंभूते । मधुरिपुपदसेवके । अथ च इह रसभणने इति प्रबन्धवि-
शेषणत्वेन योजनीयम् । इयमष्टपदी स्तुतिनिन्दापरत्वेन बोद्धव्या ॥ तथाच सङ्गीतराजे
'हुतमण्डने तालेन हुतेनैव लयेन च । महारे रसराजे स्यात्पदानां संततेः पुनः । स्वर-
प्राप्तस्तथा पाठास्तेना अपि यथाक्रमम् । हरिरसमन्मयावस्थितकाव्यः प्रबन्धरादः ॥' इति
हरिरसमन्मयावस्थितकनामा पञ्चदशः प्रबन्धः ॥ कृष्णानागमने हेतुं दूतीं विषादोपनय-
पुरःसरं सौकण्ठा राधा प्रकटयति—नायात इति । हे सखि राधे, स मया बहु-
प्रेयस्यापि आहूतः परं निर्दय इति नायातः । अथ राधाह—हे इति, स यदि शठः
धूर्तः तर्हि किं दूयसे । त्वं मा विषादं कार्षीः । त्वं दूतीकर्मण्येव प्रभुः । दूत्याह—हे
राधे, अहं अत एव दूये । स बहुवल्लभः सन् बहुयो वल्लभाः प्रेयस्यो यस्य सः स्व-
च्छन्दं यथा स्यात्तथा रमते कीदृति । पुनः राधाह—तत्र ते किं दूषणं न हि त्वं

किं किमिलेव संस्थितास्तीत्यर्थः । अत्र च हलधरसोदरत्वेन कृष्णस्योपादानम् । हलधरो
ग्रान्यस्तसोदरोऽयमपि तथैव भविष्यतीति तस्य मां विहाय कयाचिन्नोपिकया सह
केलिकरणमुच्चितमेवेति सूचनाय । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ।
अवसमिति 'वस निवासे' इत्यस्य धातोस्तमपुरुषैकवचनम् । लट् । स्वाधीनभर्तृकेयं नायिका ।
तदुक्तं शृङ्गारतिलके—'यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्ष्णं न मुञ्चति । विचित्रविभ्रमासक्ता
स्वाधीनपतिरपि यथा' इति ॥ ७ ॥ इहैतत्काव्यकर्तारि कविनृपजयदेवके कलियुगे
चरितमाचरितं कृतं दुरितं न वसतु न तिष्ठतु । कीदृशम् । रसस्य कृष्णविषयशृङ्गाररसस्य
भणनं कथनं यस्य तादृशे । अत एव कृतं हरेर्गुणने चिन्तनं येन तादृशे ।
अत्र हेतुमाह—मधुरिपोः कृष्णस्य पदसेवके ॥ ८ ॥ पूर्वग्रन्थस्याः कस्याश्चित्कृष्णेन सह
केलीमुख्येभ्यः सख्या अग्रे वर्णितवती । संप्रति दूतीं कृष्णेनोपमुक्तां शङ्कमाना वक्रोक्त्या दूतीं
प्राह—नायात इति । हे सखि दूति इत्यकर्मकृण्वे, स निर्दयो दयारहितोऽयं
एव शठः कृतगूढमदपराधो यदि नायातस्तदा किं दूयसे किमिति दुःखिता भवति ।
स तु शठो भवति । किंतु धृष्टः स्वच्छन्दमेव रमतेऽतो किं दूयसे इत्याह—
स्वच्छन्दमिति । स कृष्णो बहुवल्लभोऽनेकनायिकाप्रियोऽत एव स्वच्छन्दं निःशङ्कं
रमते । यथा कयाचिन्नोपिकया सह केलिं करोति । तत्रार्थं ते तत्र किं दूषणम् ।

पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-

रुत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ६ ॥

विपरीताचरणेति मदीयमेव देवं बलवत्तरमित्याह—हे सखी, पश्य जानीहि । बहु-
तरं ज्ञास्यसि वा । इदं हृदयं चेतो यास्यति । किंभूतं चेतः । स्वयं स्फुटद्विदलत् ।
उत्प्रेक्षते उत्कण्ठार्तिभरादिव प्रियमिलनेच्छापीडाभरादिव । अन्योऽपि आर्तिभरता-
पितो विधीर्यत एव । किंभूतं चेतः । अद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्य गुणैः आकृष्यमाणं
मया निरुध्यमानमपि नीयत एव । आद्यानि च तानि प्रियाणि च तेषां तैर्वा सङ्गमः
तस्यायः प्राप्तिः तस्मै तेन वा दयितः तस्य वा । आद्यप्रियसङ्गमे निमित्ते अयेन
शुभावहेन विधिना दयितस्य । अथवा आद्यप्रियसङ्गमायेति चतुर्थ्यन्तं मित्रपदम् ।
एतदुक्तं भवति । हरिसंगमे पूर्वानुभूतस्मरणादिदं चेतो यास्यत्येव न ते दूषणं न
मम । सोऽपि नोपालम्भमर्हति । विधेः पराङ्मुखत्वात् । अथवा एवंविधमिदं चेत
एव यास्यति ज्ञास्यति इदमेव ज्ञातात्वादं निवृत्तिमेव्यतीत्युपरम्यते । अथाद्य पश्य । तद्गु-
णैराकृष्यमाणं सत् प्रियसङ्गमार्थं यास्यति ॥ अत्र शार्दूलविकीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्ग-
मलंकारः । उत्प्रेक्षोत्तरे च ॥ ६ ॥ तानेव दयितस्य स्मरतसौशील्यादिकान्यगुणान-

अपि च । आश्चर्यरम्यस्य प्रियस्य कृष्णस्य संगमाय मिलनायेदं मम चेतोऽन्तःकरणं यास्यति ।
कीदृशम् । दयितस्य कृष्णस्य गुणैः सौन्दर्यादिभिराकृष्यमाणं बलात्कारेणानीयमानम् ।
अपरमपि गुणैः रज्जुभिराकृष्यमाणमन्यत्र नीयत इति ध्वनितम् । कीदृशं चेतः ।
उत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटम् । उत्कण्ठा औत्सुक्यमार्तिः पीडा तथोर्वोऽतिशयस्तत्सादिव
बहिर्भवत् । अपरमपि वस्त्वन्तरसंकुले स्थाने स्थितं वस्तु शङ्कया बहिर्भवतीति
ध्वनितम् । तथा च । अतः परं विरहदुःखं सोढुमशक्ततया तदगुणानेव स्मरन्त्या प्राणा
पदं त्याज्यास्ततोऽन्ते मा मतिः सा गतिरिति स्वयमेव चेतस्तत्र यास्यतीति किमतःपरं
तवात्र गतागतायासेनेति भावः । अथ वक्तुविशेषाद्बोद्धव्यविशेषाच्छठादिपदाच्च
ध्वनितोऽयमर्थः । हे दूति, यदि स नायातस्तदा त्वं किं दूयसे । तदनागमनं ममोत्तमये
युज्यते न तव । त्वं तु तत्सङ्गभोगेनैव कृतावां जाता । सखीमपि सोत्कण्ठमाह ।
समीचीनं सत्यमाचरितमिति भावः । यदि च निर्दयकुचोपमर्दनगङ्गादालिङ्गनादिना
त्वद्गात्रपीडने दयारहितस्तदापि त्वं किं दूयसे । नायकस्य तादृशं दयाराहित्यं नायिकया
भावेन लभ्यत इति भावः । यदि च शठस्तदापि किं दूयसे । शठत्वेनैव मद्वचनं
कृतवता त्वमुपयुक्तेति शठकृतेति भावः । यदि च बहुबलमः स्वच्छन्दं रमते स तदापि ते किं
दूषणम् । किंच बह्वीषु बलमासु मध्ये संप्रति त्वमेका प्रिया जातेति भावः । पश्याद्येति ।
तथा च भवादृशीनामुपभोगमात्रमुद्देशवमिति तस्य बहुबलमत्वेऽपि न क्षतिः ।
मम तु प्रथमानुरागसमयमारभ्य प्रियेणान्ता मनस्यपि न कृता । ममापि स्वप्नेऽपि
तदन्यो नेच्छाविषयोऽभूदधुना तु विधिवशादैपरीत्ये प्राणानेव त्यक्षामीति भावः ।
अथ प्रथमपदे शठो नायक उक्तः । स्वच्छन्दमित्यादिना च भूटः । तदुभयलक्षणं
रसार्णवसुधाकरे—‘अनुकूलस्यैकवातिः शठो गूढाभराभङ्गः । भूटो व्यक्तान्ययुव-

देशवराढीरागेण रूपकतालेन गीयते ॥ प्र० ॥ १६ ॥

अनिलसरलकुबलयनयनेन ।

तपति न सा किसलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रुवम् ॥ १ ॥

विकसितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ सखि था० ॥ २ ॥

न्यायिकाममत्वेन निन्दास्तुतिपरत्वेनाह—अनिलेति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदं यथा । सखि येति । हे सखि, या गोपिका वनमालिना हरिणा रमिता । रमणमिता रमिता । अथवा रमः संजातो यस्य इति वनमालिना सह क्रीडितेत्यर्थः । अथबो-
धानविहारादिभिर्हरिणा वा रममाणा गोपिका हरिणैव तद्विशेषक्रीडने नियुक्ता । आ-
त्मना सह क्रीडनार्थं प्रेरितेति यावत् । अथवा वनमालिना सह कामेन रन्तुं प्रेरिता
तत्रैव साभिलाषा क्रीडापरा बभूवेत्यर्थः । निन्दापक्षे तु । वनमालिनेति मालायाः
सद्भावात्तस्याः संभोगपराङ्मुखत्वं सूचितम् । वनलक्ष्म्या मलिनेवैतस्ततः पुष्परसा-
खादात् । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । अनिलेति । तत्र प्रतिपदमेकैकं विशेष-
णम् । तृतीयान्तं वनमालिनः प्रथमान्तं च या इति पदोपलक्षितायास्तस्याः । तत्रापि
च ध्रुवपदाद्विशेषणानां वैपरीत्येन । पक्षे एतद्विपरीतोऽर्थः सूचितो भवति । किंभूतेन
वनमालिना । अनिलेन तरले ये नीलोत्पले ते इव । नीले कमले इव नयने यस्य ।
सा गोपिका किसलयशयनेन न तपति नोपतप्ता भवति । पक्षे वा किलान्यमनस्कैः
प्रियान्तरनिरीक्षणप्रहितचञ्चललोचनेनोपभुज्यते सा किसलयशयनेऽपि न तपतीति
न । अपि तु तापं प्राप्नोत्येव ॥ १ ॥ अपि च । विकसितेति । किंभूतेन
हरिणा । स्फुटितारविन्दमिव मनोहराननेन सा गोपिका कामबाणेन विद्धा न

तिभोगलक्ष्योऽपि निर्मयः' इति ॥ ६ ॥ संप्रति कृष्णेन रममाणायाः सौभाग्यसुखं तद्विरहिण्याश्च
संतापमष्टपथा कथयति—अनिलेति । गीतस्यास्य देशाख्यरागो रूपकतालः ।
गीतार्थस्तु हे सखि, या वनमालिना कृष्णेन रमिता क्रीडिता सा किसलयशयने पल्लवशय्यायां
न तपति नोपतप्ता भवति । कृष्णाङ्गसङ्गे तत्सुखपदमेव भवतीति भावः । कीदृशेन
वनमालिना । अनिलेन वायुना तरलेऽनिलबद्धा तरले चञ्चले कुबलये तद्वनयने यस्य तेन ।
नायिकासंनिधौ साध्वसवशाच्चञ्चलनेत्रेत्यर्थः । अथवा या रमितेत्यत्र आश्लेषः ।
तथा च या वनमालिना रमिता सा किसलयशयने न तपतीति, अपि तु तपत्येव ।
नद्धये प्रकुण्ठस्यैवार्थस्य प्राप्तेः । यद्वा । किसलयशयनेनेत्येवं तृतीयैव । जम् क्षिरश्वाख्ये ।
तथा जायमर्षः । या रमिता वनमालिना किसलयशयनेन न तपति ।
अपि तु तपत्येव चेति काका लभ्यते । 'अनिलो वसुधातयोः' इति विश्वः ॥ १ ॥
अथ च । विकसितेति । या वनमालिना रमिता सा मनसिजविशिखेन कामबाणेन न
स्फुटति न दिशा भवति । कीदृशेन वनमालिना । विकसितं पुष्पितं वत्सरसिखं पथं

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ सखि या० ॥ ३ ॥

स्थलजलरुहचक्रचरणेन ।

लुठति न सा हिमकरकिरणेन ॥ सखि या० ॥ ४ ॥

सजलजलदसमुदयरुचिरेण ।

दलति न सा हृदि विरहेण ॥ सखि या० ॥ ५ ॥

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ।

श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥ सखि या० ॥ ६ ॥

भवति । पक्षे विलासकलाविमुखेन । केवलं प्रसारितमुखेन संभोगमाप्नोति । सा मदनबाणेनैव न विध्यते । अपि तु विध्यत एव ॥२॥ अपि च । अमृतेति । किंभूतेन हरिणा । अमृतवन्मधुरतरं कोमलं वचनं यस्य तेन । सा मलयानिलेन न ज्वलति न दीप्यते । अतिप्रियवचनस्य दाता न भावं शोतयति । तेन 'प्रियवाक् क्री(?) शीलः क्रीणां भवति बल्लभः' इति बाल्म्यनिरासान्मनोऽनवरथानान्मलयमाहतेन ज्वलत्येव ॥ ३ ॥ अपि च । स्थलेति । किंभूतेन हरिणा । स्थलकमलकान्तिकरचरणेन सा गोपिका चन्द्रकिरणेन न लुठति न भूमौ परिवर्तते । ततः पक्षे स्थलकमलग्रहणेन तदङ्गस्य तस्यापहायित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥ अपि च । सजलेति । किंभूतेन हरिणा । सजलजलदोदयरुचिर्मिता । सा गोपिका हृदि दुःसहविरहभरेण न दीर्यते । पक्षे अत्र सजलजलग्रहणेनैव विरहेण संयोगेऽपि प्रियविरहसाम्यमिति निन्दार्थः ॥ ५ ॥ अपि च । कनकेति । किंभूतेन हरिणा । कनकनिकषरुचिश्चुचिवसनाद्यो शुचिवसनश्च

तद्रुचिर्न मनोहरं मुखं यस्य तेन । मुखहास्यत्वेन विकसितपद्मसाम्यं बोध्यम् अथ च ॥ या विकसितेन सरसिजललितमुखेन वनमालिना रमिता सा मनसिजविशिखेन न स्फुटति । अपि तु स्फुटत्येवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥ अथ च । अमृतेति । वनमालिना रमिता सा मलयजपवनेन मलयगिरिजातेन वातेन न ज्वलति न दीप्यते । कीदृशेन वनमालिना । अमृतादपि मधुरं मृदुतरमतिशयेन कोमलवचनं यस्य तेन । अमृतेत्याद्युचितविशेषणोपपत्त्या चामृतसेकेन ज्वलनाभावस्योक्तित्वात् । अथ चामृतमधुरमृदुतरवचनेन वनमालिना या रमिता सा मलयजपवनेन न ज्वलति । अपि तु ज्वलत्येवेति ॥ ३ ॥ स्थलजलेति । कीदृशेन वनमालिना । स्थलोद्भवं जलरुहं कमलं तद्रुचिर्योस्तादृशी करौ चरणौ यस्य तेन । अथ च या वनमालिना रमिता सा हिमकरकिरणेन न लुठति किं । अपि तु लुठत्येव ॥ ४ ॥ सजलेति । अथ च या वनमालिना रमिता सा विरहाधिक्येन हृदि हृदये न दलति न दीर्यते । पुनः कीदृशेन । सजलो जलसहितो यो जलदो मेघस्तत्समुदयरुचिरेण । अथ च या वनमालिना रमिता सा विरहभरेण हृदि न दलति । अपि तु दलत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ कनकेति । या वनमालिना रमिता सा परिजनानां हसनेन श्वसती कञ्चा रोदित्यादिपरिजनहासेन । अथ । परिजः सर्वतो

सकलभुवनजनवरतरुणेन ।

बहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ सखि या० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ सखि या० ॥ ८ ॥

तेन । अथवा कनकस्य निकषः निकषोपलब्धेया तत्कान्तिविमलबलेन । सा गोपिका परिजनहसनेन न श्रसिति निःश्वासवती न भवति । पक्षे या काषायवसनादिना संगता भवति सा परिजनैरुपहसिता वीर्याभिःश्वासान्मुच्यते ॥ ६ ॥ अपि च । सकलेति । किंभूतेन हरिणा । सकलभुवनजनश्रेष्ठतरुणेन सातीव निर्भररसेनापि रुजं पीडां न धारयति । या किल सकलेष्वपि भुवनेषु वरतरुणेनोपभुज्यते । तस्मात्तु एकैकस्यापि विरहेण शोको भवतीति निन्दा ॥ ७ ॥ अपि च । श्रीजयदेवेति । अनेन श्रीजयदेवभणितं च तद्वचनं च तेन हेतुना हरिः श्रीकृष्णः हृदयं प्रविशतु । अर्थाद्वाचायाः । अथवा अयं हरिः इत्प्रविशतु । अपिशब्दात्तदारोपकरणवचनानि च ॥ तथा च सत्नीतराजे—‘रामो वराटिका यत्र तालो वर्णयतिस्तथा । पदानि खेच्छयालापभूषितानि यथाद्युति ॥ ततः स्वराश्च पाठाश्च ततः पद्यानि कानिचित् । इति नारायणपदान्मदनायासनामकः ॥ प्रबन्धः क्षितिनाथेन लोकनाथस्य वर्णितः’ ॥ इति नारायणमदनायासनामा षोडशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ चेतो यास्यसीति

जनानां हास्येन न श्रसिति न संतापनिःश्वासं त्यजति । कीदृशेन वनमालिना । कनकनिकषः सुवर्णकषणपट्टिका तस्यैव रुचिर्दीप्तिर्यस्यैतादृशं शुष्यनुपहतं वक्षं यस्य तेन । अत्र कनकपदेनैव पीतत्वे प्राप्तेऽपि लिङ्गत्वाप्राप्तये निकषपदोपादानम् । अथवा या वनमालिना रमिता सा परिजनहसनेन न श्रसिति । अपि तु श्रसित्येवेत्यर्थः । ‘निकषः कषपट्टिका’ इति हारावली । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहतै’ इति विश्वः ॥ ६ ॥ सकलेति । या वनमालिना रमिता सातिकरुणेनातिशयितकरुणारसेनोपलक्षिता सती रुजं तद्विरूपजन्या व्याध्यवस्थां तद्वच्च बहति धारयति । कीदृशेन वनमालिना । सकलभुवने समस्तलोके ये जनास्तैभ्योऽपि वरतरुणेन श्रेष्ठतरुणेन । अथवा या वनमालिना रमिता सातिकरुणेनोपलक्षिता रुजं न बहति । अपि तु बहत्येवेत्यर्थः । असिन्धुश्लेष्टतिकरुणेनेति कृष्णस्य विशेषणम् । तदतिक्रान्ता करुणा दया यस्य तादृशेन निर्दयेनेत्यर्थः । ‘करुणस्तु रसे रुशे कृपायां करुणा मता’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । अनेन जयदेवभणितमिलनेन श्रीजयदेवेन कविना भणितं वर्णितं यन्मिलनं कृष्णस्य कामिन्या सहेत्यर्थः । त्वां ते (१) हरिरपि कृष्णोऽपि हृदयमर्थाद्वाच्यं ओच्युर्वा प्रविशतु । वक्ष्य श्रीजयदेवभणितस्तु यन्मिलनं संबन्धोऽभ्ययनगानरूपस्तेन हरिरपि हृदयं प्रविशति-

मनोभवानन्दन चन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुख वामताम् ।

क्षणं जगत्प्राण विधाय माधवं पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥७॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानीको

विषमिव सुधारश्चिमर्येस्मिन्दुनोति मनोगते ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्बलते बला-

त्कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥ ८ ॥

सखीं प्रोच्य अन्तरा पुनः सव्याजं कालविलम्बं कृत्वा पुनः स्वरशरासः मलयानि-
लमुपालब्धुमाह—मनोभवेति । हे चन्दनानिल, जगदाह्लादक, प्रसीद विपरीत-
लक्षणया क्षमां कुरु । कथं वैपरीत्यम् । यतः जगदाह्लादकरूपप्रच्युत्या मम रिपोर्भ-
नोभवस्य आनन्दमकरोः अतो मनोभवानन्दन, प्रसीद क्षमां कुरु । दक्षिणोऽहमिति
कृत्वा हिताहितलक्षणवक्तानभिज्ञत्वाणोपालभ्योऽहमिति बदसीति चेत्तर्हि जितम् ।
हे दक्षिण, क्षणं क्षणमात्रं वामतां मुख । कृतजगत्प्राणस्य मे सर्वसाधारण्येन
नेयं प्रकृतिरिति चेत् । हे जगत्प्राण अङ्गीकृतजगत्प्राण, त्वं माधवं पुरो-
धाय अग्रे कृत्वा सांप्रतमेव मम प्राणहरो भविष्यसि । तर्हि साधु चेद्विमतम् ।
नाहमस्या मरणनिसिद्धं किंतु माधव इतीदमेव वामताया विलसितमिति । अत्र
वंशस्थं वृत्तम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ७ ॥ इदानीं स्वचित्तमेवोपालभते—रिपु-
रिवेति । हे सखि, यस्मिन्गते सति अन्यत्र स्थिते सति अथवाऽज्ञातस्वरूपे सति
अयमनुकूलोऽपि सखीसंवासः रिपुरिव मनो दुनोति । अनु च क्षीतो वायुः प्वलन

त्यर्थः ॥ ६ ॥ संप्रत्यनिलमेव संतापदं मत्वोपालभते—मनोभवेति । हे चन्दनानिल
चन्दनसंबन्धिबायो, मे मम प्रसीद प्रसादं कुरु । हे दक्षिण, सर्वेषां विलासिनामनुकू-
लस्वभाव, वामतां प्रतिकूलतां मुञ्च । अत्र चन्दनतरुसंगतस्य वामत्वं नोचितमिति
चन्दनानिलदक्षिणपक्षाभ्यां ध्वनितम् । वामत्वेन हेतुगर्भविशेषणमाह—मनोभवेति ।
मनोभवं काममानन्दवतीति मनोभवानन्दनः । तथा च । मम वैरी कामस्तं यदानन्दयसि
तदैव प्रतिकूलमाचरसीति भावः । यदि च वामतां न मुञ्चसि तदा माधवं कृष्णं
जनं मम पुरोऽग्रे निधाय पश्चात्तदर्थं कृत्वापि प्राणहरः प्राणानां हर्ता भविष्यसि ।
यथा विरहिणीं मां व्यथयसि तथा मया विरहितं तमपि संतापय । यथा मदन्तिकं स
आयास्यसीति भावः । एतेन जगत्प्राणहरणे बायोः सामर्थ्यं ध्वनितम् । यद्वा
चन्दनानिल, क्षणं वामतां मुञ्च । माधवं पुरो निधाय पश्चान्नम प्राणहरो भविष्यसीत्यन्वयः ।
शेषं पूर्ववत् । जगत्प्राण जगतां प्राणभूत । न तु तेन कृष्णस्वानयनतत्प्राणानामसंख्ये (?)
प्रति के च 'दक्षिणे चाति सुन्दरे' इति विन्धः । 'दक्षिणः सरकोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु'
इति च ॥ ७ ॥ अधुना भवैवापराधो नान्यत्वेत्याह—रिपुरिवेति । यस्मिन्कृष्णे
मनोगते चेत्तसि कृते सति सखीसंवासः सखीभिः साहायस्थानं रिपुरिव शत्रुरिव
दुर्वैद्यपतापयति । सखीर्दृष्ट्वा तत्कृतार्त्तकाररचनापरिहास्यसम्भवनपरिष्कारादिकरणेना-
विषादोऽपतापो भवतीति भावः । अयं च हिमानीको हिमनगोऽप्यतिशीतलोऽपि
१२ गीतः

बाधां विधेहि मलयानिल पञ्चबाण

प्राणान्गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

किं ते कृतान्तभगिनि क्षमया तरङ्गै-

रङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाहः ॥ ९ ॥

इव मनो दुनोति ॥ अपि च अमृतवीधितिर्हालाहलमिव मनो दुनोति । एवमप्यर्थे तस्मिन्नप्यदये हृदयं पुनर्बलादलते तदभिमुखीभवति किं तर्हि कियते ज्ञेयस्थितिरियम् । कुबलयदृशां निकामनिरङ्कुशः कामो वाम एव वर्तते । निकामनिरङ्कुशः अतिशयोच्छुक्लः । अत्र हरिणीवृत्तम् । विरोधालंकारः ॥ ८ ॥ इदानीं कामोपतप्ता मलयानिलादीनधिक्षिपति—**बाधामिति** । हे मलयानिल, बाधां विधेहि पीडया किं प्रतीक्षसे । हे पञ्चबाण, प्राणान् गृहाण । पञ्चभिर्बाणैः पञ्चापि प्राणांस्त्वं गृहाण । भवत इदमेव प्रयोजनम् । यस्मात्सरोऽपि तप्तं जनमुपताप्य गृहमभिमुखीकरोति । एतदर्थमेव स्वभावपरित्यागेनाप्युपकृतिर्विधेया । परं तु अहं बाध्यमानापि गृहीत-प्राणापि पुनर्गृहं नाश्रयिष्ये श्रीकृष्णमेव शरणं व्रजिष्यामीति तावुपालभ्य पुनरवीर्णस्मरथ यमुनामाह—हे कृतान्तभगिनि यमस्वस्रः मलयानिलपञ्चबाणौ शैल्यसंभोगकारणमपि पीडयतः तर्हि नहि त्वं यमस्य भगिनी ताभ्यां प्राणेषु गृहीतेषु भ्रातुः किमुत्तरं दास्यसीति । तेन तव क्षमया क्षान्त्या किं, भ्रातुर्हितं समाचर मत्प्राणार्पणेनेत्याह । तरङ्गैर्मिर्मिमं गात्राणि सिञ्च । तेषु सिक्तेषु माधवप्राप्त्या देहदाहः शाम्यतु । तरङ्गसेकेनापि तदलाभे प्राणेषु गतेषु देहदाहः शान्तिमेष्यतीत्य-

वायुः शिखीवासिरिव दुनोति । अयं सुधारश्मिन्ध्वन्रो विषमिव दुनोति । तस्मिन्नेव कृष्णेऽदये दयारहिते हृदयं पुनर्भूयोऽपि बलादलते । निवार्यमाणमपि तत्रैव गच्छतीत्यर्थः । अतः कुबलयदृशां कमलनेत्राणां कामो निकाममत्यर्थं निरङ्कुशस्त्वक्तमर्थादोऽत एव मे वामः प्रतिकूलः । अन्योन्यानुरागो हि कामो मनोहरो भवति अत्र तु स मयि नीरागः केवलं ममैव चेतस्तत्र भावतीति वामता कामस्येति भावः । अत्र सखीनां संवासास्य रिपुवत्, हिमानिलस्य वह्निवत्, सुधारश्मेर्विषवदपकारित्वं विरुद्धमिति विरुद्धालंकारः । 'शिखिनौ वह्निर्बहिनौ' इत्यमरः ॥ ८ ॥ संप्रति विरहदुःखमसहमाना मलयानिलादीन्प्राथयति—**बाधामिति** । हे मलयानिल मलयसंघन्धिबाधो, बाधां पीड्य विधेहि कुरु । अत्र मलयचन्दनाश्रयत्वेन महाशयोऽतस्तदाश्रितस्य ते याचकप्रत्याख्यानं नोचितमिति सूचनाय मलयानिलपदोपादानम् । हे पञ्चबाण, मम प्राणान्गृहाण । पञ्चभिर्बाणैः पञ्चानामपि प्राणानां ग्रहणं कामस्योचितमिति सूचनाय पञ्चपदोपादानम् । ननु कृष्णेन चेदुपेक्षिता तदा गृहं किमिति न गच्छतीत्यत आह—न गृहमिति । गृहं पुनः येन भूयो गृहं नाश्रयिष्ये । तेन विना गृहमपि मे संतापजनकमेव भविष्यतीति भावः । हे कृतान्तभगिनि, ते क्षमया सङ्क्षिण्णतया किम् । किं प्रयोजनमित्यर्थः । तरङ्गैर्मिर्मिमंश्चानि सिञ्च भ्रातव । देहदाहो विरहवन्धो देहदाहः शाम्यतु निर्वर्तताम् । कृतान्तो निर्दयस्तद्भगिन्यास्तेऽपि दया न कुक्काल्यापनाय कृतान्तोऽनुवाच ॥

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीताम्बरं

राधायाश्चकितं विलोक्य हसति खैरं सखीमण्डले ।

व्रीडाचञ्चलमञ्चलं नयनयोराधाय राधानने

स्वादुस्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ १० ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विप्रलब्धावर्णने नागरनारायणे

नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भिप्रायः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ॥ ९ ॥ इदानीं सर्गान्ते नैष्णवानाशास्ते—प्रातरिति । अयं नन्दात्मजः जगदानन्दायास्तु । किंभूतः । स्मेरमुखः स्मेरं सहासं मुखं यस्य स तथा । किं कृत्वा । राधानने नयनयोरञ्चलं प्रान्तमाधाय आरोप्य । किंभूतमञ्चलम् । व्रीडाचञ्चलं लज्जया तरलम् । एतावता राधाननं कटाक्षवीक्षितं कृत्वेत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यद्गतागतविभ्रान्तिवैविध्येण विषर्तनम् । तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते’ इति । क्व सति । सखीमण्डले प्रातश्चकितं यथा स्यात्तथा खैरं त्वेच्छया हसति सति । किं कृत्वा । अच्युतं नीलनिचोलं नीलपरिच्छदं विलोक्य । न पुनः राधाया उरः संवीतपीतांशुकम् । एवं वज्रविनिमयः सखीनां हास्ये कारणम् । इह हास्यो रसः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । स्वभावोक्तिरलंकारः । अत्र सर्गे शठो नायकः अभिसारिका नायिका । तल्लक्षणं—‘स्मरार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका’ ॥ १० ॥

श्रीएकलिङ्गाश्रयसोदरायां स्फुरितोज्ज्वलायां रसिकप्रियायाम् ।

श्रीकुम्भकर्णेन विनिर्मितायां सर्गोऽयमत्सप्तम ऊर्जितायाम् ॥

इति श्रीगयादिविमोक्षादिविश्वजनीनकर्मनिर्मलीकृतान्तःकरणराजाधिराजमहा-

राजश्रीकुम्भकर्णविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसिकप्रियायां सप्तमः

सर्गः समाप्तिं समगादिति । निर्मलमतीनामभिमतपरिपूर्ति-

स्तादिति शिवम् ॥

‘अग्निनी स्वसा’ इत्यमरः । कामवाणा अभि—‘संयोजनः क्षोभणश्च दहनः शोषणस्तथा । लब्धादनश्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकीर्तिताः’ इति ॥ ९ ॥ (अत्र प्रातरितिख्यादि श्लोकटीका नोपलब्धादर्शपुस्तके) ॥ १० ॥

अन्तस्तामसि हरती नितरामनल्प-

क्षेहानुवर्तिरतिनमै विभावयन्ती ।

गूढान्यदार्थनिचयान्स्फुटतां नयन्ती

दीपप्रभेव रुचिरा रसमञ्जरीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरभिरविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

विलक्ष्यलक्ष्मीपतिः ।

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्मरशरजर्जरीतापि सा प्रभाते ।
 अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १ ॥
 भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्र० ॥ १७ ॥
 रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिवेशम् ।
 बहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसामिनिवेशम् ।
 हरिहरि याहि माधव याहि केशव मा वद कैतववादम् ।
 कामनुसर सरसीदहलोचन या तव हरति विषादम् ॥ भुवम् ॥

सदानन्दसन्दोहकारं सुकुन्दं नमस्कृत्य पश्चात्तु विद्युत्पयोदम् ।

मृगः कुम्भकर्णो विधत्ते विवित्रं वरं गीतगोविन्दघातुं पवित्रम् ॥ १ ॥

इदानीमेवं तत्परत्वेन विलपमानायास्तस्याः पुरत आर्तप्राणपरिप्राणकारणं जग-
 त्कारणकारणमाविरभूत् । अतः कविराह—अथेति । मानिनीनां हि प्रियाप्रतो
 भानोऽतिमानमेतीति प्रसिद्धमाह । अथ माधवागमनानन्तरं प्रियं साभ्यसूयं सा
 राधा वक्ष्यमाणमाह । किंभूतं प्रियम् । अग्रे प्रणतमपि । अर्षाचरणयोः । पुनः
 किंभूतम् । अनुनयवचनं सामवाक्यं वदन्तम् । क प्रभाते । किंभूता सा । स्मर-
 शरजर्जरीतापि । किं कृत्वा । कथमपि महता कष्टेन यामिनीं विनीय । पुष्पिताग्रा
 वृत्तम् । खण्डिता नायिका । हरिहरीति भूतो नायकः । विप्रलम्भो रसः । जातिर-
 लंकारः ॥ १ ॥ तामेव सपत्नीविषयेष्वर्षां प्रकटयति । तत्र पूर्वं पूर्वपदानुस्यूतत्वाद्भुव-
 पदं व्याक्रियते—हरिहरीति । हरिहरीत्यव्ययानामनन्तार्थत्वात्खेदवाचकमव्ययम् ।
 अथवा गानपुल्यै, स्तोममात्रम् । खण्डिता राधा अग्रे प्रणतं प्रियं सेष्यमाह—हे
 माधव लक्ष्मीपते, याहि गच्छ । अन्यासको हि कथमन्यां प्रतारयसीति माधवद-
 योत्यम् । अथवा मा स्वभावचञ्चला तस्याः पत्युष्वलत्वं युक्तमेव । तर्हि चञ्चलत्वं
 त्वदेकपरायणां मां कथं प्रतारयसीति याहि । एवमप्यधिकेपेऽसंतुष्टा पुनराह । हे

अथेति । अथानन्तरं सा राधा प्रभाते प्रातः प्रियं कृष्णं साभ्यसूयमवस्थासहितं यथा
 स्वादेवमाह उक्तवती । किं कृत्वा । यामिनीं रात्रि कथमपि कष्टादपि विनीय नीत्वा ।
 अत्र यामिनीपदेन प्रियविरहेऽतिदीर्घत्वं ध्वनितम् । उदरवती कन्वेतिषद् । कीदृशी ।
 स्मरशरजर्जरीतापि कामबाणवीजितापि अन्यनायिकानस्माद्दृशनेन जनितमहादुःखा
 विस्तृतविरहदुःखा उवाचैत्यर्थः । कीदृशं प्रियम् । अनुनयाय स्वापराधजनितकोपशान्तये
 वचनं 'यज्जातं तज्जातं भूयो नेष्टुमभाचरामि' इत्यादिविनयवाक्यं वदन्तं प्रणतमपि नम्रमपि ।
 'रजनी यामिनी' इत्यमरः ॥ १ ॥ तदेष गीतेन कथयति—रजनीति । गीतस्यास्य
 भैरवी रागो यतितालः । तालकप्रणमुक्तं प्राक् । गीतायैस्तु—हरिहरीति खेदे । हे

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलमरूपम् ।

दशनवसनमरुणं तव कृष्ण तनोति तनोरनुरूपम् ॥ इतिहरि० ॥ २ ॥

केशव याहि । स्वयंप्रियेति रतत्वे किमुच्यते । प्रशस्ताः केशा वसेति केशवपदस्युत्पत्तेः । त्वं केशसंस्कारवतीषु स्त्रियिषु रत इति केशवशब्दव्यञ्ज्यम् । अतो हे केशव, बहुवल्लभ, त्वदेकपरायणोऽहमित्यादिकैतववादं छलवाक्यं मा वद । विषण्णे मयि किमकारणरोषणे रोष इत्याशङ्कते चेत् । मैवम् । हे कुमुदलोचन, या तव विषादं हरति तामेव बहुप्रियामनुसर । अनुरूपस्यानुरूपायामनुरूपं पुरतमिति । कुमुदग्रहणेन सोम-वंशोद्भूतत्वाद्वात्रौ जागरो दिवाशयो लक्ष्यते । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । रजनीति । हे कृष्ण, त्वं नयनमनुरागमिव बहसि । किंभूतमनुरागम् । स्फुटमतिबाहुल्येनान्त-व्याप्य बहिर्निर्गताम् । पुनः किंभूतम् । उदितरसस्य शृङ्गारस्याभिनिवेश आग्रहो यत्र । अथानुरागविशेषणत्वेन उदितः स्वादस्याभिलाषस्याग्रहो यत्रेति किंभूतं नयनम् । रजनिजनितो योऽसौ शुद्धजागररागः तेन कषायितं लोहितकृतम् । पुनः किंभूतम् । अलसो निवेशोऽवस्थानं यत्र । अत्र 'बहति' इति पाठान्तरपक्षे तवेति पूर्वपक्षस्यानुषङ्गेन नयनं कर्तुं स्फुटमनुरागं बहतीति योज्यम् ॥ १ ॥ अपि च । कज्जलेति । हे कृष्ण, तव दशनवसनमधरस्तनोरनुरूपं तनोति । किंभूतम् । अरुणम् ।

माधव हे केशव, याहि इतोऽपसर । लक्ष्मीश्वरालातस्तेऽपि तादृशीन्नेवानुरागो युज्यते । स्थिरानुरागाणां मादृशं ते किं प्रयोजनमिति माधवपदेन ध्वनितम् । कैतववादं छलवाक्यं मा वद मा कथय । 'कैतवं तु छले धूर्ते' इति विश्वः । ननु त्वदनुरागण्यैवेतस्ततोऽग्रतो विलम्बो जात इत्यत आह—तामिति । हे सरसीरहलोचन कमलनयन, तां नायिकामनुसरानुगच्छ या तव विषादं दुःखं हरति । अहं तु स्वयमेव संतप्ये । ते विषादं कथमपनेष्यामीति भावः । अत्र पद्यं प्रभाते यथार्थमर्थमुकुलितं तद्वत् नयनं रात्रिजागरालस्यामुकुलीभवद्वलात्त्वया प्रसार्यमाणमित्युचिद्वचशार्किकचित्प्रलपसीति सप्त-सीरहलोचनेत्यनेन ध्वनितम् । यदा सरसीरहं यथा रात्रौ मुकुलितं तिष्ठति प्रभाते प्रसरति तथा त्वदीयनयनं रात्रौ मद्विषये निमीलितमासीदितानीं त्वया प्रसारितमिति तेन पदेन ध्वनितम् । ननु मे त्वत्तोऽन्या प्रेषसी नेत्यत आह—हे कृष्ण, तव नेत्रं नयनं तदनुरागमिव बहति वारयति । कीदृशं नयनम् । रजनिजनितो रात्रिजातो शुद्धवर्णं महाजागरस्तध्वनितो यो रागो रक्तता तदेव रजनद्रव्यं तेन कषायितमीषच्छोदितम् । तदेवालसनिवेशम् । अलसो मन्थरो निवेशः पक्षमविन्यासो यस्य तादृशम् । अत्र च रात्रिकेलिसाक्षिणा कृष्णेन यस्याः कस्याश्चिद्रोपिकायाः केलिभ्यासङ्गेन वृथा जागरणं कारित इति दारोण क्रोधेन कषायितस्य राधाया अग्रेऽन्यनायिकागुस्तरसाभिनिवेशत्वमुचितमेवेति ध्वनिः । 'गुरुमहति चान्वयत' इति विश्वः । 'रागोऽनुरक्तो मात्सर्यं केशदायौ लोहितविदु' 'गान्धारादाबन्धो रागः' इति विश्वः । 'कषायो रसमैव स्वादह्वाराणे विलेपने । निर्वसि च कषायोऽथ सुरमौ लोहितेऽन्यवत्' इति च । 'निवेशः क्षितिरोद्वाहे विन्यासेऽनुप्राकाशिते' इत्यपि इतिहरिलब्धवम् ॥ १ ॥ छेदेन त्वदन्नेषणावैषम्य-व्यतिरसनिजागरावेत्रयोर्लौहित्यमित्यर्थः दुःसाहयेत्यत आह—कज्जलेति । हे कृष्ण,

वपुर्नुहरति तव स्मरसङ्गरखरनखरक्षतरेखम् ।

मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥ हरिहरि० ॥ ३ ॥

चरणकमलगलदलकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।

दर्शयतीव बहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ॥ हरिहरि० ॥ ४ ॥

स्वभावावगमपि । पुनः किभूतं दशनवसनम् । कज्जलेन मलिने ये विलोचने तयो-
श्चुम्बनेन विरचितो नीलिमा यत्र तत् । अत्र मलिनग्रहणं तन्नेत्रयोर्बहुपुरुषोपभोग्यत्वं
व्यज्जयति ॥ २ ॥ तव वपु रतिजयलेखमनुहरतीवानुकरोतीव इदं वपुर्न मया सर्वं
जितमिति कामिनः प्रति कामजायाप्रेष्यलेखोऽयम् । अनेन स्त्रीप्रेष्यत्वेन तस्याधमत्वं
सूचितमिति व्यङ्ग्योऽर्थः । किभूतं वपुः । स्मरसङ्गर इव सङ्गरे कामविलासे खरनख-
राणां क्षतरेखा यत्र । अत्रापि खरग्रहणं विलासभङ्गे हेतुः । तस्याः संबन्धिनं लेख-
मिति वपुर्नखक्षतानां लेखनोपमेयगर्भविशेषणमाह । मरकतशकले कलितायाः कल-
धौतलिपेः संबन्धिनम् । अथवा लिपेरित्यत्र पञ्चमी । तत्रैवं लिपेरिवेति योजनीयम् ।
कलधौतलिपिमिवेति युक्तः पाठः ॥ ३ ॥ अपि च । चरणेति । अत्र प्रीतिविशेषं
सूचयति । हे कृष्ण, तवेदं हृदयं बहिर्मदनद्रुमस्य मदनो ह्रम इव तस्य नव-
किसलयपरिवारं नवपल्लवसमूहमिव दर्शयति । किभूतं हृदयम् । उदारं महत् ।
पुनः किभूतम् । चरणकमलादलककसान्निध्यादुपभुक्त्वनितापादपद्मतः गलतालक-

अरुणमपि ते दशनवसनमधस्तव तनोः शरीरस्यानुकूपं बोधं रूपं कान्ति तनोति
विस्तारयति । तनुरपि ते इयामाधरोऽप्यधुना ते इयाम इति भावः । कीदृशम् । कज्ज-
लेनाजनीभूतेन मलिने ये विलोचने नेत्रे तयोश्चुम्बनेन विरचितो नीलिमा नीलपद्मपत्रं
तादृशं तस्याश्चुम्बनसमये लक्षं तन्नेत्राजनेन इयामीभूतस्तदधर एव स्फुटत्वेन धूर्ततां
प्रकटयतीति भावः । नेत्रयोरपि चुम्बनमुक्तं कामशास्त्रे—‘गुह्ये नेत्रे ललाटे च चुम्बनं
परिकीर्तितम्’ इति । ‘ओष्ठाधरी तु रदनच्छदौ दशनवाससी’ इत्यमरः ॥ २ ॥ वपु रिति ।
हे कृष्ण, स्मरस्य कामस्य संगरे संग्रामे खराणां तीक्ष्णानां नखराणां नखानां रेखा यत्रै-
तादृशम् । तव वपुर्मरकतशकले नीलमणिखण्डे कलिता निर्मिता या कलधौतलिपिः
सुवर्ण इवाक्षरविन्यासस्तस्या इव रतिजयलेखं सुरसविजयप्रशस्तिं लेखनपत्रमनुहरति
सदृशीकरोति । अत्र कृष्णवपुषो नीलत्वान्मरकतशकलसाम्यम् । सुवर्णस्य कविसंप्रदाये
आरक्तत्वेनैव वर्णनीयत्वाजस्तस्य सुवर्णलविसाम्यं बोध्यम् । ‘संगरोऽङ्गि ह्रतो युधि’
इति विश्वः । ‘पुनर्भवः करवशो नखोऽञ्जी नखरोऽस्त्रियाव’ इत्यमरः । ‘गास्मत्तं
मरकतमवगम्यो हरिन्मणिः’ इति च । ‘मिक्तं शकलखण्डे वा पुंसि’ इति च ।
‘कलधौतं रूपहेष्ठोः कलधौतं कलध्वनी’ इति विश्वः । ‘वर्णदूतः स्वस्तिमुखो लेखो
वाचिकहारकः’ इति हारावली ॥ ३ ॥ ननु मार्गे विस्तृत्य कण्टकादिक्षतवर्त्तनागच्छतो
मे वपुषि कण्टकक्षतं हृदयते न तु नखाङ्गमित्यत आह—चरणेति । इदमुदारं
तव हृदयं मदनद्रुमस्य कामद्रुमस्य हृदयान्तर्गतस्य नवकिसलयपरिवारं नूतन-
पल्लवसमूहं बहिर्दर्शयतीव । कीदृशं हृदयम् । चरणकमलादन्वकामिनीपदपद्माङ्गलता

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।

कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥ हरिहरि० ॥ ५ ॥

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।

कथमथ वञ्चयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ॥ हरिहरि० ॥ ६ ॥

केन सिक्तम् । अत्र मदनद्वन्द्वत्वरोपेण बहिर्ग्रहणेन च तस्याः साधारण्याननुरागौ सूचितौ । हस्तचरणाभ्यां रतविशेषो यथा—‘यदि संहतमूर्ध्वगमूढयुगं युवतेः परिरभ्य नरो रमते । तदभ्रमुरःस्फुटनं च भवेदुरसि प्रमदाचरणद्वयतः’ ॥ ४ ॥ अपि । च । दश-
नपदमिति । हे कृष्ण, तव एतदिति अन्यरमण्युपभोगचिह्नितं मया सहाधुनापि प्रत्यक्षतो दृश्यमानेऽपि मेद एतामप्यवस्थां प्रापितया सहाभेदं कथं कथयति । कोसा-
वभेद इत्याह—दशनपदं दन्तक्षतं भवदधरगतं सत्, मम चेतसि खेदं जनयतीति ।
यस्य व्रणस्तस्य वेदनेति प्रसिद्धेऽन्यव्रणोऽन्यवेदनामादधातीति विरुद्धपरिहाराय मेद
एव घटते । स च सुतरां विरुद्ध इति ॥ ५ ॥ अपि च । बहिरिवेति । नूनं वितर्के ।
हे कृष्ण, अहमिति वितर्कयामि । तव मनोऽपि मनसः स्वभावादौलब्धन्ये सत्यपि
बहिरिव बहिर्गतकृष्णवर्ण इव मलिनतरं भविष्यति । अथ चैवं न तर्हि अनुगतमा-

लवतालक्तकेन सिक्तम् । अपरोऽपि वृक्षः सिक्तः समुल्लसन्पल्लवानुद्दीपयतीति ध्वनिः ।
हृदि नायिकाचरणालक्तकसंबन्धकथनेन कोपाख्यो बन्धः कथितः । तदुक्तं वात्स्यायने—
‘योषित्पादौ हृदि न्यस्य कराभ्यां धारयेत्कुचौ । यथेष्टं ताडयेद्योनिं क्रोधबन्धः प्रकीर्तितः ॥’
इति । ‘परिवारः परिकरे समूहे वेष्टनेऽपि च’ इति विश्वप्रकाशः ॥ ४ ॥ किंच ।
दशनेति । भवदधरगतं दशनपदं तवाधरस्थितं कस्याश्चिदन्तक्षतं मम चेतसि खेदं
दुःखं जनयति । एतत्तव वपुरधुनापि मया सह कथमभेदं कथयति अन्य-
शरीरक्षतस्यान्यत्र व्यवधानकत्वार्थमवाहपुषो मेदं ज्ञापयतीति भावः । अधुनात्यन्त-
हृदयभेदे वपुरभेदो नोचित इति काका व्यज्यते । प्रसिद्धभेदकारणानि च । भेदकार-
णस्य विभाव्यमानत्वाद्विभावनालंकारः । तदुक्तं दण्डिना—‘प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किं-
चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥’ इति ॥ ५ ॥
ननु तवोपायनार्थं कमलं त्रोटयति मयि पुष्पकोपादापतता भ्रमरेण ममाधरोढो दधो न तु
दशनक्षतमिदमित्यत आह—वपुरिति । हे कृष्ण, नूनं तर्के उत्प्रेक्षायां । तव मनोऽपि
चित्तमपि वपुरिव शरीरमिव मलिनतरमतिशयेन मलिनं भविष्यति । यथा ते वपुः क्यामं तथा
मनोऽपि भविष्यतीत्यर्थः । ननु मनोमालिन्वं त्वया कथं ज्ञातमित्यत आह—कथमिति ।
अथेति संप्रश्ने । त्वमेव पृच्छयसे यदि तवान्तर्मलिनं न तदाऽसमशरज्वरम् असमशरो
विषमशरः कामस्तज्जनितेन ज्वरेण दूनं दुःखितमत एवानुगतं त्वामनुभूतं मादृशं जनं कथं
वञ्चयसे प्रतारयसि । तथा च शरणागतजनवञ्चनमन्तर्मालिन्यमन्तरेण न भवतीति भावः ।
तथा च व्याजेन दशनक्षतादिगोपनेऽपि नूनमिति पदप्रदानादुत्प्रेक्षा नामायमलंकारः ।
तदुक्तं दण्डिना—‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राप्यो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दे-

भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।

प्रथयति पूतनिकैव बधूबधनिर्दयबालचरित्रम् ॥ हरिहरि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितरतिबद्धितखण्डितयुवतिविलापम् ।

शृणुत सुधामधुरं विबुधा विबुधालयतोऽपि दुरापम् ॥ हरिहरि० ॥ ८ ॥

भित्तं भवन्तमधिकृत्यासमक्षरदूनं मल्लक्षणं जनं कथं वक्ष्यसे । तद्वचनदेव चित्तमपि मलिनमनुमीयते । मलिना एवाभितवचनानां कुर्वन्तीति ॥६॥ अपि च । भ्रमतीति । हे बधूबधे निर्दय, भवान्वनेषु अबलाकवलाय युवतिप्रसनाय भ्रमति । सर्वाणि वाक्यानि सावधारणान्येवेति । यथा पार्थो धनुर्धर इतिवत् । अत्र महद्वधे किं विचित्रम् । ममाबलाया वधः सुकर एव पूतनिका अतियुद्धमदा कंसभगिन्येव तव बालचरित्रं प्रथयति । बालेन यदि तादृशी प्रबला कवलिता तस्यैस्या अबलायाः कवलने किमाश्चर्यम् । अत्र ब्रीवधो निषिद्ध इति निन्दा । 'अथ कथमपि' इत्यादौ खण्डिता नायिका । तल्लक्षणम्—'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते कान्ते कोपकषायिता । गत्वान्यत्रागते कान्ते भोगचिह्नैः कषायिता' ॥ ७ ॥ अपि च । श्रीजयदेवेति । हे विबुधाः, श्रीजयदेवेन भणितमभिलाषवद्धितखण्डितयुवतिविलापं शृणुत । किंभूतम् । सुधामधुरम् । पुनः किंभूतम् । स्वर्गेऽपि दुरापम् । सप्तम्यर्थे तसिः ॥ खण्डितालक्षणं यथा—'निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखग्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि पतिरेति गृहं प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥' तथा च संगीतराजे—'तालो वर्णयतिर्मेधरागो देवादिवर्णनम् । विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसः कदम्बदेवनम् । कविनामाङ्कितपदप्रान्ते पाटस्त्रावलिः । द्वित्राण्यथ पदानि स्युरिति लक्ष्मीपतेः पुरः । रत्नावलीप्रबन्धोऽयं निबद्धः कुम्भभूभुजा ॥' इति लक्ष्मीपतिरत्नावलीनामा सप्तदशः प्रबन्धः ॥ पदरचना जयदेवोदिता कमलाचल्लभगानोचिता कुम्भनृपेण परं

रिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' इति ॥ ६ ॥ चित्तमालिन्धमेवाह—भ्रमतीति । भवान्वनेषु विपिनेश्वरकवलाय कामिनीप्रसनाय भ्रमति । अत्रार्थे किं विचित्रम् । न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रथयति ख्यापयति । त्वयापि बाल्ये येन स्तनदानमवृत्ता राक्षसी हता तस्य संप्रति कोमलाङ्गीनां मादृशां मारणे किं वक्तव्यमिति भावः । खण्डिता नायिका । तदुक्तं भरते—'निद्राकषायकलुषीकृतताम्रनेत्रो नारीनखग्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः' इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे विबुधाः पण्डिताः, इमं जयदेवेन कविना वर्णितं रतौ बद्धितायाः प्रतारितायाः खण्डितायाः प्रातरागतान्वनायिकानखाङ्ग-जिह्वितमियाया विलापं परिदेवनं शृणुताकर्णयत । कीदृशम् । सुधातोऽपि मधुरम् । तत्र हेतुमाह—विबुधेति । विबुधालयतोऽपि देवाक्येऽपि दुरापं दुष्प्रापमित्यर्थः । सुधा स्वर्गेऽपि सुलभा कृष्णकषाद्युत्पन्नं तु तत्रापि दुर्कममिति सुधापेक्षयाधिकमाधुर्यमिति भावः । 'विबुधः पण्डिते देवे' इति विश्वः । दुरालयतोऽपीत्यत्र सप्तम्यर्थे तसिः ।

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव

प्रियापादालकच्छुरितमरुणयोति इदयम् ।

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव

त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ १ ॥

अन्तर्मोहनमौलिघूर्णेनचलन्मन्दारविभ्रंशन-

स्तम्भाकर्षणदृतिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ।

योजिता धातुवरेण भणत रसरताः ॥ ८ ॥ इदानीं खण्डितापि प्रौढत्वमाकम्प्य तमभिक्षिपति—तवेदमिति । हे कितव, त्वदालोकोऽद्य मम शोकादपि किमपि अधिकतरां लज्जां जनयति । त्वदर्शनेन शोकं पराकृत्य लज्जैवाधिकाभूत् । तत्र पूर्वं शोके कारणमाह—प्रख्यातस्य जगद्विदितस्य जेहातिशयभङ्गेन । अतो लज्जां प्रति हेतुगर्भं विशेषणमाह—किभूताया मम । तवेदं इदयं पश्यन्त्याः । किभूतं इदयम् । प्रियायाः यावककर्तुरितम् । अत एवारुणयोति अरुणस्य योत इव योतो विद्यते यस्य तत्तथा । अरुणवत्सन्ध्यारागवद्व्योतनशीलं वा । उत्प्रेक्षते । बहिः प्रसरदनुरागमिव बहिः प्रसरन्नलककल्याजेन तदनुरागो यस्मिन् । बहुमानपुरःसरमुपभोग्योभ्यस्य कौस्तुभस्य प्रेम्णापादाहतिर्लज्जाधिक्ये हेतुः । तव प्रेम्णोपभोगे लज्जापि नास्तीति व्यङ्ग्यम् । अत्र शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥ इदानीं सर्गान्ते मङ्गलाचरण-
शिपमाह—अन्तर्मोहनेति । कंसारेः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः पाविकाष्पनिः यो युष्माकं श्रेयांसि विपोलयतु विपुलीकरोतु । किभूतो वंशीरवः । दृप्यहानवद्व्यमानदिवि-
षदुर्वारदुःखापदां भ्रंशः दृप्यद्भिर्दानवैर्दूयमाना ये विविषदस्तेषां दुर्वारदुःखापदां भ्रंश-
स्तुत्याङ्गशः । पुनः किभूतः । कुरङ्गीदृशामन्तर्मोहनमौलिघूर्णेनचलन्मन्दारविभ्रंशनस्त-
म्भाकर्षणदृतिहर्षणमहामन्त्रः । अन्तर्मोहनेत्यादिदृतिपदान्तो द्वन्द्वः । तेषां संदर्भो
योगः तत्र महामन्त्र इव । अन्तर्मोहनं मनोमोहनम् । अनेन मोहनं मौलिघूर्ण-

सार्वविभक्तिकस्तसिरिति नियमाद् ॥ ८ ॥ तवेदमिति । हे कितव पूर्वं, त्वदालोकस्तव दर्शनम् । प्रख्यातः प्रसिद्धो यः प्रणयमरोऽनुरागातिशयस्तस्य भङ्गेन नाशेन हेतुना शोकादिदुःखादपि किमप्यनिर्वचनीयां लज्जां जनयति । कीदृश्या मे । तवेदं प्रत्यक्षं इदयं पश्यन्त्याः । कीदृशम् । प्रियापादालकैः प्रियापादाभरणसंयन्त्रिषावकैर्न्यास्य । अत एवारुणच्छायमरुणा छाया दीप्तिर्यस्य तादृशम् । किमिव । बहिः प्रसरदनुरागमिव इदयं परिपूर्णाधिक्याद्वहिः निःसरत् । प्रेम्णैव या राभा पूर्वं सौभाग्यगर्वेण न कांचन गणयति स सा इदानीं समस्तमन्यनायिकाचरणालककं इदयं पश्यन्ती जीवत्येवेति विपक्षमुवती-
परिहासशङ्कया शोकादपि मेऽधिकलज्जा भवतीति भावः । 'छाया स्वादातपाभावे

दृष्यद्दानवदूयमानदिविषदुर्वारदुःखापदां

भंशः कंसरिपोर्विपोल्यतु वः श्रेयांसि वंशीरवः ॥ ३ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्णने बिलक्ष्यलक्ष्मी-

पतिर्नाम अष्टम सर्गः ॥ ८ ॥

नमिति वशीकारः । वशीकृता हि देवताः साधु साध्विति शिरोधूननेन प्रशंसन्ति ।
चलन्ति यानि मन्दारकुसुमानि तेषां विभ्रंशनम् । एतावता मारणमुद्दिष्टम् । मारणे
हि कुसुमस्रजा भंशो जायते । स्वम्भाकवणं सिद्धम् । इतिर्वाचा । उच्चाटनमिति
यावत् । एतेषां योगः । एतावता वंशीरवस्य मृगीदृशां संबन्धिषु षट्कर्मसाधनमहा-
मन्त्रत्वमुक्तम् । वंशं श्रुत्वा मृगीदृशस्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उद्यन्नष्टकुलाचलप्रतिनिधिः कीर्तिव्रजापूरिता-

छाशोऽष्टद्विहिणश्रुतिप्रतिहृतिप्रकान्तमेरीरवः ।

स्फूर्जेच्छौर्यजिताष्टदिव्यतिरसौ श्रीकुम्भकर्णो व्यधा-

त्सर्गस्याष्टमितस्य चारुविवृतिं भक्तोऽष्टमूर्तेरिमाम् ॥

इति श्रीरसिकप्रियानाम्नि श्रीगीतगोविन्दविरणे म्लेच्छवनीदावानल-

महाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रतिबिम्बार्कयोवितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्मृता ॥^१ इति विश्वप्रकाशः
॥ २ ॥ (अन्तर्मोहनेत्यादिश्लोकीका नोपलभ्यते लब्धादशमुक्तके) ॥ ३ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायामष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

शुग्धमुकुन्दः ।

तामथ मन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसंपन्नाम् ।

अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहसि सखी ॥ १ ॥

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ १८ ॥

हरिरभिसरति बहति मधुपवने

किमपरमधिकमुखं सखि भवने ॥ १ ॥

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ श्रुवम् ॥

इदानीं प्रणयकोपाद्धरिमधिक्षिप्य कलहान्तरितत्वेनोपतप्यमानां राधां सख्याह—
तामथेति । अथ सखी तामुवाच । किंभूताम् । मन्मथखिन्नाम् । पुनः किंभूताम् ।
संभोगरानेण भावशबलतां प्राप्ताम् । पुनः किंभूताम् । विषादसंपन्नाम् । पुनः
किंभूताम् । अनुध्यातहरिचेष्टिताम् । पुनः किंभूताम् । कलहान्तरिताम् । तल्लक्षणं
यथा—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोपविशेषभीतं या चाटुकारमवधीर्य विशेषवारिभः । संत-
प्यते मदनवह्निशिखासमूहैर्बाष्पाकुलेह कलहान्तरिता हि सा स्यात्’ ॥ इयं पथ्या
आर्या । तामथेत्यादिषु अनुकूले नायकः । प्रौढधीरा मानवती नायिका । सखी
वृत्ती च ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—हरिरभीति । तत्र पूर्वं श्रुवः । माधव
इति । अये राधे मानवति । अनुच समर्थनाधिकानाथे । इति श्रुवः । अथ
पदानि हरिरिति—हे सखि राधे, भवने गृहे । अपरमिति सावधिको निर्देशः । अतः

पूर्वसर्गे खण्डिताया राभावाश्चरितमुक्तम् । संगति पश्चात्तापयुक्तां तां सख्युवाचेत्याह—
अथेति । अथ अनन्तरं कलहान्तरितां परुषवचनानन्तरं कृतपश्चात्तापां राधां रहसि
यकान्ते सखी उवाच उक्तवती । कीदृशीम् । मन्मथेन कामेन खिन्नां दुःखिताम् । अत
एव रतिरसेन शृङ्गाररसेन भिन्नां संगताम् । अत एव विषादसंपन्नामुद्वेगसहिताम् ।
अत एवानुचिन्तितं स्मृतं हरेश्चरितं पुरा रहोविलसितं यथा ताम् । ‘मिन्नमन्यार्थवचने
संगते दारिते स्फुटे’ इति विश्वः । कलहान्तरिता चेयम्—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोपभरेण भीतं या
चाटुकारमवधीर्य विशेषवारिभः । संतप्यते मदनवह्निशिखासहस्रैर्बाष्पाकुला च कलहान्तरिता
हि सा स्यात् ॥’ इति ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—हरिरिति । गीतस्यास्य
गुर्जरीरागो यतितालश्च । गीतायैस्तु—अये इति संज्ञये । हे मानिनि मानवति, माधवे
लक्ष्मीपतौ मानं मा कुरु । लक्ष्मीपतिरपि त्वां प्रसादयत्यहो भाग्यमिष्यवश्यं त्वया
मानस्याज्य इति सूचनाय माधवपदोपादानम् । मृदुपवने वसन्तवायौ बहति सति हरिः
कृष्णोऽभिसरति त्वदीयसंकैतमूमिमामगच्छति । हे सखि, अयने त्रैलोक्येऽपरं कृष्णाभि-

तालफलादपि गुरुमतिसरसम् ।

किं विफलीकुरुषे कुचकलशम् ॥ माध० ॥ २ ॥

कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥ माध० ॥ ३ ॥

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ माध० ॥ ४ ॥

सजलनलिनीदलशीतलशयने ।

हरिमवलोक्य सफल्य नयने ॥ माध० ॥ ५ ॥

परमधिकं किं सुखम् । न किञ्चिदपीत्यर्थः अत इति किम् । यन्मधोर्वसन्तस्य पवने वहति वाति सति हरिरभिसरति खयमायाति ॥ १ ॥ अपि च । ताल-
फलादिति । हे राधे, कुचकलशं किं विफलीकुरुषे । हरिकरतलस्पर्शविलासाभा-
वाद्विफलमित्यर्थः । तालफलादपि गुरुं कठिनं महान्तं च । पुनः कीदृशम् । अति-
शयेन सरसम् ॥ २ ॥ अपि च । कति नेति । हे सखि, अतिशयरुचिरं हरिं मां
परिहर । इदं बचनमचिरं सांप्रतमनुपदं स्थाने कतिवारं कथितम् ॥ ३ ॥ अपि
च । किमितीति । हे सखि, इति अमुना प्रकारेण विषादं कुरुषेऽतिविकला सती
किमिति रोदिषि । सकला युवतिसभा तव इति चेष्टितं हसति ॥ ४ ॥ अपि च । स-

सरणादन्यत्रिकं सुखम् । अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । 'मधु क्षीरे जले क्षौद्रे मधे पुष्परसे मधुः ।
दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुद्रुमे ॥' इति विश्वः ॥ १ ॥ किञ्च । तालेति ।
कुचकलशं कलशवत्पीनं मांसलं स्तनं किमिति विफलीकुरुषे । कृष्णकरस्पर्शादेव कुचकलशयोः
साफल्यं तदभावे वैफल्यमिति भावः । तालफलापेक्षयापि गुरुं कठिनतिसरसं च ।
रसः शृङ्गाराख्यस्तत्सहितम् । तालफलपक्षे रसो माधुर्यं तत्सहितम् । अतिमर्दनेन
वै रसप्रदत्वं भवति । अपरः कलशोऽपि पूर्णः सन्गुरुर्भवति । रसो जलं तत्सहितम्
भवतीत्यपि ध्वनितम् ॥ २ ॥ ननु यदा हरिरायातस्तदा त्वयापि नोक्तमित्यत आह—
कति नेति । इदमचिरं सांप्रतमेवानुपदं स्थानं स्थानं प्रति मया कियन्न कथितमपि
तु बहु कथितम् । इदं किम् । हरिमतिशयरुचिरमतिशयेन मनोहरं मा परिहर
भोपेक्षस्य ॥ ३ ॥ किमिति । त्वं किमिति किमर्थं विषीदसि विषण्णा भवसि । ननु
नासि विषण्णेत्यत आह—रोदिषीति । विकला विह्वला सती रोदिषि रोदनं करोषि ।
अत एव सकला समस्ता युवतिसभा हसतीति भावः । यदा इयं आनापनोदाय प्रणतमपि
मिश्रमुपेक्ष्य संप्रति रोदितीति मानपरिपाटी न जानासि । सकला चतुःषष्टिकलासहितं
युवतिसभा हसतीति भावः ॥ ४ ॥ तर्हि किमित्यत आह—सजलेति । हे
सजलनलिनीदलशीतलशयने, जलसहितानि यानि नलिनीदलानि कमलिनीपत्राणि तेषां
शीतलं शयनं शय्या यस्यास्तादृशे, त्वं पुरःस्थितं हरिं कृष्णमवलोक्य पश्य । अथ

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम्

शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ माध० ॥ ६ ॥

हरिरुपयातु वदतु बहु मधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ॥ माध० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमलिलितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ माध० ॥ ८ ॥

स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्वागिणि

द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन्प्रिये ।

जलेति । अत एव नयने सफलम् ॥ ५ अपि च । जनयसीति । हे राधे, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसि चित्ते महान्तं कोदं किं जनयसि । तर्हि किं किं विधे-
यमित्याशङ्क्याह—मम वचनं शृणु । किंभूतम् । अनीहितभेदम् । न ईहितबोधिस्तो
भेदः पार्थक्यं येन तत्तथा ॥ ६ ॥ अपि च । हरिरुपयात्विति । हे राधे, हरि-
रुपयातु त्वत्समीपमायातु । बहुविस्तरं मधुरं चादु वदतु । अनया रीत्या हृदयमति-
विधुरं किं करोषि ॥ ७ ॥ अपि च । श्रीजयदेवभणितमिति । हरिचरितं रसि-
कजनं सुखयतु । किंभूतम् । श्रीजयदेवभणितम् । पुनः किंभूतम् । अतिललितम् ।
श्रुतिजातिप्रहृल्यसाम्यान्मनोहरम् । तथा च संगीतराजे—‘नङ्गरागस्तृतीयाख्यस्तालो
मध्ये क्वचित् क्वचित् । पदानां शोभयालापगुम्फानां गानहेतुकम् ॥ अन्ते पाठाः
स्वरास्तोनास्वदन्ते पद्यगुम्फनम् । पद्यामन्दमुकुन्दाद्यमकरन्दाभिधानवत् । प्रबन्धः
प्रीतये गीतः श्रीपतेः कुम्भभूभुजा ॥’ इति श्रीअमन्दमुकुन्दो नामाष्टादशः प्रबन्धः ॥
यदि कौतुकिनो गाने संगीते चातुरी यदि । रसिकाः कुम्भकर्णस्य शृण्वन्तु बुधसत्तमाः
॥ ८ ॥ सखी तद्बुद्धेष्टितमनुवदन्ती तां राधां प्रति बोधयति—स्निग्ध इति । हे विपरी-

पम नयने नेत्रे सफलम् कृतायैव । यद्वा सजलेति सप्तमी । तथा च त्वया रचितं यत्स-
जलनलिनीदलशीतलशयनं तन्नोपविष्टं हरिमवलोकयेत्पर्यः । तथा च सत्कारपूर्वकं शयने
उपवेश्य हरिं पश्येति भावः ॥ ५ ॥ जनयसीति । तस्मान्मनसि चित्ते गुरुखेदं महदुःखं
किमिति जनयसि मम वचनं ‘माधवे मानं मा क्रूर’ इति मम वाक्यं शृणु ।
कीदृशम् । अनीहितोऽनाकाङ्क्षितो युवयोर्मैव उपजाप यतादृशम् । तथा च मम वचनं
युवयोः प्रीतिकारकं तदवश्यं त्वया ओतव्यमिति भावः । मया सह नाकाङ्क्षितं मेदं यथा
स्यादेवं मम वचनं शृणु । इयं सखी मत्तोऽभिज्ञा, मदनिर्दं न भवतीति बुद्ध्या मद्रचनं
मृण्मिति भावः ॥ ६ ॥ हरिरिति । हरिः कृष्ण उपयातु त्वदन्तिकं गच्छतु ।
बहुमधुरमसिरसं यथा स्यादेवं वदतु । हृदयं स्वकीयं हृदयमतिविधुरमतिदुःखितं किमिति
करोषि ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं वर्णितं कथितं मनोहरं
हरिचरितं रसिकजनं कृष्णमकिरसास्वादगृहीतं मृज्जरादिरसास्वादपरं जनं सुखयतु
आमन्दयतु ॥ ८ ॥ स्निग्ध इति । वचनो हेतोः स्निग्धे तस्मिन्प्रिये मधुरवचनैः कोदं
१३ गीत०

तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विवं
 शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ २ ॥
 सान्द्रानन्दपुरंदरादिविविषद्वन्दैरमन्दादरा-
 दानघ्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शितेन्द्रिन्दिरम् ।
 स्वच्छन्दं मकरन्दमुन्दरमितन्मन्दाकिनीमेदुरं
 श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्णने मुग्धमुकुन्दो
 नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तत्कारिणि विपरीतकृतप्रतिकरणशीले, यत्तव श्रीखण्डचर्चा चन्दनानुलेपो विषमिष
 भवति । यच्च शीतांशुध्वन्द्रः तपन इव भवति । यच्च हिमं नीहारो हुतवह इव भव-
 ति । यच्च क्रीडामुदः केलिप्रमोदास्तीव्रवेदना इव भवन्ति । एतद्युक्तम् । विपरीतं य
 आचरति तस्य सर्वं विपरीतमेव भवति । तदेव विपरीतमाचरणं दर्शयति । यत्तस्मि-
 न्नापि तादृशप्रियकारिण्यपि हरी स्निग्धे सजेहे रूपासि । सजेहे केहराहित्यं वैपरीत्यम् ।
 यच्च प्रणमति नतिशीले प्रिये स्तब्धासि । प्रणमत्यप्रवणत्वं वैपरीत्यम् । यच्च रागवति
 प्रद्वेषिण्यसि । अत्रापि तादृगेव वैपरीत्यम् । यच्च संमुखे प्रिये वैमुख्यं यातासि ।
 संमुखे विमुखभावो वैपरीत्यम् । अत्र चार्दूलविक्रीडितं इत्यम् । विरोधालंकारः ॥२॥
 इदानीं सर्गान्ते सर्वविघ्नोपशमनार्थं गोविन्दं प्रणमति—साम्ब्रूहेति । श्रीगोविन्दप-
 दारविन्दं वन्दामहे नमस्कुरुमहे । किमर्थम् । अशुभस्कन्दाय अशुभनाशाय । किंवि-
 शिष्टम् । स्वच्छन्दं यथा स्वात्तया मकरन्दमुन्दरा मकरन्दसदृशी गलन्ती या मन्दा-
 किनी गङ्गा तथा सान्द्रं स्निग्धम् । अरविन्दे हि मकरन्दो भवति । तेन मन्दाकिनी
 उपमीयते इत्युपमालंकारः । पुनः किंभूतम् । सान्द्रानन्दा निविडहर्षा ये पुर-
 न्दरादिविविषदस्तेषां वृन्दैः मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शिता इन्द्रिन्दिरा मधुपा
 यत्र तत्तथा । अत्र चरणयोः कमलोपमा । मन्दाकिन्याः मकरन्दोपमा

प्रकटयति सति प्रवृत्तासि निष्ठुरमाणिष्यसि । यच्च प्रणमति तस्मिन्स्तब्धासि । यच्च रागि-
 ण्यनुरागवति तस्मिन्स्त्वं द्वेषत्वासि द्वेषमवलम्ब्य स्मितासि । यच्चोन्मुखे आलिङ्गनाय संमुखे
 तस्मिन्स्त्वं विमुखतां यातासि पराङ्मुखतां गतासि तदेतोर्हे विपरीतकारिणि, एतत्सर्वं
 विपरीतमेव । एतत्किम् । तव श्रीखण्डचर्चा चन्दनलेपो विषम् । यथा विषं भोक्ता
 मूर्च्छयति तथा चन्दनलेपोऽन्येषां मुखदोऽपि त्वां मूर्च्छयतीति भावः । अथ च
 शीतांशुस्तपनः सूर्यः । अन्येषां शीतलत्वभावोऽपि चन्द्रस्तस्य तापप्रदत्वात्तपन इति भावः ।
 हिमं नीहारोऽपि हुतवहोऽग्निः । अथ च क्रीडामुदः सखीक्रीडावत्या मुग्धः प्रमोदा

धुरद्वन्द्वमौलीन्द्रनीलमणीनां शृङ्गोपमा । एवं चरमसरोजे मकरन्दशुभो नमस्तुरमौलि-
नीलमणिभ्याजेन मृता इव । किञ्चिद्विष्टैर्मिषद्वन्द्वैः । अमन्दादरात्प्रचुरादरवशातः ।
आनयैः साष्टाङ्गप्रणिपातप्रवणैः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३ ॥

एवं कृत्वा द्वयीशं द्वितयमथ नये सारभासाद्य सिकः

सम्यगयोगं चतुर्णां निपुणतरधिया यच्च जित्वा विदित्वा ।

षट्कं हित्वा च सप्ताष्टकुलनिखिलो गीतगोविन्दसर्ग

सूक्त्या कृत्वा निसर्गोच्चलमिव नवमं कुम्भकर्णो जयास्नात् (?) ॥

इति श्रीकुम्भकर्णविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसिकप्रियायां कलहान्तरि-

तावर्णने मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥

यातनाः तीव्रवेदनाः । यस्तस्मिन्निपरीतमाचरति तस्य सर्वं विपरीतमेव भवतीति भावः ।
'पदं कर्तुं कष्टं स्वाश्रित्वैव चरति' इति विश्वः । 'यातना तीव्रवेदना' इत्यमरः ॥ १ ॥
(अथ साम्प्रदायिकेति लोकस्य टीका नोपलभ्यते आदर्शपुस्तके ॥ २ ॥)

वात्स्यायनादिमतसंमतमत्र किञ्चि-

यत्कोषजातमथ शब्दनयप्रमेयम् ।

यच्चाप्यलंकृतिरहस्यमलेखि तत्त-

क्षासायमूलमिति सन्मतिभिर्बिभाष्यम् ॥

इति श्रीशंकरमिविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरी

नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः १०

चतुरचतुर्भुजः ।

अत्रान्तरे मसृणरोषवशांमपार-

निःश्वासनिःसहमुखीं समुखीमुपेत्य ।

सम्रीढमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते

सानन्दगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

देशवराडीरागाष्टतालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ १९ ॥

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तकचिकौमुदी

हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधरशीधवे तव वदनचन्द्रमा

रोच्येतु लोचनचकोरम् ॥ १ ॥

प्रिये चारुशीले मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।

इदानीं शायं कृतसखीकृत्यां स्मरशरजर्जरितकोपां स्वयमनुनयति—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे दिनान्ते हरिः सम्रीढं यथा स्यात्तथा समुखीं राधा-मुपेत्य सानन्दगद्गदपदं सहर्षविशकळिताक्षरं यथा स्यात्तथा इति वक्ष्यमाणमुवाच । पुनः कथं यथा स्यात्तथा । किंभूताम् । मसृणरोषवशां स्मिन्नधरोषरागम् । कोमलसखी-वचनैः किञ्चिन्नमितरोषाम् । पुनः किंभूताम् । अपारनिःश्वासनिःसहमुखीं विरहसह-नासमर्थाननाम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—वदसीति । तत्रानुरोधेन क्रमपरिपाटीं परित्यज्य पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—प्रिये इति । हे प्रिये, शोभनशीले, मयि विषये यो मानः तं मुञ्च परित्यज । किंभूतम् । अनिदानम्

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे हरिः राधां समुपेत्य समीपं गत्वा प्रदोषे रात्रिमुखे इति वक्ष्यमाणमुवाच । कीदृशम् । अमसृणः कर्कशो यो रोषस्तस्मादसीमोऽधिको निःश्वासकोन निःसहं विरहदुःखसहनाक्षमं मुखं वस्यस्ताम् । पुनः कीदृशीम् । सम्रीढं सलज्जं यथा स्यादेवमीक्षितं सख्या वदनं यथा ताम् । कथं यथा स्यात् । सानन्दगद्गदपदम् । मानन्देन गद्गदपदं गलदक्षरवाक्यमहितं यथा स्यात् ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—वदसीति । गीतस्वास्थ्य देशवराडीरागस्तालश्चाष्टतालः । गीताभस्तु—हे प्रिये राधे, चारु मनोहरं शीलं यस्यास्तावृद्धे, त्वं मयि मद्विषयेऽनिदानमकारणकं मानं मुञ्च त्वज्ज । सपदि त्वन्मानकालं यव मद्विमानकः कामाग्निर्मम मानसं दहति तापयति । अतो मुख-कमलममलं तत्सर्वमग्निं बन्धु तत्पानं देहि । चारुशीलत्वमेवाह—वदसीति । त्वं यदि

१ 'अत्रान्तरेऽमसृण' इति पाठः । २ 'वशादसीम इति' 'वशादसीम' इति पाठौ ।
३ 'रोचयति' इति पाठः ।

सपदि मदनानलो दहति मम मानसं
देहि सुखकमलमधुपानम् ॥ शुभम् ॥
सत्यमेवासि यदि मुदसि मयि कोपिनी
देहि खरनखरशरपातम् ।

घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् । प्रिये० ॥ २ ॥

सपत्नीसंभोगलक्षणकारणरहितम् । सपदि सांप्रतं भवतीति मानसपेक्ष्य मदनानलो मम मानसं दहति । सत्तापोपशान्त्यै सुखकमलमधुपानं देहीति शुभः । अथ पदानि । वदसीति । हे प्रिये, किंचिदपि प्रियाप्रियनिरपेक्षं स्वल्पमपि वदसि । तदा तव दन्तरुचिकौमुदी मम दरतिमिरं भयान्वकारं हरति । किंभूतं भयान्वकारम् । अतीव घोरम् । अतीव भयानकहेतुत्वाद्भयानकम् । अत्र मयि स्थायी भयमेवोद्दिष्टः सन् भयानकतामेष्यतीति । 'विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्थानित्वे स्थायीभावो रसः स्मृतः' इति । स च भ्रष्टारविरोधी त्वया परिहरणीय एव । नव वदनचन्द्रमा मम लोचनचकोरं स्फुरन्वोऽधरे शीघ्रस्तस्यै रोचयतु क्षामिलावं करोतु । अधरशीघ्रचन्द्रिकार्थं चन्द्रमसः साक्षिष्यान्ननेत्रचकोरस्य स्मृहा जायते ॥ १ ॥ अपि च सत्यमिति । हे मुदसि शोभनदन्ते; सत्यमेव यदि मयि कोपिन्यसि तर्हि सापराधे मयि खरनखरशरपातं देहि । भुजाभ्यां बन्धनं घटय । रदैः खण्डनं जनय । अथवा किमुद्दिश्यते । येन वा अपराधयोग्येन दण्डेन तव सुखजातं भवति स एव विधीयताम् । प्रभूणां हि सापराधेषु नृत्येषु ताडन-

किंचिदपि उदासीनवचनमपि वदसि तदा दन्तरुचिकौमुदी तव दन्तानां वा रुचिः सैव कौमुदी चन्द्रज्योत्स्ना सातिघोरमतिभीमं दरतिमिरं दरः साध्वसं स एव तिमिरमन्धकारः तद्धरति दूरीकरोति । अत्र साध्वसे सति पुरः स्थितमपि वस्तु न प्रकाशत इति साध्वसस्यान्धकारत्वेन निरूपणम् । दन्तरुचेश्च तज्जाशकत्वात्कौमुदीत्वेन निरूपणम् । अथ च स्फुरन्कोपवशात्किञ्चिन्निल्योऽधरः । तल्लक्षणं चोक्तम् । 'चन्द्रिकायां कौमुदी' इति विश्वः । 'दरः साध्वसगर्वयोः' इति च । 'घोरं मीमे हरे घोरः' इत्यपि । 'शीघ्र निवृत्तेऽमृते (?)' शीघ्रशब्दः पुंसपि । पुत्रपुंसकशेषेऽमरसिद्धः—'कुहं मुण्डं शीघ्रं पुस्तम्' इति । अत्राधरशीधवे इत्यत्र तादर्थ्यविबद्धानां चतुर्थी । न च लोचनचकोरमित्यत्र 'रम्यार्थानां प्रियमाणः' इति चतुर्थी कुतो नेति चेत् । अन्यकर्तृकोऽभिज्ञानो रुचिः । इह तु वदनचन्द्रमसोर्न प्रीतिजनकत्वं विवक्षितम् ॥ २ ॥ सत्यमेवेति । हे मुदसि शोभनदन्ते, त्वं सत्यमेव यथार्थमेव यदि कोपयस्वसि तदा खरासीक्षा ये नखास्त एव नापास्तोर्घातं प्रहारं देहि । तेनापि यदि न तुष्यसि तदा भुजाभ्यां बाहुभ्यां बन्धनं घटय । तेनाप्यर्थतोषे रदखण्डनं रदैर्दशनैः खण्डनमधरे कृतं भवति । येन वा सुखजातं सुखसम्पूतो भवति तदेव कुरु । तथा च मध्यपराधानुपूर्वकं दण्डं विधातुं कोपं मुञ्चेति भावः । मुदसि शोभना दन्ता मस्या इति वाक्येति दन्तत्वेऽपि वचनेऽपि । 'जातं जालोचकम्' इति

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं

त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी

तत्र मम हृदयमतिशयम् । प्रिये० ॥ ३ ॥

नीलनलिनभमपि तन्निव तव लोचनं

धारयति कोकनदरूपम् ।

कुसुमशरबाणभावेन यदि रक्षयसि

कृष्णमिदमेतदनु रूपम् ॥ प्रिये० ॥ ४ ॥

नन्धनस्रग्दनादयो दण्डाः समुचिताः । अत्रैतद्याजेन नक्षत्रतालङ्घनचुम्बनादीन्प्रार्थयते ॥ २ ॥ अपि च । त्वमसिति । तव अन्या एव सन्ति ता एव प्रार्थ्यतामि-
त्याशङ्क्याह—मम त्वमेव भूषणमसि । त्वयालंकृतोऽहमन्यासु सौभाग्यवान् । अथ
तिष्ठतु वाद्यभूषणम् । मम जीवनमपि त्वमेवासि । अथ जीवनमपि तिष्ठतु ।
जीवनेऽपि भवजलधौ रत्नं त्वमेव । भवजलधिग्रहणमन्यस्य परिग्रहस्य जडत्व-
द्योतनार्थम् । भवतीह विषये मयि सततमनुरोधिनी कृपापरा भवतु । अत्रैवार्थे
मम हृदयमतीव यत्नपरं निषेते ॥ ३ ॥ अपि च नीलेति । हे तन्निव, नीलनलिना-
भमपि कृष्णरूपमपि तव लोचनं कोकनदरूपं रक्तिमानं धारयति । अतो यदि कुसु-
मशरबाणचेष्टया कुसुमशरबाणावीना भूत्वा यदि मामपि कृष्णं रक्षयसि तदा
इदं रत्नमेतल्लोचनरत्नानुरूपं स्यात् । इदमाकृतम् । यथा मयि कोपेन त्वया
कृष्णं लोचनं रक्ते कृतं तथा मयि प्रसादपरा भूत्वा कुसुमशरभावेन कामबाणानां
कटाक्षादीनां चेष्टया मयि रक्तं कुरु । कोपं त्यक्त्वा प्रसादपरा भवेत्यर्थः । भववा

इति विश्वः ॥ २ ॥ ननु वा तव प्रिया तस्या मानं मोचय । ये मानत्यागे तव किं
प्रयोजनमित्यत आह—त्वमस्मीति । त्वं मम जीवनमसि । त्वयि विषण्णार्था मम विवादो
भवति प्रसन्नार्था प्रसाद इति त्वमेव जीवनमिति भावः । त्वं मम भूषणमलंकरणमसि ।
त्वं विना न परमा कान्तिरिति त्वमेव मम लोकोत्तरं भूषणमिति भावः । भवजलधौ
संसाररूपे रत्नाकरे त्वमेव मम रत्नमसि । यथा दरिद्रस्य रत्ने दृष्टे परमानन्दो भवत्येवं
मम त्वय्यपि दृष्टावामिति भावः । भवत्विति । इह प्रणते मयि भवती सततं सदानुरोधिनी
भवतु । तत्रार्थे मम हृदयं यत्नवत् ॥ ३ ॥ नीलेति । हे तन्निव कुशाङ्गि, नीलनलिनस्य
नीलोत्पलस्यैवामा दीप्तिर्यस्यैतादृशं तव लोचनं रोषावर्णं यत्कोकनदरूपं रक्तोत्पलसौन्दर्यं
धारयति । यदि च कुसुमशरः कामस्तस्य बाणभावेन तद्बाणाभिप्रायेण वा इत्थं
कृष्णं च रक्षयसि रक्ते करोषि । एतस्य चक्षुषोऽनुरूपं सद्गुणम् । कुरा हि सततं
परशरीरमिदिनो हर्षितान्तवैनारक्तं भवन्तीति भावः । यथा कुसुमशरबाणभावेन
कुसुमशरस्य बाणरक्तो नौ भावोऽभिमानस्तेन । यथा कुसुमशरबाणभावेन तद्बाणस्वरूपेण
चक्षुषं भित्वा कृष्णं वा यदि रक्षयसि । इदं रत्नमेतस्यास्त्वैतत्तव बाणस्य बाणरक्तं

स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी

रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।

रसतु रसनापि तव वनजवनमण्डले

घोषयतु मन्मथनिदेशम् । प्रिये० ॥ ५ ॥

स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं

जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

भण मसृणवाणि करवाणि चरणद्वयं

सरसलसदलककरागम् । प्रिये० ॥ ६ ॥

कुसुमशरभावेन यदि नीलनलिनाभमपि लोचनं कोकनदक्षं धारयति तर्हि एतद्विदं तवानुरूपम् ॥ ४ ॥ अपि च स्फुरत्विति । हे तन्वि—तव कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी मणिः मञ्जरीव स्फुरतु । स्फुरन्ती च किं करोत्वित्याह—तव हृदयदेशं रञ्जयतु । अपि च । रसनापि तव निबिडजवनमण्डले रसतु शब्दं करोतु । सा तथाविधा किं करोत्वित्याह—मन्मथनिदेशं सर्वा एव मानिन्यो मानं मुक्त्वा कामवशागो भवन्त्विति कामाक्षा घोषयन्तु ॥ ५ ॥ अपि च । स्थलकमलेति । हे मसृणवाणि श्लिषधवाणि, भण आदिश । तव चरणद्वयं सरसलसदलककरागं करवाणि । सरसः समेहो लसन्त्योऽसावलककस्तस्य रागो यत्र । अथवा सह रसेन शुद्धारेण वर्तत इति सरसः । स चासौ तथा शृङ्गारोत्पत्तिद्वारेण स्पृहाजनकभासौ

सदृशम् । इयमे लौहित्यापादनसमर्थायास्ते मम रञ्जनमनुरूपमेवेति । यश्च बाणेन तावच्छेषे स वधिरादिना रक्तो भवत्येवेति भावः । कुसुमशरबाणभावेनानेन नयनेन कुण्ठं नन्दारमजं मां रञ्जयति प्रणवारपदं करोषीति । इदमेतस्मास्तवानुरूपमेवेति प्रकृतार्थो भवेत् । 'कोकनदं रक्तकैरवे रक्तपङ्कजे' इति विश्वः ॥ ४ ॥ स्फुरत्विति । मणिमञ्जरी मणिपरम्परा कुचकुम्भयोः स्तनकलशयोरुपरि स्फुरतु चञ्चला भवतु । तव हृदयदेशं वल्लःप्रदेशं रञ्जयतु स्वरश्मिभिः शोभयतु । त्वञ्जयननलिनं रक्तत्वं वसे त्वं च कुण्ठं मां रञ्जयति । अतो मणिमञ्जरी अर्पिता वल्लो यदि रञ्जयति तवानुरूपं भवतीति भावः । अथ केलीरूपश्रुमकर्मारम्भे मञ्जरीयुक्तपूर्णकलशस्थापनमुचितमेवेति सूचनाय कुचयोः कलशत्वेन रूपणं मणिपरम्परायाश्च मञ्जरीत्वेन रूपणम् । तव वनजवनमण्डले मांसकजवनभागे रसनापि क्षुद्रघण्टिकापि रसतु शब्दाद्यमाना भवतु, मन्मथनिदेशं कामाक्षा घोषयतु वारं वारं कथयतु । कामाक्ष्या 'मोः कैलि कुरुत' इति कामाक्ष्या सर्वे विकासिनो रमन्तामिति वा मन्मथनिदेशं घोषयत्विति भावः ॥ ५ ॥ स्थलेति । हे मसृणवाणि श्लिषधवचने, भण आह्वं देहि । तव चरणद्वयं सरसलसदलककरागं सरसः सान्द्रो लसन्नलककरागो महारजनरागो यस्य तादृशं करवाणि कुर्वाणम् । कीदृशम् । स्थलकमलगञ्जनं स्थलोत्पन्नं यत्कमलं स्वकान्क्षा तस्य तिरस्कारकम् । पुनः कीदृशम् ।

स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं

वेदि' पदपल्लवमुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनाकेणो

हरतु तदुपाहितविकारम् । प्रिये० ॥ ७ ॥

रुसक्तान्तिमाधेति ईदृशोऽलखकरागो यत्र । एतावता अलखकरजनसमकालमेव
शृङ्गारोत्पत्तिर्भवत्येव वृणाम् । किंभूतं चरणद्वयम् । स्थलकमलमण्डनं पद्म-
रागस्पर्धि । पुनः किंभूतम् । मम हृदयरजनं मम चित्ताञ्जुकारि । पुनः
किंभूतम् । जनित उत्पादितो रतिरञ्जस्य रमणप्रमोदस्य परभागो यत्र । का-
मोद्रेककारीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अपि च । स्मरेति । हे राधे, मम शिरसि उदारं
चरणलक्षणेर्महत्पदपल्लवं पदं पल्लव इव कीदृत्त्यकौमल्यशैल्यादिना मण्डनमिव वेदि
आरोपय । किंभूतं पदपल्लवम् । स्मरगरलखण्डनं कामविषयतापक्षमनम् । मयि विषये
दारुणो मदनस्य यत्कदनं तदेवाकण इव सूर्य इव ज्वलति वीर्यते । स चरणपल्लवः मम
शिरसि निहितः सन् । तेन मदनकदनाकणजनिततापेन उपाहितविकारमारोपितवि-
कृतिं संतापं हरतु । अत्रान्तरेत्यादौ प्रौढा मानवती नायिका । अनुकूलो नायकः ।

मम हृदयानुरागजनकम् । तथा चेदं मम हृदयं रञ्जयति । ममाप्यलक्तकेनैतद्रजनमुचित-
मेवेति भावः । अत एव जनितो रतिरङ्गे सुरतकौशले परभागः परस्परशोभा येन तादृशम् ।
मयालक्तकेन चेदं रञ्जयते । तदेतत्कौश्लबधादौ मम हृदयलक्षं सत्परमशोभां
दास्यतीति भावः । स्फुरतु मणिमञ्जरीत्यनेन मणनेन च विपरीतरतमन्नाभिमतम् ।
'परस्परं तु या कान्तिः परभागः स कथ्यते' इति धरणिः । 'रङ्गः कौशकरागयोः'
इति च ॥ ६ ॥ स्मरेति । हे प्रिये, उदारं सुन्दरं पदपल्लवं चरणकिसल्वं मम
शिरसि वेदि स्थापय । कीदृशम् । मण्डनं मम मस्तकसालंकरणम् । पुनः कीदृशम् ।
स्मरस्य बह्वरलं विषं तस्य लखण्डनं नाशनम् । विरहिणां मूर्च्छादिप्रदानेन मलयानिले
स्मरगरलखरूपणात्स्मरस्य सर्पत्वमाश्लिष्यते । चरणपल्लवं विषेहीत्यनेन नायिकाया
गारुडिकत्वं चेत्साक्षेपरूपकमिदम् । अपरमयि सर्पादिविषं गारुडिकचरणाभातेनाभि-
मथितपल्लवारोपणेन च शान्मयीति ज्वनिः । किं च मयि दारुणो दुःसहो
मदनकदनाकणो मदनः कामस्तज्जनितं यत्कदनं तापः स एवाकणः सूर्यो ज्वलति ।
अतस्तेनोपाहितं जनितं विकारं आम्लादिरूपं हरतु दूरीकरोतु । अन्यः
सूर्यसंतापः शिरसि पङ्कमादिस्थापनेन शान्मयीति ज्वनिः । 'अकणोऽस्तुद्वारेणे
स्यात्सूर्ये सूर्यस्य सारथी' इति विश्वः । 'कदनं कञ्चने तापे' इति च ॥ ७ ॥

इति चटुलचाटुपटुचार मुरवैरिणो

राधिकामपि वचनजातम् ।

जयति जयदेवकविभारतीभूषितं

मानिनीजनजनितज्ञातम् ॥ प्रिये ० ॥ ८ ॥

परिहर कृतातङ्गे शङ्कां त्वया सततं वन-

स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनी ।

॥ ७ ॥ अपि च । इतीति । इत्यमुना प्रकारेण चटुलचाटुपटुचार मुरवैरिणो राधिकामधिकृत्य वचनजातम् । जयदेवकविभारतीभूषितम् । पुनः किंभूतम् । मानिनीजनजनितज्ञातम् मानिनीजनस्य जनितमुत्पादितं ज्ञातं सुखं येन ॥ 'ललि-
तापि पथरचना न धातुयोगादते विभाति शुभा । इति कुम्भकर्णनृपतिर्या-
यति तां गीतगोविन्दे ॥' तथा च सङ्गीतराजे—'तालो वर्णयती रागाः कमादद्यादद्य
स्मृताः । मध्यमादिश्च ललितो वसन्तो गुर्जरी तथा ॥ धनाधो भैरवो गौणकृतिर्दे-
शाङ्गिकापि च । मालवभ्रीश्च केदारमालवीयादिगौणद्वौ ॥ स्थानगौणद्वौ भीरागो
मङ्गरश्च वराटिका । मेघरागश्च भद्रावधोरणीनियता इमे ॥ यावद्भागं पदानि स्युः
प्रान्ते पाठस्वरानि तु । क्वचित्कचिद्गतालापभूषितानि यथाकृषि ॥ मिथः प्रियो-
क्षितंभारविप्रलम्भरसानि च । यत्र स्यात्स प्रबन्धोऽयं रागराजिभिराजितः ॥'
इति चटुलचटुशुंजरागराजिचन्द्रोद्योतनाया एकोनविंशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ १९ ॥ इहा-
नीमात्मानं गतदोषं ह्यापयन्संभोगार्थं प्रोत्साहयन्नाह—परिहरेति । हे कृतातङ्गे
कृतान्यवनितासङ्गच्छे, मयि शङ्कां त्यज । अथवा मयि कृतातङ्गे त्वद्वियोगदर्शन-
संजातसंतापे शङ्कां त्यज । त्वां मयि संजातमनोविकल्पां दृष्ट्वा मयि संतापो जायत

इत्यनेन प्रकारेण मुरवैरिणः कृष्णस्य राधिकामपि लक्ष्मीकृत्य वचनजातं वाक्यसमूहो जयति
सर्वात्मकेण वर्तताम् । कीदृशम् । चटुलं मनोहरं चाटुं प्रीतियुक्तं पटुं चतुरं चारं संकुमारम् ।
पुनः कीदृशम् । पञ्चावली जयदेवपत्नी तस्या रमणो बल्लभो यो जयदेवः कविभारत्वा
भारतीसंज्ञया कवित्वप्रख्या भणितं वर्णितम् । जयदेवकविभारत्वा भणितमिति तु
व्याख्यानं मन्दम् । तथा पौनःकल्यापत्तेः । जयदेवकविभणितमित्यस्त्वं सम्भवत्वात् ।
पुनः कीदृशम् । अतिज्ञातमतिज्ञातं सुखं यसात्तादृशम् । भारतीभूषितकृष्णं
शङ्करात्मिके—'प्रधानपुरुषभावा सङ्क्रोशिनिरन्तरा । भारती सा मयेहृत्पिबीरहास्वाङ्गतामया ॥'
'इति । रसार्णवसुधाकरेऽपि—'शङ्करादिषु सर्वेषु रसेष्विष्टा हि भारती ।' इति ।
'चटुलः सुन्दरे चले' इति भरणिः । 'चटुं चाटुं प्रियं वाक्यम्' इति हरिश्चन्द्रः ।
'पटुल्लोको नीरोणे चतुरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'शर्तज्ञातसुखानि च' इत्यमरः ॥ ८ ॥
परिहरेति । हे कृतातङ्गे निहितसंतापे, अन्यनामिकासङ्गसंशयं परिहर त्यज, यतो मम
स्वान्ते चित्तेऽन्यत्ररे वितनोस्तनुस्त्वत्कामादन्वो वन्वो जनो न विशति । कुतो न

विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं

प्रणयिनि परीरम्भारम्भे विधेहि विधेयत्वम् ॥ २ ॥

मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदन्तदंश-

दोर्वह्निबन्धनिबिडस्तनपीडनानि ।

चण्डि त्वमेव मुदमुद्रह पञ्चबाण-

चण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥ ३ ॥

इत्यर्थः । अत्र ममेति षष्ठ्यन्तमर्थवशात्सप्तम्या विपरिणम्यते । कथं शङ्का परिहरणीयेति वाक्यार्थद्वारेण हेतुमाह । सततग्रहणेन जीवितावधि त्वद्वत्तेऽन्या काचन मम इद-
मसाश्रित्य न वर्तत इति बोधयति । हे प्रणयिनि, मम स्वान्ते धनस्तनजघनया त्वया
सततमाक्रान्ते अत एवान्यानवकाशवति वितनोरनन्तादन्यो धन्यस्तादृशसौभाग्ययोग्यः
कोऽप्यन्यः शीलक्षणो जनोऽन्तरं पञ्चात्र विशति । साङ्गस्य प्रवेशाभाव इति तां
शङ्कां मा कृष्या इत्यर्थः । शङ्कां मुक्त्वा किं कुर्वित्याह—परीरम्भारम्भ आलि-
ङ्गनारम्भे विधेयतां दासतां विधेहि । अथैवं योजना । प्रणयिनीति काकाक्षिगोल्फ-
न्यायेनोभयत्र संबध्यते । त्वयि योगो न युक्त इति (?) प्रणयिनि, मयि केहपरै
परीरम्भारम्भे विधेयतां किंकरतां विधेहि । त्वयानुमतोऽह्मालिङ्गनार्थं प्रयतेय तथा
कुह । हरिणी वृत्तम् । अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः । प्रणयिनीति पदौचित्यं वर्णानुप्रासश्च ।
प्रौढा नायिका । प्रगल्भो नायकः । विप्रलम्भे सङ्गसिद्धिः ॥ २ ॥ इदानीं सापराधित्व-
मभ्युपगम्याप्याह—मुग्धे इति । हे मुग्धे आत्महिताभिप्रे । अहमपराधीति चे-
त्तर्हि मध्यपराधयोग्यं दण्डं निर्दयदन्तदंशदोर्वह्निबन्धनिबिडस्तनपीडनानि विधेहि ।
अथवा कोपैकशरणेति चेत्तर्हि संबोधनमुखेनानुरूपं विशेषणमाह—हे चण्डि कोपने,
पञ्चबाणकाण्डालः तस्य काण्डैः शरैर्दलनान्ममासवः प्रयान्ति । किं पुनस्तस्य पौकषेण
त्वमेव मुदमुद्रह । मया जितोऽयमिति जयपटहं वादय इत्यन्वयः । अथवा हे
प्रविशतीत्यत आह—परेति । परानवकाशिति इतरावकाशश्चन्ये । तत्र हेतुमाह—त्वमेति ।
वने निषिडे स्तनजघने यस्यास्तादृश्या त्वया सतताक्रान्ते व्याप्ते । तथा च सदा त्वया
पूरिते मदीये स्वान्तेऽन्यस्य प्रवेष्टमेवावकाशो नास्ति । अनङ्ग एव परान्प्रविशति ।
तस्याङ्गाभावादित्यर्थः । तस्मात्परीरम्भारम्भे आलिङ्गनारम्भे विधेयतां वचनप्राप्तिं विधेहि
कुह । परिरम्भमाचरेति मद्रचनं कुर्वित्यर्थः । 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः ॥ २ ॥
मुग्धे इत्यादि । मुग्धे सुन्दरि, निर्दयं दयारहितं दन्तदंशं दन्तद्वयम् । अथ च दोर्वह्निबन्धं
मुजकृताकथं निषिद्धं गाढ स्तनाभ्यां पीडनं च विधेहि कुह । एतौ हे चण्डि कोपने
त्वमेव मुदमानन्दमञ्चय मामुक्षि । मम पुनः पञ्चबाणः कामः स एव निरपराध-
मातृगजनिहंसकत्वेन चाण्डालः । तस्य काण्डदलनाशाराचप्रहरणादसवः प्राणाः प्रसङ्ग-
विगच्छन्त्यु । चाण्डालप्रहरणेन मरणे न समीचीना गतिः । अतस्त्वया साक्षादेव

१ 'स्तनमरफरी' इति पाठः । २ 'मुदमञ्चय पञ्च' इति पाठः । ३ 'चाण्डाल' इति
पाठः । ४ 'प्रयान्त्यु' इति पाठः ।

शशिमुखि तव भाति मङ्गुरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ।

तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः ॥ ४ ॥

व्यथयति वृथा मौनं तन्निव प्रपञ्चय पञ्चमं

तरुणि मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।

चण्डि, त्वं मुदमुदह एव । नान्योऽपकाशः । चण्डित्वं स्वयं । त्वया चण्डित्वे प्रियमाणे पञ्चबाणचण्डालकाण्डदलान्ममासवः प्रयान्ति । वसन्ततिलकावृताम् । रतिर्भावी व्यङ्ग्यः । तेन रसवदलंकारता । अनुकूलो नामकः । मुग्धा नायिका । प्रसादो गुणः । वैदर्भी रीतिः ॥ ३ ॥ इदानीं वात्स्यायनन्यायमाश्रित्य क्रमेणानुकूलयति—शशिमुखीति । हे शशिमुखि, तव मङ्गुरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी विद्यते । युक्तोऽयमर्थः । शशिनो हिंसार्थश्रवणात् । या हिंसमुखी भवति तस्या मुखे भूः कृष्णसर्पी भवत्येव । यूनां तरुणानां यतः सर्पादुदितभयभञ्जनाय त्वदधरसीधुसुधैव त्वदधरसीधुः स एव सुधा । तव किलामृतमुञ्जा तत्सन्निधौ कृष्णसर्पा अवस्था न युज्यते इति योजना । अथवा हे शशिमुखि, तव मुखे भूस्तावत्सर्पात्स्व-नुमीयते । यतो यदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधर एव सीधुः । पानसाधर्म्यात् स एव सुधामधुरत्वाद्विषनाशनाय सिद्धमन्त्रः । अत्र सुधायां आस्वाद्यत्वेन ओषधित्वे वक्तव्ये यन्मन्त्रोपादानं तत्सर्वैर्युवसाधारण्येन शृङ्गाराभासव्यावृत्त्यर्थम् । अतिसौन्दर्यात् । अन्वे स्वरन्तु नाम उपभोगयोग्यत्वं हरेरेवेति । पुष्पितामा वृताम् । अत्र कलितोपमा-रूपकालंकारौ । तमेव क्रमशब्दार्थं विशिनष्टि आसर्गपरिसमाप्तेः ॥ ४ ॥ व्यथय-तीति । हे तन्निव कृशाक्षि, तवैतद्वृथा मौनं मां व्यथयति । त्वया तनुत्वाद्वक्तुमश-क्यत्वेन मौनं न प्रियते किंतु निरपराधे सापराधोऽयमिति वृथाशब्दोद्योत्यम् । अत एव व्यथयति । हे तरुणि, मधुरालापैः पञ्चमं पञ्चमस्वरं प्रपञ्चय विस्तारय । पञ्चनी-

यथोचितदण्डाचरणं विधेयमिति भावः । 'चण्डी कालावनीदेव्यां हिंसकोपनवोषितोः इति विश्वः ॥ ३ ॥ मनु कोपो मम नास्त्येवेति आह—शशिमुखीत्यादि । हे शशिमुखि चन्द्रामने, तव मङ्गुरभूः भाति । कीदृशी । युवजनानां तरुणजनानां मोहनाय करालो नीषणः कालसर्पः भुजंगो दह्य मोहयति, इयं दह्य मोहयतीत्येतत्का-करालत्वम् । अतस्तदुदितविषमञ्जनाय तत्सकाशादुदितमुन्नतं यद्विषं तस्य भञ्जनाय नाशाय यूनां तरुणजनानां त्वदधरसीधुसुधैव त्वदीयाधर एव सीधुर्मदिराविशेषः स एवावृतं तदेव सिद्धः साधितो मन्त्रः । अन्यो जपादिना विषं नाशयति अयं त्वासादित एवेति एतस्मान्मन्त्रापेक्षया सिद्धत्वम् । तथा चायमपि तव अकालसर्पविषमूर्च्छितस्वासा-प्यौषधत्वेन तवाधरः सुधायाः समाच इति भावः । 'करालो नीषणोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ ४ ॥ व्यथयतीत्यादि । हे तन्निव, तव वृथा मौनमकारणवाग्वन्धनं मां व्यथयति पीडयति । किंच । हे तरुणि, मधुरालापितैस्तैः पञ्चमं स्वरविशेषं प्रपञ्चय विस्तारय । किंच । दृष्टिभिरवलोकनैस्तापं संतापं विनोदय विशेषतोऽपसारय । हे शशिमुखि,

सुमुखि विमुखीभावं तावद्वियुञ्ज न वञ्च न

स्वयमतिशयस्त्रिगुणो मुग्धे प्रियोऽहमुपस्थितः ॥ ५ ॥

बन्धूकश्रुतिबान्धवोऽयमधरः स्त्रिगुणो मधूकच्छवि-

गण्डश्चण्डि चकास्ति नीलनलिनभीमोचनं लोचनम् ।

नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रिये

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ ६ ॥

प्रादानेन वसन्तसमयसंजातहचिरालापकोकिलजेतृत्वं सूचितम् । वसन्ते हि कामिन्यः
सैरं प्रियमनुसरन्तीति व्यज्यते । तदपि मौनं वचनशक्तौ सत्यामवचनमर्णान्त-
रापाति तत्प्यजेति । अपि च दृष्टिमिरिल्यत्र 'दृष्टिर् प्रेक्षणं' इत्यत्र प्रशब्दो दर्शनप्रकर्षं
स्त्रिगुणत्वादि वदति । तेन स्त्रिगुणलोचनैस्तापं विनोदयतीति विशिष्टोऽर्थो लभ्यते । हे
सुमुखि, तावद्विमुखीभावं विमुख । सुमुख्या विमुखीभावो न युक्तः । हे मुग्धे,
अयमहमतिशयस्त्रिगुणः जेहवान्प्रीतिमांश्च उपस्थित इति मां न वञ्च इति न
अपि तु वञ्च जानीहि । अयमिति औदासीन्यव्यावृत्त्यर्थो निर्देशः । अत्र मुग्धत्वं
न वदयते । चातुर्यमुपेत्य मां त्वदेकतानं जानीहीत्यर्थः अत्र हरिणीवृत्तम् ।
यथासंख्यमलंकारः । अनुकूलो नायकः । प्रसादो गुणः । कैशिकी वृत्तिः । वैदर्भी
रीतिः । मागधी गीतिः ॥ ५ ॥ बन्धूकेति । हे चण्डि, इति सांप्रतं कोपहानावधि
भूतपूर्वकोपाश्रयणेन संकुचिः । प्रिय इति वितर्कः । अहमिति जाने । स पुष्पायुध-
स्त्वन्मुखसेवया विश्वं जयते । स इत्यनेन स बाणोऽपीधरदग्धः स्मर्यते । स तथाविधः
सांप्रतं पुष्पैरपि आश्रयविशेषेण साधकैः सुरासुरैर्दुर्जयमपि विश्वं विजयते ।
तावेव त्वन्मुखसेविपौष्पाप्यधबाणानुद्दिशति । हे चण्डि, अयं तथाधरो बन्धूकश्रु-
तिबान्धवः बन्धुजीवकान्तिसदृशः । अनेन रक्ताकर्षणबाण उक्तः । अपि च
तत्र गण्डः स्त्रिगुणो मधूकच्छविश्चकास्ति । विरहिणीनां हि गण्डे पीतिमा भवति ।
अनेन पीतो वशीकारबाण उक्तो भवति । अपि च तत्र लोचनं नीलनलिनका-

विमुखीभावं त्वन मयि विमुखतां तावद्वियुञ्ज । सुमुख्यास्ते वैमुख्यमनुचितमिति भावः ।
मानं मुञ्च त्यज । हे मुग्धे, अयं प्रियोऽनाकाङ्क्षित एवोपस्थित आगतः । कीदृशः ।
अतिशयस्त्रिगुणोऽतिशयेन जेहवान् । तथा च स्वयमागतः प्रियः (इति) हेतुर्नोचित इति
भावः ॥ ५ ॥ संप्रति त्वयि मानवत्वां त्वन्मुखेनैव कामो मां पीडयति । अतस्त्वं
प्रसीदेत्प्राशयेनाह—बन्धूकेत्यादि । अतिकोपने, अयं तथाधरो बन्धूकश्रुतिबान्धवो बन्धूकस्य
पुष्पविशेषस्य वा श्रुतिर्दीप्तिस्तस्या बान्धवः सुहृद् । अत्र तद्भान्वक्येन बन्धूकश्रुति-
समाचरनित्यश्रुतिर्व्यज्यते । अयं स्त्रिगुणो गण्डः कपोको मधूकच्छविर्बन्धूकपुष्पस्यैव छविः
कान्तित्वस्य एतादृशश्चकास्ति शोभते । लोचनं नीलनलिनभीमोचनं स्वकान्त्या नील-
नलिनस्य नीलोत्पलस्य अयं कान्तिं मोचयति त्याजयति । हे कुन्दाभदन्ति, कुन्दपुष्प-

दृशौ तव कञ्जालसे बदनमिन्दुसंघीषकं

गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूढवचम् ।

रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवा-

बहो विबुधयौवतं बहसि तन्नि पृथ्वीगता ॥ ७ ॥

न्तिपराकरणशीलं चकास्ति । अनेन कृष्णवर्णं उन्मादनबाणोऽभाषि । अपि च । तवेयं नासा तिलप्रसूनपदवीमत्येति अतिक्रामति । अनेन हावणबाण उक्तः । अपि च । हे प्रिये, कुन्दाभदन्ति कुन्दवदुक्कलदशने, अनेन शोषणबाण उक्तः । एवमेतैः पञ्चभिर्बाणैर्भवत्याः सेवको भूत्वा विश्वजेता भवतीति । शार्दूलं वृत्तम् । उपमावि-
शेषोऽलंकारः । अनुप्रासो वर्णालंकारः । असमस्तपदा वैदर्भी रीतिः । प्रसादो गुणः । स्थितलयं गानम् । संभाविता गीतिः । कैविकी वृत्तिः ॥ ६ ॥ इशाविति । अहो इति आश्चर्यं । त्वं पृथ्वीगतापि दिव्यस्त्रीसमूहं बहसि । क कामित्याह । तव दृशौ मयेनालसे वर्तते । अनेन मदालसतां बहसीत्युक्तम् । अपि च तव वदनं चन्द्रवद्दी-
प्तिमद्वर्तते । अनेन इन्दुमतीनाम्नी अप्सराः कथिता । अपि च । तव गतिर्जन-
मनांसि रमयतीति । अनेन मनोरमा काचन सुराक्षी भणिता । अपि च तवोद्बुद्धं विजितकदलीकाण्डं वर्तते । अनेन रम्भोक्ता । अपि च तव रतिः संभोगः कलावती हावभावकिलकिञ्चित्तोद्द्यतविम्बोकादिमती वर्तते । अनेन कलावती कान्धिदेव-
नायिकोक्ता । अपि च तव भ्रुवौ रुचिरे चित्रे लेखे ययोस्ते तादृशौ । अनेन

स्वेभाभा दीप्तिर्येषां ते दन्तास्तादृशि । तव नासा तिलप्रसूनपदवी तिलपुष्पपद्मतिम-
भ्येति प्राप्नोति । प्राव इति तर्कयामि । स प्रतिबन्धः पुण्यायुषः पुष्पवेदाशुभं शब्दं यस्य
सः कामस्तन्युत्पत्तेनया जन्मुत्पत्तेन सेना कटकं तेन विश्वं विजयते । कामः पञ्चभिः
शरैर्विश्वं जयति । त्वन्मुखे बन्धूकमधूकनीलोत्पलकलिकुन्दपुष्पाणि पञ्च सन्तीति त्वन्मु-
खेनैव कामो विश्वं जयतीति भावः ॥ 'बन्धूकं बन्धुजीवे स्वाद' (इति वेदिनी ।) 'मधु-
पुष्पो मधूकश्च गूढपुष्पो मधुद्रुमः' इति हारावली ॥ ६ ॥ इशाविति । हे तन्नि, त्वं
पृथ्वीगता पृथ्व्यां भुवि गता प्राप्ता सती विबुधयौवतं देवयुवतीसमूहमाश्रयेण बहसि भार-
यसि । तदेवाह—इशाविति । तव दृशौ नेत्रे मदालसे मदेन इर्वेणाकसे मन्धरे । अथ च
मदालसा स्वर्वेश्या । तथा च स्वर्गे एकैव मदालसा त्वं तु एकवक्त्रे मदालसे दवासीत्याश-
यमिति भावः । तव वदनमिन्दुमलास्पदमिन्दुविषयिणी वा मतिस्तस्या आपस्पदं विषय इत्यर्थः ।
तव मुखेऽयमिन्दुरिति मतिर्भवति । अमरलोकानामिन्दुमयी काचन देवाङ्गना तस्या आश्रयः ।
अथवा रमा लक्ष्मीस्तादात्मिकेत्यर्थः । तथा तयोद्भवमूकशृङ्गं विभुतरम्भं विभुते स्वशोभया
तिरस्कृते रम्भे कदली येन तादृशम् । अथ च रम्भा स्वर्वेश्या । स्वर्गे एकैव रम्भा त्वम्-
कदवात्मकं रम्भाद्वयं दवासीति भावः । अथ च तव रतिः सुरतकैलिः कलावती कौश-
कशाकिनी । अथ च तव रतिः कामपत्नी । अस्ति कलावतीनाम्नी देवाङ्गना । ते कुशौ

सं प्रीतिं तनुतां हरिः कुबलयापीडेन सार्धं रणे

राधापीनपयोधरस्मरणकृत्कुम्भेन संभेदवान् ।

यत्र खिद्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकन-

वैयामोहेन जितं जित जितमभूत्कंसस्य कोलाहलः ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने चतुरचतुर्भुजो

नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रचिरा चित्रलेखा च वर्णिता ॥ 'असौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति पृथ्वी-
छन्दः । कल्पितोपमालंकारः ॥ ७ ॥ स प्रीतिमिति । स हरिर्जगतां प्रीतिं तनुतां
हर्षं विस्तारयतु । कीदृशो हरिः । कुबलयापीडेन कंसदन्तिना सार्धं रणे संभेदवा-
न्संगमवान् । किंविशिष्टेन कुबलयापीडेन । राधापीनपयोधरयोः स्मरणकरो कुम्भौ
यस्य तेन । क इत्यपेक्षायामाह—यत्र दूराविति हेतोः राधापीनपयोधरस्मरणदेव
सात्विकभावोद्रेककार्ष्णं खिद्यति खेदयति । मीलतीति । चक्षुषि निमीलति सति कं-
सस्य तदालोकनात्तस्य तथाविधस्य दर्शनाद्यामोहेन भ्रान्त्या क्षिप्रं वेगेन जितं जित-
मिति कोलाहलो भवति स्म । आन्तिमदाशिषावलंकारो । शृङ्गारवीरयोः संकरश्च ।
बाहुल्यविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

आनन्दकन्दलीकन्दं मुकुन्दं नन्दनन्दनम् ।

प्रणम्य दशमं सर्गं व्याकरोत्कुम्भभूपतिः ॥

इति श्रीचित्रकूटाधीश्वरराजाधिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितायां

रसिकप्रियायां चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥

रचितचित्रलेखे रचिता मयि कोपवशाच्चित्रा विचित्रा लेखा भ्रुकुटी याम्यां तादृशे । तथा
च स्वर्गे यैव चित्रलेखा त्वद्व्यां तु चित्रलेखादयं रचितमित्याश्रयमिति भावः । प्रेयो-
नामायमलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना—प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेक्षम्' इति । पृथ्वी-
नामकं चेदं छन्दस्तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे । 'रम्या कदम्बपुतरसोः' इति विश्वः । कुवतीनां
समूहो यौवतम् । 'सिद्धादिभ्योऽण्' । 'यामिणं यौवतं गणे' इत्यमरः ॥ ७ ॥ (अथ
संप्रीतिमित्यादिलोकटीका नोपलभ्यते आदर्शपुस्तके ॥ ८ ॥)

स्फुटीकृतसोत्करां ग्रथितशालिनायोलस-

स्वरदुमसमुद्भवां विपुलवर्गदत्तोत्सवान् ।

नृणां सरसमावभोचमगुणैः प्रमोदप्रदां

लिहन्तु रसमञ्जरीं रसिकचञ्चरीका मुहुः ॥ १ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीसंकरभिरविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥

१ 'प्रीतिं वस्तुतया' इति पाठः । २ 'क्षणमपि क्षिते द्विपे तत्क्षणाय' इति पाठः ।
३ 'कंसस्यात्मभूजितं, जितमिति व्यामोहकोलाहलः' इति पाठः ।

एकादशाः सर्गाः ११

सानन्ददामोदरः ।

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं

गतवति कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।

रविरुचिरविभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे

स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥ १ ॥

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ २० ॥

विरचितचातुर्वचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।

संप्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥ १ ॥

मृगचे मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके ॥ ध्रुवम् ॥

इदानीं कृतानुयां राधां कापि सखी हरिमभि गमनाय प्रोत्साहयति—सुखि-
रेति । कापि सखी राधां जगाद । क सति । प्रदोषे रजनीमुखे स्फुरति सति ।
किंभूते प्रदोषे । दृष्टिं मुष्णातीति कर्मण्यम् । अभिसारिकाभिसरणावसान इत्यर्थः ।
किंभूतां राधाम् । निरवसादामश्रीकृतानुनयेन गतवेदाम् । पुनः किंभूताम् । रवि-
तनीरुनिबोलावभिसरणयोग्यवेधाम् । क सति । कृतवेशे कृतनेपथ्ये वा कृतगेहे
कुण्ठे कुञ्जशय्यां गतवति सति । किं कृत्वा बहुकालानुनयेन मृगाक्षीमनुकूलयित्वा ।
मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥ तदेव प्रोत्साहमनुवदति—विरचितेति । तत्र पूर्वं ध्रुवः ।
मुग्ध इति । हे मृगचे प्रियाभिसरणकालानभिज्ञे राधिके, बालत्वद्योतनाय कप्र-
त्ययः । अनुगतमनुकूलं मधुमथनमनुसर । मा विलम्बं विधेहीत्यर्थः । इति ध्रुवः ।
अथ पदानि । विरचितेति ध्रुवेणान्वयः । किंभूतं मधुमथनम् । संप्रति इदानीमेव
मनोरमवञ्जुलसीमि केलिशयनमनुप्राप्तम् । वञ्जुलाक्षीनां विभावत्वेन परिणमनात्-

सुचिरेति । कापि सखी राधां जगादोवाच । क सति । प्रदोषे स्फुरति सति ।
कीदृशे । दृष्टिमोषे दृष्टौ विमुष्णाति चोरयति विषयग्रहणासमर्थं करोति तादृशे ।
गाढान्वकारे इत्यर्थः । पुनः क सति । केशवे मृगाक्षीं हरिजनयनां राधां सुचिरं बहुकालं
यथानुनयेन प्रीणयित्वा कुञ्जशय्यां लतावेष्टितकुटीराम्बन्तरत्नशयनीयं गतवति गते सति ।
कीदृशे केशवे । कृतवेशे कृतालंकरणे । कीदृशीं राधाम् । रञ्जिता रुचिरा मनोहरा
भूषालंकृतिर्यथा ताम् । पुनः कीदृशीम् । निरवसादां निर्गतोऽवसादः कुष्णानागमनजन्यं
दुःखं वस्मात्ताम् ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—विरचितेति । गीतस्मात्त्व वसन्तरागो
व्यतिताकः । गीतावस्थ—हे मृगचे राधे, मधुमथनं कुण्ठयनुसर । कीदृशम् । अनुपमं
स्वामनुसृतम् । अनुगतत्वमेवाह—विरचितेति । विरञ्जिता विहिता चातुर्वचनस्य रचना
संदर्भो येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् । तत्र चरणे रचितः प्रणिपातः प्रणामो येन तादृशम् ।

घनजघनस्तनभारभरै वरमन्धरचरणविहारम् ।

मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालनिकारम् ॥ सुगधे० ॥ २॥

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुपविहारम् ।

कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥ सु० ॥ ३॥

ह्येतनार्थत्वत्रिकुञ्जोपादानम् । पुनः किंभूतम् । निरचितकाटुवनचनरचनम् । पुनः किंभूतम् । चरणे रचितप्रणिपातम् ॥ १ ॥ अपि च । घनेति । हे घनजघनस्तन-भारभरे । जघने च स्तनौ च जघनस्तनम् । घनं च तज्जघनस्तनं च । तस्य देशे भरोऽस्तिशयो यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । मुखरितमणिमञ्जीरं नूपुरं यथा स्यात्तथा उपैहि आगच्छ । तेन चागमनेन मरालानां हंसानां निकारं जयं विधेहि । कथं विधेहीति चेत् । दरमन्धरेति । ईषन्मन्धरचरणविन्यासं यथा-स्यात्तथा ॥ २ ॥ अपि च । शृण्विति । हे सुगधे, रमणीयतरं तरुणीजन-मोहनं मधुपानां विहृतं शृणु । अपि च कामाक्षासुतिपाठके पिकसमूहे भावम-मिप्रायं भज । किमुक्तं भवति । मधुपशब्देन कृष्ण उपलक्ष्यते वर्णतः साम्येन त्वदोष्ठमधुपानेन च । अथ मयोदैत्यस्य पातनाच्छोषणान्मधुपः कृष्णः । तरुणीजन-मोहनश्चासौ मधुपश्च तस्य भवत्सङ्गमे विशिष्टान्नीत्कृतादिशब्दाभ्यां । अनु च त्वमपि तदा स्वात्मगतं रोषं त्यक्त्वा कोकिलस्वरा तमानन्दयेत्यर्थः । कुसुमशरासन-

तर्हि संप्रति कुञ्जास्तीत्यत आह—संप्रतीति । संप्रत्यधुना वज्रलो वेतसस्तस्य सीमनि पर्वन्ते मत्केलिशयनं क्रीडाशय्या तामनुलक्षीकृत्य यातं गतम् । त्वां तत्रस्थः प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ १ ॥ तां प्रोत्साहयन्ती सखी प्राह—घनेति । हे राघवे, उपैहि कृष्णमुपगच्छ । कथं तद्विलाह । मुखरितः सशब्दः कृतो मणिमञ्जीरो मणिसञ्चितो मञ्जीरो नूपुरो यत्र गमने यत्र यथा स्यात् । पुनः कथं यथा स्यात् । दरेण साध्यसेन मन्धरचरणविहारः पदविन्यासो भग्नैव यथा स्यात् । तत्र हेतुन्तरगमनविशेषणमाह—घनेति । घनयोर्निविडयोर्जघनस्तनयो-र्भारस्य भरोऽस्तिशयो यस्यास्तादृशी । मरालानां हंसानां स्वकीयमन्धरगमनेन मञ्जीरादि-शब्देन च निकारं तिरस्कारं विधेहि कुरु । संप्रति मरालेषु शब्दायमानेषु सत्सु मञ्जी-रादिभ्यनिरपि मरालशब्दत्वेनैव लोके प्राह इति संप्रति योग्योऽभिसारक्षण इति ध्वनिः । अथ संप्रति हंसस्य शब्दो यात्रायां शुभं सूचयतीति गमनं प्रति विलम्बो न कार्य इत्यपि ध्वनितम् । तदुक्तं वसन्तराजीये—‘कृष्णास्तु सर्वास्तपि दशनेन हंसस्य शब्देन च सर्वसिद्धिः ।’ इति । ‘मरालो राजहंसे स्वान्मरालो हंसमात्रके’ इति धरणिः । ‘निकारः स्यात्परिवहे धान्यस्रोतूपणेऽपि च’ इति विश्वः ॥ २ ॥ शृण्विति । तरुणी-जनानां मोहनकं मधुरिपोः कृष्णस्य रावं शब्दं शृणु । कीदृशम् । रमणीयतरमपि-शब्देन रमणीयम् । पिकनिकरे कोकिलसमूहे कुसुमशरासनवन्दिनि सति । कुसु-मान्येव शरासनं वन्यस्य तादृशः कागस्तच्छासनस्य तादृशावा वन्दिनि स्थावके सति । यदा कुसुमशरासनं वन्दितुं नमस्कर्तुं शीलमस्य तादृशे कामाक्षाकारिणि

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण कृतानिकुरम्भम् ।

प्रेरणमिव करभोर करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्भम् ॥ सुगधे० ४

स्फुरितमनङ्गतरङ्गवशादिव सूचिसहस्रिपरिभम् ।

पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारायुं कुचकुम्भम् ॥ सुगधे० ॥ ५ ॥

शासनवन्दिनीति तेषां विभावत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ अपि च । अनिलेति । हे कर-
भोर करभववदू यस्याः । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।' लतानिकुर-
म्भं लतासमूहः । अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण । गतिं प्रति प्रेरणमिव
करोति । अतो विलम्भं मुञ्च । यत्र अचेतना अपि चेतनवत्प्रतिबोचयन्ति तत्रेष्ट-
सिद्धिरवश्यं भाविनी । अत्र करसामिष्याल्लताशब्देन सख्यः त्वां त्वरयन्तीति बो-
ल्यते ॥ ४ ॥ अपि च । स्फुरितमिति । हे सखि, अमुं कुचकुम्भं पृच्छ । प्रिय-
करस्पर्शालसकुचकुम्भचेष्टां ज्ञातुमिच्छां कुरु । भाविप्रियावेदकः कुचकलशोऽपि
त्वां प्रेरयतीत्यर्थः । किंभूतं कुचकुम्भम् । स्फुरितम् । कुचस्फुरणं प्रियसंगममावेदयतीति
सामुद्रिकज्ञाः । कस्मादिव । कामोर्भवशादिव । किंभूतम् । सूचितः कथितो हरेः परि-
रम्भो येन । अपि किंभूतम् । मनोहरो हार एव विमलजलधारा यत्र । शकुनकलशोऽपि
तरङ्गवशात्सूचितप्रियप्राप्तिर्भवति । विमलजलधारोऽपि । खण्डशेषालंकारः ॥ ५ ॥

सवीत्यर्थः । भावं कृष्णानुरागं भजाश्रय । अत्र पिकनिकरसंकारेण कृष्णमधुरालापस्य
परैरलक्ष्यतया तदीयनिःशङ्कभाषितान्यपि त्वं तत्रागता सती बोध्यसीति ध्वनितम् । अथ
च पिकस्य मधुरस्वरो वात्रायां शकुन इत्यपि ध्वनितम् । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः'
इत्यमरः ॥ ३ ॥ अनिलेति । हे करभोर, करमः कनिष्ठान्तो मणिवन्धपर्यन्तः करस्य
बहिर्भागस्तद्विभोन्नतो ऊरू यस्यास्तादृशि । गतिं गमनं प्रति विलम्भं कालक्षेपं मुञ्च ।
अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण अनिलेन वायुना तरलजललो वः किसलयनि-
करो नवपल्लवसमूहस्तात्स्वरूपेण करेण लतानिकुरम्भं लतासमूहस्तव प्रेरणमिव करोति ।
किसलयकम्पच्छलेनासमजसमसङ्गमानो लतासमूहोऽपि त्वां प्रेरयतीति भावः । अवभाद्ये
पक्षवितदृशादिदर्शनं वात्रायां फलसिद्धित्वकम् । अतो गमनं प्रति विलम्भो न कार्यं
इति ध्वनितम् । तदुक्तं शकुनशास्त्रे—'वागे मधुरवाक्पक्षी वृश्चः पक्षवितोऽग्रतः । अनु-
कूले वहन्वायुः प्रयागे शुभसूचकः' इति । 'निकुरम्भं कदम्बकम्' इत्यमरः । 'मणिव-
न्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इति च ॥ ४ ॥ स्फुरितेति । अमुं कुचकुम्भं स्तन-
कलशं पृच्छ सखी समीचीनं वा वदतीति प्रश्नं कुरु । कीदृशम् । स्फुरितं सकम्पम् ।
कस्मादिवानङ्गतरङ्गवशादिवानङ्गस्य कायस्य यस्तरङ्ग कर्मिस्तद्वशादिव । अत्रानङ्गत्वेन
तस्या रसतरङ्गिणीत्वमाक्षिप्यते । अन्योऽपि कुम्भो नषास्तरङ्गैः प्रेरमाणः सकम्पो
भववील्यमपि ते कुचकुम्भस्तव वि रसतरङ्गिण्यामनङ्गतरङ्गैः प्रेरणादिव सकम्प इति
भावः । इष्यन्त्य उद्वेगाद्येतकः । पुनः कीदृशं कुचकुम्भम् । मनोहरो यो हारः
स एव निमेषा जलधारा यत्र तादृशम् । अत्र सनोपरी स्थितस्य हारस्य जलधारा-
स्वरूपणात्स्तनयोः पूर्णकलशत्वेन रूप्यमाक्षिप्यते । कृष्णस्य जलधाराप्राप्त्यर्थे

अधिगतमखिलसखीभिरिव तव वपुरपि रतिरणसज्जम् ।

अण्डि रणितरशानारवडिण्डिममसिसर सरसमलज्जम् ॥ मुग्धे ० ६

स्मरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलीलम् ।

चल वलयकणितैरवबोधय हरिमपि निर्गदितशीलम् ॥ मुग्धे ० ॥ ७ ॥

अपि च । अधिगतमिति । हे चण्डि, सखीसकाशाङ्गजारहितं यथा स्यात्तथा
अमिसर । अर्थात्कृष्णवसतिम् । अतोऽखिलसखीभिरिदमधिगतं ज्ञातम् । इद-
मिति किम् । तव वपुरतीव रतिरणाय विहितसामग्रीकं वर्तते इति सखीनामग्रे
वपुरैव निवेदितम् । अतो लज्जां ना कुरु । किंभूतं वपुः । रसितो रशनावल्लिरेव डि-
ण्डिमः पणववाद्यविशेषो येन । अपि च किंभूतम् । सरसं सरागम् । अत एव रणोद्य-
तायाश्चण्डीति विशेषणमुचितम् ॥ ६ ॥ अपि च । स्मरशरेति । हे सखि, करेण
सखीमवलम्ब्य सलीलं चल । अपिष्यार्थे । च पुनः । निर्गदितशीलं निर्गदितं तव
प्रतीकया सुभटं व्याख्यातं शीलं यस्य । अथवा पूर्वपददोषत्वेन सखीभिर्ज्ञानपरं
निर्गदितं च तच्छीलं च अवस्थाचरित्रं तत् । हरिमपि बोधयेत्यपिष्यन्वार्थः ।
किंभूतेन । स्मरशरसुभगनखेन स्मरशरवत्पुण्यवत्सुभगा नखा यथा ॥ ७ ॥ अपि च ।

सति बहिर्जलधारानिःसरणसंभवात् । पुनः कीदृशम् । सूचितं हरेः कृष्णस्य परिरम्भ-
मालिङ्गनं येन तम् । नारीणां स्तनकम्पः प्रियं सूचयतीति शाकुनिकाः । तदुक्तम्
'निर्व्यं नार्याः स्तने कम्पः प्रियसंगमसूचकः' इति । पूर्णकलशत्वेन स्तनरूपणमपि
यात्रायां पूर्णकलशदर्शनेन प्रियसूचनाय ॥ ५ ॥ ननु सखीजनेषु पश्यसु, कथं मया
गन्तव्यमित्यत आह—अधिगतमिति । इदं तव वपुः सखीभिरतिशयेन रतिप्रसङ्गाय
सुरतप्रसङ्गाय सज्जं कृतालंकरणादिकृत्यविधानमधिगतं ज्ञातम् । तथा च सखीभिर्दृष्टे-
बाधुना किं विलम्बेनेति भावः । यदा सखीभिरिव तव वपुर्वदुषा रतिरणे शम्यवधिगतं
ज्ञातम् । तथा च तासां का लज्जेति भावः । अतो हे चण्डि कोपने, रसितः शब्दाद-
मानः कृतो रशनावल्लिः सुद्रवण्टिकावलिरेव डिण्डिमो वाद्यविशेषो यत्रैवं यथा स्वादे-
यममिसर कृष्णसंकेतभूमिसुपैदि । अन्यत्रापि रणे डिण्डिमस्ताड्यत पदेति ध्वनिः ।
पुनः कथं यथा स्यात् । सरसमलज्जम् । रसः शृङ्गारसस्तत्सहितं लज्जारहितं च यथा
स्वादवत् ॥ ६ ॥ स्मरेति । करेण सखीमवलम्ब्य सलीलं लीलासहितं यथा स्वादेवं
चल गच्छ । कीदृशेन करेण । स्मरस्य कामस्य ये शरस्तद्वत्सुभगाः सुन्दरा नखा
यसिस्तादृशेन । अन्यत्रापि रणे शस्त्रास्त्राणि भवन्ति । रतिरणे तु त्वच्छाया यव स्मरस्य
शस्त्राणीति भावः । अथ वलयकणितैः कङ्कणशब्दैर्हरिमपि निजगतिशीलं स्वीयगमन-
स्वरूपमवबोधय ज्ञापय । अन्यत्र समीचीनो बोधः प्रतिभटमवहितं कृत्वा वपुष्यत

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।

हरिविनिहितमनसामधिसिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् ॥ मुखे० ८

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति स्मरकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः

प्रीतिं यास्यति ईस्यते सखि समागत्येति चिन्ताकुलः ।

श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवभणितं हरावारोपितमनसामविराममिच्छेदं कण्ठतटीमधिसिष्ठति । अधरीकृतो हारो मुक्तादिप्रथितो येन । पक्षेऽधरीकृतो हारः शुद्धं वचनं येन । पुनः किंभूतम् । उदासितवामम् । उदासिता वामा श्री येन । अथवा उदासितं हरिभक्तिप्रतीपं वचनं येन । वा उदासितं विराकृतमन्यदपि सुन्दरं येन इति । हारनारीसुन्दरादीनां परिहारेणेदमेवैकं कण्ठे धारणीयमित्यर्थः । तथा च सङ्गीतराजे—‘आदितालः प्रथमतः प्रणिमण्डस्ततः परम् । चतुर्मात्राहमण्डश्च तुर्यः स्यादङ्गतालकः ॥ तालो वर्णयतिः पञ्चाश्रवमात्रिकमण्डकः । निःसारश्च तथा क्षम्पा हुतमण्डश्च रूपकः ॥ प्रतितालस्त्रिपुटक एकतालीति संज्ञया । त्रयोदश क्रमा-
तालाः प्रतितालं पदानि च ॥ यथा शोभालसियुजि तावन्त्येव ततः परम् । काहली तुण्डकिन्धौ च भुक्ता च शृङ्गशङ्खौ ॥ पटहश्च हुडुङ्गं च मुरजः करटापि च । वण्डा च डमरुडङ्का पाठा एतत्समुद्भवाः ॥ निःसारौ पटहो डङ्का मर्दलजिबली तथा । करटेति तथैतस्यां प्रधानाक्षरयोजना ॥ एकताल्या डङ्कली च त्रिबली हुन्दुभित्तया । षट्पञ्चतुर्वर्ण्यकः स्यादधिका पाठसन्ततिः ॥ प्रतितालं प्रयोगोऽपि रागो नन्दो निगद्यते । शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रस उत्तमनायकः ॥ दूतीसंवादकथनं नायिकायामिदृश्यते । एतत्स्यालक्षणं यच्च तालराजिरसः स्मृतः ॥ प्रबन्धः कुम्भभूषेन हरिप्रवणचेतसा ॥ इति श्रीहरितालराजिलधरविलसितनामा विंशतितमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं तच्चेष्टाकथनव्याजेन गन्तुं व्याकुलयति—सा मामिति । हे सखि, प्रियः कृष्णो निकुञ्जे भवत्या अपेक्षयेत्येवं कुर्वन्नास्ते । किंभूते निकुञ्जे । स्थिरतमःपुञ्जे स्थिरान्धकारचये । इतीति किम् । सा प्रिया समागत्य मां द्रक्ष्यतीति चिन्ता-

इति ध्वनितम् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवेन भणितं हरिविनिहितमनसां हरी विनिहितं तत्परं मनो येषां तादृशानामविराममनवरतं कण्ठतटीमधिसिष्ठतु कण्ठदेशे वसित्वित्यर्थः । कीदृशम् । अधरीकृतः स्वगुणैर्हीनीकृतो हारो येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् । उदासिता स्वगुणैस्तिरस्कृता रामा येन तादृशम् । यद्यपि हारस्य रामाणां च कण्ठदेशस्थित्या शोभाप्रदत्वं संभवति, तथापि तयो राशिणामेव शोभाप्रदत्वं न सुमुष्णम् । तत्रापि तादृश एव न तु सर्वदा । जयदेवभणितं तु कृष्णकपालेन सर्वव-
यम्भु शोभाप्रदमिति हारापेक्षया नायिकापेक्षया चेदमधिकमिति भावः । कण्ठतटीमित्यत्र ‘अभिशीकृत्वासां कनै’ इत्यधिकरणे द्वितीया ॥ ८ ॥ इदानीं हरेस्तकण्ठाधिक्यमाह—सा मामिति । हे सखि, राधा आणख मां द्रक्ष्यति ईक्षिष्यते । इह्यापि मां स्मरकथां वक्ष्यति कथयिष्यति । स्मरकथामुत्थापि सा प्रत्यङ्गवर्षणं ममालिङ्गनैः प्रीतिं यास्यति ।

स त्वां पश्यति वेपते पुलकयत्यानन्दसि स्निहति

प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमःपुञ्जे निकुञ्जे प्रियः ॥ २ ॥

अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं अवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीं

मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।

धूर्तानामभिसारसंभ्रमजुषां विष्वङ्निकुञ्जे सखि

ध्वान्तं नीलनिचोलचारु मुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ३ ॥

कुञ्जो भवति दूरं च पश्यति । एतावता हि सत्त्विकभावौ स्वप्नवैषम्ये संजातौ भवत इति सूचितम् । चिन्तया स्वप्नं दूरदर्शनेन वैषम्यमाप्नोति । दृष्ट्वा च स्मरकथां वक्ष्यतीति वेपते पुलकयति च । एवं द्वावपरी सात्त्विकौ वेपथू रोमाञ्चयेति । कथाः कृत्वा प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः प्रीतिं यास्यतीत्यानन्दति आनन्दाशु मुञ्चति स्निहति च । एवमभ्युत्थेदानुक्तौ । अलिङ्ग्य च नानारतोपचारं रंजते । चिन्तया आङ्गानाशक्त्यै प्रत्युद्गच्छति । त्वदलामे मूर्च्छति च । एवं स्मरभङ्गप्रलयौ दर्शितौ । एवं स कृष्ण-स्त्वदभिकाङ्क्षयाद्यापि सात्त्विकान्भावाननुभवभास्ते । प्रत्यङ्गालिङ्गनेन स्थितालिङ्गनं वृक्षादिरुदमुक्तं भवति । तल्लक्षणं यथा—‘रमणचरणमेकेनाङ्गिणाक्रम्य स्निग्धं श्लक्षित-मपरपादेनाभ्यनन्ती तदूर्ध्वम् । निजमथ भुजमेनं प्राणयन्ती तदंसं तरुमिव कमितारं जु-म्भानार्थाधिरोढुम् ॥ यदभिलषति नारी तच्च वृक्षाधिकरुदम् ॥’ सार्द्धलङ्कृतम् । वीपकमल-कारः ॥ २ ॥ इदानीमभिसारिकासमयमाह—अक्ष्णोरिति । हे सखि, विष्वक् चतु-र्दिक्षु नीलप्रच्छदपटसदृशध्वान्तं मुदृशाः प्रत्यङ्गमालिङ्गति । नीलप्रच्छदपटवदाच्छाद्य अदृशं करोतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । धूर्तानां मायाविनामभिसारे संभ्रमं वेगं भङ्ग-न्तीनामुक्तोचमिव । एतदेतत्कुर्वन्तदाह—अक्ष्णोरञ्जनं निक्षिपत् । अपि च कुचयोः कस्तूरिकापत्रावलिरचनाविशेषमिव निक्षिपत् । अत्र धूर्ताग्रहणेन निक्षेप औचि-

मीतियुक्तापि मया सह रंजते केऽर्हं करिष्यति इति चिन्ताकुलः सन्कृष्णः स्थिर-तमःपुञ्जे स्थिराङ्गकारसमूहे निकुञ्जे त्वां पश्यति ध्यानदृष्ट्या किमिव पुरुषं वदिष्यति चेति मिया साध्वसेन वेपते कम्पते पुलकयति । अङ्गानीत्यर्थात् । ध्यानेनैव तवा-लिङ्गनं परिकल्प्य साध्वसेन रोमाञ्चयुक्तो भवतीति भावः । पश्चाद्धानेनैव तत्स्मरसत्केऽर्हं परिकल्प्यानन्दयुक्तो भवतीति । ततो ध्यानेनैव मुरतस्तुच्छं परिकल्प्य स्निहति प्रस्नेह-युक्तो भवति पश्चात्केऽर्हं कृत्वोत्थाय गन्तुं प्रवृत्तायां त्वयि प्रत्युद्गच्छति प्रत्युत्थानं करोति । पश्चाद्धानविच्छेदे त्वामदृष्ट्वा मूर्च्छां प्राप्नोति ॥ २ ॥ नन्वेकंकरणरचनां विधाप्य गन्तव्यमित्यत आह—अक्ष्णोरिति । अभिसारसाहसकृतस्वात्मनिरूपं साहसं कुर्वन्दीत्य-भिसारसाहसकृतस्वात्मनः यच्च धूर्तानां गठानां मुदृशां नायिकानां ध्यान्तं तपो निकुञ्जे विषयवर्जितः प्रत्यङ्गमालिङ्गं प्रति आलिङ्ग्यति । तदेष विषेयपराह—अक्ष्णो-रिति । किं कुर्वन्तमः । अक्ष्णोर्नयनदोरञ्जनं कल्पकं निक्षिपदमम् । कुचयोः स्तनयोः

१ ‘कम्पते’ इति पाठः । २ ‘सारसाहसकृतां’ ‘सारसत्करकृतां’ इति च पाठौ ।

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-

मावद्धरेखममितोरुचिमञ्जरीभिः ।

एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं

तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ ४ ॥

हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-

केयूरकङ्कणमणिश्रुतिदीपितस्य ।

त्यमावहति । यतो मायाविनो माययेव साध्याः । अत्र च क्रमेण तमसो वृद्धिर्हेया । पूर्वं प्रादुर्भावेऽक्षोरजनम् । किञ्चिद्भेदे कर्णाभरणाच्छादनम् । तत एव प्रवृद्धे क्षिरो-
मुकुटवृत्ति । ईषदपरिसमाप्तेः (?) । कुचयोर्हारादिलोपः । क्रमेण प्रवृद्धं सत्सर्वशरीरे
व्याप्य वर्तेत इति क्रमवृद्धिर्दर्शिता । अत्र धूर्तप्रहणेन ता अपश्यन्त्यो भवतीं न कस्य-
चिदप्रे कचयिष्यन्तीति निःशङ्कं ब्रज । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । यथासंख्यमलंकारः
॥ ३ ॥ इदानीं तमस्यपि त्वामेव प्रतीकृत इत्याह—काश्मीरेति । हे सखि, एत-
तमिस्रं तस्य श्रीकृष्णस्य त्वमि यत्प्रेम तदेव हेम तन्निकषोपलतां तनोति । तम-
स्यपि बह्वीनामभिसारिकाणां प्राप्यवसरेऽपि त्वय्येव तस्य प्रेमेति निकषोपलहे-
मपरीक्षाश्मसाम्यम् । किंभूतं तमिस्रम् । अभितो रुचिमञ्जरीभिः कुङ्कुमगौरवपुष्पां
स्वैरिणीनामावद्धा रेखा आभोगो विस्तारो येन । किंभूतं तमिस्रम् । तमालदलनी-
लतमम् । एतावता तमसोऽतीव प्रवृद्धावभिसरेति प्रेरणम् । वसन्ततिलका
वृत्तम् । अत्रोपमालंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं भावान्तरेण तं पुष्पाति—हाराव-
लीति । इयं वृत्ती राधां प्रति वक्ष्यमाणमुवाच । किं कृत्वा । निकृष्टनिल-

कस्तुरिकापत्रकं सुगमवरचनां निक्षिपत् । कीदृशं ज्ञान्तम् । नीलनिचोल्चार नीलमि-
चोल्बलकञ्चुकवच्चार मनोहरम् । तथा च तवाभिसारयोन्वाभरणानि तम एवार्पयिष्य-
तीति किमलंकरणे विलम्बेनेति भावः । अत्र स्त्रीनामलंकरणादिरचना नपुंसकादीना-
मेवेति नपुंसकनिर्देशेन ध्वनितम् । 'कालस्वन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छः' इत्यमरः ।
स्वाङ्गुच्छः स्ववक्त्रे त्वन्ये हारमेदकलापयोः' इति विश्वः ॥ ३ ॥ किंच संप्रति मणिस्तु
वर्णाभरणं नोपादेयमित्यत आह—काश्मीरेति । काश्मीरवत्कुङ्कुमवद्गौरं वपुः शरीरं
यासां तादृशमभिसारपराणां नायिकानामभित उभयतो मणिमञ्जरीभिर्मणिपिरम्भराशि-
रावद्धा रेखा येन तादृशमेतत्तमालदलनीलतमं तमालदलवत्तमालकलवदतिशयेन नीलं
तमिस्रमन्वकारं तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति विस्तारयति । संकेतधूमि ब्रजन्तीनामभि-
सारिकाणां तादृक्कङ्कणमञ्जरीरादिस्त्वितमगिदीप्तिभिरुभयपार्श्वे उद्घोषे सति रेखाकारतया
लक्ष्यभाषातिगौरतराङ्गकान्तिरन्वकाररूपकवपट्टिकायां तत्प्रेमसुवर्णरेखेव आतीति भावः ।
अथ चेत्तादृशयमि गाढान्वकारे कान्तारे सर्वं मुक्तवैकान्ताभिसारमख्येन प्रेम्णः शुद्धिं
प्रीकृत्य इति ध्वनिः । 'पाषाणमस्तस्मादोपपन्नमानः क्षिप्य द्रष्टुं' इत्यमरः ॥ ४ ॥
हारावलीति । अथानन्तरमिदं वृत्ती सखीं राधामिति वक्ष्यमाणमुवाच । कीदृशीं सखीम् ।

द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य

ग्रीडावतीमथ संखीमियमित्युवाच ॥ ५ ॥

वराहीरागरूपकतालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ १७ ॥

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने ।

विलस रतिरभसहसितवदने ॥ १ ॥

प्रविश राधे माधवसमीपमिह ॥ ध्रुवम् ॥

यस्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य । किंभूतां राधाम् । ग्रीडावतीम् । कामवतीनामपि युव-
तीनां प्रथमसंगमे लज्जा किमपि कामातिशयं विदधाति । किंभूतस्य निलयस्य । हा-
रावल्यास्तरलो मध्यमणिः काञ्चनस्य मेखला दाम च मञ्जीरौ कङ्कणे च तेषु मणयः
तेषां युत्या दीपितस्य । वसन्ततिलकावृतम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ५ ॥ तदेव
संखीवाक्यं विवृणोति—मञ्जुतरेति । अत्राष्टपद्यामुद्गाहापेक्षया ध्रुवस्य बाहुल्यम् ।
तत्रापि च प्रतिपादमन्तिमं सण्डं पदान्तरापेक्षया नवं नवमेवेति बोद्धव्यम् । तत्रापि
राधाविशेषणानि सर्वाण्यनुभावत्वेन बोधव्यानि स्थानविशेषणानि च विभाव्येनेति ।
प्रविशेत्यादि । हे राधे, माधवसमीपं प्रविश । इह निकुञ्जे विलस गमनागमना-
दिचेष्टाः कुर्व । किंभूते राधे । रतिरभसेन रतिहर्षेण हसितं वदनं यस्याः । एताव-
द्धवस्थानीयम् । तदनुस्यूतं त्वमेवपदमिहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते । मञ्जुतरं मनो-

निकुञ्जनिलयस्य निकुञ्ज एव निलयो निवृत्तगृहं तस्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य इहा ग्रीडावतीं
लज्जावतीमेतस्मै कति निष्ठुराणि वचांसि यथोक्तानि, संप्रति कथं तत्समर्थं यासीति लज्जाया
शुक्ताम् । कीदृशस्य निकुञ्जनिलयस्य । हारावत्यो हारपङ्क्त्यस्तरलो हारमध्यमणिः
काञ्चनकाञ्चिदाम सुवर्णखचितमेखला मञ्जीरो नूपुरः कङ्कण करभूषणयेतेषु खचित्ता ये
मणवस्तेषां युत्या कान्त्या दीपितस्य प्रकाशितस्य । 'तरलव्यञ्जके पिङ्गे हारमध्यमणा-
वधि' इति विश्वप्रकाशः ॥ ५ ॥ तदेव गीतेनाह—मञ्जुतरेति । गीतस्यास्य वराहीरागो
मठतालश्च । गीतार्थस्तु—हे राधे, माधवसमीपं कृष्णान्तिकदेशं प्रविश । इह मञ्जुतर-
कुञ्जतलकेलिसदने मञ्जुतरं यत्कुञ्जतलं निकुञ्जाभ्यन्तरदेशस्तदेव यत्केलिसदनं लीलागृहं
तत्र विलस विलासं कुर्व । कीदृशि । रतिरभसेन सुरतोत्साहेन हसितं हास्यशुक्लं
वदनं मुखं यस्यास्तावृत्तिः । प्रविश राधे माधवसमीपमिह विलसेत्युक्तम् ॥ ध्रुवपदं
मनुष्यदेमानत्वात् । यदा । इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे । मञ्जुतरकुञ्जतले केलि-
सदनं यस्य तादृशे । पुनः कीदृशे । रतिरभसेन हसितं वदनं यस्य तादृशे ।

१ 'सखी निजगाढ राधा' इति पाठः । २ 'रागमठतालाभ्यां' 'रागलवतालाभ्यां'
इति पाठौ ।

नवभर्षदशोकदलशयनसारे

विलस कुचकलशतरलहारे । प्रविश० ॥ २ ॥

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे ।

विलस कुसुमसुकुमारदेहे । प्रविश० ॥ ३ ॥

मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ।

विलसै मदनशरनिकरभीते । प्रविश० ॥ ४ ॥

हरं यत्कुञ्जतलं कुञ्जस्याधरप्रदेशस्तदेव केलिसदनं यत्र ॥ १ ॥ अपि च नवभ-
वेति । हे कुचकलशतरलहारे, कुचकलशे तरलधलो हारो यस्यास्तादृशीः संबुद्धिः ।
इहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते इह । नवं भवद्यदशोकदलानां शयनं तेन सारमुत्कृष्टं
तस्मिन् ॥ २ ॥ अपि च कुसुमेति । हे कुसुमसुकुमारदेहे, इह विलस । किंभूते
इह । कुसुमानां चयस्तेन रुचिरं शुचि च वासार्थं गेहं यस्मिन्निर्जुजतले । अत्र
सर्वत्र एकैकं राधाविशेषणं एकैकं निकुञ्जविशेषणम् ॥ ३ ॥ अपि च । मृदु-
चलेति । हे राधे, इह विलस । किंभूते राधे । मदनशरनिकराम्नीतिर्मयं यस्याः
तस्याः संबुद्धिः । इह मृदु यथा स्यात्तथा चलो यो मलयपवनस्तेन सुरभि च त-

कीदृशे केलिसदने ॥ १ ॥ नवेति । नवं नूतनमथ च लसच्छोभायमानं यदशोकदल-
मशोकपङ्क्तवं यस्य तच्छयनं शय्या तदेव सारो महाधनं यत्र तादृशे । त्वं कीदृशी ।
कुचकलशयोः स्तनकलशयोस्तारलक्ष्मणलो हारो यस्यास्तादृशी । अपरलिङ्गपि गृहे
महाधनं तिष्ठतीति च्छनितम् । यद्वा नवलसदित्यपि राधे इत्यस्यैव विशेषणम् । तदा
नवलसदशोकदलशयनमेव सारो यस्यास्तादृशी । यद्वा इह माधवे विलस । कीदृशे
माधवे । नवलसदशोकदलमेव सारो यस्य तादृशे ॥ २ ॥ कुसुमेति । हे राधे, इह
कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन रचितं विरचितं शुचि अनुपहतं नायिकान्तरेणानुपशुक्तं
यद्वासगेहं लीलागृहं तत्र विलस । यद्वा कुसुमचयेन रचितमर्वाङ्गणेन निर्मितं शुचि
वासगृहं यस्यास्तादृशी इति राधे इत्यस्यैव विशेषणम् । पुनः कीदृशी त्वम् । कुसुम-
वत्सुकुमारः कोमलो देहो यस्यास्तादृशी । यद्वा इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ।
कुसुमचयेन रचितं शुचि वासगेहं येन तादृशे । कीदृशे माधवे । कुसुमवत्सुकुमारो
देहो यस्य तादृशे । 'शुचि अनुपहते' इति विश्वप्रकाशः ॥ ३ ॥ मृदु चलेति ।
हे राधे, माधवसमीपं चल ब्रज । इह केलिसदने प्रविश विलस । कीदृशे
केलिसदने । मलयपवनसुरभिशीते मलयसंखन्धी यः पवनस्तेन सुरभि सुगन्धं शीतलं च
तस्मिन् । यद्वा इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे । मलयपवनसुरभिशीते मलय-
संखन्धी यः पवनो वायुस्तेन सुरभिशीतले वा । यद्वा चलेत्यपि पवनस्यैव विशेषणम् ।
तथा च चलक्षेत्रलो यो मलयपवनस्तेन सुरभिशीतले इत्यर्थः । चलेत्यनेन ईष्याङ्गण-
मुक्तम् । तेन मान्त्रमुक्तम् । त्वं कीदृशी । रतिवर्जितकलितगीते, रजो वर्जितं

१ 'नवलसदशोक' इति पाठः । २ 'मृदु' इति पदं रसमञ्जरीटीकाकृदादृते मूले न
दृश्यते । ३ 'रतिवर्जितकलितगीते' इति पाठः ।

विततबहुवह्निनवपल्लवचने ।

विलस चिरमलसपीनजघने । प्रविश० ॥ ५ ॥

मधुमुदितमधुपकुलकलितरागे ।

विलस कुसुमशरसरसभावे । प्रविश० ॥ ६ ॥

मधुरतरपिकनिकरनिनदमुखरे ।

विलस दशनरुचिरुचिरशिखरे । प्रविश० ॥ ७ ॥

च्छीतं च मृदुपवनेन सुरभिशीतम् ॥ ४ ॥ अपि च मधुरतरैति । हे रागे, इह विलस । किंभूते रागे । शुचीनि रुचिराणि दशनशिखराणि यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किंभूते इह । मधुरतरो यः पिकनिकरस्य निनदस्तं मुखरे ॥ ५ ॥ अपि च । विततेति । हे रागे, इह चिरं विलस । किंभूते रागे । अलसं पीनं जघनं यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किंभूते इह । विततानि बहूनि वल्लीनां नवपल्लवानि तैर्धने । अपि च मधुमुदितेति । हे रागे, इह विलस । किंभूते रागे । कुसुमशरे कामे रसो रागः सामिलायो भावोऽभिप्रायो यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किंभूते इह । मधुना

कलितं मनोहरं गीतम् । कालित्वं हावविशेषः यस्यास्तादृशि । यदा कृष्णे विलस । कीदृशे कृष्णे । रतिकलितं मनोहरं बलितं संभक्तं गीतं यस्य तादृशे । कचित्सरसेति पाठः । कलितलक्षणं तु—‘नानाविधमनाहार्यं स्वभावेन मनोहरम् । शृङ्गारचेष्टितं स्त्रीणां लालितं संप्रचक्षते’ ॥ ४ ॥ विततेति । हे रागे, माधवसमीपं प्रविश । इह केलिसदने चिरं विलस च । कीदृशे केलिसदने । विततैर्विस्तीर्णैर्बहुभिर्वल्लीनां लतानां नवपल्लवैर्धने तान्द्रे । त्वं कीदृशी । अलसपीनजघने । अलसे मन्वरे पीने मांसले जघने यस्यास्तादृशि ॥ ५ ॥ मधुमुदितेति । कीदृशे केलिसदने । मधुना पुष्परसेन मुदिताभ्यामनन्दितानि यानि मधुपकुलानि अमरसमूहास्तैः कलितो विहितो रागः शब्दो वक्ष्यतादृशे । त्वं कीदृशी । मदनरसरसभावे मदनस्य कामस्य यो रसः शृङ्गाराख्यस्तत्र यो रमस उत्साहस्तोनोपलक्षितो भावो यस्यास्तादृशि । यदा । इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे । मदनरसेन यो रमसस्तोनोपलक्षितो भावो वक्ष्यतादृशे इत्यर्थः । वक्ष्यति मधुपेनैव मधुपानकर्तृत्वं प्राप्तं तथापि श्रद्धानीं मधुपानप्राप्तये मधुमुदितेष्वुपात्तम् ॥ ६ ॥ मधुरतरैति । कीदृशे केलिसदने । मधुरतरो यः पिकनिकराणां कोकिलसमूहानां निनदः शब्दस्तेन मुखरे बाजाळे । यदा । एतदपि रागे इत्यस्मैव विशेषणम् । तदा मधुरतरपिकनिकराणामिव यो निनदः सुरते कण्ठकूजितं तेन मुखरमित्यर्थः । पुनः कीदृशि । दशनरुचिर्दन्तकान्तिरेव रुचिरं शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तादृशि । यदा । दशनरुचिर्बहुचिरं शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तादृशि । यदा इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे । दशनरुचिरुचिरशिखरे । दशनरुचीत्यत्र दिवीयव्याख्याने प्रसिद्धशिखरस्योपमेयतयाश्च विपरीतोपमा बोध्या । तदुक्तं दण्डिना—‘तदा-

विहितपद्मावतीमुखसमाजे ।

कुरु मुरारे मङ्गलशतानि ।

अणति जयदेवकविराजराजे । प्रविश ० ॥ ८ ॥

त्वां चित्तेन चिरं बहजयमतिश्रान्तो वृशं तापितः

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंवाधविन्वाधरम् ।

अस्याङ्कं तदलंकुरु अणमिह भूक्षेपलक्ष्मीलव-

कीते दास इवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः संभ्रमः ॥ ६ ॥

मुदितं यन्मधुपकुलं तेन कलितो रावो गुजारवो यत्र ॥ ७ ॥ अपि च—विहि-
तेति । इदानीमष्टपदीं परमेश्वरे समर्पयन्नाह—हे मुरारे, जयदेवकविराजे मङ्गलश-
तानि कुरु । किंभूते । विहितं कृतं पद्मावत्या लक्ष्म्याः मुखं मुखरूपं समाजं स्थानं
प्रासादो येन । तिन्दुबिल्वे जयदेवकारितो महालक्ष्म्याः प्रासादोऽस्तीति प्रसिद्धिः ।
लक्ष्मीभक्त्या हरिस्तुभ्यतीति ॥ ८ ॥ इदानीं त्रपानिरसनायाह—त्वामिति । हे
राजे, अयं श्रीकृष्णस्तव सुधासंवाधं सुधायाः संकटं विन्वाधरं पातुमिच्छति । किं-
भूतोऽयम् । त्वामेवंविधां तुर्वहं चित्तेन बहजपि श्रान्तः श्रमं प्राप्तः अत एव
वृशं तापितः । यतः यः श्रान्तस्तस्य भवति स तदुपशान्त्यै सुधादिपानं कर्तुमिच्छति ।
तत्तस्मादस्य मुरारेरङ्कं अणमलंकुरु । कथं मयास्य तादृशस्य महानुभावस्यैत-
त्कर्तुं युज्यत इति वदसि चेदित्याशङ्क्याह—इह तावत्संभ्रम आदरः कुतः । किं-
भूते इह । भूक्षेप एव यो लक्ष्मीलवस्तेन कीते । एतावता मूढ्येन गृहीते आदरो

ननमिबोभिद्वमरविन्दमभूदिति । सा प्रसिद्धविपर्ययाद्विपर्ययोपमेयते ॥ इति । 'एक
दाक्षिमवीनामं माणिनं शिखरं विदुः' इति शाश्वतः ॥ ७ ॥ विहितेति । हे मुरारे,
जयदेवकविराजराजे जयदेव एव कवीनां राजराजा सार्वभौमस्तव मङ्गलशतानि
कल्याणशतानि कुरु । कीदृशे । अणति तव गुणान्वदति । पुनः कीदृशे । विहितः
पद्मावत्याः मुखसमाजः मुखसमूहो येन तादृशे । एतेन स्वस्वीतत्परत्वकथनेन भक्त्य-
नैमुख्यं धनितम् । 'राजराजः कुबेरेऽपि सार्वभौमे सुधाकरे' इति विद्यः ॥ ८ ॥
कृष्णोत्पण्डाधिक्यमाह—त्वामिति । जयं कृष्णत्वां चित्तेन मनसा बहजतिश्रान्तोऽति-
श्रानेन भ्रमयुक्तो जातः । कन्दर्पेण कामेन च वृक्षमतिशयेन तापितः संतापितः ।
अतिसूक्ष्मे चित्ते पीनस्तनजघनवत्साः स्तनधारणेन अयो युक्त एव । अन्योऽपि यो गुरु-
तरमारोहणं करोति तस्याप्यतिशयो भवतीति भावः । अतस्तव सुधामृतेन संवाधं
संकटं विन्वाधरं विन्वाधरमभरणमोडं पातुमिच्छति । तस्मादेतोस्तस्य कृष्णस्याङ्कं कोटं
अपि स्वमङ्कुरु भूषय । अहमपि स्फुट्यापराधा । अतस्तदङ्कारोहणे विमेषीयत आह—
इहेति । इह कृष्णे कुतः कस्मादेतोः संभ्रमो भवत् । कीदृशे कृष्णे । तेनितं
स्वदीपपदाम्भोजं स्वदीपचरणकमलं वैत तादृशे । अत एव दासजनेऽपि । एव
हेतुगर्भविशेषमाह—भूक्षेवेति । भूक्षेपस्तः भुवः पारजयस्य वा लक्ष्मीः संभवत्यस्य

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।

सिद्धानमञ्जुमञ्जीरं प्रविवेशाभिवेशनम् ॥ ७ ॥

वराडीरागयतितालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ २२ ॥

राधावदनबिलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥ १ ॥

हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासम् ।

सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनङ्गनिर्वासम् ॥ ध्रुवम् ॥

न कर्तव्य इति । अत एव दास इव । उपसेवितं तव पदाम्भोजं येन तस्मिन् । शार्दूलविक्रीडितम् । रूपकोत्प्रेक्षे अलंकृति ॥ ६ ॥ इदानीं श्रपानाशकृदुचितं कर्माह—
 सेति । सा राधा अभिवेशनं रतायोपकल्पितकेलिगृहं प्रविवेश । कथं यथा स्यात्तथा । सिद्धानौ सशब्दौ मञ्जुमञ्जीरौ यत्र तद्यथा स्यात् । किंभूता सा । ससाध्वसं च सानन्दं च ससाध्वससानन्दं यथा स्यात्तथा । गोविन्दे लोले सतृष्णे लोचने च यस्याः सा । साध्वसेन चले । आनन्देन साभिलाषे । अत्र ससाध्वसानन्दमिति एकेनैव सहशब्देन कृते प्रत्येकमुपादानं चलसतृष्णयोः पृथग्योगार्थम् । अनुष्टुप्पथ्यावृत्तम् ॥ ७ ॥ आर्योक्तमेव विदुषोति—राधावदनेति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदम् । हरिमेकरसमिति । सा राधा हरिं वदति स्म । भोक्तृत्वेन हरिस्वरूपेण संवादं प्राप्नोति स्म । किंभूतं हरिम् । एकरसमेक एव राधाविषये रसो रागो यस्य । पुनः किंभूतम् । चिरमभिलषितो राधासंबन्धी विलासो येन । पुनः किंभूतम् । गुरुयो राधाया आगमननिमित्तो हर्षस्तस्य वशंवदं वशं वदनं यस्य ।

कवो लेखनेन प्रीते । 'संकटे ना सुसंवाचः' इत्यमरः । 'लबलेशकणाणवः' इत्यमरः ॥ ६ ॥ सा ससाध्वसेति । सा राधा निकेतनं लीलागृहं प्रविवेश प्रविष्टा । किं कुर्वती । कञ् मनोहरो सञ्जीवो नूपुरसं सिद्धानां शब्दं कुर्वती । कथं यथा स्यात् । ससाध्वसं साध्वससहितं सानन्दसानन्दसहितं च यथा स्यादित्यर्थः । कीदृशी सा । गोविन्दे लोले चञ्चले लोचने यस्याः सा ॥ ७ ॥ राधेति । गीतस्यास्य वराडीरागो रूपकतालः । गीतार्थस्तु—सा राधा हरिं कृष्णं वदति वृष्टवती । कीदृशम् । एकरसं यवो मुख्यः अक्षराख्यो रसो यस्य तम् । वदा एकरसुख्यो रसो यस्य तम् । राधाया वादः अक्षरारसः कृष्णस्यापि तादृश एवेति भावः । पुनः कीदृशम् । विदं बहुकालं व्याप्याभिलषितो बाञ्छितो विलासः केलियैव तम् । पुनः कीदृशम् । गुरु-
 र्ब्रह्मान्यो हर्ष आनन्दस्तस्य वशंवदमावर्तं वदनं यस्य तम् । पुनः कीदृशं हरिम् । अनङ्गविकारम् । "कनित अनङ्गविकास" इति पाठः । तदानङ्गस्य कामस्य विकासः सुन्दर-
 यत्र तम् । राधेति । पुनः कीदृशं हरिम् । राधाया वदनं मुखं तस्य बिलोकनेन

हारममलतरतारमुरसि दधत् परिदम्भं विदूरम् ।

स्फुटतरफेनकवम्बकरन्वितमिव यमुनाजलपूरम् ॥ हरि० २ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पुनः किंभूतम् । अनङ्गनिवास कामाश्रयम् । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । किंभूतं हरिम् । राधावदनविलोकनेन विकसिता उल्लासिता विविधा विकाराणां सारविक-
भावानां विभक्ता यत्र । एतेन राधामुखदर्शनादकममेव स्तम्भादयः प्रादुर्भूता
इत्यर्थः । कमिव । जलनिधिमिव । किंभूतं जलनिधिम् । विधुमण्डलदर्शनेन तरलिता
ललिता मनोहरास्तरङ्गा यत्र । अत्र मण्डलग्रहणं समुद्रवृद्धिहेतुत्वं ज्ञापयति ॥ १ ॥
अपि च । हारमिति । किंभूतं हरिम् । उरसि हारं दधतम् । किंभूतं हारम् ।
अमलतरतां ऋच्छतीति अमलतरतारम् । अथवा अमलतरा निर्दोषास्तारा निर्मल-
भौक्तिकानि यत्र । किं कृत्वा । विदूरं दीर्घं विलम्ब्य विलम्बं कृत्वा । कमिव । यमु-
नाजले पूरमिव । किंभूतं पूरम् । स्फुटतरा ये फेनास्तेन मिश्रितम् । अनेन खेदाख्य-
सात्विकभावोत्पत्तिर्दक्षिता । अनु च हारदर्शनं च तस्य श्यामव्यूहोरसि गौरी त्वं
स्फुरन्ती शीतिमेव्यसीति प्रोत्साहनम् । पौष्पाभितरतविशेषश्च । फेनकदम्बेन सुरतभम-
जनिता उदविन्दवश्च दर्शिताः । यमुनाजलपूरोपमानेन समद्वृत्तिश्च ॥ १ ॥ अपि च ।
श्यामलैति । किंभूतं हरिम् । श्यामलं मृदुलं कलेवरमण्डलं यस्य । पुनः किंभू-
तम् । अधिगते गौरे दुकूले येन । किमिव । नीलनलिनमिव । पीतं यत्परागपटलं

बीजणेन विकसिताः प्रकटिता विविधा नानाविधा विकारा जृम्भणापाङ्गक्षेपणकरविभक्त्या-
दिरूपास्त एव विभक्ता विस्तिष्टोर्मयो येन तम् । कमिव । जलनिधिमिव । कीदृशं
जलनिधिम् । विधुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य दर्शनेन तरलिताश्चञ्चलीकृतास्तुङ्गा अस्तु-
ङ्गास्तारङ्गा कर्मयो यस्य तादृशम् । अत्रागापञ्जाररसामयत्वेन कुण्डलस्य जलविधि-
साम्यम् । राधाङ्गलस्य चाङ्गादकारित्वादिना चन्द्रसाम्यम् । जृम्भणादिरूपाङ्गविकारस्त्री-
सरोत्पन्नतया तरङ्गस्य साम्यम् । 'मङ्गलारङ्गे मेदे तु भङ्गे जगद्विषयं' इति विश्वः
॥ १ ॥ विविधविकारानेवाह—हारमिति । कीदृशं कुण्डलम् । मलतरास्तीक्ष्णवेन परि-
रम्भाकिङ्कज उरसि कक्षसि हारं दधत् मिश्राणम् । कीदृशम् । अमलतरास्तीक्ष्णवेन विमल-
तरास्तारः शुद्धभौक्तिकं वज्र तादृशम् । कमिव । स्फुटतरः प्रकटतरो यः फेनकदम्बः
फेनसमूहस्तेन कर्मितं मिश्रितं यमुनाजलपूरमिव कालिन्दीप्रवाहमिव । अत्र कुण्ड-
लीरस्य श्यामविश्वतया यमुनाप्रवाहसाम्यम् । हारस्य चातिशुभ्रतया फेनसमूह-
साम्यं बोध्यम् । अत्र हाराकिङ्कजेन स्वाभिलाषप्रकटनान्मोहविशान्मोहो भावो वर्धितः ।
मृदुलं रसार्णवमृगभङ्गे—स्वाभिलाषप्रकटनं मोहविशान्मोहो इति । 'मिश्रितं तु कर्मणि-
कर्म' इति धरणिः । 'तारो शुक्लविसंशुद्धौ तरणे शुक्लभौक्तिके' इति विश्वः । 'पूरो ज-
गदाहः स्यात्' इति च ॥ २ ॥ पुनः कीदृशम् । श्यामलं मृदुलं कलेवरमण्डलं यस्य तादृशम् । अत्र

सरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

स्फुटकमलोदरखेलितस्वञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरचिरसमुल्लसिताधरपल्लवकृतरतिलोभम् ॥ हरि० ॥ ५ ॥

तस्य भरस्तेन बलमितं मूलं यस्य । अनेन गौराङ्गास्ताव कृष्णेन लतावेष्टितालिङ्गनवि-
क्रोदे काप्यमिक्षया भविष्यतीति प्रोत्साहनम् । तल्लक्षणं यथा—‘प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा-
वेष्टयन्ती द्रुममिव सरलाङ्गी मन्दसीत्कारवीर्यम् । वदनमुदितखेलाकन्दमाबुम्बनार्थं
जमयति विनताङ्गी यल्लतावेष्टितं तत्’ इति ॥ ३ ॥ अपि च । तरलेति । किंभूतं
हरिम् । तरलदृगञ्चलचलनेन मनोहरं यद्वदनं तेन जनितो रतिरागो येन । अनेन
कान्ता दृष्टिरुक्ता । यथा—‘आपिबन्तीव दृश्यं या सा विकाशतिनिर्मला । स्रग्भ्र-
मकटाक्षा च कान्ता मन्मथवर्धिनी’ । कमिव । तडागमिव । किंभूतं तडागम् । शरदि
स्फुटे विकसिते कमलोदरे खेलितं स्वञ्जनयुगं यत्र । शरत्काले स्वञ्जनवर्णनमुचि-
तमेव । पद्मेऽपि स्वञ्जनं मिलत्येव । तदुक्तम्—‘अञ्जेषु गोषु गजबाजिमहोरगेषु राज्य-
प्रदः कुशलदः शुचिशद्वेषु’ । अत्र कमलोदरग्रहेण पद्मासनं नाम रतिविशेषः
सूचितः । यथा—‘जङ्गायुगलस्य विपर्ययतः पद्मासनमुक्तमिदं युवतेः’ ॥ ४ ॥ अपि
च । वदनेति । किलक्षणं हरिम् । वदनकर्तृकपरिशीलनेन मिलितो यो मिहिर-
स्तेन समे ये कुण्डले ताभ्यां शोभत इति । अनेन शारीरकसूर्यसमाकर्षणसद्भाव-

ज्ञातं गौरपीतं दुकूलं पट्टवस्त्रं येन तम् । किमिव । नीलनलिनमिव श्यामकमलमिव ।
कीदृशं नीलनलिनम् । पीतो यः परागः पुष्परेणुस्तस्य पटलं समूहस्तस्य यो मरोऽस्ति-
शयस्तेन बलितं वेष्टितं मूलं यस्य तादृशम् । जतः कृष्णस्य शिन्धव्यामतया नीलोत्प-
लसाम्बन्धम् । पीतपट्टाम्बरस्य च मूललज्जपीतरागसाम्बन्धम् । अथ कलेवरम् । ‘गार्ग-
वयुः संहननम्’ इत्यमरः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशम् । तरलेति । तरलो दृगञ्चलः कटाक्ष-
स्तस्य चलनेन मनोहरं सुन्दरं यद्वदनं तेन जनित उत्पादितो रतिरागो राधायाः
सुरतेच्छा तेन तादृशम् । कमिव । शरदि शरत्काले स्फुटकमलोदरे विकसितपद्मगर्भे
खेलितं कीदृशं स्वञ्जनयुगं स्वकरीटयुगलं यत्र तादृशं तडागमिव । अत्र कृष्णस्य राधा-
दर्शनसंश्रुतित्वेन शरत्कालीनतडागसाम्बन्धम् । सौरमुखं मन्दहास्यं च विकसितकमल-
साम्बन्धम् । तारकाः श्यामिकोपेतत्वेन परितः शुभ्रत्वेनातिचञ्चलत्वेन तलेत्रयोः स्वञ्जन-
साम्बन्धम् । शरत्काले जकाश्रवस्य कमलगर्भे खेळस्वञ्जनो दृष्टः सन्द्रुर्ध्वमिच्छितं प्रवच्छति ।
‘धर्मं चलदपाङ्गवत्कृष्णदर्शनेन राधाया वाञ्छितं केलिमुखं दास्यतीति शरत्कालीनकमल-
मण्डपस्य स्वञ्जनोपमानेन जनितम् । तदुक्तं बराह—‘हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पल-
धूमितोपकल्पेषु । दधिपात्राण्यकूटे दृष्टोऽनीष्टानि वेष्ट्यै विहगः’ इति । ‘स्वकरीटसु
स्वञ्जनः’ इत्यमरः । ‘तडागस्तु जकाश्रवः’ इति विश्वः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् ।
वदनेति । कृष्णवदनकमलस्य मुखपद्मस्य परीक्षीकणाव मिलितौ यौ मिहिरौ सद्यौ

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरसकुसुमकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥ हरि० ॥ ६ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ॥ हरि० ॥ ७ ॥

तान्तः सूचितः । तदेव चिह्नयति । स्मितकान्त्या रुचिरः समुज्ज्वलितो योऽधरपल्लव-
स्तेन कृतो रतेर्लोभः संभोगवृष्णा येन । रतान्ते किल ताम्बूलादिरागहासादिका
अधर उज्ज्वलो भवतीति कृतरतिलोभमिति रतिविरतावपि पुनरताय सस्पृहत्वम् ।
एतदेव दृष्टारसर्वस्वं यद्वतिविरतावपि न जुगुप्सेति ॥ ५ ॥ अपि च । शशि-
किरणेति । किंभूतं हरिम् । शशिकिरणैः कर्पूरितोदरजलधरसुन्दराः सकुसुमाः
केशा यस्य । पुनः किंभूतम् । तिमिरेऽन्धकार उदितं यद्विधुमण्डलं तद्वनिर्मलो यो
मलयजतिलकस्तस्य निवेशो यत्र । आभ्यां विशेषणभ्यां शशिकिरणमितिताञ्ज-
शोभया अनु च सतिस्मिरनबोदितचन्द्रशोभया च सुरतांशे कस्तधम्मिक्तं स्वेदाम्बु-
पूरैः किञ्चिन्मृष्टविशेषकत्वं मम भविष्यतीति मानसः श्रोताहः सूचितः ॥ ६ ॥
अपि च । विपुलेति । किंभूतं हरिम् । विपुलपुलकभरदन्तुरितं रोमाञ्चितम् ।
अपि च उक्तलक्षणाभी रतिकेलिकलाभिरुपलक्षितम् । अत एव तदर्थमधीरम् ।
अपि च । किंभूतम् । मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलानि यानि भूषणानि, तेन वा
समुज्ज्वलानि तैः सुभगं शरीरं यस्य । एतेन भविष्यत्सुरतान्ते भूषणपरिमहो
योसते । 'सुचिर' इत्यादौ अभिसारिका प्रगल्भा नायिका । 'हारावली' इत्यादि आस-
र्यान्तं मध्या नायिका । तल्लक्षणं—'तुल्यलज्जास्तरा मध्या मोहान्तसुरतक्षमा' ॥ ७ ॥

क्षचित्त्वेन सूर्योपमा बोध्या । अमृतोपमा चैवम् । 'विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरा-
कणभूषणः' । इत्यमरः । पुनः कीदृशम् । स्मितस्य ईषयासस्य वा रुचिः कान्ति-
स्तया रुचिरो मनोहरः समुज्ज्वलितो राधाधरपानोक्तपठ्या ईषत्कल्पितो योऽधरपल्लव-
स्तेन कृतो राधाया रतिकोभः सुरतेच्छा येन तम् ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् । शशि-
किरणेति । शशिकिरणैश्चन्द्रकिरणैश्चुरितं संवदसुदरमभ्यन्तरं यस्य तादृशो यो
जलधरो मेघस्तद्रत्नसुन्दराः सकुसुमाः कुसुमं पुष्पं तत्सहिताः केशा यस्य तम् ।
अत्र केशानां द्वाभ्यस्तथा जलधरसाम्बन्धः । तत्र स्मितकुसुमानां मेवान्तरितचन्द्रकिरण-
साम्यं बोध्यम् । पुनः कीदृशम् । तिमिरेऽन्धकारे उदितं प्रकटीभूतं यच्चन्द्रनिर्मलं तच्च-
निर्मलस्य मलयजतिलकस्य निवेशो विन्वासो यत्र तादृशम् । अत्र कृष्णस्य दृष्ट-
व्यकारसाम्यं ललाटस्यमण्डलकृतिरतिलकस्य पूर्णचन्द्रविम्बस्मितिकाके तिमिरसाम्यस्या-
र्द्धभाद्रभूतोपमा बोध्या ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशम् । विपुलेति । विपुलो यः पुल-
कभरो रोमाञ्चातिशयस्तेन दन्तुरितं न्यासम् । पुनः कीदृशम् । रतिकेलिकलाभि-
रुन्वनादिविशेषवातुरीभिरधीरं यच्चकम् । पुनः कीदृशम् । मणिगणानां मणिसमूहस्य
किरणसमूहेन समुज्ज्वलानि यानि भूषणानि सुकटाक्षवसवीरादीनि तैः सुभगं शरीरं

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।

प्रणमत इदि विनिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥

अतिक्रम्यापाङ्गं अवणपथपर्यन्तगमन-

प्रयासेनेवाक्षणोरमलतरतारं गमितयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमायातसमये

पपात स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ ८ ॥

अपि च । श्रीजयदेवेति । हे जनाः, सुचिरं हरिं इदि विनिधाय प्रणमत । किंभूतं हरिम् । सुकृतोदये सारम् । पुनः किंभूतम् । श्रीजयदेवभणितो यो विभवः सामर्थ्यं तेन द्विगुणीकृतं भूषणभां शोभां ऋच्छतीति । अथवा द्विगुणीकृतं भूषणभां रातीति । एतत्कृत्वा उफेष्टदो भवतीति । अथवा श्रीजयदेवभणितेन विभवनिबुर्भवन्द्विगुणीकृतो भूषणानां भारः समूहो येन । जयदेवभणितं श्रुत्वा भूषणानामनादरोऽभूदित्यर्थः ॥ 'क्रमेण नटकेदारश्रीरागस्थानगौडकाः । धोरणीमालवीयश्च बराटी मेघरागकः ॥ मालवश्रीदेवशास्त्रो गौण्डकृष्णाय भैरवी । वृष्णासिका वसन्तश्च गुर्जरी च महारकः ॥ ललितः सप्तदशमो रागास्तावन्ति च क्रमात् । पदानि तेषु तालाः स्युरितस्तन्नाम कीर्त्यते ॥ आद्यत्रिसप्तदशमद्वादशे द्रुतमण्डकाः । द्वितीये नवमे चैकादशे चैव त्रयोदशे ॥ पदे पञ्चदशे सप्तदशे रूपक ईरितः चतुर्थे प्रतितालम्बा द्रुताकः षष्ठ्यने स्तुतः ॥ त्रिपुटः षष्ठाष्टमयोः स्याद्द्रुतप्रतिमण्डकः । चतुर्दशे षोडशे च भद्रः स्यात्प्रतितालकम् ॥ मध्यमादौ पुनर्मुक्तिः शुक्लारः साभिलाषयोः । श्रीपुंसमोक्तमल्ल नायकस्योपवर्णनम् ॥ 'कौशिकी रीतिमाश्रित्य पदानां स्वस्वनामता । छन्दः स्वेच्छा-विरचितं रूपके यत्र दृश्यते । स रागश्रेणिनामायं प्रीतिकृतकमलापतेः ॥' इति सान्जन्-गोविन्दरागश्रेणिकुसुमाभरणनाम्ना द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं राधायां अपि सात्विकभावोत्पत्तिं दर्शयति—अतिक्रम्येति । इदानीं राधाया अक्ष्णो-हर्षाश्रुनिकरः पपात । क । प्रियतमसमायातसमये प्रियतमस्य समायातं समागम-स्तस्य समये काले । क इव । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तमतिक्रम्य अवणपथपर्यन्तगमनप्रयासे-न स्वेदाम्बुप्रसर इव । किंभूतयोनैत्रयोः । श्रियदर्शनाकाङ्क्षया अतिशयेन कञ्चलत्वं प्रा-

श्रीजयदेवेति । हे जनाः, हरिं प्रणमत । किं कृत्वा । सुचिरं बहुकालं व्याप्य इदि विदि विनिधाय । कीदृशम् । सुकृतोदयस्य पुण्योदयस्य सारं सारभूतम् । यथा सुकृतोदय एव सारो धनं वसात्तम् । पुनः कीदृशम् । श्रीजयदेवस्य भणितविभवे वापिजयै द्विगुणीकृतभूषणभारोऽङ्कारसमूहो येन तम् । जयदेवसरस्वती स्वयमेवोत्प्रेक्षाङ्कजा-पत्नी । जगद्गुणैस्तु वर्णीनीयेः हृतरामण्युतेति भावः ॥ ८ ॥ [अत्र 'अतिक्रम्येति'

भजनत्वास्तत्पान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहितं-

स्मितं याते गेहाद्बहिरवहितालीपरिजने ।

प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरपरवशोऽकृतमुभगं

सलज्जा लज्जापि व्यगमदिव दूरं सुगदशः ॥ ९ ॥

सानन्दं नन्दसूनुर्दिशतु मितपरं संमदं मन्दमन्दं

राधामाधाय बाहोर्विवरमनु दृढं पीडयन्प्रीतियोगात् ।

तुङ्गौ तस्या वरोजावतनु चैरतनोर्निर्गतौ मा स्म भूतां

पृष्ठं निर्भिद्य तस्माद्बहिरिति वलितप्रीवमालोकयन्वः ॥ १० ॥

पितयोः अत्र सात्विकभावान्तरित उपमालंकारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥ इदानीं मिलितायां तस्यां सखीकृत्यमाह—भजनन्त्या इति । सुगदशो राधाया लज्जापि अतिदूरं व्यगमत् । किंभूता लज्जा । लज्जासहिता । किंभूतायाः । प्रियास्यं पश्यन्त्याः । किंभूतं प्रियास्यम् । स्मरपरवशं यदाकृतमभिप्रायस्तेन मुभगं सुन्दरम् । पुनः किंभूतायाः । तत्पान्तं तत्पसमीपं व्रजन्त्या आश्रयन्त्याः । क सति । अवहितालीपरिजने अवहितः सावधानो यः सखीलक्षणः परिजनस्तस्मिनोद्वाञ्छितकुञ्जाश्रितो सति । कथं यथा स्यात्तथा । कृता या कपटकण्डूतिस्तथा पिहितमाच्छादितं स्मितं यथा स्यात्तथा । शिखरिणी वृत्तम् । अव्यक्तो भावो रसवदलंकारता ॥ ९ ॥ सानन्दमिति । नन्दसूनुः श्रीगोपालो नो युष्मभ्यम् । मितपरममेयं संमदं दिशतु । कथं यथा स्यात् । सानन्दं यथा स्यात्तथा । किं कुर्वन् । बाहोर्विवरमनु राधां मन्दं मन्दमाधाय । मन्दं मन्दमिति मैनां करस्यशोऽपि व्याकुलीकृत्यादिति तस्याः शिरीषपुष्पाभिकसौकुमार्यं व्यज्यते । प्रीतियोगादृढं पीडयन्नाल्लिखन् । दृढं पीडयन्निस्त्राणुरागातिशयो व्यज्यते । तेन च तद्रूपं विषयत्वं व्यज्यते । पुनः किं कुर्वन् । इति वलितप्रीवं यथा स्यात्तथा आलोकयन् । ते च इतीति किम् । तस्या वरतनोरतनुं शीघ्रं यथा स्यात्तथा तुङ्गौ वरोजौ पृष्ठं निर्भिद्य तस्माद्बहिरिति निर्गतौ मा स्म भूताम् । अन्ये-नोरोनयोः काठिन्यं तीक्ष्णत्वं च व्यङ्ग्यम् । अथवा वरतनोरिति एकपदत्वेन असौख्यः कामस्य वरा उत्कृष्टा तनुरिति वेति । अन्यैव कामो विश्वजयान् मूर्तिमानित्यर्थः । भन्नाद्भूतो रसः । राधामाधायैसादिशृङ्गारः । न चानयोरन्योन्यविरोधः । अन्यपद-

त्वादिकोटीका नोपलब्धादत्रैपुस्तके ॥ ८ ॥ भजनन्त्या इति । तस्मिन्काले तस्यानं प्रियैकदेशं भजनन्त्या आश्रयन्त्या सुगदशो हरिजनवनाया राधाया लज्जापि सकलेश्वरीतिव भूत्वा दूरमतिशयेन व्यगमदिवता । क सति । अवहितालीपरिजने अवहितः सावधानो यः आलीपरिजनः सखीपरिजनस्तस्मिन् । कृतकपटकण्डूति यथा स्यात्तथा । तदा कपटेन व्याजेन कण्डूतिः कर्णादिकण्डूयनं यथा दृढं यथा स्यात्तथा ।

जयश्रीविन्ध्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः

स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।

भुजापीडकीडाहृत्कुवल्यापीडकरिणः

प्रकीर्णासृग्बिन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ ११ ॥

त्वात् । अद्भुतो वाच्योऽप्यङ्गम् । यदाह—‘विवक्षितरसे लब्धप्रतिष्ठे तु विधायिनाम् । वाच्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥’ इति । विशेषतस्तु प्रस्तुतपरिपोषकार्य-
सौ प्रकृतिरमणीयायां तस्यामधिकतरं सौकुमार्यमाविष्करोतीत्युपरम्यते । अलंकार-
सर्वस्वमतेनातिशयोक्तिरलंकारः । संमददाने सानन्दमौचितीमावहति पुरुषः प्रमदा-
शुभः । गुणारः (रसः) । वैदर्भी रीतिः । प्रसादो गुणः ॥ १० ॥ जयश्रीति ।
मुरजितो भुजदण्डो जयति । मुरं दैत्यविशेषं जितवान्मुरजित् तस्य मुरजितः
कृष्णस्य दण्डाकारो बाहुः सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । सर्वोत्कृष्टत्वेन जगद्वन्यत्वम-
विन्यजितम् । कीदृशो भुजदण्डः । प्रकीर्णासृग्बिन्दुः विस्तीर्णा असृजो रुधिरस्य वि-
न्दवो यत्र स तथा । अत्र हेतुमाह—कीदृशस्य मुरजितः । भुजापीडेति । भुजा-
पीडस्य भुजदण्डस्य कीडया विलासेन हतो व्यापादितः कुवल्यापीडाख्यः करी गजो
येन स तस्य तथेति । यद्वा भुजापीडकीडया हतश्चासौ कुवल्यापीडनामा करी च
तस्येति कर्मधारयः । संबन्धे षष्ठी । तत्संबन्धिप्रकीर्णरुधिरस्य विन्दवो यस्मिन्भुज-
दण्डे स तथेति । कीडाशब्देनानायासो व्यजते । ‘रुधिरैऽसृग्लोहिताक्षरकक्षतजशो-
णितम्’ इत्यमरः । भुजहतहस्तिरुधिरविन्दुभुजसंबन्ध उदप्रेक्षाबीजमित्युदप्रेक्षते ।
कीदृश इव भुजदण्डः । द्विपरणमुदा द्वाभ्यां नासामुक्ताभ्यां पिबतीति द्विपो हस्ती कुव-
ल्यापीडः तत्सङ्गरसंभवेन स्वयमात्मना सिन्दूरेण मुद्रित इवाङ्कित इव । कुवल्यापीड-
करिसङ्ग्रामे साधुरयं मे बाहुरिति हर्षवशाच्छोणेन सिन्दूराङ्कितो बाहुरिति भावः ।
रणमुदेति हेत्वर्थे तृतीया । मुद्रित इति तारकादित्वादितच् । पुनरुदप्रेक्षते ।
कीदृश इव भुजदण्डः । जयश्रीविन्ध्यस्तैर्मन्दारकुसुमैर्महित इव । जयलक्ष्म्या प्रक्षिप्त-
मन्दारकुसुमैः पूजित इव । जयसंपदि विन्ध्यस्तैर्बाहुवैरिति वा । समरजयिन उपरि
पुष्पवृष्टिरुचिता । यद्वा जयभियां लक्ष्म्या क्षितैर्मन्दारकुसुमैर्महित उत्सवं प्रापितः ।
वृत्तिजये सति पत्नी उत्सवं करोतीत्युच्यते । कुसुमरक्षिमार्षकं मन्दारपद्मौचिती-
मावहति । ‘मह पूजायाम्’ इत्यस्य कप्रत्यये महित इति रूपम् । महं प्रापित इत्यर्थे
प्रारकादित्वादितच्प्रत्यय इति वा । शिखरिणी छन्दः । तत्क्षणं संगीतराजे—‘रसे कौ-
द्रिच्छा यमनसमलागः शिखरिणी’ । उदप्रेक्षालंकारः । तत्क्षणं काव्यप्रकाशे—‘संभाव-
नमथोदप्रेक्षा प्रकृतस्य स्वमेव यत्’ इति । अनुप्रासः शब्दालंकारः । तत्क्षणम्—‘वर्णस-
न्निधौ सति कुजाद्विर्गते सति । पुनः कथं यथा स्यात् । निहितसितं निहितेपकार्यं
या स्यात् । कीदृश्यास्तस्याः । प्रियासं कृष्णस्य शुभं पश्यन्त्याः । कीदृशं शुभम् ।
रसरसं ज्ञेयं ज्ञेयं

सौन्दर्यैकनिवेदनङ्गलललावण्यलीलापुषो

राधाया इदि पल्लवे मनसिजक्रीडैकरङ्गखले ।

रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वादात्मनः ख्यापय-

न्यातुर्मानसराजहंसनिमतां देयान्मुकुन्दो मुदम् ॥ १२ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिळने सानन्ददामोदरो

नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

न्यमनुप्रासः' इति । पाशाली रीतिः । आरभटी इति । वीरो रसः ॥ ११ ॥ सौ-
न्दर्येति । मुकुन्दो मुदं देयात् । अर्थाङ्गकेभ्यः । मोचयति क्लेशाद्याणि इति मुकुन्दः ।
किं कुर्वन् । व्यातुर्नरस्य मानस इव मानसे राजहंससदृशतां कथयन् । कस्मात् । राधाया
इदि पल्लवे पल्लव इव पल्लवे रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वात् । रम्यो मनोहरौ उरोजा-
नेव सरोजे तत्र खेलनं तत्र रसित्वमेकाग्रभावस्तस्मात् । पल्लवे किल सरोजसंभवः ।
तत्र हंसेनैव भान्यमिति रूपकमलंकारः । किमिच्छे इदि । मनसिजः कामस्वस्य
कीदार्थमद्वितीयरङ्गभूमी । किमिच्छाया राधायाः । निधीयत इति सौन्दर्यस्याद्वि-
तीयो निधिः सौन्दर्यैकनिधिः । पुनः किभूतायाः । अनङ्गस्य ललना रतिः तस्या
लावण्यं तल्लीलया जुषतीति तस्या रतिरूपाया इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।
अतिपदं रूपकमलंकारः । तल्लक्षणम्—'किं वित्साधर्म्यसंपत्तेस्तुल्यावयवकक्षणम् ।
स्वैर्विकल्पैर्विरचितं रूपं रूपकमिष्यते' इति । आशीर्वाल्कारोऽपि ॥ १२ ॥

माधुर्दन्तिवन्तावलबलदलनोद्दण्डदोर्दण्डपिण्डे-

हामस्तेमानधामाभिनवनवभवन्म्राजमानोरुकीर्तिः ।

व्यावष्ट स्पष्टसष्टाष्टपदविवरणैः सर्गमेकादशं तं

पृथ्वीनाथः प्रथिन्ना चित्तशुभहिमा कुम्भकर्णो महेन्द्रः ॥

इति श्रीयवनीपद्मिनीभानोः श्रीमहामहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णस्य कृतौ रसि-

कप्रियायां सानन्ददामोदरो नामैकादशः सर्गः ॥

वृमणम् । आकूतेन तन्मयास्त्रेण मुमगं मनोहरम् ॥ ९ ॥ (अत्र 'सानन्दमिति'
'जयभीति', 'सौन्दर्येति' लोकजयस्य टीका नोपलब्धादर्थपुस्तके ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥)

तर्कान्दोष्मकर्कशापि शुभसिर्षा हावभावान्विता

शङ्करादिरसोजयादिकुशला सा शंकरे केवला ।

किं शम्भोरपरत्र विन्धविजयो वृत्तसरूपेयता

देहाधीनकामिनीमण्विता च कापि देशान्तरे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरभिरुचितयां साङ्ख्यिककारित्तयां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायामैकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः १२

सुप्रीतपीताम्बरः ।

गतवति सखीवृन्देऽमन्दत्रपाभरनिर्भर-

स्मरपरवशाकृतस्कीतस्मितकपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव-

प्रसवशयने निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

विभासरागैकतालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ २३ ॥

किसलयशयनतले कुरु कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ॥

तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसरं मां राधिके ॥ ध्रुवम् ॥

मनसि शिवमजेयं चिन्तयित्वाऽप्रमेयं

नृपतिमुकुटरजं कुम्भकर्णमिषेयम् ।

वितनुत इह सम्यग्देशमार्गानुमेयं

श्रुतिपुटपरिपेयं गीतगोविन्दगेयम् ॥

इदानीं चिरकालकाङ्क्षितराधादर्शनोन्नासिमानसो हरिस्तामाह-गतवतीति । हरिः प्रियां राधामुवाच । किंभूतां प्रियाम् । मुहुर्बारेबारे नवपल्लवानां प्रसवोऽथवा नवपल्लवाश्च प्रसवाः कुसुमानि च तेषां शयनम् तस्मिन्दतदृष्टिम् । किं कृत्वा । सरसं सरागं मनो यस्या एवंभूतां दृष्ट्वा । पुनः किंभूताम् । अमन्दो यस्त्रपाभरस्तेन निर्भरो यः स्मरः सत्परवशं यदाकृतमाशयस्तदनुविद्धं यस्मिन् तेन कपितोऽधरो यस्याः सा । क सति । सखीसमूहे गतवति सति । स्मरवशेति वक्तव्ये परप्रहणमतिशयेन तदवीनत्व-द्योतनाय । हरिणी वृत्तम् । अस्मिन्सर्गे स्वाधीनमर्तुका नायिका वर्णनीया । तत्क्षणम्- 'यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न ध्रुवति । विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्वात्स्वाधीनम-र्तुका' ॥१॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह-किसलयेति । तत्र पूर्वं ध्रुवः । क्षणमिति । हे

गतवतीति । हरिः प्रियां राधामुवाच । क सति । सखीवृन्दे सखीसमूहे गतवति ति । कीदृशम् । अमन्दत्रपाभरनिर्भरस्मरपरवशाकृतस्कीतस्मितकपिताधराम् । अमन्दः रसोऽत्रपाभरेण कञ्चासमूहेन निर्भरोऽतिशयो यः स्मरः कामस्तात्परवशस्तादायसो आकृतोऽभिप्रायस्तेन स्कीतं प्रहृष्टं वलितं तेन कपितो व्याप्तो अधरो यस्या-मम् । पुनः कीदृशीम् । सरसमनसं रसोऽनुरागस्तत्सहितं मनो यस्यास्तान् । किं वा । नवपल्लवप्रसवशयने नवकिसलयपुष्पमये शयने शयनीये निक्षिप्ताक्षी निक्षि-पयनां विडोव्य दृष्ट्वा । अत्र शब्दाविडोव्येन संयोगेऽत्र ध्वन्यहे ॥ १ ॥ किसल-येति । गीतस्यास्य विभासरागः आदितालः । गीताभस्तु । हे राधे, क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसरं

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुह शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ अण० ॥ २ ॥

वदनसुधानिधिमलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधरोधकसुरसि दुकूलम् ॥ अण० ॥ ३ ॥

राधिके, अशुना मामनुसर । किंभूतं माम् । क्षणमनुगतं त्वदर्थेनोत्सवं प्राप्तम् । अथवा मामनुसर । किंभूतं माम् । क्षणमशुना त्वत्संमोगतोत्सवमदेनानुगतं व्याप्तम् । अत्र केचन क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसरेति पठन्ति । तत्र मामिति प्रकरणागत-मन्य नारायणविशेषणत्वेनोपादेयम् । नाराय अयम् अयनं यस्य इति कामतापो-पशान्त्यै शीतलं मामनुसर । मया सह जलक्रीडां कुर्वति वाक्यार्थः । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि किसलयेत्यादि । हे कामिनि कामाभिकाङ्क्षिणि, किसलयशयनतले चरणनलिननिवेशं कुरु विन्यासं कुरु । किसलयानि हि नलिनविशेषाच्च म्लानि-भास्त्रि भवन्तीत्यत्रावयोरनुरूपं रतं भविष्यतीति व्यज्यते । किसलयानि हि पद-पल्लवस्पर्शीनीत्युक्तिर्येन विवृणोति । इदं किसलयशयनं तव पदपल्लववैरिपरामर्श-मनुभवतु । पदपल्लववैरि वैरिणौ ताभ्यां सकाशात्पराभवम् । अथवा इदं किसलय-शयनं तव पदपल्लववैरि स्पर्धाकृतम् । अतः पराभवमनुभवतु । किंभूतं शयनम् । सुवेकं पुनेपभ्यम् । अत्र तल्पे पदपल्लवव्यासेन करणविशेषः सूचितः ॥ १ ॥ अपि च । करकमलेनेति । हे राधे, विदूरं बहुदूरं पन्थानमागमितासि । अतः करकमलेन चरणमहं पूजां करोमि । शयनोपरि मां क्षणं नूपुरमिव उपकुह । यथा नूपुरमुपक-रोषि धारयसि तथा मामप्युपकुह मामप्युपकारं कुरु । चरणधारणद्वारेण चारमज्ज-स्य शरं यथा तव चरणं गच्छति तथैव विकान्तिं करोति । मामपि अनुसरणे शरं वदनुसरणमेव पराक्रमो यस्य । अथवा शयनोपरि वर्तमाना त्वं मासुपकुर्वसि जेजनीयम् ॥२॥ अपि च । वदनेति । हे राधे, अनुकूलं रतिजनकं वचनं रचय

नारायणमनुसर । हे कामिनि, किसलयशयनतले चरणकमलविनिवेशं पादपचारणं कुरु । इदं सुवेकमपि सम्यक्पत्रचरणादिना सुष्ठु जलकृतमपि किसलयशयनं पराभवमनुभवतु । पदपल्लव एव यो वैरी शत्रुस्तस्मात्पराभवं पराजयमनुभवतु । यद्वा । इदं किसलयश-यनं पराभवमनुभवतु । कीदृशम् । तव पदपल्लववैरि । विरोधीत्यर्थः ॥ १ ॥ करकमले-ति । अहं करकमलेन निजकराम्बुजेन च चरणं करोमि संवाहयितुमर्थात् । यद्वा । चरणमहमित्येकं पदम् । तथा च करकमलेन तव चरणयोर्महं पूजां संवाहनादि-ति करोमि । कसमिस्वाह-त्वं विदूरमतिदूरमागमिता आनीतासि । अर्थान्मया । च दूरायमनजन्वं तै ममपनयामीति भावः । शयनोपरि शय्याया उपरि नूपुर-कुह । नूपुरस्य परिधानेन महार्घतापादनवैवोपकारः । कीदृशं नूपुरम् । अनुग-च्छ । अनुगतीं तवानुसरणे शूरम् । अपरोऽपि योऽनुगतिशूरो भवति स उपकिसलय-स्थितोऽवेति । अतः । अति- ।

प्रियपरिरम्भणरभसवलितुमिव पुलकितमतिदुरबापम् ।

मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ शृणु ० ॥ ४ ॥

अधरसुधारसमुपनय भामिनि जीवय मृतमिव दासम् ।

त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥ शृणु ० ॥ ५ ॥

किमिव । वदनमुधानिधिरिव तस्माद्भलितममृतमिव । तव विरहेण तापिताहं कथं
बदिष्यामीत्याशाह—तत्र परस्परमुपमानोपमेयभावः । दुकूलमिव विरहम-
पनयामि विरहमिव दुकूलमपनयामि । किंभूतं दुकूलं । उरसि वर्तमानम् । पुनः
किंभूतं दुकूलं । पयोधरोधकम् । विरहे हि पयोधरो न वर्धते । दुकूलमपि पयो-
धरादावृत्य तिष्ठति । अथवा पयोधरो मेव एव रोधको यस्य विरहस्येति । मेघालोके
प्रियः समेत्य विरहं कण्ठोत्सुकिलेशः ॥ ३ ॥ अपि च । प्रियेति । हे राधे,
मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय । अत एव मनसिजतापं शोषय । कलशे संनिहिते
तापो यात्येव । किंभूतं कुचकलशम् । पुलकितं रोमाञ्जितम् । पुनः किंभूतम् । अतीव
दुःखेनावाप्यते त्वदनुग्रहं विना । पुनः किंभूतम् । प्रियपरिरम्भणाय रभसेन औत्सु-
क्येन वलितं संभक्तमिव ॥ ४ ॥ अपि च । अधिरेति । हे भामिनि प्रिये, चरण-
परिचरणपरेऽपि कोपं मुख । मानापनोदाय संबोध्यते । हे कोपने, अधरसुधारसमुपनय
अर्पय । अधरवक्त्रसंयोगं कुरुष्वेत्यर्थः । मां दासं त्वदधरावृतपिपासुतया मृतमिव जीवये-
त्यर्थः । अमृतपानं हि मृतं जीवयति । दासो हि अनुपेक्षणीयो भवति । किंभूतं माम् ।
त्वयि विनिहितमनसं आरोपितमानसम् । अत एव विरहानलेन दग्धं वपुर्वस्य ।

वचनं रचय । कीदृशम् । वदनमेव मुधानिधिवन्मस्तसाद्भलितं च्युतम् । अतस्त्व-
त्प्रणयवाक्यम् । अथ चाप्युरसि हृदये वर्तमानं दुकूलं पट्टवक्त्रमपनयामि । कीदृशम् ।
पयोधरो रोधकं तिरोधायकम् । कमिव विरहमिव । यथा मदिरहो मयापनीतस्तथा
दुकूलमपनयामीत्यर्थः । विरहपक्षे पयोधरोधकं स्तनाकेष्वतिरोधकम् ॥ ३ ॥ प्रियेति ।
हे राधे, मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय अर्पय । कीदृशम् । अतिदुरबापमति-
दुर्लभम् । पुनः कीदृशम् । पुलकितं रोमाञ्जितम् । अत्र हेतुमुल्लेखयति—प्रियपरि-
रम्भणरभसवलितमिव प्रियस्य परिरम्भणे आलिङ्गने यो रभस उत्साहस्तोऽन वलित-
मिव युक्तमिव । अपरोऽपि यो हर्षयुक्तो भवति तस्य रोमाञ्चो भवत्येवेति ध्वनि-
तम् । तेनालिङ्गनेन मनसिजतापं कामजन्यं संतापं शोषय नाशय ॥ ४ ॥
अधिरेति । हे भामिनि, अधरसुधारसमधरसंबन्धमृतरसमुपनय वितर । दासं मादु-
ष्टमनुगतं जीवय । कीदृशं मृतमिव । अन्योऽपि मृतोऽमृतपात्रेन जीवतीति ध्वनिः ।
इत्येव हेतुमाह—त्वयीति । त्वयि विनिहितमनसं त्वय्यर्पितवितम् । पुनः कीदृशम् ।
विरहानलेन त्वद्विरहरूपेणाभिना दग्धं वपुर्वस्य तम् । अत एव विलासम् ।

शशिसुखि मुखरय मणिरशनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।

श्रुतियुगले पिकरुतविकले मम श्रमय चिराद्वसादम् ॥ क्षण० ॥ ६ ॥

भामतिविफलरुषा विकलीकृतमबलोकिमधुनेदम् ।

लज्जितमिव नयनं तव विरमति मृजसि वृथा रतिखेदम् ॥ क्षण० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवमणितमिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥ क्षण० ॥ ८ ॥

अत एव च न विद्यन्ते विलासा यस्य ॥ ५ ॥ अपि च शशिसुखेति । हे शशि-
मुखि, मणिरशनागुणं मुखरय वाचालं कुरु । किंभूतं मणिरशनागुणम् । अनुगुण-
कण्ठनिनादम् । अनुगुणोऽनुरूपः अर्थादेव त्ववीयकण्ठस्य निनादो यस्य । अत एव
मम श्रुतियुगले चिरात्त्वदसङ्गमावर्तमानमवसादं खेदं शमय । किंभूते श्रुतियुगले ।
तव विरहे पिकरुतेन विकलीकृते । विरहिणो हि पिकरुतं दुःश्रवं भवतीति ॥ ६ ॥
अपि च भामिति । हे राधे, इदं तव नयनमधुना अबलोकितम् । अर्धान्धा
लज्जितमिव विरमति । किंभूतं नयनम् । भामभिलक्ष्य विफलम् । विफलरुषा निर-
र्थकरोषेण विकलीकृतम् । अविकलं विकलं कृतमिति विकलीकृतम् । अत एव वृथा
रतिखेदं सृजति । अथवा विसृजेति पाठान्तरम् । तत्र वृथा निरर्थकम् । विसृज
युष्म ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदमनुपमो निगदितो मधुरिपुर्मोदो यत्र येन वा ।
रसिकजनेषु मनोरमो यो रतिरसो रतिरागस्तस्य भावस्तथा स्वर्यं तस्य विनोदं
प्रेतुकं जनयतु । किंभूतमिदं श्रीजयदेवमणितम् । 'पदानां दशकं यत्र ताले
णयतौ भवेत् । ध्रुवः प्रतिपदं गेयः कविनामाकृतितात्पदाद् ॥ गीत्वालापान्य-
ताशब्दं प्रतिताले ततः परम् । पाठास्तेनाः स्वराश्च शृङ्गारो रस उत्तमः ॥
वशास्त्राभिधो रागः प्रबन्धे संप्रवृत्त्यते । श्रीविद्याधरलीलाख्यः श्रीपतिप्रीति-

५ ॥ शशिसुखीति । हे शशिसुखि चन्द्रवदने, मणिरशनागुणं मणियुक्ताक्रीदाम
स्वरय सशब्दं कुरु । अनेन हंसलीलाख्यं विपरीतरतं मजलेति ध्वनितम् । तल्ल-
गं चोक्तं प्राक् । कीदृशं रशनागुणम् । अनुगुणं कण्ठनिनादः कण्ठशब्दो यस्य
इत्यम् । रशनागुणानुकारिकण्ठशब्दं च कुर्वित्यर्थः । अनेन शब्देन मम श्रुतियुगले
अनुगमे चिरादवसादं चिरकालीनमुपतापं शमय नाशय । कीदृशे । पिकरुतेन कोक्ति-
प्रबन्धेन विकले दुःखिते ॥ ६ ॥ भामिति । हे राधे, भामबलोकिवितुं तव नयनं
इति मुदा प्राप्नोति । किमिव । लज्जितमिव । मां कीदृशम् । अतिविफलरुषा अति-
फलनेन रोषेण विफलीकृतं विफलतां नीतम् । अधुनेवानीं नयनमीकने विरम विरका
। निष्कलोपोदिलर्षाद् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवमणितं जयदेवेन
वर्त रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदं रतिः योगः रसः शृङ्गाररसो भावा
रासात्मिकादयस्तेषां मनोरमं विनोदं कीदृशं जनयतु । कीदृशं मणितम् ।

प्रत्यूहः पुलकाङ्गुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च
 क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कथानर्मभिः ।
 आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभू-
 दुद्भूतः स तयोर्बभूव सुरतारम्भः प्रियंभावुकः ॥ २ ॥
 दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
 राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः भोणीतटेनाहतः ।

कारकः ॥' इति मधुरिपुमोदविद्याधरलीला नाम त्रयोविंशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥

इदानीं सुरतारम्भं विवर्णयिषुराह—प्रत्यूह इति । तयो राधामाधवयोः स चिरं
 काङ्क्षितः सुरतारम्भ उद्भूतः प्रवृद्धः सन् प्रियंभावुको बभूव । स कः । यस्मिन्सुर-
 तारम्भे निविडाश्लेषे दृढतरालिङ्गने पुलकाङ्गुरेण रोमाञ्चमात्रेणापि प्रत्यूहोऽभूत् ।
 अङ्कुरप्रवृत्तं तन्मात्रमपि आलिङ्गनान्तरायज्ञापनार्थम् । आश्लेषारम्भेऽपि सात्विको
 रोमाञ्चोऽभूदिति युज्यते । अपि च यस्मिन्क्रीडाकृतविलोकितेऽपि निमेषेण प्रत्यू-
 होऽभूत् । विलोकितं निमेषितमात्रस्याप्यसहमभूत् । अनु च अज्ञादज्ञान्तरसौन्दर्य-
 दिदृक्षालोलं नेत्रं नैकप्राप्यवयवे धृतिं बधानेति व्यज्यते । अधरसुधापाने कामकथा-
 क्रीडनमन्तरायो जातः अधरपाने प्रियालापो न सोढः अतिशयेनाधरं पातुमि-
 ष्छोरतिप्रियालापः कोऽपि तस्मादप्यधिकरुचिर इति व्यज्यते । अपि च कामकलासु
 युद्ध इव युद्धे कर्णात्कर्णान्तरारम्भे आनन्दाधिगमेनापि अन्तरायो यथा कामज-
 ननाकाङ्क्षापि शिथिला भवेदिति वाच्यार्थः । कामोत्पत्तौ संजायमानायामत्यमनस्क-
 त्वाय तत्प्रतिबन्धककारणान्तरमारब्धमिति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत एव प्रवृद्धत्वमुचितम् ।
 सार्द्धलविक्रीडितं वृत्तम् । यथासंख्यमलंकारः । संभोगारम्भः शृङ्गारो रसः 'जयमङ्गल-
 तात्त्रेण पथं शृङ्गारनिर्भरम् । गीताः पाटाः खरास्तेना उच्चयन्ते यत्र रूपके ॥ देवशाखा-
 मिधे रागे सुरतारम्भनामतः । चन्द्रहासप्रबन्धोऽयं प्रबन्धः प्रीतिकुद्धरेः ॥' इति सुर-
 तारम्भचन्द्रहासनामा चतुर्विंशः प्रबन्धः ॥ २ ॥ तदेव विवृणोति—दोर्भ्यामिति ।
 यथस्मात्कारणादेतावत्सपि व्यतिकरे कान्तः कृष्णः कामपि वाचामगोचरे वर्तमानां तु-
 अनुपदं निगदितो मधुरिपोः कृष्णस्य मोद आनन्दो यत्र तादृशम् ॥ ८ ॥ प्रत्यूह इति ।
 तयो राधामाधवयोः लोकोत्तरो ललितारम्भो ललितो मनोहर आरम्भो यस्यैतादृशः
 शृङ्गारक्रीडाविशेष उद्भूतः उद्भूतः प्रियंभावुको बभूव प्रियो बभूव । स क इत्यत
 आह—प्रत्यूह इत्यादि । यस्मिन्ललितारम्भे निविडाश्लेषे कर्तव्ये पुलकाङ्गुरेण रोमाञ्चो-
 द्भवेन प्रत्यूहो विभोऽभूत् । अथ च क्रीडाकृतविलोकिते क्रीडासु यदाकृतपूर्वकमभिप्रा-
 यपूर्वकं विलोकितं तत्र निमेषेण नेत्रस्पन्दनेन प्रत्यूहोऽभूत् । अथ च अधरसुधापानेऽधरा-
 सूतपाने कर्तव्ये कथानर्मभिः रहःकथाकौतुकेः प्रत्यूहोऽभूत् । अथ च मन्मथयुद्धे
 झुरते आनन्दाधिगमेन आनन्दप्राप्त्या प्रत्यूहोऽभूत् ॥ २ ॥ दोर्भ्यामिति । दोर्भ्यां
 नाड्यभ्यामर्थाद्वाधया संयमितो बद्धः । अथ च तयैव पयोधरभरेण पीडितः । अथ च

हस्तेजानमितः कचेऽधरमधुसन्देन संमोहितः ।

कान्तः कामपि तृप्तिमाप ब्रह्मो कामस्य वामा गतिः ॥३॥

वामाङ्गे रतिकेलिसंकुलरणारम्भे तथा साहस-

प्राथं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्संभ्रमात् ।

सिमाप तत्तस्मादहो कामस्य वामा लोकपथातीता गतिबेष्टितम् । अत्र कमितुमिष्ट इति कान्तशब्द औचित्यमावहति । यतो दुःखवद्भवने प्रीतिमापेति । किंभूतः कान्तः । दोर्भ्यां संयमितो बन्धनं प्रापितः । अनु च पयोधरभरेणापीडितः आ सामस्त्येन पीडामापितः । अनु च पाणिजैर्नखैराविद्धः । अनु च दशनैश्च क्षतमधरपुटं यस्य । तथा श्रोणीतटेनाहतस्फाटितः । अपि च कचे हस्तेन गृहीत्वानमितः । अपि च अधरमधुरस्यन्देनाधरमधुपानेन निमित्तेन संमोहनं प्रापितः । अहो इत्याश्चर्यं । कामस्य वामा गतिः । वामत्वं रसान्तराविर्भावत् । वीररसमाश्रित्य कृतापराधः स क्रमेण संयमनापीडनावेधक्षताह्वयवनमनसंमोहनानि प्रापितः कामपि तृप्तिमाप । अपि तु स्थिरोत्साहः सन् कामयुदाज विरामेति न कामपीत्यर्थः । अतो वामा गतिः । अत्र विरोधः । यस्तु कमितुमिष्टः तस्मिन्कथं संयमनादयो योज्यन्ते । संयमनादिभिश्च शृङ्गारानुभावेष्वालिङ्गनादिषु द्योतितेषु कामपि निरतिशयां प्रीतिमापेति विरोधप-
रिहारः । अथवा कामस्य वामा इति वामैव गतिः वामानिष्ठैव गतिः । यदेवं व्यति-
करेऽप्युक्तिर्यो भवति । शार्दूलविक्रीडितम् । अत्र वाक्यार्थस्य प्राधान्यादस्य च संकीर्णत्वेनाङ्गत्वादस्यदलंकारता ॥ 'विजयानन्दताल्लेन गौडीरागे विरच्यते । पद्यं वाटाः स्वरस्तेना लीला नायकसंभवाः ॥ शृङ्गारकैशिकीरीतिः कामतृप्तिपुरःसरः । कामिनी-
हासनामायं प्रबन्धः परिकीर्तितः ॥' इति कामतृप्तिकामिनीहासनामा पञ्चविंशतितमः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ यदुक्तं तदेव वीरसंवलितं शृङ्गारं विवृण्वन्नाह—वामाङ्ग इति । अयं श्लोकः पूर्ववाक्यशेषत्वेन योजनीयः । तदेत्यन्वयः । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे वामाङ्गे वर्तमानया राधया संभ्रमात्सरसमराभिनिवेशात्संयमनादिभ्य उपरि कान्त-
जयाय यत्किञ्चित्समरसंपलम्पटभटयोग्यसाहसप्रायं बालाजनायोग्यं प्रारम्भि येन जघनस्थली निष्पन्दा इति चलिमुमत्ताकिः । अपि च दोर्बलिः शिथिलता इति प्रहा-

तया पाणिजैर्नखैराविद्धस्तडितः । अथ च तथा दशनैः क्षताधरपुटः क्षतो दटोऽधर-
पुटो यस्य तादृशः कृतः । अथ च तथा श्रोणितटेन नितम्बेनाहत आस्फाटितः । अथ
च तथा हस्तेनानमितः कचे केशे धृत्वेत्यर्थात् । ततोऽधरमधुसन्देन संमोहितः ।
एवंविशिष्टोऽपि कान्तः कामप्यनिर्वचनीयां तृप्तिमाप प्राप । तदहो इत्याश्चर्यं । कामस्य
वामा विरुद्धा गतिः । यस्य बन्धनादि क्रियते स प्रीति न प्राप्नोति । अयं तु तादृशोऽपि
प्रीतिमाप । कामस्य विरुद्धैव रीतिरिति भावः ॥ ३ ॥ माराङ्ग इत्यादि । माराङ्गे
मारास्य चिह्ने । युद्धपक्षे माराङ्गाङ्गे चिह्ने रतिकेलिसंकुलरणारम्भे रतिकेलिभिश्चुम्बना-
लिङ्गनानावाक्यादिरूपाभिः संकुले व्याप्ते रणारम्भे कामयुद्धारम्भे तथा राधया साह-

निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिङ्गकम्पितं

वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥४॥

तस्याः पाटलपाणिजाङ्घ्रिमुरो निद्राकषाये दृशौ

निर्धूतोऽधरशोणिमा विलुलितस्तस्तज्जो मूर्धजाः ।

काञ्चीदाम द्रुमशालमिति प्रातर्निखातैर्दृशो-

रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमभूत्पत्युर्मनः कीलितम् ॥ ५ ॥

राक्षमता । अपि च वक्ष उत्कम्पितं हृदि कम्पो जातः । अपि च । अक्षि मीलितं दर्शनेऽशकं जातम् । अत्रार्थे वृद्धसंमतिमाह—स्त्रीणामबलानां पौरुषरसो वीररसः कुतः सिध्यति । अपि तु न कुतोऽपि । कैलौ दामाङ्के ललनाया दक्षिणाङ्गस्थपुंसः भानुनाक्षीसंबन्धात्पुरुतान्तकारी कामोद्भवो भवतीति वात्स्यायनमतवेदिनां मतम् । तस्मिन् ललनानामेवं चेष्टाः प्रसिद्धाः । अथवा रतारम्भादुपरि इति योजना । इदमेव वाक्यं निरपेक्षं व्याख्येयम् । अत्र दोष्णोर्वल्लिङ्गेन विशेषणं शैथिल्येन औचित्यमावहति । अत्र 'विशेषोक्तिरल्लिङ्गेषु कारणेष्वफलावयः' इति विशेषोक्तिरलंकारः । संभोगाख्यः शृङ्गारो रसः । कुतः सिध्यतीत्यनेन समरसकरणं व्यज्यते । गीत्यादि प्रसिद्धम् । 'जयश्रीसंज्ञतालेन पद्यं पाटाः खरास्तथा । स्तेनाश्च यत्र बध्यन्ते संभोगे रस उत्तमे ॥ रागे कर्पटबङ्गाले स पौरुषरसात्परः । प्रेम्णा विलासनामार्यं प्रबन्धो माधवप्रियः ॥' इति पौरुषरसप्रेमविलासनामा षड्विंशः प्रबन्धः ॥ ४ ॥ इदानीं संभोगसंतुष्ट्याऽऽसर्गसमाप्ते संभोगान्ते लीलामाह—तस्या इति । एभिः पद्मभिः कामशरैः पत्युः श्रीकृष्णस्य मनः कीलितम् । तदेतदद्भुतमाश्चर्यकारि अभूत् । किंभूतैः कामशरैः । इत्यनेन प्रकारेण प्रातर्दृशोर्निमित्तैः स्नातैः । बाणास्तु

सप्राप्य साहसबहुल कान्तजयाय तदुपरि तस्य कान्तस्योपरि किञ्चिल्लोकोत्तरं प्रारम्भं पुरुषायितमारब्धम् । यत्संभ्रमात्संवेगात्तस्या राधिकाया जघनस्थली निष्पन्दा निश्चला जाता । दोर्वल्लिङ्गादुल्लता शिथिलिता शिथिलीभूता । वक्षो हृदयमुत्कम्पितम् । अक्षि मुद्रितम् । ततः स्त्रीणां पौरुषरसः पराक्रमाभिषासः कथं सिध्यति । अपि तु न सिध्यत्येवेत्यर्थः । 'मारो मृतौ विधेनङ्गे' इति विश्वः । 'समौ संवेगसंभ्रमौ' इत्यमरः ॥ ४ ॥ तस्या इति । यतः कामशरैः पत्युर्वृशोर्लोचनयोः प्रातर्निखातैर्मनः कीलितं विद्धम् । इत्यद्भुतमाश्चर्यम् । अन्यत्र निखातैर्वागैरन्यत्कीलितमित्याश्चर्यमित्यर्थः । कैः । कामशरैः । तस्या राधायाः पाटलेन श्वेतरत्नेन पाणिजेन नखेनाङ्घ्रिमुरो । निद्राकषाये निद्रया

१ 'निर्धूतोऽधर' इति पाठः । २ अस्याग्रे कचिदादर्शपुस्तकेषु निम्नलिखितः श्लोकः समुपलभ्यते—

'त्वामप्राप्य मयि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे

शङ्के सुन्दरि कालकूटप्रतिबन्धो मुक्तानीपतिः ।

इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो निक्षिप्य वामाङ्गं

राधायाः क्षणकोरकोपरि बल्लभो हरिः पादु वः ॥'

व्याकोशः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदमोक्षौ कपोलौ

क्षिप्ता बिम्बाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारवष्टिः ।

काञ्चीकान्तिर्हताशा स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः

पश्यन्ती सत्रपा सा तदपि विलुलिता मुग्धकान्तिर्विनोति ॥६॥

दशोर्लमास्तेर्विदं मन इत्येतदद्भुतम् । कोऽर्थः । प्रातः प्रियायामेतानि दृष्ट्वा पुनर्नव
इव कामः संजात इत्यर्थः । तान्येव च कामबाणपक्षकव्याजेन वस्तुन्युपदिशति ।
तस्या राधाया उरो हृदयं पाटला ये पाणिजास्तैरङ्कितं दृष्ट्वा । अनेन पाटलापुष्पं
स्मरबाण उक्तः । अपि च निद्रया कषाये कलुषिते दृष्टौ दृष्ट्वा । अनेन कमलाख्यः
पुष्पबाणोऽभाषि । अपि च निर्धौतोऽधरशोणिमा । तं दृष्ट्वा । अनेन बन्धुजीवपुष्पं
स्मरशरोऽगादि । अपि च विलुलितस्तनजो-मूर्धजाः । तांनपि दृष्ट्वा सस्ता सग्ये-
भ्यस्तं तथा । विलुलिताश्च ते सस्तसजश्च । अनेन मालतीदाम मीनकेतनेषुद्विष्टः ।
अपि च दलश्रुथाञ्जलमीषच्छ्रयप्रान्तं काञ्चीदाम मेखलादाम दृष्ट्वा । अनेन सुवर्ण-
जात्यादिपीतकुसुमैः कुसुमाञ्जशरो वर्णितः । एतानि दृष्ट्वा पुनः स्मरपरवशो जात
इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रापि वाक्यस्यान्यपरत्वाद्भ्रसवदलंकारता ।
रसाब्जानुतोपबृंहितः शृङ्गार एव । 'यतितालेन तालेन पथं पाटस्तरास्तथा । स्तेना-
स्तदन्त आलापः शृङ्गारः प्रेमनिर्भरः ॥ रागो मरुतिर्यत्र स प्रबन्धो निगद्यते ।
कामानुतामिनवता मृगाङ्गुलेस्त्राभिधानतः । (?) ॥' इति कामानुतामिनवमृगाङ्गु-
लेस्त्राभिधः सप्तविंशः प्रबन्धः ॥ ५ ॥ व्याकोश इति । सा मुग्धकान्तिर्यत एव
विलुलिता रतिपरिमर्दिता तथापि कृष्णे चिनोति प्रीणयति । किं कुर्वती । सत्रपा
सती सद्यस्तरकालं स्तनजघनपदं पाणिना आच्छाद्य पश्यन्ती । कथं विलुलितेत्याह—
केशपाशः कवरीव्याकोशः शिथिलो जातः । अपि च अलकैर्धूर्णकुन्तलैस्तरलितमित-
स्ततो गतम् । कपोलौ स्वेदमोक्षौ जातौ । अत्र च बिम्बाधरकान्तिः क्षिप्ता जाता ।
अत्र च हारवष्टिः कुचकलशरुचा हारिता कुतोऽपि नाशिता । अनेन कञ्चुकामावा-
ह्यारवष्टिः शरीरशोभयैव निर्गीर्णा । अपि च काञ्चीकान्तिर्हताशा जाता । इयमपि
वस्त्रामावातेऽशशोभयैव क्षुत्ता । निरलंकरणापि सर्वातिशायिन्या शरीरशोभयैव पत्यु-

कषाये ते दृष्टौ लोचने वा । निर्धौताधरशोणिमा निर्धौतसुम्बनादिना क्षालितो योऽध-
रस्य शोणिमा लौहितम् । मूर्धजाः केशाश्च कीदृशाः । विलुलितसजो विलुलिता-
केशप्रहणपूर्वकसुम्बनादिदानेन म्लानाः । अत एव सस्ताः शिथिलाः सजः पुष्पमालः
येषु तादृशाः । काञ्चीदाम च मेखलासूत्रं च दरुकाञ्जलं दरुवीवच्छ्रयं शिथिलमञ्जलं
नक्षप्रान्तं च ॥ ५ ॥ (अत्र 'व्याकोश' इत्यादि तथा 'ईषन्मीक्षित' इत्यादि कोका

१ 'व्यालोकः' इति पाठः । २ 'स्वेदलोको' इति पाठः । ३ 'सद्यप्रदृष्टाक-
रभोः' इति पाठः । ४ 'काञ्ची काञ्चिद्वताकां स्तन' इति पाठः । ५ 'पश्यन्ती चाल-
रूपं तदपि' इति पाठः । ६ 'विलुलितसग्येयं चिनोति' इति पाठः ।

ईषन्मीलितदृष्टि मुग्धविलसस्तीत्कारधारावशा-

दव्यक्ताकुलकेलिकाकुबिकसहन्तांशुधौताधरम् ।

शान्तैस्तब्धपयोधरं वृशपरिष्वङ्गात्कुरङ्गीदृशो

हर्षोत्कर्षविमुक्तिनिःसहस्रनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ७ ॥

अथ सहसा सुप्रीत सुरतान्ते सा नितान्तखिन्नाङ्गी ।

राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ ८ ॥

मनोहारिण्यभूदित्यर्थः । स्मधरावृत्तम् । 'प्रभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्मधरा कीर्तितेयम्' ॥ ६ ॥ इदानीमन्यापदेशेनात्मानं धन्यमिति ध्वनयति—ईषन्मीलितेति । हर्षोत्कर्षविमुक्तिनिःसहस्रनोः हर्षोत्कर्षेण नानारतजनितानन्दतिशयेन विमुक्ताशेषत्वेन निर्व्यापारा निःसहा च कामावेशवशादन्यव्यापारासहा तनुयस्याः । एतावता सुरतमनुश्रान्ततनोर्यग्लोचनाया धन्य एव मुखं धयति पिबति नाकृतपुण्यकर्मा । कथं यथा स्यात् । वृशपरिष्वङ्गादृढालिङ्गनाच्छान्तस्तब्धपयोधरं शान्तौ विपुलकौ स्तब्धौ कठिनौ किञ्चिदान्तौ पयोधरौ यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात् । एतावता सुरतान्ते नितान्तं कान्तं तन्मुखं दृष्ट्वा पुनरालिङ्गयाधरपाने स्पृहामभवदित्यर्थः । किंभूतमाननम् । ईषन्मीलितदृष्टि किञ्चिन्मुकुलिते दृष्टी यत्र । किंभूतमाननम् । मुग्धं मनोहरं यथा स्यात्तथा विलसन्त्यो याः सीकृतानां धाराः श्रेणयस्तद्वशादव्यक्ता आकुलाश्च सुरतकीडार्या या काकवो ध्वनिविकारास्तासु विकसन्तो ये दन्ताशबस्तैर्धौतोऽधरो यत्र तत्तथा । कस्मात् । दृढालिङ्गनवशात् । एतेन वृक्षाधिरूढकमित्यालिङ्गनमुक्तम् । तल्लक्षणम्—'चरणेन चरणमाक्रम्य द्वितीयेनोरुदेशमाक्रमन्ती वेष्टयन्ती च तत्पृष्ठासकैकबाहुर्द्वितीयेनांसमबनमयन्ती ईषत्प्रवृत्तान्तःश्वसितसीकृतकूजिता चुम्बनार्थमधिरोदुमिच्छेदिति वृक्षाधिरूढकम्' । तच्च घटितमिति चुम्बनविशेषः । 'ईषत्प्रगृह्य निमीलितनयनावाच्छादयन्तीति घटितं नाम' । एतच्च तदालिङ्गनतोषेण आत्मनि धन्यत्वमारोप्य स्वात्मगतार्थचिन्तनपरं पथम् । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् । जातिरलंकारः । पाञ्चाली रीतिः । मागधी गीतिः । भारती वृत्तिः । स्थितल्यं गानम् ॥ ७ ॥ अथानन्तरं तयोः परस्परानन्दसंदर्शोद्वरूपसुरतावसाने राधा गोविन्दमानन्दयतीत्युत्तरकृत्यानि प्रति प्रोत्साहयन्ती जगाद—अथ सहसेति । अथ राधा आनन्देनोपलक्षितं गोविन्दमिदं वक्ष्यमाणं सादरं जगाद । किंभूतं गोविन्दम् । सहसा वेगेन इत्यस्य टीका नोपलब्धादंशपुस्तके ॥ ६ ॥ ७) अथेति । अथानन्तरं राधा काम्यं कृष्णं मण्डनवान्ध्या निजगाद । कीदृशं कान्तम् । रतिआन्तमपि रतिखिन्नचित्तमपि ।

१ 'मुग्धहसितं सीत्कार' इति पाठः । २ 'आसोत्कम्पिषवोवरोपरि परिष्वङ्गात्' इति पाठः । ३ शंकरमिश्रकृतसिक्कमञ्जरीटीकायामस्मात् आर्षायाः स्थाने निम्नलिखितः श्लोको वर्तते—

'अथ मिर्गसवाया सा राधा कर्षणीवयसुक्ता' ।

निजगाद रतिआन्तं कान्तं मण्डनवान्ध्या ॥ इति ।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते । प्र० ॥ २४ ॥

कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे ॥ १ ॥

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ ध्रुवम् ॥

अलिकुलगाञ्जनमञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने ।

त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जल वैज्ज्वलय प्रिय लोचने । निज० २

मुप्रीतम् । प्रीतिपरे हि नाथे विज्ञप्तिः सिद्धिमेतीति नीतिविदः । अथ सह हासेन वर्तत इति राधाविशेषणमानन्देति वचने हेतुः । किलक्षणा राधा । संभोगावसाने नितान्तमतिशयेन खेदं प्राप्तमङ्गं यस्याः सा तथा । इदं पथ्या आर्या छन्दः ॥ ८ ॥ अत्रान्वयसौकर्यार्थं पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—निजगादेति । सा राधा वक्ष्यमाणं प्रोवाच । क सति । यदुनन्दने क्रीडां कुर्वति सति । किंभूते । हृदयानन्दकारिणि इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । कुरु यद्विति । हे यदुनन्दन, अत्र स्तनकलशे चन्दनवच्छीतलतरेण करेण कस्तूरिकया पत्रावत्यादि रचय । किंभूते कुचकलशे । कामस्य जगज्ज्यार्यमङ्गलकलशसदृशे । मङ्गलार्यकलशो हि पयःपूर्णो भवति मुनीलाम्रपल्लवरूपचित्तश्च । एवमत्र पयोधरसौचित्येति । अनेन मयूरपदकं नाम नखरक्षतं व्यज्यते । यथा चाह वात्स्यायनः—‘नान्यत्पटुतरं किञ्चिद्रागस्यास्ति विवर्धनम् । नखदन्तसमुत्थानां कर्मणां गतयो यथा ॥’ इति ॥ ११ ॥ अपि च । अलिकुलेति । हे प्रिय, लोचने पुनर्नूतनकज्जललेखां कुरु । किंभूतमञ्जनकम् । अमरसमूहस्य तिरस्कारकम् । किंभूते लोचने । कामबाणानां मोचने इति कटाक्षविक्षेपैरुपलक्षिते । पुनः किंभूते । त्वदधरचुम्बनेन लम्बितं प्रसृतं कज्जलं यत्र । अनेन रागसंघुक्षणार्थं नयनयोश्चुम्बनमुक्तम् ॥ २ ॥

कीदृशी राधा । निर्गता बाधा पीढा यस्याः सा । पुनः कीदृशी । स्वाधीनभर्तुका । तल्लक्षणं शृङ्गारतिलकं—‘यस्या रतिगुणाकूटः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति । विचित्रविभ्रमासक्ता स्वाधीनपतिका यथा ॥’ इति ॥ ८ ॥ तदेव गीतेन कथयति—कुर्वित्यादि । गीतस्यास्य रामकरीरागो यतितालः । गीतार्थस्तु सा राधा यदुनन्दने निजगाद उक्तवती । कीदृशे यदुनन्दने । क्रीडति । पुनः कीदृशे । हृदयानन्दजनके । किं निजगादेत्याह—कुर्विति । हे यदुनन्दन कृष्ण, अत्र शृङ्गाररागे मम पयोधरे स्तने करेण मृगमदपत्रकं कस्तूरिकावलिं कुरु । कीदृशेन करेण । चन्दनशिशिरतरेण चन्दनादपि शीतलेन । कीदृशे पयोधरे । मनोभवस्य कामस्य यो मङ्गलकलशो साङ्गत्याय स्थापितः पूर्णकुम्भस्तस्य सहोदरे सदृशे ॥ १ ॥ अलिकुलेति । हे प्रिय, लोचने नेत्रे त्वदधराभ्यां मधुमूर्धनं तेन लम्बितं गलितं यत्कज्जलं तदुज्ज्वलय पुनर्दीपय । नयनयोः कज्जलं पुनरञ्जनेत्यर्थः । कीदृशे लोचने । रतिनायकस्य कामस्य सायकान्वाणान्कटाक्षकपाशमुञ्चतीति रतिनायकसायकमोचनं तस्मिन् । कीदृशं कज्जलम् । अलिकुलस्य अमरसमूहस्य यद्वचनं तिरस्कार-

नयनकुरङ्गतरङ्गविकासनिरासकरे श्रुतिमण्डले ।

मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश निवेश्य कुण्डले । निज० ॥ ३ ॥

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं मुचिरं मम संमुखे ।

जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे । निज० ॥ ४ ॥

सृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन विश्रमितभ्रमशीकरे । निज० ॥ ५ ॥

अपि च । नयनेति । शुभो वेशो नेपथ्यविशेषो यस्येति हे शुभवेश, श्रुतिमण्डले कुण्डले निवेशय । किंभूते श्रुतिमण्डले । नयनयोस्तरङ्गा निरीक्षणविशेषा वृद्धुपचयास्त एव कुरङ्गविलासास्तेषां निरासं करोतीति । पुनः किंभूते । मनसिजस्य युवमनोबन्धनार्थं पाशशोभाभूति । अनेन नेत्रयोः श्रुतिगमिता उक्ता ॥ ३ ॥ अपि च । भ्रमरचयमिति । हे यदुत्तन्दनेत्यनुषजनीयम् । मम मुखेऽलकं परिकर्मय अलकानां प्रसाधनं कुरु । किंविशिष्टे मुखे । जितकमले पद्मसदृशे । पुनः किंभूते । विमले । पुनः किंभूते । प्रसादवति । किंभूतमलकम् । नर्मपरिहासवचनजनकम् । अलकभ्रमरपङ्कथा मुखं पद्ममित्युपेक्षितम् । इति उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४ ॥ अपि च—सृगमदेति । हे कमलवदन, मम अलिकरजनीकरे ललाटचन्द्रमसि ललितं मनोहरं तिलकं कुरु । किंभूतं तिलकम् । कस्तूरिकारसेन संभक्षम् । किंभूतम् । विहिता आरोपिता कलङ्कस्य कला येन । एतेन तस्य जनकम् । ‘उज्ज्वलो दीप्तिशृङ्गारविशदेषु विकाशिनि ।’ इति विधयः ॥ ५ ॥ नयनकुरङ्गेति । हे शुभवेश । शुभः शोभनो वेशोऽलंकरणं यस्य तादृशम् । मम श्रुतिमण्डले कर्णप्रदेशे कुण्डले निनिवेशय अर्पय । कीदृशे श्रुतिमण्डले । नयने एव यौ कुरङ्गौ मृगौ । अतिवेगवत्त्वात् । तयोस्तरङ्गस्य यो विकासः प्रसरणं तस्य निरासकरे विरासकारिणि नयनयोर्द्वैधवियोगकारिणि । अन्यथा कियद् न तयोर्द्विः स्यादित्यर्थः । पुनः कीदृशे । श्रुतिमण्डले । मनसिजस्य कामस्य यः पाशोऽस्यविशेषस्तस्य विलासधरे तल्लीलानृति ॥ ३ ॥ भ्रमरचयमिति । मम संमुखं मुखे रुचिरं मनोहरमलकं चूर्णकुन्तलं परिकर्मय भूषय । कीदृशमलकम् । नर्मजनकम् । कीदृशे मुखे । विमले निर्मले । पुनः कीदृशे । जितकमले जितं तिरस्कृतं निजशोभया कमलं येन तादृशे । कीदृशमलकम् । मुचिरं विरादुपरि मुखस्योपरि भ्रमरचयं भ्रमरसमूहं रचयन्तम् । स्वकान्त्या भ्रमरभ्रमं जनयन्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ सृगमदेति । हे कमलवदन पद्ममुख, अलिकरजनीकरे अलिकं ललाटमेव रजनीकरचन्द्रस्तास्मिन् । तिलकं कुरु । कीदृशं तिलकम् । सृगमदरसवलितं सृगमदरसेन कस्तूरिकारसेन वलितं निर्मितम् । पुनः कीदृशं तिलकम् । विहितकलङ्ककलम् । विहिता कलङ्कस्य लाञ्छनस्य कला शोभा येन तत्सदृशम् । अत्र कमलाननेति विशेषणेन आननरूपकमलविरोधिन्यलिकरूपरजनीकरे सुपमदतिलकच्छलेन कलङ्कादानमुचितमेवेति ध्वनितम् । कीदृशे अलिके । विश्रमितभ्रमशीकरे विश्रमितो विश्रामं प्रापितो यः भ्रमस्तज्जलितः शीकरोऽनुकणो यश्च तादृशोऽलिके ॥ अत्र विश्रमितैस्त्वयेन

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद मनसिजध्वजचामरे ।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे । निज० ६

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरशनावसनाभरणानि शुभाक्षय वासय सुन्दरे । निज० ॥७॥

श्रीजयदेववचसि रुचिरे हृदयं सदयं कुरुमण्डने ।

हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखण्डने । निज० ॥८॥

अलिकमष्टमीचन्द्रेणोपमीयते, कस्तूरीविशेषकं कलङ्केनेत्युपमालंकारः । किंभूते मुखे । विश्रमिताः शान्तिमिताः भ्रमजलकणा यत्र । एतेन पुनरुद्दीपनविभावाः सूचिता भवन्तीति ॥५॥ अपि च मम रुचिर इति । हे मानद मानिनीमानखण्डन, अथ च हे पूजाप्रद, मम चिकुरे कुसुमानि कुरु । किंभूते चिकुरे । रुचिरे रुचिप्रदे । पुनः किंभूते । मनसिजः कामस्तस्य ध्वजः तत्र चामरवचामरस्तस्मिन् । पुनः किंभूते । संभोगेन ललिते विशकले । पुनः किंभूते । मनोहरे । पुनः किंभूते । शिखण्डिनो मयूरस्य शिखण्डकं बर्हसारः तस्य डामरे भयदे । जेतरीत्यर्थः । रासकच्छन्दः ॥६॥ अपि च सरसघन इति । हे शुभाक्षय शोभनहृदय, अथ शुभ आ सामस्त्येन शयः करो यस्य । मणिरशनादीनां करसाध्यत्वादयमर्थो युक्तः । मम जघने श्रोण्यां मणिमया रशना च वसनानि च आभरणानि च वासय निवेशय । किमिशिष्टे जघने । सरसं च तद्वनं च लिङ्गसान्द्रे । पुनः किमिशिष्टे । शम्बरदारणः कामः स वारण इव तस्य निवासार्थकन्दर इव कन्दरे । पुनः कीदृशे । सुन्दरे मनोहरे । गजगतीत्यादि । अनुकूलो नायकः । प्रगल्भा नायिका । संभोगः शृङ्गारः ॥७॥ अपि च । श्रीजयदेवेति । हे यदुनन्दन, मण्डन इति मण्डननिमित्तं हृदयं सदयं कुरु दयापरो भूत्वा मण्डनानि विवेहीत्यर्थः । किलक्षणे मण्डने । रुचिरे जयदेवपत्नीसकाशावु-

प्यजनवातादिभिस्तनुभूतानां प्रस्नेदविन्दुनामतिशयिततया हिमकणत्वमाक्षिप्यते । तेन चालिकस्य चन्द्रत्वरूपणं सार्जं निर्वहतीति ध्वनितम् । 'ललाटमलिकं गोपिः' इत्यमरः ॥ ५ ॥ ममेति । हे मानद, मादृशप्रपन्ननाविकामिमानप्रद । मम रुचिरे मनोहरे चिकुरे केशे कुसुमानि कुरु रचय । कीदृशे चिकुरे । ललिते मनोहरे मनसिजस्य कामस्य ध्वजचामरे पताकाविभूते चामरे । पुनः कीदृशे । रतिगलिते रती मुरतसमवे गलिते मुक्तवन्धने । पुनः कीदृशे । शिखण्डिनां मयूरानां शिखण्डस्य पिच्छत्वेन डामरे तादृशे ॥ ६ ॥ सरसेति । हे शुभाक्षय शोभनहृदय, मम सुन्दरे जघने मणिमयी वा रशना क्षुद्रघण्टिका वसनं वस्त्रमाभरणान्वलंकरणानि च वासय परिधेहि । कीदृशे जघने । सरसघने सरसे शृङ्गाररसलहिते घने निविडे । पुनः कीदृशे । शम्बरं शम्बरनामानं दैत्यं दारयतीति शम्बरदारणः कामः स एव वारणो हस्ती । महाबलत्वाद । तस्य कन्दरे । मपरोऽपि हस्ती पर्वतकन्दरायां तिष्ठतीति भावः । 'कुञ्जरो वारणः कुरी' इत्यमरः । 'दरी तु कन्दरो वा खी' इति च । वासयेति च 'वस आच्छादने' प्यन्तः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे देव कुण्ड, जयः सर्वोत्कर्षेण कर्तव्यः । अथ जयदेवस्य

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कपोलयो-

र्षटय जघने काञ्ची मुग्धसजा कवरीभरम् ।

कलय बलयश्रेणीं पाणौ पदे मणिनूपुर-

विति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ ९ ॥

तर्कप्रदे । पुनः किलक्षणे । श्रीजयदेववचसि विषमभूते । अथवा चशब्दमध्याह्नस्य मण्डने जयदेववचसि च हृदयं सदयं कुर्विति व्याख्येयम् । अन्यानि पदानि उभय- विशेषणत्वेन भोजनीयानि । किलक्षणे वचसि । सहृदयालंकरणे । जयदेववचसि किविशिष्टे । उच्यते...तस्मिन् । हरिचरणस्मरणमेवाभूतं तत्र कृतो यः कलिकलुषज्वरो रोषरूपसंतापः स एव संज्वरः तस्य खण्डने । हरिचरणस्मरणाभूतेन पापखण्डने वचसीत्यर्थः । अथवा हरिचरणस्मरणाभूतेन कृतं पापस्य खण्डनं येन वचसा तस्मिन्सादृशे ॥ ८ ॥ इदानीमष्टपद्युक्तमेव श्लोकेनावतारयति—रचयेति । पीताम्बरः श्रीकृष्ण इति राधया निगदितः प्रीतः सन्ध्या निगदितं तथा सर्वमकरोत् । अपिश्चब्दसमुच्चितं यद्यत्तदमीष्टं तत्तदकरोदित्यपिशब्दार्थः । इतीति किम् । हे बटुनन्दनेत्यनुषङ्गः । कुचयोः पत्रं पत्रवर्ली रचय । अनु च कपोलयोर्मकरिकादि चित्रं रचय । जघने शोण्यां मेखलामारोपय । अनु च मुग्धसजा मनोहरमालया कवरीभरं कलय बन्धय । अनु च बलयश्रेणीं पाणौ कलय । अनु च पदे मणिमयनूपुरौ कलय । अत्र यथासंख्यमलंकारः । हरिणीवृत्तम् । प्रगल्भा नायिका । तल्लक्षणम्—‘लब्ध्वा पतिं प्रगल्भा स्यात्समस्तरतकोविदा । आक्रान्तनायका बाढं विराजद्विभ्रमा यथा ॥ स्वामिन्भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन्कुहप्राणेश त्रुटितं पयोधरयुगे हारं पुनर्योजय । इत्युक्त्वा सुरतावसानसुखिता संपूर्णचन्द्रानना स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥’ दक्षिणो नायकः । ‘यो

कवेर्वचसि वाक्ये सदयं दयासहितं यथा स्यादेवं हृदयं कुरु । कीदृशे मण्डने । जयदेवस्यालंकारजनके । पुनः कीदृशे । हरिचरणस्मरणमेव यदभूतं तेन निर्मितं कलिकलुषज्वरस्य कलियुगसंचितपापरूपज्वरस्य खण्डनं नाशनं येन सादृशे ॥ ८ ॥ रचयेति । हे कृष्ण, कुचयोः पत्रं मकरिकापत्रं रचय । कपोलयोश्चित्रं चित्रकारकं विशेषं कुरु । अथ जघने काञ्चीं त्रुटितां ध्रुवघण्टिकां षटय अर्पय । कवरीभरे चिकुरसमूहे सजं मात्स्यमञ्जय प्रापय । बलयश्रेणीं कङ्कणपाङ्क्तिं पाणौ हस्ते कलय अर्पय । पदे चरणे नूपुरौ मञ्जीरौ कुरु । इत्यनेन प्रकारेण राधया निगदित उक्तः सन्पीताम्बरः कृष्णोऽपि

१ ‘काञ्चीमञ्ज सजा’ इति पाठः । २ ‘पदे कुरु नूपुरा—’ इति पाठः । ३ अस्यामे कचित्पुस्तके निम्नलिखितः श्लोकः समुपलभ्यते—

पर्यङ्कीकृतनागनायककणामेणीमणीनां गणे
सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बसंवल्लवया मित्रद्विमुप्रक्रियाम् ।
वायाम्बोवहवारिवारिविद्युतामङ्ग्यां विदुः कृतैः
क्रान्त्यस्त्रिभङ्गवर्णवर्णिते भूतो हरिः पश्य वः ॥

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुभवां च यद्वैष्णवं

यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलाविवम् ।

तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः

सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ १० ॥

श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ११ ॥

गौरवं भवं प्रेम दाक्षिण्यं पूर्वयोषिति । न मुखन्यरजोऽपि हेयोऽसौ दक्षिणो
यथा ॥ ९ ॥ इदानीं विद्वत्प्रार्थनाव्याजेन आत्मप्रशंसां तनुते—यद्गान्धर्वेति ।
हे सुधियः, जयदेवपण्डितकवेस्तत्सर्वं गीतगोविन्दतः । अत्र तसिद्ध सार्वविभक्ति-
कत्वात्सप्तम्यर्थे उपपत्तिः । गीतगोविन्दे परिशोधयन्तु शुद्धं कुर्वन्तु । अथवा गीत-
गोविन्दादेव शुद्धं जानन्तु । अत्र 'यद्यपि संख्यावानपण्डितः कविः' इति एका-
र्थपर्यवसायित्वं तथापि 'विकर्तनस्तमसाम्' इत्यादिवत्पण्डितेष्वपि कविः क्रान्त-
दर्शाति विशेषणपरं बोद्धव्यम् । तदिति किम् । यद्गान्धर्वकलासु कौशलम् । गान्धर्वो
मार्गदेशीवत् तस्य कला अङ्गविन्यासवैचक्षण्यादिकाः तत्र कौशलम् । तत्र
गान्धर्वस्य स्वपदात्मकत्वेन मार्गकलात् (?) । अत्र संभवित्वेऽपि केवलदेश्यां गन्ध-
र्वशब्दवृत्तिरुपचारवृत्त्या बोद्धव्येति सुस्थितम् । अनु च यच्च वैष्णवमनुभ्यानम् ।
अनु च चिन्तनम् । अनु च यच्च शृङ्गारस्य विवेकः संभोगविप्रलम्भत्वेन पृथग्भाव-
स्तस्य तत्त्वं सम्प्रकत्वेन निरूपणम् । तस्य रचनाविशेषवन्ति यानि काव्यानि तेषु
यच्छीलायितं विलसितमिति यावत् । एतावता गाने विष्णुभक्तौ शृङ्गाररसनिरूपणे
च यदेतस्य काव्यकौशलं तत्सानन्दाः सुधियोऽस्मादेव प्रबन्धात्परिशोधयन्तु ।
किंभूतस्य कवेः । कृष्णे एकतान एकाग्रचित्त आत्मा स्वरूपं यस्य । तथाविध-
स्येत्यर्थः । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् । वैदर्भी रीतिः । आरभटी वृत्तिः ॥ १० ॥
(अत्र 'श्रीभोजदेवेति' लोकस्य टीका नोपलब्धा टीकादशपुस्तके) ॥ ११ ॥

तथैवाकरोत् । यथा यथा राधोक्तवती तथैवाकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्गान्धर्वेति । हे सु-
धियः पण्डिताः सन्तो जयदेवकवेः श्रीगीतगोविन्दतत्सर्वं परिशोधयन्तु जानन्तु । तत्कि-
मिहा—यद्गान्धर्वकलासु कौशल्यं नैपुण्यम् । अथ च वैष्णवं विष्णुसंबन्धि यदनुभ्यान-
मनुक्षणचिन्तनम् । यच्च शृङ्गारविवेकतत्त्वं शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य यो विवेकः संयोग-
विप्रलम्भादिरूपेण यद्विवेचनं तस्य भावं यथार्थज्ञानम् । यद्यपि च काव्येषु कविकर्मसु
कवित्वनिर्माणरूपेषु लीलायितम् । तत्सर्वमित्यर्थः । कीदृशस्य जयदेवकवेः । कृष्णैकताना-
त्मनः कृष्णैकतानस्तत्पर आत्मा मनो यस्य तादृशस्य । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' ॥ १० ॥
अधुना पितृभारुनाम निबन्धनार्थं सज्जनानिति स्वगुणान्यकाशयितुम्—श्रीभोज-
देवेत्यादि ॥ ११ ॥

साध्वी माध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि ।

द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।

माकन्द कन्द कान्ताधर धर न तुलां गच्छ गच्छन्ति भावं

यावच्छृङ्गारसारं शुभमिव जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः ॥ १२ ॥

इदानीं कविरात्मनः प्रबन्धस्य माधुर्यादिगुणवत्त्वं कथापयति—साध्वीति । जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः शुभमिव शुभवत् । यावत्सारं यावत्सारस्य संभव इति यावत्सारम् । यत्र कुत्रापि सारं विद्यते तत्र शृङ्गाररसस्य सारं तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति । यथा यत्रकुत्रचिच्छुभं मङ्गलं विद्यते तत्र जगन्मङ्गलवरीतानुवर्णनाद्यथा गन्तुमिच्छन्ति तथाह । तर्हि हे माध्वीक, तवेयं चिन्ता साध्वी न भवति । एतत्सदृशं भवामीति चिन्ता न कार्या । कथम् । त्वयि तथासाराभावात् । तदा भवतु इति पाठान्तरम् । अथ भवतीति पाठपक्षे—हे शर्करे, भवती कर्कशासीति योज्यम् । तद्भूवेषणं योग्यं (?) त्वयि सारं नास्त्येव । हे द्राक्षे, त्वं मा भैः । त्वां के वा द्रक्ष्यन्ति । न केऽपीत्यर्थः । हे अमृत, त्वया नाम्नाऽनेन गर्वो न धार्यः । तदपेक्षया त्वं मृतमसि । हे क्षीररस, रसोऽहमिति त्वं मा गर्वीः । तव रसो नीरमेव । नितरामीर्यते प्रेर्यते इति नीरम् । हे माकन्द पक्वसरसफल, त्वं कन्द वैकल्यं प्राप्नुहीति किम् । विकलस्य चिन्तामपि ते न करिष्यन्ति । हे कान्ताधर, त्वं तामिस्तुलां न धर । अहं त्वत्तुल्यो भवामीति मा संप्रतिपद्येथाः । अथ हे कान्ताधर, वैकल्यं न गच्छेत्यर्थः । यतो जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचो यावत्सारं यावद्भिः सारैः सह तुलां गन्तुमिच्छन्ति । तर्हि यावता न तुलयन्ति तावद्भूवद्भिरेवमुक्तप्रकारेण स्थातव्यम् । किंभूता वाचः । शुभं मङ्गलं शृङ्गारसारमिव । अत्र 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते' इति न्यायमाश्रित्य प्रबन्धान्ते शुभशब्दोपादानम् । अत्र तिरस्कृतोपमालंकारः । स्रग्धरा वृत्तम् । आरभटी वृत्तिः । वैदर्भी रीतिः । गुणकीर्तनं नाम नाट्यालंकारः । तल्लक्षणं सङ्गीतराजे—'बहूनां गुणिनां यत्र नामार्थजनितैर्गुणैः । एकोऽपदि-

एतत्काव्यविवेचनप्रणयिनां वत्संशयोन्मूलना-

तुण्यं यच्च हरिस्मृतौ प्रतिपदव्याख्यासु मे संचितम् ।

तेन प्रीतमनास्तनोषु सततं भवो मम श्रीपतिः

शश्वन्मङ्गलमातनोत्वपि सतां संलापतां क्षुण्वताम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायदिनेश्वरमिश्रात्मजश्रीअहामहोपाध्यायशंकरमिश्र-

विरचित्तायां श्रीशालिनाथकारितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरी-

समाख्यायां द्वादशः सर्गः समाप्तिः पष्ठाण ॥

१ 'न भवतु भवती शर्करे' इति पाठः । २ 'कान्ताधर वरमितकं गच्छ' इति पाठः । ३ 'सारस्वतमिव जय' इति पाठः । ४ 'देवस्य मिथ्यावाचसि' इति पाठः ।

इत्थं कैलिततीर्विहृत्य यमुनाकूले समं राधया

तद्रोमाबलिमौक्तिकावलियुगे वेणीभ्रमं विभ्रति ।

तत्राङ्गादिकुचप्रयागफलयोर्लिप्सावतोर्हस्तयो-

व्यापाराः पुरुषोत्तमस्य ददतु स्फीतां मुदा संपदम् ॥ १३ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ गीतगोविन्दे सुप्रीतपीताम्बरो नाम द्वादशः सर्गः ॥

समाप्तं चेदं काव्यम् ॥

ययते तस्य कीर्तितं गुणकीर्तनम् ॥ १२ ॥ इत्यस्मिन् । पुरुषोत्तमस्य इत्ययोर्व्यापाराः स्फीतां मुदा संपदं ददतु । किंविशिष्टयोर्हस्तयोः । तत्र वेण्यामाङ्गादौ विधत्ते ययोस्ते आङ्गादिनी । कुचावेव प्रयागफले वटफले । आङ्गादिनी च ते कुचप्रयागफले च आङ्गादिकुचप्रयागफले । तयोर्लिप्सां बाष्पं विभ्रत इति लिप्सावृत्तौ । तयोर्लिप्सावृत्तौ । किं कृत्वा । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्वाधीनभर्तृकया राधया सह यमुनाकूले क्रीडापरंपरा-विहृत्येति श्लेच्छया विधानपरम् । क सति । तद्रोमाबलिमौक्तिकावलियुगे । तस्या रोमाबलिमौक्तिकानामाबलिह्वारः तयोर्युग्मे । वेण्या इति गङ्गायमुनयोः सङ्गमस्य भ्रमं विलासं विभ्रति सति रोमाबलिर्यमुनयोपमीयते कृष्णत्वात् । मौक्तिकाबलिबो-ज्जलत्वाद्गङ्गायोपमीयते । तत्संगमे प्रयागो भवत्येष । कुचौ तत्कलान्यामुपमीयेते । कुचप्राप्तेः प्रयागफलप्राप्तिरिति रूपकमलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । स्वाधीन-भर्तृका नायिका । तल्लक्षणम्—‘यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति । विवि-त्रविभ्रमासक्ता सा स्वाधीनपतिर्यथा ॥ लिखति कुचयोः पत्रं कण्ठे नियोजयति स्रजं तिलकमलिके कुर्वन्पाण्डादुदस्यति कुन्तलान् । इति चट्टशतैर्वारैर्वारं वपुः परितः स्पृ-शन् विरहविधुरो नास्याः पार्श्वं विमुञ्चति बल्लभः ॥’ पाञ्चाली रीतिः । भारती इतिः । पाञ्चाली गीतिः । आदितालस्तथा पञ्च हरकसमुद्भवाः । प्रतिमण्डलतुर्मात्रो मण्ड-लैवाष्टतालकः ॥ तालो वर्णयतिश्चैव जयमङ्गलसंज्ञितः । विजयानन्दनामा च जय-श्रीसंज्ञकः परः ॥ प्रतिताळं पदानि स्युः पाठास्तदुभयं तथा । मध्ये मध्ये यथाशो-भाकसियुक्तिर्विशेषवत् । विशेषतो वर्णयतौ यदा श्रीसंज्ञिकोऽपि च ॥ तेनकाः स्युः पदस्थाने प्रतितालेन वेद्यते । मुक्तिपादाक्षरैर्युक्तराकापेन पुरस्कृतैः ॥ पदान्येवं बोद्धव्यं नै ताला एकोनविंशतिः । गौडः स्वादेशतालादिरागः सर्वपदाश्रयः ॥ धीरो-दात्तगुणैर्युक्तो वर्ण्य उत्तमनायकः । छन्दः स्यात्श्लेच्छया बद्धं समानादिगुणा दशः ॥ १३ ॥ इति श्रीसुप्रीतपीताम्बरतालश्रेणिनामा अष्टाविंशः प्रबन्धः ॥

यस्य द्वादशराजकं वितनुते सेवां स्थितं किङ्करं

यस्मिन्द्वादशभानुभानुनिकरो भालोककलोद्भूतः ।

यस्य द्वादशभाः प्रभः प्रकृतिवद्याप्यैव लोभं स्थितः

सोऽयं द्वादशसर्गगं विवरणं श्रीकृष्णकर्मणो व्यधात् ॥

१ अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति भाति । आदर्शपुस्तकान्तरेष्वदर्शनात् ।

१७ गीतम्

पदवाक्यप्रमाणाख्यत्रिसरित्सङ्गमधिया ।

कुम्भकर्णजिरां योगो न स्यादिष्टार्थदः कथम् ॥

स्वभावागम्यीरतया मिश्रणपूर्ववभावा जगदेववाचः ।

अत्रार्कभूमिष्ठि यदि ता नरेशः श्रीकुम्भकर्णो न परः कदाचित् ॥

श्रीगीतगोविन्दविचारसूक्तिसुरापाशासम्भवतोऽनुमेयम् ।

श्रीकुम्भकर्णेऽखिलराजिभूषणराजत्वमार्या अविवार्यमस्ति ॥

रे मूढाः किमुपास्यते गुणिगणप्रावीण्यपाटनरं

सूतद्वन्द्वमनेकस्वकुरचनाचातुर्यचादृक्किमिः ।

श्रीकुम्भः सकलमिलनकलहयेत्सेवितुं प्राप्यते

सौरम्भं यद्विभौक्तिके किमपरं श्लाघ्यं नवेद्भूतले ॥

शुभार्थमुक्ताफलनिर्मितेयं सत्सुक्तिमाला सुमनःप्रयुक्ता ।

श्रीकुम्भभूमीपतिनोपयुक्ता श्रीवासुदेवार्पणमस्तु साक्षात् ॥

नाभूयन्वति नाम केऽपि सुधिकस्तसद्गुरुपासना-

भ्यासासादिततत्त्वतोषजननप्रोक्तासिबान्विभ्रमाः ।

स्वच्छन्दप्रसरद्भुजःपुरसरित्फलोक्लोलोक्तिमिः

स्वाधीनीकृतसर्वतः सहृदयः श्रीकुम्भ एव प्रभुः ॥

इति श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेनामिनवभरताचार्येण मालवाम्मोधि
नाममहीधरेण यवनवरतिमिरकुलसङ्कुलसरत्नपुरजलधिजलैकचुल्लकेन मुनिवरेण प्रागु-
दकप्रतीचीदिगाधिपराजगजहठादानदर्शितानन्यसाधारणपौरुषेण वेदपाठसमुद्भवम्भ-
न्नरोहिणीरसणेन रायगुह्यापगुरुसेकगुह्यामां न परमगुरुवक्त्रालगारायां (?) चासुह-
वनेत्यादिभिर्दराजिबिराजसानेन अरिराजमसमातङ्गपञ्चाननेन सङ्गीतयीशांसांसांश-
कधतिना प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमार्तम्भेन वैरिवतितामैकम्भ-
वीक्षादानमुद्रणा बलौद्धतराजकदम्बकदम्बोत्पाटनदक्षिणेन बलहीनराजकस्यापनाम्ना-
येण भूमण्डलाखण्डकेन चित्रकूटविभ्रमाभ्युद्वनरेक्षरेण गजनरतुरगाधीश्वरावश्रित-
यशोडरमन्त्रेण वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्पनाकल्पहृतेण शङ्खधरोद्धरण-
विकराहेण भगानीप्रतिप्रसादपरिप्राप्तहृदशापीरशाकिना ऋणग्रन्थपाकरणकारणसकल-
शीर्षाभिर्देवतगयागतयवननियङ्गनिर्वासनेन त्रिजगतीतापत्रयोन्मूलनमूलहेतुना महे-
न्द्रमुखाभिनेयगतमिवयप्रपञ्चरचनाकरतलककितामन्त्यकफलवदधिकलपशीकृतविश्व-
वासुवस्तुना वसुमतीमण्डलमध्यवर्तिनापोषकारलोडरमन्त्रेण नादेनेष मूर्तिमता सूर्य-
त्रितयवेदितराजवक्त्रहृत्समिना महाराष्ट्रीहृदयसौभाग्यदेवीहृदयनन्दनेन महाराज-
रणभीमोकयोर्विदलीक्रेत्रतनुजन्मना महाराष्ट्रीश्रीमपूर्वदेवीहृदयाभिलाषेन महाराजा-
धिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णमहामहोदयेन विरचितायां दक्षिकप्रियानाभ्यां श्री-
श्रीसमोविन्दीकायां द्वादशः सर्गः समाप्तः ॥

गङ्गास्तवप्रबन्धः ।

मधुमथनमूर्तिवर इन्दुकरकामुकं वहसि बहु वारि सुख्यम् ।
हरिचरणनखमिदुरजगदण्डनिर्गता ब्रह्मजलपात्रकृतसङ्गे ॥ १ ॥
नमो देवि गङ्गे नमो देवि गङ्गे हर निखिलमघमलकनन्दे ॥ शुभम् ॥
त्वमसि जनपाविनी चतुर्दधिगामिनी सप्तर्षिकुलसुकृतसारे ।
कनकगिरिलङ्घिते सकलमुनिवन्दिते हरमुकुटसितकुसुममाले ॥ न० २ ॥
सगरमुतसङ्गमे लसदमरसुन्दरीदूतिके दुष्कृतिदुरापे ।
निरयगतिबाधके निर्वाणसाधके भक्तजनहृतसंतापे ॥ नमो० ॥ ३ ॥

मधुमथनेति । हे देवि, हे गङ्गे, तुज्जं नमः । आदरे द्विरपिः । हे मलकनन्दे, त्वं निखिलं समग्रमयं पातकं हर नाशय । मधुमथनस्य भीकृष्णस्य या मूर्तयस्तासां वरा भेद्य तस्याः संबुद्धौ हे मधुमथनमूर्तिवरे, त्वं बहुवारि वतिन्यक्तं वहसि । सुष्ठु लघुमात्सर्या यस्यास्तस्यः संबुद्धौ । हे ब्रह्मजलपात्रकृतसङ्गे, त्वं हरिचरणनखमिदुरं भिन्नं यन्मपतोऽण्डं ब्रह्माण्डं तस्याभिर्गतासि प्रकृतितत्ति ॥ १ ॥ स्वस्वसीति । हे सप्तर्षिकुलस्य सुकृतं पुण्यं तस्य सारे सारभूते । कनकमिरिर्नैर्कक्षित उल्लङ्घितो यवा तस्याः संबुद्धौ हे कनकगिरिलङ्घिते, हे सकलैः समस्तैर्मुनिभिर्वन्दिते । हे हरमुकुटस्य सितकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां माले मालामूते । त्वं जगन्नां विभेषां पावनी पवित्रकर्त्री असि । पुनः कीदृशी । चत्वारश्च ते लक्षयश्च तान्प्रति गच्छति वा चतुर्दधिगमिनी असि ॥ २ ॥ सगरेति । हे सागरमुतसङ्गमे सगर-मुत्तमानां सङ्गमो यस्यास्तस्याः संबुद्धौ । सङ्गमेन पावनकर्त्रीत्यर्थः । हे लसन्त्यः शोभमान्य या लसदमरसुन्दर्यो देवाह्वनास्तासां दूतिके प्रापिके । हे दुष्कृतिभिर्कुम्भकारि-भिर्दुःकेनामुमकल्पे । हे निरयगतिबाधके नरककृतिमिहारे । हे निर्वाणसाधके मोक्षदात्रे । हे भक्तजनहृतसंतापे, भक्तजनानां हृतः संतापो यस्या तस्याः संबुद्धिः ॥ ३ ॥

१ यद्यप्यस्य प्रबन्धस्य 'भण्णतमिह सादरं बीदजयदेवकविमुत्तरायसि' इत्यापन्तिमपदा-
येन गीतगोविन्दकृतयजदेवकविप्रणीतत्वमापातवस्तुपर्यन्ते, तथापि गीतगोविन्दसाहित्य-
मन्त्राधारणानां पदकाष्ठिल-रचनाचातुरी-कल्पनाचमत्कार-वर्णनानैपुण्यादीनां वि-
वस्वतयदेवकृतीत्यानुभाषकानामत्र केततोऽप्यनभिगमाभावं प्रबन्धो गीतगोविन्दसाध्वर्तुः
भीषजदेवस्य कृतिरिति वलीबोऽनुमानं विजृम्भतेत्यप्य । अतोऽस्य प्रबन्धस्य अनेन विन-
यनयदेवमित्रो बीरजयदेवनामा गन्धः कोऽपि कविः स्वादिति निष्कर्षः ।

अस्य च प्रबन्धस्य इत्यधिकृतं दिव्यभक्तमयं समीकं पुस्तकमेकमात्रमुद्धरिः श्रीगुरुः
'श्री. ५.' इत्युक्तवद्वारिभिः 'समस्तुत्तराय भवस्तुत्तराय मित्रादी' वनेतरवद्विष्टे
प्रेमिण्डः । अस्तुगोपेनैव कोऽयं कल्पयितव्यः प्रबन्धो रसितजनयतीति सुन्दरितस्य प्रबन्ध-
नीत इत्यर्थं विस्तरेण ॥

तीर्थवरकारिणी पूर्वजोद्धारिणी हिमशैलपाषाणभेदे ।

नागरं द्वावयसि पूरयसि सागरं संगता विन्ध्यगिरिपादे ॥नमो०॥४॥

शुभसलिलनिर्घोतपुलिनवति कुर्वतस्तव नामनिर्मलालापम् ।

वन्दिता वीक्षिता चिन्तितावगाहिता मज्जिता मम हरसि पापम् ॥न०५॥

इह निखिलमुनिगणैरिह निखिलसुरगणैरिह निखिलवेदैरुदारे ।

पीयसे गीयसे स्तूयसे जह्नुमुनिकन्यके संसारसारे ॥ न० ॥ ६ ॥

गण्डूषमिह मेऽवशतमधिजयतु तव करनिकरगम्भीरतोये ।

परलोकबन्धुरसि सुन्दरसिन्धुरसि तटिनि सुरसदनसाधनोपाये ॥न० ७॥

इति रामलक्ष्मणकौशिकानुज्ञया सुरसरित्कृतनमस्कारम् ।

भयन्तमिह सादरं धीरजयदेवकविमुत्तारयसि भवजलधिपारम् ॥ न० ८ ॥

इति गङ्गास्तवप्रबन्धः समाप्तः ।

तीर्थवरेति । हे हिमशैलस्य हिमाचलस्य पाषाणानां भेदो भेदनं यस्मात्तस्याः संबुद्धौ त्वं तीर्थवरस्य श्रेष्ठतीर्थस्य कारिणी असि । पुनः कीदृशी । पूर्वजानामुद्धारिण्यसि । हे गङ्गे, त्वं नगराणां समुदायो विद्यते यत्र तन्नागरं भूमण्डलं द्वावयसि पूर्णं करोषि । पुनः कीदृशी । सागरं समुद्रं पूरयसि । पुनः कीदृशी । विन्ध्यगिरिपादे विन्ध्याचलमूले संगता मिक्षितासि ॥ ४ ॥ शुभेति । हे शुभसलिलेन पवित्रोदकेन निर्घोतं क्षालितं यत्पुलिनं तटं तदस्ति यस्मात्तस्याः संबुद्धौ । त्वं मम पापं हरसि नाशयसि । कर्षभूतस्य मम । तव नाम्नो यो निर्मलालापः पवित्रालापस्तं कुर्वतः । कर्षभूता त्वम् । वन्दिता नमस्कृता वीक्षिता दृष्टा । चिन्तिता स्मृता । अवगाहिता प्रविष्टा । मज्जिता ज्ञाता सती एभिः प्रकारैः पापं हरसि ॥ ५ ॥ इहेति । हे उदारे वदान्ये । हे संसारसारे । संसारे सारभूता त्वमसीत्यर्थः । हे जह्नुमुनिकन्यके हे जाह्नवि, त्वमिह संसारे । अथवा ब्रह्माण्डे निखिलमुनिगणैः समग्रमुनिसमूहैः पीयसे । इह निखिलदेवगणैः समग्रदेवसमूहैः गीयसे । निखिलवेदैः समस्तवेदैः स्तूयसे ॥ ६ ॥ गण्डूषमिति । हे करनिकरगम्भीरतोये करणां लहरीणां निकरः समूहस्तेन गम्भीरमस्रोन्मं तोयं यस्मात्तस्याः संबुद्धौ हे सुरसदनसाधनोपाये । सुराणां देवानां सदनं स्थानं तस्य साधनं प्राप्तिस्तस्योपायभूते । हे तटिनि तटवति हे गङ्गे, त्वं परलोकबन्धुः परलोके बन्धुरुपासि । पुनः कर्षभूतासि । सुन्दराणां देवानां सिन्धुर्नयसि । अतस्तव गण्डूषमाचमनं मे मम अवशतं पातकशतमधिजयतु नाशयतु । इहासिंहोके ॥ ७ ॥ इति रामेति । रामलक्ष्मणकौशिकानुज्ञया । कौशिको विश्वामित्रः । रामलक्ष्मणकौशिकानामनुज्ञया आज्ञया । सुरसरितो गङ्गायाः कृतो नमस्कारो यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा । सादरमादरपूर्वकं यथा भवति तथा । इति पूर्वोक्तप्रकारेण । इहासिंहोके भयन्तं कषयन्तं धीरजयदेवकविं भवजलधिपारं भवकूपो यो जलधिः समुद्रस्तस्य पारमन्त-मुत्तारयसि प्रापयसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति श्रीजयदेवकृतगङ्गास्तवप्रबन्धटीका समाप्ता ॥

गीतगोविन्दस्वपद्यानामनुक्रमणी ।

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
अङ्गोर्निक्षिप	१४४	तव कितव	९२
अग्नेष्वाभरणं	९२	तस्याः पाटक	१६४
अतिक्रम्या	१५४	तानि स्पर्श	६१
अत्रान्तरे च	९५	तामव मन्मथ	१२३
अत्रान्तरे मधुष	१२८	तिर्यक्पथ	६२
अथ कमपि	११६	त्वद्दाम्ब्येन समं	८५
अथ तां गन्तु	८९	त्वां विसेन	१४९
अथ सहसा	११६	दरविदलित	२८
अथायतां	१००	दुरालोकस्तोक	५१
अनिलतरल (प्र० १६)	११०	दशौ तव	१३७
अनेकनादी	२९	दोभ्यां संय	१६२
अन्तर्मोहन	१२१	नायातः सखि	१००
अहमिह	७७	नित्योत्सह	३५
आवाप्तो विपि	६८	विन्दति चन्दन (प्र० ८)	६४
आकेषादनु	८५	निवृत्तनिकुञ्ज (प्र० ६)	४३
इतस्तत्स्था	५४	पद्मापयोधर	२२
इत्थं केकि	१७३	परिहर कृता	१३३
ईषन्मीलित	१६६	पर्यङ्कीकृत	१७०
उन्मीलनमधु	२९	पश्यति दिशि (प्र० १२)	८९
कंसारिरपि	५४	पाणौ मा कुद	५९
कथितसमये (प्र० १३)	९६	पूर्वं मत्र	७९
कन्दर्पज्वर	७४	प्रत्यूहः पुल	१६२
काङ्क्षीरगौर	१४५	प्रलयपयोधि (प्र० १)	१०
किं मिथ्याम्यसि	९३	प्रसरति वाशधर	९५
किञ्चल्यक्षयन (प्र० २३)	१५८	प्रातर्नील	११५
कुङ्कु यदुनन्दन (प्र० २४)	१६७	बन्धूकद्युति	१३६
क्षणमपि	७४	बाधां विवेहि	११४
गणयति गुण	४३	मज्जन्वासा	१५५
गतवति सखी	१५८	भूचापे निहितः	६१
खन्दनचर्चित (प्र० ४)	३०	भूपङ्कवं धनु	६०
जयश्रीविन्यस्तौ	१५६	मल्लतर (प्र० २१)	१४६
तर्हि कामपि	९९	मनोभवानन्दन	११३
तदेवं पश्यन्त्या	१२१	मामिधं वल्लिता (प्र० ७)	५५

पद्यानि	पृष्ठांलि	पद्यानि	पृष्ठांलि
सुगन्धे विषेहि	१३४	वैदालुद्धरते	१७
मेघैर्मेघुर	१	व्याघ्रेशः केश	१६५
यदि हरि	८	सस्मिमुचि	१३५
यद्गान्धर्व	१७१	अतकमला (प्र० २)	१८
वसुनातीर	६४	श्रीभोजदेव	१७१
रचय कुचयोः	१७०	संचरदधर (प्र० ५)	३१
हजनिजलित (प्र० १७)	११६	स प्रीतिं तनुतां	१३८
रतिपुलक (प्र० ११)	८०	समयचकितं	८७
शङ्खमुगध	८७	समुदितमदने (प्र० १५)	१०४
राधावदन (प्र० २२)	१५०	साकूतस्मित	५२
रासोक्तास	३६	साध्वी माध्वीक	१७२
सिपुमिव सखी	११३	सानन्दं नन्द	१५५
ललितलवङ्ग (प्र० ३)	२४	सान्द्रानन्द	१२६
वदसि यदि (प्र० १९)	१२८	सा मां द्रक्ष्यति	१४३
वसन्ते वासन्ती	२३	सा रोमाञ्चति	७२
वदति मलय (प्र० १०)	७७	सुचिरमनु	१३९
वन्देवता	६	सौन्दर्यैकनिधे	१५७
वचः पङ्क्त	९	स्नानविनिहित (प्र० ९)	६९
वामाङ्गे रति	१६३	स्निग्धे मत्पुष्पा	१३५
विहिरति मुहुः	८४	स्मरसमरोचित (प्र० १४)	१००
विमुलपुलक	९२	स्मरातुरां	७३
विरचितचाटु (प्र० २०)	१३९	हतिरभिसरति (प्र० १८)	१२३
विरहपाण्ड	१०३	हस्तस्रस्त	५०
विशेषामनु	३३	हारावली	१४५
विहरति वने	३८	हृदि विस्रलता	५८
वृष्टिव्याकुल	७५		

विशेषाणि संस्कृतनूतनमुद्रितपुस्तकानि ।

संस्कृत-काव्यग्रन्थ-

मि., इ., म्य., इ., इ., म्य.

आर्यसप्तशती—मोवर्धनाचार्यकृत, अनन्तपण्डितकृत अष्टाध्यायीपत्रा टीकेसहित. १ ८ ० ४	
अनुसंहार काव्य—कालिदासकृत, मणिनामकृत टीके- सहित आणि शृङ्गारसिलक काव्य. ० ६ ० २	
कथम्कौतुक—पण्डितश्रीवरविरचित. ० १२ ० २	
कादम्बरिकथसार काव्य—श्रीमदभिनवकृत. ० ८ ० २	
किरितार्जुनीय काव्य—भारविकृत, मणिनामकृत षष्ठापघटीकेसहित. २ ० ० ४	
कुमारसंभव काव्य—कालिदासकृत, मणिनामकृत (१-७ सर्ग) व सीतारामकृत (८-१७ सर्ग) संगीवित्री टीकेसहित. १ ८ ० ४	
मङ्गावतरण—श्रीनीलकण्ठदीक्षितविरचित. ० ८ ० २	
गीतगोविन्द—महाकवि श्रीजयदेवविरचित, कुंभनृपतिप्र- णीत रसिकप्रिया व्याख्या व महामहोपाध्याय शंकरविर- चित रसमञ्जरी व्याख्या यांसहित. १ २ ० ६	
जयन्तविजय—श्रीमदभयदेवविरचित. १ ० ० २	
वेङ्कटरामाकथासार—राजानकमहाकाव्यकृत. ० ६ ० २	
जीतिशातक—मर्तुहरिकृत, कृष्णशास्त्री महाकाव्यकृत टीकेसहित. ० ६ ० २	
नैषधीयचरित—श्रीहर्षविरचित, नैषधीयप्रकाशाख्य- नारायणीटीकेसहित. ६ ० १ ०	
श्रीवैकुण्ठधर्ममौलिविरचित व्याख्येसहित. ० ४ ० २	
ज्वालभारत—श्रीमदभयवन्द्यसूरिविरचित. २ ४ ० ८	
शृङ्गारकथामञ्जरी—श्रीक्षेमेन्द्रविरचित. ३ १२ ० ४	
महिकाम्य—महिकृत, जयमङ्गलकृत जयमङ्गल टीकेसहित. २ ० ० ८	
भारतमञ्जरी काव्य—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रकृत. ५ ० ० १०	
मेघदूत काव्य—कालिदासकृत, मणिनामकृत संगीवित्री टीकेसहित. ० ८ ० २	
रघुवंश काव्य—सूक्तमाहर. १ ४ ० ४	
रसिकप्रहस्य काव्य—नारायणमह फर्णीकरकृत. ० १ ० १	
राघवनैषधीय काव्य—श्रीहरदत्तसूरिकृत, सङ्कत टीकेसहित. ० १० ० २	

रावणार्जुनीय काव्य—काश्मीरिक धीमहमीमविरचित.	१	४	०	३
रामायणमञ्जरी—क्षेमेन्द्रविरचित.	...	...	३	४
राक्षसकाव्य—राक्षसकविकृत.	...	...	०	१
विष्णुमक्तिकल्पलता काव्य—पुरुषोत्तमविरचित, महीधरविरचित टीकेसहित.	...	...	...	१०
विदग्धमुक्कमण्डन काव्य—धर्मदाससूरिविरचित(सटीक).	...	...	१	०
वैराग्यशतक—भर्तृहरिकृत, कृष्णशास्त्री महाबलकृत टीकेसह.	...	...	१	०
दिशुपालवज्रकाव्य—माधकृत, मन्निनाथकृत सर्वकषा टीकेसहित.	...	...	...	२
शृङ्गारतिलक—महाकवि कालिदासकृत.	...	...	०	१
शृङ्गारशतक—भर्तृहरिकृत, कृष्णशास्त्री महाबलकृत टीकेसह.	...	...	५	०
श्रीकण्ठचरितकाव्य—धीमङ्गकविकृत, जोनराजकृत टीकेसहित. ह्याचे ५ सर्ग आहेत.	...	...	२	६
समयमातृका काव्य—श्रीक्षेमेन्द्रविरचित.	...	...	०	१०
सहृदयानन्द काव्य—कृष्णानंदकृत. ह्याचे १५ सर्ग आहेत.	...	...	१०	०
साम्बपञ्चाशिका—साम्बकविप्रणीत, क्षेमराजकृत टीकेसह.	...	...	४	०
सुमाधितत्रिशती—(भर्तृहरिश्चतकत्रयम्) श्रीरामचन्द्र- बुधेन्द्रविरचित सहृदयानन्दिनी व्याख्येसह.	...	...	१	४
सुरयोत्सव—श्रीसोमेश्वरदेवविरचित.	...	...	०	१४
सूक्तिसंग्रह—कविराक्षकृत.	...	...	०	१
स्तुतिकुसुमाञ्जलि काव्य—श्रीजगद्धरभट्टविरचित, राजानकरमण्डविरचित टीकेसहित.	...	...	३	०
सेतुबन्धमहाकाव्य—श्रीप्रवरसेनविरचित, श्रीरामदास- भूपतिप्रणीत टीकेसहित.	...	...	३	४
हरचरितचिन्तामणि काव्य—राजानक-जयरथकृत.	१	१२	०	६
हरविजयमहाकाव्य—राजानकरमाकरविरचित, राजान- कालककृत टीकेसहित. ह्याचे ५० सर्ग आहेत.	...	...	५	०
हरिहरसुमाधित—श्रीहरिहरप्रणीत. हा सुमाधितग्रंथ आहे.	...	...	०	२

निर्णयसागरसुव्रणालयाधिपतिः,

पाण्डुरङ्ग जाधवी.

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं० २८१ ५
१ २ जयदे